THE DEPARTMENT OF PUBLIC INSTRUCTION, BOMBAY

ATHARVAVEDASAMHITA

WITH THE

COMMENTARY OF SAYANACHARYA

PART I FROM TITLE PAGE TO THE END OF THE 16TH KANDA PLUS SIX PAGES

EDITED BY

SHANKAR PANDURANG PANDIT, M.A.

VOL. III

BOMBAY

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT

1898

The Department of Public Instruction, Bombay.

ATHARVAVEDASAMHITA

WITH THE

COMMENTARY OF SÂYANÂCHÂRYA.

EDITED BY

SHANKAR PÂṆḌURANG PAṆḌIT, M. A.

Vol. III.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

1898

Price 10 Rupees.

BOMBAY:

PRINTED AT JAVAJI DADAJI'S "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

अथर्ववेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितेन भाष्येण सहिता.

भाग ३.

पण्डितोपाभिधेन पाण्डुरङ्गसूनुना शंकरेण

संशोधिता.

सा च

मुंबय्यां

जावजी दादाजी

इत्येतेषां "निर्णयसागराख्य" मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता.

गवर्नमेन्ट सेन्ट्रल बुक डिपो.

१८९८.

मूल्यं १० रूप्यकाः

Explanations of Abbreviations, Symbols &c, used in the first two and the following volumes.

1. Where in the Ms. of the Bhâshya, the omission, by mistake of the scribe of one or more letters, or words, is apparent, the omission is supplied within [ ] such rectangular brackets.

2. Where quotations from other books are made in the Bhâshya, abbreviations and figures to show the names and sections of books are introduced in brackets of the same kind.

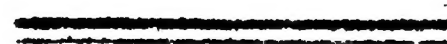
3. The letters and figures on the top of the right hand pages are to be understood as follows:—

(A) The figure following अ shows the number of the Anuvâka (section of a Kâṇḍa).

(B) The figure following सू shows the number of the Sûkta from the beginning of the Kâṇḍa.

(C) The figure outside the brackets shows the number of the Sûkta from the beginning of Atharvaveda.

4. In Kâṇḍas VIII to XIV and Kâṇḍas XVII and XVIII most of the Sûktas are subdivided into Sections of ten Ṛiks each, the last section being made of a few Ṛiks more or less. The Bhâshya follows this subdivision strictly. In this edition the numbers of the subdivision are shown in smaller figures in addition to the numbering in accordance with the Sûktas.

श्रीगणाधिपतये नमः ॥ निर्विघ्नम् अस्तु ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।
निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एकादशकाण्डे पञ्चानुवाकाः । प्रथमेनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र "अग्ने जायस्व" इत्यादिसूक्तचतुष्टयम् अर्थसूक्तम् । तेन ब्रह्मौदनसवे निरुप्तहविरभिमर्शनसंपातदातृवाचनदानानि कुर्यात् । तत्र "अग्ने जायस्व" [१] इति प्रथमया ब्रह्मौदनादिसवयज्ञेषु मथ्यमानम् अग्निम् अनुमन्त्रयेत । "कृणुत धूमम्" [२] इति द्वितीयया मथनसमये उत्पद्यमानधूमानुमन्त्रणं कुर्यात् । "अग्नेजनिष्ठाः" [३] इति तृतीयस्यास्त्रिभिः पादैर्मथ्यमानं जाताग्निम् अनुमन्त्रयेत । "अस्यै रयिम्" इति चतुर्थेन पादेन पत्न्यै फलं काङ्क्षन् अग्निम् अनुमन्त्रयेत । "समिद्धः" [४] इति चतुर्थ्या काष्ठैः प्रज्वाल्यमानम् अग्निम् अनुमन्त्रयेत । "उत्तमं नाकम्" इति चतुर्थे पादे दातारं वाचयेत् । यद् आह कौशिकः । "अग्नीन् आधास्यमानः सवान् वा दास्यन् संवत्सरं ब्राह्मौदनिकम् अग्निं दीपयति" इत्युपक्रम्य "अग्ने जायस्वेति मथ्यमानम् अनुमन्त्रयते । पत्नी मन्त्रं संनमयति यजमानश्च । कृणुत धूमम् इति धूमम् अग्नेजनिष्ठा इति जातं समिद्धो अग्निरिति समिध्यमानम्" इति [कौ॰ ८, १] ॥

ब्रह्मौदनसवयज्ञ एव देवपितृमनुष्यार्थं व्रीहिराशीन् त्रेधा विभक्तान् "त्रेधा भागः" [५] इति ऋचस्त्रिभिः पादैः कर्ता अनुमन्त्रयेत । "यो देवानाम्" इति चतुर्थपादेन पत्नीम् अनुमन्त्रयेत । "अग्ने सहस्वान्" [६] इति ऋचा दातारम् अनुमन्त्र्य देवभागं कुम्भ्यां निर्वपेत् । सूत्रितं हि ।

---

1 S′ तृतीयया for तृतीयस्याः. 2 S′ °मथ्यमान°. 3 S′ सवांदास्यन्. We with *Kaus′ika*. 4 S′ सांवत्सरं. We with *Kaus′ika*. 5 S′ यजमानंच.

"आदिष्टान् अंशान् अजानत्यै प्रयच्छति । तांस्त्रेधा भाग इति व्रीहिरा-
"शिषु निदधाति । तेषां यः पितॄणां तं श्राद्धं करोति । यो मनुष्याणां
"तं ब्राह्मणान् भोजयति । यो देवानां तम् ७.१ सहस्वान् इति दक्षिणं
"जान्वाच्यापराजिताभिमुखः प्रह्वो वा मुष्टिभिः प्रसृताञ्जलिभिः कुम्भ्यां नि-
"र्वपति" इति [कौ॰ ८.२] ॥

तत्रैव कर्मणि "साकं सजातैः" [७] इति ऋचा निरुप्तान् व्रीहीन् उलूखले आवपेत् । सूत्रितं हि । "साकं सजातैरिति व्रीहीन् उलूखल आवपति" इति [कौ॰ ८.२] ॥ अत्र "साकम्" इत्यर्धर्चेन उलूखले व्रीहीन् आवपेत् । "ऊर्ध्वो नाकस्य" इत्यर्धर्चेन पच्यमानस्य ओदनस्योपरि गर्तं कुर्याद् इति भाष्यकारः ॥

तत्रैव कर्मणि ब्राह्मौदनिकस्याग्नेः पश्चाद्भागे औक्षं वा आनडुहं वा चर्म प्रस्तृणन्तं यजमानम् "इयं मही" [८] इति ऋचा वाचयेत् । "इयं महीति चर्मास्तृणाति प्राग्ग्रीवम् उत्तरलोम" इति [कौ॰ ८.१] सूत्रात् ॥

"एतौ ग्रावाणौ" [९] इति ऋचः प्रथमपादेन उलूखलमुसलं चर्मणि स्थापयेत् । "निर्भिन्ध्यंशून्" इति पादत्रयेण व्रीहीन् अवहन्यात् । "गृहाण ग्रावाणौ" इत्यर्धर्चेन उलूखलमुसलम् अवहननार्थं पत्नीं ग्राहयेत् । "त्रयो वराः" इत्यर्धर्चेन निर्वापानन्तरं वरं [वृणन्तावनुमन्त्रयते । सूत्रितं हि । "एतौ[5]] ग्रावाणौ [९] अयं ग्रावा [१२.३.१४] इत्युलूखलमुसलं शूर्पं[6] प्रक्षालितं चर्मण्याधाय गृहाण ग्रावाणौ [१०] इत्युभयं गृह्णाति" इति [कौ॰ ८.२] "निर्भिन्ध्यंशून् ग्राहिं पाप्मानम् इत्यवहन्ति" इति [कौ॰ ८.२] "त्रयो वरा इति त्रीन् वरान् वृणीष्व" इति च [कौ॰ ८.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्ने जायस्वादितिर्नाथितेयं ब्रह्मौदनं पचति पुत्रकामा ।
सप्तऋषयो भूतकृतस्ते त्वा मन्थन्तु प्रजया सहेह ॥ १ ॥

---

१ BCK सप्तर्षयो. We with ADKRSKVC.

---

1 S' मर्तो. The emendation is conjectural. 2 S' मौञ्जं. 3 S' ऋचा. 4 S' एवं for अव॰. 5 S' has simply वृणीतो in place of the words in the brackets. 6 S' शूर्पं॰.

अग्ने । जायस्व । अदितिः । नाथिता । इयम् । ब्रह्मऽओदनम् । पचति । पुत्रऽकामा ।
सप्तऽऋषयः । भूतऽकृतः । ते । त्वा । मन्थन्तु । प्रऽजया । सह । इह ॥ १ ॥

हे अग्ने जायस्व मथनाद् उत्पद्यस्व । ॥ जनी प्रादुर्भावे । दिवादित्वात् श्यन् । "ज्ञाजनोर्जा" इति जादेशः ॥ । किमर्थं जननप्रार्थनम् इति आह । नाथिता नाथमाना याचमाना । ॥ नाथृ याञ्चायाम् । अस्मात् कर्तरि निष्ठा ॥ । इष्टफलम् आशंसमाना इयम् अदितिः अदीना देवमाता पुत्रकामा पुत्रान् कामयमाना । ॥ "शीलिकामिभक्षाचरिभ्यो णः" इति कर्मण्युपपदे णप्रत्ययः ॥ । ब्रह्मौदनम् । ब्रह्मणे जगत्स्रष्ट्रे स्वाहाकारेण देय ओदनो ब्रह्मौदनः । यद्वा ब्रह्मौदनसवाख्ये अस्मिन् कर्मणि ब्राह्मणानां भोजनाय भागत्वेन कल्पित ओदनो ब्रह्मौदनः । तं पचति निर्वापादिक्रमेण पक्वं करोति । तदर्थम् हे अग्ने जायस्वेत्यर्थः । ब्रह्मौदनपाकेन अदितेः पुत्रोत्पत्तिस्तैत्तिरीयके समाम्नायते । "अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनम् अपचत् । तस्या उच्छेषणम् अददुः । तत् [प्राश्नात्] । सा रेतोऽधत्त । तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त" इति [तै० सं० ६. ५. ६. १] । अदितिकर्तृकस्य ब्रह्मौदनपाकस्य पूर्वम् अतिवृत्तत्वेन इदानीम् अभावात् अदितिशब्दस्य स्थाने पत्नीयजमानयोर्नामग्रहणं कर्तव्यम् । यद् आह कौशिकः । "पत्नी मन्त्रं संनमयति यजमानश्च" इति [कौ० ८. २] । सप्तऋषयः सप्तसंख्याका ऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो मरीच्यत्रिप्रमुखाः । ॥ "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति संख्याशब्दस्य समानाधिकरणेन उत्तरपदेन समासः ॥ । भूतकृतः भूतानां पृथिव्यादीनां कर्तारः स्रष्टारस्ते प्रसिद्धाः हे अग्ने त्वा त्वाम् इह अस्मिन् देवयजने प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया यजमानसंबन्धिन्या सह मन्थन्तु मथनेन उत्पादयन्तु । ॥ मन्थ विलोडने इति धातुः ॥ ॥

१ P कृतऽकृतः. We with P J Cp.

1 S' शीलिका°. 2 S' °भिक्षा°. 3 S' ब्रह्मौ°. 4 S' मंथतु.

द्वितीया ॥

कृणुत धूमं वृषणः सखायोऽद्रोघाविता वाचमच्छ ।
अयमग्निः पृतनाषाट् सुवीरो येन देवा असहन्त दस्यून् ॥ २ ॥

कृणुत । धूमम् । वृषणः । सखायः । अद्रोघऽअविता । वाचम् । अच्छ ।
अयम् । अग्निः । पृतनाषाट् । सुऽवीरः । येन । देवाः । असहन्त । दस्यून् ॥२॥

हे वृषणः वृषाणः कामानां वर्षितारः । "वा षपूर्वस्य निगमे" इति दीर्घाभावः । सखायः समानख्यानाः सर्वजगन्मित्रभूताः सप्तऋषयः ऋत्विजो वा यूयं धूमं कृणुत मथनेन उत्पादयत । कृवि हिंसाकरणयोश्च । "धिन्विकृण्व्योर च" इति उप्रत्ययः । "सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वम् अन्यत्र विकरणेभ्यः" इति वचनात् तिङ एव उदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः ॥ अद्रोघाविता अद्रोहकारिणां सुचरित्राणां यजमानानाम् अविता रक्षिता वाचम् अच्छ मथ्यमानाग्नेः स्तुत्यर्थम् अनूच्यमानाम् ऋग्रूपां वाचम् अभिलक्ष्य अयं जायमानोऽग्निः पृतनाषाट् पृतनाः शात्रवीः सेनाः सहते अभिभवतीति पृतनाषाट् । षह अभिभवे । "छन्दसि सहः" इति ण्विप्रत्ययः । "सहेः साडः सः" इति षत्वम् । "अग्ने हंसि न्यत्रिणम्" इति निगमः [ऋ° सं° १०.११८.१] । सुवीरः वीरा विक्रान्ता देवाः शोभनैस्तैरुपेतः । यद्वा वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रा यजमानसंबन्धिनः । शोभनैस्तैर्युक्तः । जायत इत्यर्थः । "वीरवीर्यौ च" इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शोभनवीर्योपेतत्वम् अग्नेः समर्थ्यते । येन अग्निना देवा इन्द्रादयो दस्यून् उपक्षपयितॄन् असुरान् असहन्त अभ्यभवन् । सोऽयम् अग्निरिति संबन्धः ॥

१ All our MSS. and vaidikas अंसहन्त (the pada MSS. and vaidikas असुहन्त) except Cs, which has अंसहन्त changed to असंहन्त, and this I adopt, though I suspect the authority of Cs for the correction is the accent in the corresponding passage in the *Rigveda* (III. 29. 9). २ P J °अविताः. Cr °अविता corrected to °अविताः. We with P.

1 S' सञ्चरि°.

तृतीया ॥

अग्नेऽजनिष्ठा महते वीर्याय ब्रह्मौदनाय पक्तवे जातवेदः ।

सप्तऋषयो भूतकृतस्ते त्वाजीजनन्नस्यै रयिं सर्ववीरं नि यच्छ ॥ ३ ॥

अग्ने । अजनिष्ठाः । महते । वीर्याय । ब्रह्मऽओदनाय । पक्तवे । जातऽवेदः । सप्तऽऋषयः । भूतऽकृतः । ते । त्वा । अजीजनन् । अस्यै । रयिम् । सर्वऽवीरम् । नि । यच्छ ॥ ३ ॥

हे अग्ने अजनिष्ठाः मथनेन उत्पन्नो भवसि । जनी प्रादुर्भावे । लुङि रूपम् । महते प्रभूताय वीर्याय सामर्थ्याय । लोके दारुपाकक्षमस्याग्नेः सद्भावेपि मन्त्रसामर्थ्येन मयि तस्माद् अग्नेरेव वीर्याधिक्यं जायत इत्यर्थः । यस्माद् एवम् अग्नेर्वीर्यं महत् तस्माद् विशिनष्टि । हे जातवेदः जातानाम् उत्पन्नानां प्राणिनां वेदितरग्ने ब्रह्मौदनाय पक्तवे । पचेस्तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः । [पक्तुं] भूतकृतः भूतानां पृथिव्यादीनां कर्तारः स्रष्टारस्ते प्रसिद्धाः सप्तऋषयः त्वा त्वाम् अजीजनन् मन्त्रसामर्थ्येन निरतिशयवीर्यम् उदपीपदन् । जनेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । अस्यै पत्न्यै सर्ववीरम् सर्वैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिरूपैर्युक्तं रयिम् धनं नि यच्छ नियमय । यथा एनां रयिः प्राप्नोति तथा कुर्वित्यर्थः । यम उपरमे । "इषुगमियमां छः" इति छत्वम् । अथ वा नितरां प्रयच्छ । दाण् दाने । "पाघ्रा°" इत्यादिना यच्छादेशः ॥

चतुर्थी ॥

समिद्धो अग्ने समिधा समिध्यस्व विद्वान् देवान् यज्ञियाँ एह वक्षः ।

तेभ्यो हविः श्रपयं जातवेद उत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ ४ ॥

समऽइद्धः । अग्ने । समऽइधा । सम् । इध्यस्व । विद्वान् । देवान् । यज्ञियान् । आ । इह । वक्षः ।

---

१ BCK सप्तर्षयो. We with ABDKRSVC. २ I इध्यस्व. We with PJCr.
1 S' जातवेदः after पक्तवे.

तेभ्यः । हविः । श्रपयन् । जातऽवेदः । उत्ऽतमम् । नाकम् । अधि । रोहय । इमम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने समिद्धः संदीप्तस्त्वं समिधा मन्त्रेण आधीयमानया पलाशादिवृक्षसंभूतया समिद्धः पुनरलौकिकप्रभावेन संदीपितः सः तादृशस्त्वं विद्वान् जानन् यज्ञियान् यज्ञार्हान् देवान् । "यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ" इति घप्रत्ययः । इह अस्मिन् देवयजने यजमाने वा आ वक्षः आवह । वहेर्लेटि अडागमः । "सिब्बहुलं लेटि" इति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि । हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने तेभ्यो देवेभ्यः हविः श्रपयन् ब्रह्मौदनलक्षणम् अन्नं पचन् । श्रा पाके इत्यस्मात् ण्यन्तात् लटः शत्रादेशः । आकारान्तलक्षणे पुकि कृते घटादिपाठात् "मितां ह्रस्वः" इति उपधाह्रस्वत्वम् । इमं यजमानम् उत्तमम् अतिशयेन उत्कृष्टं नाकम् दुःखसंस्पर्शरहितं स्वर्गं लोकम् अधि रोहय । देहावसानानन्तरं प्रापयेत्यर्थः । उत्तमम् इति । "उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र" इति उञ्छादिषु पाठात् अन्तोदात्तत्वम् । नाकम् इति । नास्मिन् अकम् अस्तीति नाकः । "नभ्राण्नपात्" इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः ॥

पञ्चमी ॥

त्रेधा भागो निहितो यः पुरा वो देवानां पितॄणां मर्त्यानाम् ।
अंशान् जानीध्वं वि भजामि तान् वो यो देवानां स इमां पारयाति ॥ ५ ॥

त्रेधा । भागः । निऽहितः । यः । पुरा । वः । देवानाम् । पितॄणाम् । मर्त्यानाम् ।
अंशान् । जानीध्वम् । वि । भजामि । तान् । वः । यः । देवानाम् । सः । इमाम् । पारयाति ॥ ५ ॥

---

१ P श्रपयम्. We with P J Cr. २ A B D K Cs अंशांजानो°. We with C R S V.

---

1 S' Sāyaṇa's text too is समिद्धः स for समिधस्त्व. The latter is a better reading than Sāyaṇa's.

वः युष्माकं देवानाम् अग्न्यादीनां पितृणाम् पितृपितामहप्रपितामहानां मर्त्यानाम् मनुष्याणां भोजयितव्यानां[1] ब्राह्मणानां यो भागस्त्रेधा त्रिविधः [पुरा] निहितः त्रीणि स्थानानि विभज्य स्थापितः । ॥ "एधाच्च" इति त्रिशब्दाद् विधार्थे एधाच् प्रत्ययः ॥ । हे देवाद्याः अंशान् भागान् जानीध्वम् अवगच्छत । ॥ ज्ञा अवबोधने । क्र्यादित्वात् श्ना प्रत्ययः । "ज्ञाजनोर्जा" इति जादेशः ॥ । वः युष्मभ्यं तान् भागान् अहं वि भजामि पृथक्करोमि । तत्र देवार्थेन भागेन निर्वापादिकं कर्तव्यम् पित्रर्थेन वृद्धिश्राद्धम् मनुष्यार्थेन ब्राह्मणभोजनम् इति विभागस्य उपयोगः । तत्र देवानां यो भागः सः असौ हवीरूपेण हूयमानः सन् इमां पत्नीं पारयाति इष्टफलस्य पारं गमयति । ॥ पार तीर कर्मसमाप्ताविति धातुः ॥ ॥

षष्ठी ॥

अग्ने॑ स॒ह॑स्वानभि॒भूर॒भीद॑सि॒ नीचो॒ न्यु॒ब्ज द्वि॑ष॒तः स॒पत्ना॑न् ।
इ॒यं मात्रा॑ मी॒यमा॑ना मि॒ता च॑ सजा॒तांस्ते॑ बलि॒हृतः॑ कृणोतु ॥ ६ ॥

अग्ने॑ । स॒ह॑स्वान् । अ॒भि॒ऽभूः । अ॒भि । इत् । अ॒सि॒ । नीचः॑ । नि । उ॒ब्ज । द्वि॒ष॒तः । स॒ऽपत्ना॑न् ।
इ॒यम् । मात्रा॑ । मी॒यमा॑ना । मि॒ता । च॒ । स॒ऽजा॒तान् । ते॒ । ब॒लि॒ऽहृतः॑ । कृ॒णो॒तु॒ ॥ ६ ॥

हे अग्ने सहस्वान् सहः पराभिभवनक्षमं बलं तद्वान् । ॥ "तसौ मत्वर्थे" इति भत्वात् पदत्वाभावाद् रुत्वाभावः ॥ । अत एव अभिभूः अभिभविता शत्रूणाम् अभ्यसि । इत् अवधारणे । अभिभवस्येव । सर्वोत्कृष्टो वर्तस इत्यर्थः । तस्माद्धेतोः [द्विषतः] द्वेष्टॄन् अप्रियकारिणः सपत्नान् असमदीयान् शत्रून् नीचः न्यञ्चनान् नीचीनगमनान् क्षपिष्णून् न्युब्ज अधोमुखान् पातय । ॥ निपूर्वाद् अञ्चतेः "ऋत्विग्०" इत्यादिना क्विन् । "अनिदिताम्०" इति नलोपः । शसि भसंज्ञायाम् "अचः" इत्यकारलोपे "चौ" इति दीर्घत्वम् । न्युब्जेति । उब्ज आ-

1 S' भोजयितव्यानाम्.

जेते । अत्र उपसर्गवशाद् अधोमुखीकरणम् अर्थः । यथा "दशभिः कलशौ मृष्ट्वा न्युब्जति" इति [आप० १२. २९. १][1] । मात्रा निर्मात्रा मीयमाना क्रियमाणा मिता निर्मिता च इयं शाला हे यजमान ते तुभ्यं सजातान् समानजन्मनः पुरुषान् बलिहृतः । बलिः उपायनद्रव्यम् । तस्य हर्तॄन् कृणोतु करोतु ॥

सप्तमी ॥

साकं सजातैः पयसा सहैध्युदुब्जैनां महते वीर्याय ।

ऊर्ध्वो नाकस्याधि रोह विष्टपं स्वर्गो लोक इति यं वदन्ति ॥ ७ ॥

साकम् । सऽजातैः । पयसा । सह । एधि । उत् । उब्ज । एनाम् । महते । वीर्याय ।

ऊर्ध्वः । नाकस्य । अधि । रोह । विष्टपम् । स्वःऽगः । लोकः । इति । यम् । वदन्ति ॥ ७ ॥

हे यजमान सजातैः समानजन्मभिः पुरुषैः साकम् सार्धं पयसा पयोवत्सारभूतेन कर्मफलेन सह एधि भव । अस्तेर्लोटि "सेर्ह्यपिच्च" इति हिरादेशः । "घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इति एत्वम् । तस्य "असिद्धवद् अत्रा भात्" इति असिद्धत्वात् "हुझल्भ्यो हेर्धिः" इति धित्वं भवति । एनां पत्नीं महते अधिकाय वीर्याय यथा एषा महद् वीर्यं प्राप्नोति तथा उद् उब्ज उद्गमय उन्नतशिरस्कां कुरु । हे यजमान त्वं देहावसाने ऊर्ध्वः ऊर्ध्वदिगभिमुखः सन् नाकस्य दुःखसंस्पर्शरहितस्य लोकस्य विष्टपम् उपरिदेशम् अधि रोह अधिरूढो भव । यं स्थानविशेषं स्वर्गो लोकः लोकनीयः सुकृतफलोपभोगप्रदेश इति वदन्ति अभिज्ञाः कथयन्ति ॥

अष्टमी ॥

इयं मही प्रति गृह्णातु चर्म पृथिवी देवी सुमनस्यमाना ।

अथ गच्छेम सुकृतस्य लोकम् ॥ ८ ॥

1 S' कलशी for कलशौ.

इयम् । मही । प्रति । गृह्णातु । चर्म । पृथिवी । देवी । सुऽमनस्यमाना ।
अथ । गच्छेम । सुऽकृतस्य । लोकम् ॥ ८ ॥

इयं पुरोवर्तिनी मही देवयजनभूमिः चर्म आनडुहं निर्वापार्थम् आस्तीर्यमाणम् अजिनं प्रति गृह्णातु स्वीकरोतु । आस्तीर्णाजिना सा पृथिवी देवी देवतारूपा सुमनस्यमाना शोभनं मनः कुर्वती अनुग्रहबुद्धियुक्ता भवतु । अवहननाधिकरणत्वेन प्राप्तखेदा न भवत्वित्यर्थः । अथ अवहननाधारभूतायाः पृथिव्या अनुग्रहानन्तरं सुकृतस्य यागादिजन्यस्य पुण्यस्य फलभूतं लोकं वयं गच्छेम प्राप्नुयाम ॥

नवमी ॥

एतौ ग्रावाणौ सयुजा युङ्ग्धि चर्मणि निर्भिन्ध्यंशून् यजमानाय साधु ।
अवघ्नती नि जहि य इमां पृतन्यव ऊर्ध्वं प्रजामुद्भरन्त्युदूह ॥ ९ ॥

एतौ । ग्रावाणौ । सऽयुजा । युङ्ग्धि । चर्मणि । निः । भिन्धि । अंशून् ।
यजमानाय । साधु ।
अवऽघ्नती । नि । जहि । ये । इमाम् । पृतन्यवः । ऊर्ध्वम् । प्रऽजाम् ।
उत्ऽभरन्ती । उत् । ऊह ॥ ९ ॥

हे ऋत्विक् एतौ पुरोवर्तिनौ ग्रावाणौ अश्मवद् दृढतरौ उलूखलमुसलौ सयुजा सयुजौ एकस्मिन् अवहननकर्मणि सह युञ्जानौ व्याप्रियमाणौ मित्रभूतौ वा चर्मणि अवहननार्थम् आस्तीर्णे आनडुहेऽजिने युङ्ग्धि योजय स्थापय । ❋युजिर् योगे । लेटि "सेर्ह्यपिच्च" इति हिरादेशः । तस्य ङित्त्वात् "श्नसोरल्लोपः" इति अकारलोपे "हुझल्भ्यो हेर्धिः" इति हेर्धिरादेशः❋ । अंशून् । उलूखलमुसलयोर्ग्रावत्वेन रूपणाद् व्रीहयः सोमांशुत्वेन रूप्यन्ते । सोमलताखण्डवद् यागनिर्वर्तकान् व्रीहीन् यजमानाय यजमानार्थं साधु शोभनं निर्भिन्धि युक्ताभ्याम् उलूखलमुसलाभ्याम् अवजहि वितुषीकुरु । ❋भिदिर् विदारणे । पृ-

1 S' अश्ववद्. 2 S' हुझल्भ्य इति for हुझल्भ्यो.

वेवल्लोण्मध्यमैकवचने रूपम् ॥ । हे पत्नि अवघ्नती अवहननं कुर्वती नि जहि निबाधस्व । के पुनस्ते निहन्तव्या इत्याह य इति । इमाम् आत्मीयां प्रजां हन्तुं ये शत्रवः पृतन्यवः पृतनां सेनाम् आत्मन इच्छन्तः वर्तन्ते तान् नि जहीत्यर्थः । ॥ पृतनाशब्दात् "सुप आत्मनः क्यच्" । "क्याच्छन्दसि" इति उप्रत्ययः । "कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः" इति आकारलोपः ॥ । अपि च अवहननानन्तरम् उद्धरन्ती मुसलम् ऊर्ध्वं हरन्ती । ॥ "हृग्रहोर्भः०" इति भत्वम् ॥ । प्रजाम् अस्मदीयाम् ऊर्ध्वम् उद् ऊह उन्नतं स्थानम् उन्नमय । ऐश्वर्यं गमयेत्यर्थः ॥

दशमी ॥

गृहाण ग्रावाणौ संकृतौ वीर हस्त आ ते देवा यज्ञिया यज्ञमगुः ।
त्रयो वरा यतमांस्त्वं वृणीषे तास्ते समृद्धीरिह राधयामि ॥ १० ॥ (१)

गृहाण । ग्रावाणौ । संऽकृतौ । वीर । हस्ते । आ । ते । देवाः । यज्ञियाः ।
यज्ञम् । अगुः ।
त्रयः । वराः । यतमान् । त्वम् । वृणीषे । ताः । ते । सम्ऽऋद्धीः । इह ।
राधयामि ॥ १० ॥ (१)

हे वीर वीर्यवन् अध्वर्यो हस्ते स्वकीये पाणौ संकृतौ शोभनकर्माणौ ग्रावाणौ उलूखलमुसलौ गृहाण स्वीकुरु । ॥ ग्रह उपादाने । "हलः श्नः शानज्झौ" इति शानजादेशः ॥ । ते* प्रसिद्धा यज्ञिया यज्ञार्हा देवास्त्वदीयं यज्ञम् आ अगुः आगमन् । ॥ इण् गतौ । "इणो गा लुङि" इति गादेशः ॥ । त्रयः त्रिसंख्याका वराः यजमानेन वरयितव्याः प्रार्थनीयाः पदार्थाः । कर्मसमृद्धिः तत्फलभूता ऐहिकी समृद्धिः आमुष्मिकी समृद्धिरिति । हे यजमान त्वं यतमान् यादृग्विधान् वरान्

१ K K̈ सृकृतौ. C̈s सुकृतै, corrected into सुकृतौ. V सुभृतौ. We with A B̈ B̈ C D R S̈ P P̈ J C̈s

1 S′ आवाकाहारानंतरम्.

वृणीषे प्रार्थयसे ते तव ताः भाग् उदीरिता वरयितव्याः समृद्धीः इह अस्मिन् यज्ञे राधयामि संसाधयामि । ॥ राध साध संसिद्धौ ॥ ॥

[इति] एकादशे काण्डे प्रथमं सूक्तम् ॥

"इयं ते धीतिः" इति सूक्तस्य ब्रह्मौदनसवे पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः । तत्र "इयं ते धीतिः" इति प्रथमाया ऋचः पूर्वार्धर्चेन परापवनार्थं शूर्पं गृह्णीयात् । "परा पुनीहि" इति उत्तरार्धर्चेन तुषान् उद्वहेत । सूत्रितं हि । "इयं ते धीतिः[११] वर्षवृद्धम्[१२. ३. १९] "इति शूर्पं गृह्णाति । ऊर्ध्वं प्रजाम्[९] विश्वव्यचाः[१२. ३. १९] इ- "त्युद्वहति । परा पुनीहि[११] इति तुषम्" इति [कौ० ८. २] ॥

"उपश्वसे"[१२] इति ऋचा तुषेभ्यस्तण्डुलान् [पृथक्] कुर्यात् । "उपश्वस इत्यपविवेक्ति" इति हि [कौ० ८. २] सूत्रम् ॥

"परेहि नारि"[१३] इति ऋचा उदकम् आहरन्तीं पत्नीं संप्रेषयेत् । "एमा अगुः"[१४] इति ऋचः प्रथमपादेन आगच्छन्तीं पत्नीम् अनुमन्त्रयते । "उत्तिष्ठ नारि" इति पादद्वयेन पत्नीम् आह्वयेत् । "आ त्वागन् यज्ञः" इति पादैकदेशेन जलकुम्भदात्री पत्नी कर्तारं प्रेषयेत । "प्रति कुम्भं गृभाय" इति अर्धपादेन पत्नी जलकुम्भं ग्राहयेत कर्तारम् । तत्रैव कर्मणि "ऊर्जो भागः"[१५] इति ऋचः प्रथमपादेन जलकुम्भं भूमौ निदध्यात् । "ऋषिप्रशिष्टाः" इति पादत्रयेण उदपात्रम् आस्तीर्णचर्मणि निदध्यात् । सूत्रितं हि । "परेहि नारीत्युदहर्तं संप्रेष्यति अप उपगताम् अलंकृताम् । "एमा अगुरित्यायतीम् अनुमन्त्रयते । उत्तिष्ठ नारीति पत्नीं संप्रेष्य- "ति । प्रति कुम्भं गृभायेति प्रतिगृह्णाति । ऊर्जो भाग इति निद- "धाति" इति "ऋषिप्रशिष्टा[१५] इत्युदपात्रं चर्मणि निदधाति" इति च [कौ० ८. १] ॥

पैतृमेधिके चयनाख्ये कर्मणि "ऊर्जो भाग." इति ऋचा अस्थीनि अश्मभिः इष्टकाभिर्वा आच्छादयेत् ॥

1 S′ °प्रसृष्ट°. 2 S′ °उदाहर्तं. We with *Kaus′ika*. 3 S′ चयाना°.

“अग्ने चरुः”[१६] इति ऋचा चरुस्थालीम् अग्नावधिश्रयेत् । “अग्ने चरुरधिश्रयति” इति [कौ० ८.२] सूत्रात् ॥

तत्र दर्शपूर्णमासयोश्चर्वधिश्रयणेपि एषा विनियुक्ता । सूत्रितं हि । “फलीकृतांस्त्रिः प्रक्षाल्य तण्डुलान् अग्ने चरुर्यज्ञियस्त्वाध्यरुक्षद् इति चरुम् अधिनिदधाति” इति [कौ० १.२] ॥

ब्रह्मौदनसव एव “शुद्धाः पूताः” इति ऋचा अधिश्रिते चरुपात्रे उदकम् आसिञ्चेत् । “ब्रह्मणा शुद्धाः” इति ऋचा आसिक्तासु अप्सु तण्डुलान् आवपेत् । सूत्रितं हि । “शुद्धाः [पूताः][१७] पूताः पवित्रैः “[१२.३.२५] [इति पवित्रे] अन्तर्धायोदकम् आसिञ्चति । ब्रह्मणा “शुद्धाः[१८] संख्याता[1] स्तोकाः[१२.३.२८] इत्यासिक्तान्निरुप्तांस्तण्डु-“लान्[2] आवपेत्” इति [कौ० ८.२] ॥

“तथा दर्शपूर्णमासयोश्चरुस्थाल्याम् उदकासेचने तण्डुलावापे च “शुद्धाः पूताः” “ब्रह्मणा शुद्धाः” इत्येते ऋचौ विनियुक्ते । सूत्रितं हि । “शुद्धाः पूता इत्युदकम् आसिञ्चति ब्रह्मणा शुद्धा इति तण्डुलान्” इति [कौ० १.२] ॥

“उरुः प्रथस्व” इति ऋचा चरुं श्रपयेत् । “उरुः प्रथस्व[१९] उद्योधन्ति[१२.३.२९] इति श्रपयति” इति [कौ० ८.२] सूत्रात् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि “उरुः प्रथस्व” इत्येषा दातृवाचने विनियुक्ता । “उरुः प्रथस्व महता महिम्ना[१९] इदं मे ज्योतिः[२८] सत्याय[१२.३.४६-४८] इति तिस्रः” [कौ० ८.९] इति सूत्रात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

इ॒यं ते॑ धी॒तिरि॒दमु॑ ते ज॒नित्रं॑ गृ॒ह्णातु॒ त्वामदि॑तिः॒ शूर॑पुत्रा ।
परा॑ पुनीहि॒ य इ॒मां पृ॑तन्यवो॒ऽस्यै र॒यिं सर्व॑वीरं॒ नि य॑च्छ ॥ ११ ॥

इ॒यम् । ते॒ । धी॒तिः । इ॒दम् । ऊं॒ इति॑ । ते॒ । ज॒नित्र॑म् । गृ॒ह्णा॒तु॒ । त्वाम् ।
अदि॑तिः । शूर॑ऽपुत्रा ।

1 S' असं[illegible]. 2 S' स्तोकात्यासिक्तानि[illegible]क्तांस्तंडुलान्. *Kauçika*: इत्याय[illegible]सुनी-कतडुलान्. The क may be क्त.

परा। पुनीहि। ये। इमाम्। पृतन्यवः। अस्यै। रयिम्। सर्वऽवीरम्।
नि। यच्छ ॥ ११ ॥

हे शूर्प ते तव यत् परापवनं तण्डुलेभ्यस्तुषविवेचनम् इदमेव धीतिः पानम्। ॥ धेट् पाने। अस्माद् भावे क्तिन्। "घुमास्था०" इति ईत्वम् ॥। इदमु इदमेव परापवनकर्म ते तव जनित्रम् जननिमित्तं कारणम्। एवंविधं त्वा त्वां शूरपुत्रा शूराः शौर्योपेता मित्रवरुणधातृप्रभृतयः पुत्रा यस्याः सा अदितिः अदीना देवमाता गृह्णातु परापवनार्थं हस्ते धारयतु। ये शत्रवः इमां पत्नीं हिंसितुं पृतन्यवः पृतनां सेनाम् आत्मन इच्छवो भवन्ति तान् निरसितुं परा पुनीहि अवहतेभ्यो व्रीहिभ्यस्तुषान् पृथक् कुरु। ॥ पूञ् पवने। "प्वादीनां ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वम् ॥। अस्यै पत्न्यै [सर्ववीरम्] सर्वैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतं [रयिम्] धनं नि यच्छ नितरां प्रयच्छ ॥

द्वितीया ॥

उपश्वसे द्रुवये सीदता यूयं वि विच्यध्वं यज्ञियासस्तुषैः।
श्रिया समानानति सर्वान्त्स्यामाधस्पदं द्विषतस्पादयामि ॥ १२ ॥

उपऽश्वसे। द्रुवये। सीदत। यूयम्। वि। विच्यध्वम्। यज्ञियासः। तुषैः।
श्रिया। समानान्। अति। सर्वान्। स्याम। अधःऽपदम्। द्विषतः।
पादयामि ॥ १२ ॥

ध्रुवये ध्रुवाय स्थिराय सत्यफलाय कर्मणे हे तण्डुलाः युष्मान् उपश्वसे उप समीपे आश्वासयामि प्रभूतान् करोमि। यागे विनियोक्ष्य इत्यर्थः। ॥ श्वस प्राणने इति धातुः। ध्रु गतिस्थैर्ययोः इत्यस्माद् औणादिकः किप्रत्ययः ॥। अतो यूयं सीदत शूर्पे उपविशत। यज्ञियासः यज्ञिया यज्ञार्हा यूयं तुषैर्वि विच्यध्वम् विविक्ताः पृथक्कृता भवत। ॥ विचिर् पृथग्भावे इति धातुः ॥। वयमपि युष्मज्जनि-

१ ABDKKŠEVCs ध्रुवये. We with BCRPPJCr and Sāyaṇa's text, द्रु

1 S' °हितेभ्यो. 2 S' °भागे.

तया श्रिया संपदा सर्वान् समानान् समानजन्मनः पुरुषान् अति ष्या-म अतिक्रान्ता भवेम । द्विषतः द्वेष्टॄन् शत्रून् अधस्पदम् पादयोरधस्तात् पादयतमि क्षिपामि । ※"अधःशिरसी पदे" इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ※ ॥

तृतीया ॥

परेहि नारि पुनरेहि क्षिप्रमपां त्वा गोष्ठोध्यरुक्षद् भराय ।

तासां गृह्णीताद् यतमा यज्ञिया असन् विभाज्य धीरीतरा जहीतात् ॥१३॥

परा । इहि । नारि । पुनः । आ । इहि । क्षिप्रम् । अपाम् । त्वा । गोऽस्थः । अधि । अरुक्षत् । भराय ।

तासाम् । गृह्णीतात् । यतमाः । यज्ञियाः । असन् । विऽभाज्य । धीरी । इतराः । जहीतात् ॥ १३ ॥

उदकाहर्त्री प्रेष्यते । हे नारि परा इहि परागच्छ उदकाहरणार्थं पराङ्मुखी जलाशयं गच्छ । तत्र जलं गृहीत्वा क्षिप्रम् शीघ्रं पुनरेहि पुनरागच्छ । तस्मिन् समये त्वा त्वाम् अपाम् उदकानां गोष्ठः । गावस्तिष्ठन्ति पानार्थम् अस्मिन्निति गोष्ठो जलराशिः । ※"घजर्थे कविधानम्" इति अधिकरणे कप्रत्ययः । "अम्बाम्बगोभूमि°" इति षत्वम् ※ । भराय भरणार्थम् अध्यरुक्षत् अधिरोहतु । शिरसि आरोहतु । ※रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे । "शल इगुपधाद् अनिटः क्सः" इति क्सप्रत्ययः ※ । तासां प्राप्तानाम् अपां मध्ये यतमाः यादृश्य आपो यज्ञियाः यज्ञार्हा आसन् अभवन् ता गृह्णीतात् घटादिना गृहाण । ※ग्रह उपादाने । "तुह्योस्तातङ् आशिष्यन्यतरस्याम्" इति हेस्तातङ् आदेशः ※ । यद्वा । इदानीं बहुवद् उच्यते । हे उदकाहर्त्र्यो नार्यः गृह्णीतात् गृह्णीत घटादिपात्रेषु उदकं पूरयत । ※"तस्य तात्" इति तशब्दस्य तात् आदेशः । यतमा इति । "वा बहूनां

१ E B C गोष्ठो अध्य॰. We with A B D K K̃ R S̃ V C॰. २ A R K V आसन्. We with B̃ C D C̃ P P J E C॰.

1 Sâyaṇa's text in S' too has आसन्.

जातिपरिप्रश्ने डतमच्" इति यच्छब्दात् डतमच् प्रत्ययः ॥ । इतरा अयज्ञिया अपः धीरी धीमती त्वं विभाज्य यज्ञियाभ्यो विविच्य जहीतात् जहीहि परित्यज । ॥ओहाक् त्यागे । तातङि "घुमास्था०" इति ईत्वम् ॥ ॥

चतुर्थी ॥

एमा अंगुर्योषितः शुम्भमाना उत्तिष्ठ नारि तवसं रभस्व ।
सुपत्नी पत्या प्रजया प्रजावत्या त्वागन् यज्ञः प्रति कुम्भं गृभाय ॥१४॥

आ । इमाः । अगुः । योषितः । शुम्भमानाः । उत् । तिष्ठ । नारि । तवसम् । रभस्व ।
सुऽपत्नी । पत्या । प्रऽजया । प्रजाऽवती । आ । त्वा । अगन् । यज्ञः । प्रति । कुम्भम् । गृभाय ॥ १४ ॥

शुम्भमानाः शोभनालंकारयुक्ता इमा योषितः उदकाहर्त्र्यः स्त्रियः आ अगुः आगमन् । हे नारि पत्नि उत्तिष्ठ आसनाद् उत्थिता भव । ॥"०अनूर्ध्वकर्मणि" इति पर्युदासाद् आत्मनेपदाभावः ॥ । तवं त्वाम् उपगतास्ताः सं रभस्व संग्रहीतुम् उद्युक्ता भव । ॥रभ राभस्ये । राभस्यं कार्योपक्रम इति तद्व्याख्या ॥ । पत्या शोभनपतिना सुपत्नी पत्नीनां श्रेष्ठतमा । यद्वा पत्या गुणाधिकेन पुरुषेण शोभनपतिका । ॥"विभाषा सपूर्वस्य" इति ङीप्नकारौ ॥ । प्रजया पुत्रादिरूपया प्रजावती शोभनपुत्रयुक्ता । भवेत्यर्थः । ईदृशीं त्वा त्वां यज्ञः आ अगन् उदकरूपेण प्रापत् । ॥गमेर्लुङि "मन्त्रे घस०" इति च्लेर्लुक् । "हल्ङ्या०" इत्यादिलोपे "मो नो धातोः" इति नत्वम् ॥ । कुम्भम् उदकपूर्णघटं प्रति गृभाय प्रतिगृहाण आदत्स्व । ॥ग्रहेर्लोण्मध्यमैकवचने "छन्दसि शायजपि" इति श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः । "हृग्रहोर्भः०" इति भत्वम् ॥ ॥

---

१ So A B B̈ C D K K̈ R S̈ P P̈ E J C s. Sāyaṇa तव and सम् separately, which is inferior to the reading of our authorities.

1 Here Sāyaṇa's reading is inferior to ours. See note १ above. 2 S' इदृशीं.

पञ्चमी ॥

ऊर्जो भागो निहितो यः पुरा व ऋषिप्रशिष्टाप आ भरैताः ।
अयं यज्ञो गातुविन्नाथवित् प्रजाविदुग्रः पशुविद् वीरविद् वो अस्तु ॥१५॥

ऊर्जः । भागः । निऽहितः । यः । पुरा । वः । ऋषिऽप्रशिष्टा । अपः । आ । भर । एताः ।

अयम् । यज्ञः । गातुऽवित् । नाथऽवित् । प्रजाऽवित् । उग्रः । पशुऽवित् । वीरऽवित् । वः । अस्तु ॥ १५ ॥

हे आपः वः युष्माकम् ऊर्जः बलकरस्य सारभूतस्य जलराशेर्यो भागः अंशः पुरा पूर्वं निहितः ब्रह्मणा परिकल्पितः । स एव अत्राहृत्य निधीयत इति शेषः । हे पत्नि एताः आहृताः सारभूता अपः ऋषिप्रशिष्टा ऋषिणा मन्त्रेण अतीन्द्रियार्थदर्शिना ब्रह्मणा वा प्रशिष्टा अनुशिष्टा अनुज्ञाता [त्वम्] आ भर आस्तीर्णे चर्मणि आहर । स्थापयेत्यर्थः । ॥ ऋषिप्रशिष्टेति । शासु अनुशिष्टौ । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । "शास इदङ्हलोः" इति इत्त्वम् ॥ ॥ अयं क्रियमाणः ब्रह्मौदनसवाख्यो यज्ञः गातुवित् गातोः स्वर्गमार्गस्य लम्भकः । नाथवित् नाथ्यमानस्य आशंसनीयस्य स्वर्गादिफलस्य लम्भयिता । यद्वा नाथः स्वामी तस्य लम्भकः । प्रजावित् प्रजायन्त इति प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपाः तासां लम्भकः । उग्रः उद्गूर्णबलः । परैरनभिभवनीय इत्यर्थः । पशुवित् पशून् गवाश्वादीनां लम्भयिता । वीरवित् विविधम् ईर्यन्ते तत्तत्कर्मणि प्रेष्यन्त इति वीराः कर्मकरास्तेषां लम्भयिता हे यजमानपत्न्यादयः वः युष्मभ्यम् एवंविधफलप्रदः अस्तु भवतु ॥

षष्ठी ॥

अग्ने चरुर्यज्ञियस्त्वाध्यरुक्षच्छुचिस्तपिष्ठस्तपसा तपैनम् ।
आर्षेया दैवा अभिसंगत्य भागमिमं तपिष्ठा ऋतुभिस्तपन्तु ॥ १६ ॥

---

१ P निऽहितः. We with P J Cr.

1 S' नाथमानस्य. 2 S' भ्रम् for विविधम्. 3 S' तत्कर्म° for तत्तत्कर्म°.

अग्ने। चरुः। यज्ञियः। त्वा। अधि। अरुक्षत्। शुचिः। तपिष्ठः। तपसा।
तप। एनम्।
आर्षेयाः। दैवाः। अभिऽसंगत्य। भागम्। इमम्। तपिष्ठाः। ऋतुऽभिः।
तपन्तु ॥ १६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां यज्ञियः यज्ञार्हः चरुः हविःश्रपणार्था स्थाली अध्यरुक्षत् अधिरोहतु उपरि तिष्ठतु। शुचिः शुद्धो निर्मलः तपिष्ठः तप्ततमः। ॥ तप्तृशब्दात् "तुश्छन्दसि" इति इष्ठनि "तुरिष्ठेमेयस्सु" इति तृलोपः ॥। तपसा संतापकेन आत्मीयेन तेजसा एनं चरुं तप तप्तं कुरु। आर्षेयाः। गोत्रप्रवर्तकान् ऋषीन् ये विदुस्ते आर्षेया ब्राह्मणाः। दैवाः। [दैवाः] होतव्या इन्द्रादयः तत्संबन्धिजना दैवाः। ते उभये स्वस्वं भागम् अंशम् अभिसंगत्य अभिप्राप्य इमं चरुं तपिष्ठाः तप्तृतमाः सन्तः ऋतुभिः वसन्तादिभिः कालविशेषैः तपन्तु तप्तं कुर्वन्तु ॥

सप्तमी ॥

शुद्धाः पूता योषितो यज्ञिया इमा आपश्चरुमव सर्पन्तु शुभ्राः।
अदुः प्रजां बहुलान् पशून् नः पक्त्वौदनस्य सुकृतामेतु लोकम् ॥ १७ ॥

शुद्धाः। पूताः। योषितः। यज्ञियाः। इमाः। आपः। चरुम्। अव।
सर्पन्तु। शुभ्राः।
अदुः। प्रऽजाम्। बहुलान्। पशून्। नः। पक्ता। ओदनस्य। सुऽकृताम्
एतु। लोकम् ॥ १७ ॥

शुद्धाः निर्मलाः पूताः पवित्राभ्याम् उत्पूता उत्पवनाख्यसंस्कारेण पवित्रीकृताः योषितः योषिद्रूपा मिश्रयित्र्यो वा यज्ञियाः यज्ञार्हाः शुभ्राः शुक्लवर्णा इमाः आहृता आपश्चरुम् अव सर्पन्तु स्थालीं प्रविशन्तु। ता आपो नः अस्मभ्यं प्रजाम् पुत्रादिरूपां बहुलान् अनेकविधान् गोमहिषाद्यांश्च पशून् अदुः ददतु प्रयच्छन्तु ॥ ओदनस्य ब्रह्मौदनाख्यस्य प-

१ A B C D K K बहुलांपशू°. We with R S E V C°.

कर्ता पाचको यजमानः । [?]पचेः "अन्येभ्योपि दृश्यन्ते" इति क्वनिप् [?] । सुकृताम् पुण्यकृतां लोकम् सुखोपभोगस्थानं स्वर्गादिकम् एतु गच्छतु ॥

अष्टमी ॥

ब्रह्मणा शुद्धा उत पूता घृतेन सोमस्यांशवस्तण्डुला यज्ञिया इमे ।
अपः प्र विशत प्रति गृह्णातु वश्चरुरिमं पक्त्वा सुकृतामेत लोकम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मणा । शुद्धाः । उत । पूताः । घृतेन । सोमस्य । अंशवः । तण्डुलाः । यज्ञियाः । इमे ।
अपः । प्र । विशत । प्रति । गृह्णातु । वः । चरुः । इमम् । पक्त्वा । सुऽकृताम् । एत । लोकम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मणा मन्त्रेण शुद्धाः निर्दोषाः उत अपि च घृतेन क्षरणशीलेन उदकेन पूताः प्रक्षालिताः । यद्वा अपणानन्तरभाविना अभिघारणेनाज्येन पूताः पवित्रीकृताः सोमस्य अमृतमयस्य अंशवः लताखण्डाः । तदात्मका इत्यर्थः । "निर्भिन्ध्यंशून्" इति हि प्राग् [९] उक्तम् । अत एव यज्ञियाः यज्ञार्हा इमे तण्डुलाः यूयम् अपः स्थालीगतानि उदकानि प्र विशत । चरुः स्थाली च वः युष्मान् प्रति गृह्णातु स्वीकरोतु । इमम् ओदनं पक्त्वा । ओदनपाकेन ब्रह्मौदनसवाख्यं कर्म लक्ष्यते । एतत् कर्म कृत्वेत्यर्थः । व्याख्यातम् अन्यत् ॥

नवमी ॥

उरुः प्रथस्व महता महिम्ना सहस्रपृष्ठः सुकृतस्य लोके ।
पितामहाः पितरः प्रजोपजाहं पक्ता पञ्चदशस्ते अस्मि ॥ १९ ॥

उरुः । प्रथस्व । महता । महिम्ना । सहस्रऽपृष्ठः । सुऽकृतस्य । लोके ।

---

१ B आपः. We with ABCDKKVRSEC s. २ B °विशतु. We with ABCD KKRSEVC s. ३ KVC s सुकृतामेतु. We with ABPCDKRSE. ४ P तुन्डुलाः. We with PJCr. ५ K एतु. We with PPJCr. ६ BCK पक्त्वा. We with ADRSKPPJEVC s.

पितामहाः। पितरः। प्रऽजा। उपऽजा। अहम्। पक्ता। पञ्चऽदशः। ते। अस्मि ॥ १९ ॥

हे ओदन सुकृतस्य पुण्यस्य फलभूते लोके स्वर्गादौ महता अधिकेन महिम्ना माहात्म्येन उरुः विस्तीर्णः सहस्रपृष्ठः सहस्रावयवः सन् प्रथस्व विस्तीर्णो भव। असमदीयाः पितरः पितामहाः। उपलक्षणम् एतत्। पितृपितामहाद्याः सप्तपुरुषा हे ओदन त्वया तृप्यन्ते। तथा प्रजा पुत्रदुहितृरूपा उपजा तत्पुत्रादिरूपा। एतदपि उपलक्षणम्। अनन्तराः पुत्राद्याः सप्तपुरुषास्त्वया प्रीयन्ते। एतदुभयापेक्षया पक्ता ब्रह्मौदनस्य पक्ता अहं ते तव पञ्चदशः पञ्चदशसंख्यापूरकः अस्मि भवामि। मदनुष्ठितेन अनेन यज्ञेन एते सर्वे प्रीयन्त इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

सहस्रपृष्ठः शतधारो अक्षितो ब्रह्मौदनो देवयानः स्वर्गः।
अमूंस्त आ दधामि प्रजया रेषयैनान् बलिहाराय मृडतान्मह्यमेव ॥ २० ॥ (२)

सहस्रऽपृष्ठः। शतऽधारः। अक्षितः। ब्रह्मऽओदनः। देवऽयानः। स्वःऽगः। अमून्। ते। आ। दधामि। प्रऽजया। रेषय। एनान्। बलिऽहाराय। मृडतात्। मह्यम्। एव ॥ २० ॥ (२)

सहस्रपृष्ठः सहस्रशरीरः शतधारः शतसंख्याकाभिर्धाराभिरमृतमयीभिर्युक्तः अक्षितः अक्षीयमाणः। भुज्यमानोपि क्षयम् अप्राप्नुवन्नित्यर्थः। देवयानः देवान् इन्द्रादीन् यान्ति गच्छन्ति पुण्यकृत अनेनेति देवयानः। देवत्वप्राप्तिसाधनभूत इत्यर्थः। तथा स्वर्गः फलभूतं स्वर्गं प्रति अन्तरङ्गसाधनत्वात् तदात्मकोयम् इत्यर्थः। हे यजमान त्वया क्रियमाणोयं ब्रह्मौदनः एतत्संज्ञकः सवयज्ञः। उक्तगुणविशिष्टो भवतीत्यर्थः।

१ So P P̈ J. Cr पक्त्वा. २ V K रेशयै. We with A B̈ C D K̈ R S̈ K E C. ३ S P P̈ J Cr.

1 S' असदीयान पितरः.

अपि च ते तव बलिहाराय बलिः उपायनद्रव्यं तद्धरणार्थम् अमून् प्रसिद्धान् सजातान् आ दधामि अभिमुखं स्थापयामि । एनान् प्रज्ञया पुत्रभृत्यादिरूपया रेशय लेशय अल्पीकुरु । उपक्षीणान् कुर्वित्यर्थः । ॥लिश अल्पीभावे । रलयोः एकत्वस्मरणाद् रेफः॥ । प्रत्नमेव प्रामेव प्राग् उदीरितः सवयज्ञः मृळतात् मृडयतु सुखयतु सर्वोत्कृष्टं करोतु । ॥मृड सुखने । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाद् अस्मदश्चतुर्थी॥ ॥

[इति एकादशकाण्डे] द्वितीयं सूक्तम् ॥

"उदेहि वेदिम्" इति सूक्तस्य ब्रह्मौदनसवे "अग्ने जायस्व" [११.१] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र "उदेहि वेदिम्" इति प्रथमया चरोरुद्वासनं कुर्यात् । "अभ्यावर्तस्व" इत्यनया चरुस्थालीं प्रदक्षिणम् आवर्तयेत् । सूत्रितं हि । "उदेहि वेदिम् [२१] धर्ता ध्रियस्व [१२.३.३५] इत्युद्वासयति । अभ्यावर्तस्व [२२] इति कुम्भीं प्रदक्षिणम् आवर्तयेत्" इति [कौ० ८.२] ॥

"अदितेर्हस्तम्" इति ऋचा स्रुचं वेद्यां सादयेत् । "अदितेर्हस्तं [२४] सर्वान्त्समागाः[१२.३.३६] इति मन्त्रोक्तम्" इति [कौ० ८.३] सूत्रात् ॥

"शृतं त्वा हव्यम्" [२५] इति ऋचा चतुर आर्षेयान् आसने उपवेशयेत् । सूत्रितं हि । "शृतं त्वा हव्यम् इति चतुर आर्षेयान् भृग्वङ्गिरोविद उपसादयति" इति [कौ० ८.४] ॥

"सोम राजन्" [२६] इति ऋचा चतुर आर्षेयान् ऋत्विजो यजमान आह्वयेत् । "शुद्धाः पूताः" [२७] इति ऋचा तेषाम् ऋत्विजां हस्तप्रक्षालनार्थम् उदकं दद्यात् । "शुद्धाः पूता इति मन्त्रोक्तम्" इति [कौ० ८.४] सूत्रात् ॥

"इदं मे ज्योतिः" इति ऋचा ओदने हिरण्यं निदध्यात् । सूत्रितं हि । "इदं मे ज्योतिः [२८] समग्र्यः [१२.३.५०] इति हिरण्यमधिनिदधाति" इति [कौ० ८.३] ॥

1 S′ सर्वसमागादिति. We with *Kaus′ika*. 2 S′ हिरण्यमधि°. We with *Kaus′ika*.

अत्र "इदं मे ज्योतिः" इति प्रथमपादं दातारं वाचयन् हिरण्यम् अधिनिदध्यात् । "कृण्वे पन्थाम्" इति "चरमपादं च दातारं वाचयेत्" इति हि भाष्यकारः ॥

"पक्वं क्षेत्रात्" इति मध्यमेन पादद्वयेन बर्हिष्यासादितम् ओदनम् ईषत् कर्षयेत् । "पक्वं क्षेत्रात्[२८] वर्षं वनुष्व[१२.३.५३] इत्युपकर्षयति" इति हि [कौ° ८.४] सूत्रम् ॥

"इदं मे ज्योतिः" इति समस्ता ऋक् दातृवाचने विनियुक्ता । "इदं मे ज्योतिः[२८] सत्याय[१२.३.४६-४८] इति तिस्रः" इति हि सूत्रम् [कौ° ८.९] ॥

"अग्नौ तुषान्"[२९] इति ऋचः प्रथमपादेन अग्नौ तुषान् जुहुयात् । "अग्नौ तुषान् इति तुषान् आवपति" इति [कौ° ८.४] सूत्रात् ॥

"परः कम्बूकान्" इति शेषेण पादत्रयेण फलीकरणान् उद्गूह[येत् । "परः कम्बूकान् इति सव्येन पादेन फलीकरणान् अपोह]यति" इति [कौ° ८.४] सूत्रम् ॥

"श्राम्यतः"[३०] इत्यादिका ऋचः ओदनसंपाते विकल्पेन विनियुक्ताः । सूत्रितं हि । "सूक्तेन पूर्वं संपातवन्तं करोति श्राम्यत इतिप्रभृतिभिर्वा" इति [कौ° ८.४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

उदेहि वेदिं प्रजया वर्धयैनां नुदस्व रक्षः प्रतरं धेह्येनाम् ।
श्रिया समानानति सर्वान्त्स्यामाधस्पदं द्विषतस्पादयामि ॥ २१ ॥

उत्ऽएहि । वेदिम् । प्रऽजया । वर्धय । एनाम् । नुदस्व । रक्षः । प्रऽतरम् । धेहि । एनाम् ।
श्रिया । समानान् । अति । सर्वान् । स्याम । अधःऽपदम् । द्विषतः । पादयामि ॥ २१ ॥

हे पक्वौदन वेदिम् हविरासादनाय प्रोक्षणादिबर्हिस्तरणादिसंस्कारसं-

1 This is not found in Kes'ava. So the author referred to must be Darila.
2 So S'. Kaus'ika: अपकर्षति.

स्कृतां भूमिं प्रति उदेहि उदागच्छ । अग्नेः सकाशाद् उत्थाय वेद्याग्र आसीदेत्यर्थः । एनां पत्नीं प्रजया पुत्रादिरूपया वर्धय समृद्धां कुरु । रक्षः यज्ञविघातकं राक्षसं नुदस्व अस्मात् स्थानात् प्रेरय प्रच्यावय । [नुद प्रेरणे] । तथा एनां पत्नीं प्रतरम् प्रकृष्टतरं[1] यथा भवति तथा धेहि धारय पोषय वा । [डुधाञ् धारणपोषणयोः । "घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इति एत्वाभ्यासलोपौ] । श्रिया समानान् इति उत्तरोर्धर्चो व्याख्यातः [१२] ॥

द्वितीया ॥

अभ्यावर्तस्व पशुभिः सहैनां प्रत्यङ्ङेनां देवताभिः सहैधि ।
मा त्वा प्रापच्छपथो माभिचारः स्वे क्षेत्रे अनमीवा वि राज ॥ २२ ॥

अभिऽआवर्तस्व । पशुऽभिः । सह । एनाम् । प्रत्यङ् । एनाम् । देवताभिः । सह । एधि ।
मा । त्वा । प्र । आपत् । शपथः । मा । अभिऽचारः । स्वे । क्षेत्रे । अनमीवा । वि । राज ॥ २२ ॥

हे ब्रह्मौदन एनान् पत्नीयजमानादीन् पशुभिः लब्धव्यैर्गोमहिषाद्यैः सह अभ्यावर्तस्व अभिलक्ष्य आवृत्तो भव । तथा एनान् यष्टव्याभिर्देवताभिः सह प्रत्यङ् प्रत्यञ्चन् आभिमुख्येन गच्छन् एधि भव ॥ हे यजमान यद्वा हे पत्नि शपथः परकृत आक्रोशस्त्वा त्वां मा प्रापत् मा प्राप्नोतु । [आप्लृ व्याप्तौ । माङि लुङि लृदित्वात् च्लेः अङ् आदेशः] । तथा परकृतः अभिचारः मारणकर्म मा प्राप्नोतु । तथा स्वे स्वकीये क्षेत्रे स्थाने अनमीवा अमीवा रोगस्तद्रहिता सती वि राज विशेषेण राजमाना भव । [राजतिः ऐश्वर्यकर्मा] ॥

तृतीया ॥

ऋतेन तष्टा मनसा हितैषा ब्रह्मौदनस्य विहिता वेदिरग्रे ।

---

१ A प्रत्यगे°. B प्रत्यङ्ङे°. C- प्रत्यङ्ङे° corrected into प्रत्यङ्ङे. We with B C D K K K S E. २ Se P P J Cr. ३ P P Cr अनमीवाः ।. J अनमीवा । changed to अनमीवाः ।.

---

1 S' inserts धनं after प्रकृष्टतरं.

अंसद्रीं शुद्धामुप धेहि नारि तत्रौदनं सादय दैवानाम् ॥ २३ ॥

ऋतेन। तष्टा। मनसा। हिता। एषा। ब्रह्मऽओदनस्य। विऽहिता। वेदिः। अग्रे।

अंसद्रीम्। शुद्धाम्। उप। धेहि। नारि। तत्र। ओदनम्। सादय। दैवानाम् ॥ २३ ॥

ऋतेन सत्येन ब्रह्मणा तष्टा तनूकृता सम्यङ्निर्मिता। ॥ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे। कर्मणि निष्ठा। "यस्य विभाषा" इति इट्प्रतिषेधः। "स्कोः संयोगाद्योः॰" इति कलोपः ॥। मनसा प्रथमसृष्टेन हैरण्यगर्भेण हिता धारिता। ॥ "दधातेर्हिः" इति निष्ठायां हिरादेशः ॥। एषा एवंगुणविशिष्टा वेदिः ब्रह्मौदनस्य सादनाय अग्रे पुरा विहिता महर्षिभिः[1] कल्पिता। हे नारि पत्नि अंशध्रीम् अंशान् भागान् देवमनुष्यपितृसंबन्धिनो धारयतीति अंशध्री तां शुद्धाम् अनुपहतां वेदिम् उप धेहि उप समीपे धारय। तत्र वेद्यां पक्वम् इमं देवानां स्वभूतम् ओदनं सादय प्रापय। आसादयेत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

अदितेर्हस्तां स्रुचमेतां द्वितीयां सप्तऋषयो भूतकृतो यामकृण्वन्।
सा गात्राणि विदुष्योदनस्य दर्विर्वेद्यामध्येनं चिनोतु ॥ २४ ॥

अदितेः। हस्ताम्। स्रुचम्। एताम्। द्वितीयाम्। सप्तऽऋषयः। भूतऽकृतः। याम्। अकृण्वन्।

सा। गात्राणि। विदुषी। ओदनस्य। दर्विः। वेद्याम्। अधि। एनम्। चिनोतु ॥ २४ ॥

---

१ BCK अंसध्रीं. V अंशध्रीं. We with ABDRSECs. २ VK दैवानाम्. We with APBCDKRSPPJECs. ३ So we with PPJCr. ४ KV हस्त. We read हस्तां and द्वितीयीं with ABBCDKRSEV. ५ EBSROK सप्तर्षयो. We with ADCs. ६ So we read with PPJCr.

---

1 S' महऋषिभिः.

अदितेः देवमातुः द्वितीयम् द्वित्वसंख्यापूरकं हस्तम् एतां होमसाधनभूतां यां स्रुचं भूतकृतः भूतानां प्राणिनां स्रष्टारः [सप्तऋषयः] अकृण्वन् अकुर्वन् सैषा दर्विः होमसाधनभूता स्रुक् ओदनस्य पक्वस्य गात्राणि शरीराणि तत्परूंषि च विदुषी जानती वेद्याम् अधि उपरि एनं ब्रह्मौदनं चिनोतु स्थापयतु ॥

पञ्चमी ॥

शृतं त्वा हव्यमुप सीदन्तु दैवा निःसृप्याग्नेः पुनरेनान् प्र सीद ।
सोमेन पूतो जठरे सीद ब्रह्मणामार्षेयास्ते मा रिषन् प्राशितारः ॥ २५ ॥

शृतम् । त्वा । हव्यम् । उप । सीदन्तु । दैवाः । निःऽसृप्य । अग्नेः । पुनः । एनान् । प्र । सीद ।
सोमेन । पूतः । जठरे । सीद । ब्रह्मणाम् । आर्षेयाः । ते । मा । रिषन् । प्रऽअशितारः ॥ २५ ॥

हे ओदन शृतम् पक्वम् अत एव हव्यम् हवनयोग्यं त्वा त्वां देवाः उप सीदन्तु यष्टव्या देवा उपसन्ना भवन्तु । "शृतं पाके" इति निपात्यते । शृतस्यैव हविषो देवार्हता तैत्तिरीये स्पष्टम् आम्नायते । "यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स सदेवः" इति [तै° सं° २. ६. ३. ४] । हे तादृशौदन त्वम् अग्नेः सकाशात् निःसृप्य निर्गत्य पुनरेनान् प्र सीद प्राप्नुहि । सोमेन अमृतमयेन सोमरसेन क्षीरदध्यादिरूपेण । श्रूयते हि सोमात्मकत्वं दधिपयसोः । "सोमः खलु वै सांनाय्यम्" इति [तै° ब्रा° ३. २. ३. ११] । तेन पूतः शुद्धः सन् ब्रह्मणाम् ब्राह्मणानां जठरे उदरे सीद उपविश । आर्षेयाः स्वस्वगोत्रप्रवराभिज्ञा भृग्वङ्गिरोविदस्ते[1] ब्राह्मणा ओदनस्य प्राशितारः भोक्तारः मा रिषन् मा विनश्यन्तु । तेषाम् उदरे प्रविष्टस्त्वं हिंसां मा कृथा इत्यर्थः ॥

१ KV इवा. We with A B B C D K P. S E V Cs. २ So P P J Cp. ३ So P P J Cr.

षष्ठी ॥

सोम॑ राजन्त्संज्ञा॒नमा व॑पैभ्यः सुब्रा॑ह्मणा य॑त॒मे त्वो॑प॒सीदा॑न्।
ऋषी॑नार्षे॒यांस्तप॑सो॒धि जा॒तान् ब्र॑ह्मौद॒ने सु॒हवा॑ जोहवीमि ॥ २६ ॥

सोम॑। रा॒ज॒न्। स॒म्ऽज्ञा॒नम्। आ। व॒प॒। ए॒भ्यः। सु॒ऽब्रा॒ह्म॒णाः। य॒त॒मे। त्वा॒। उ॒प॒ऽसीदा॑न्।
ऋषी॑न्। आ॒र्षे॒यान्। तप॑सः। अधि॑। जा॒तान्। ब्र॒ह्म॒ऽओ॒द॒ने। सु॒ऽहवा॑। जो॒ह॒वी॒मि॒ ॥ २६ ॥

हे राजन् राजमान सोम तदात्मक ब्रह्मौदन एभ्यः भोक्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यः। तादर्थ्ये चतुर्थी। संज्ञानम् सम्यग् ज्ञानम् आ वप निधेहि। मोहं मा कृथा इत्यर्थः। यतमे यज्जातीयाः सुब्राह्मणाः शोभना ब्राह्मणा भृग्वङ्गिरोविदः त्वा त्वाम् उपसीदान् उपसन्ना भवन्ति। सीदतेर्लेटि आडागमः। यतमे इति। "वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्" इति डतमच् प्रत्ययः। तस्य सर्वनामगणे पाठात् तदन्तस्य सर्वनामसंज्ञायां जसः शीभावः। एभ्य इति पूर्वत्र संबन्धः। अपि च तपसोधि जाता दीक्षारूपात् तपस उत्पन्ना। "ब्रह्मणो वा एष जायते यो दीक्षते" इति हि ब्राह्मणम् [आप० १०.११.६]। एवंभूता सुहवा शोभनाह्वाना पत्नी आर्षेयान् प्रागुक्तलक्षणान् ऋषीन् ब्रह्मौदने विषये जोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि। ह्वयतेर्यङ्लुगन्तात् लटि उत्तमैकवचने "ह्वः संप्रसारणम्" "अभ्यस्तस्य च" इति संप्रसारणम्। "गुणो यङ्लुकोः" इति अभ्यासस्य गुणः ॥

सप्तमी ॥

शु॒द्धाः पू॒ता यो॒षितो॑ य॒ज्ञिया॑ इ॒मा ब्र॒ह्मणां॒ हस्ते॑षु प्रपृ॒थक् सा॑दयामि।
यत्का॑म इ॒दम॑भिषि॒ञ्चामि॑ वो॒हमिन्द्रो॑ म॒रुत्वा॒न्त्स द॑दादि॒दं मे॑ ॥ २७ ॥

शु॒द्धाः। पू॒ताः। यो॒षितः॑। य॒ज्ञियाः॑। इ॒माः। ब्र॒ह्मणा॑म्। हस्ते॑षु। प्र॒ऽपृ॒थक्। सा॒द॒या॒मि॒।

यत्ऽकामः । इदम् । अभिऽसिञ्चामि । वः । अहम् । इन्द्रः । मरुत्वान् । सः । ददात् । इदम् । मे ॥ २७ ॥

शुद्धाः निर्मलाः पापरहिताः पूताः स्वसंसर्गेण अन्यस्यापि पावयित्र्यः योषितः स्त्रीरूपा मिश्रणशीला वा यज्ञियाः यज्ञार्हा इमाः एवंगुणविशिष्टा अपः ब्रह्मणाम् प्रागुदीरितलक्षणानां ब्राह्मणानां हस्तेषु पाणिषु । अत्र प्र इत्युपसर्गः उपसृष्टां क्रियाम् आह । प्रक्षालनक्रियाव्याजेनेत्यर्थः । प्रकर्षेण [वा] पृथक् सादयामि । सांकर्यं यथा न भवति तथा विक्षिपामीत्यर्थः । हे उदीरितलक्षणा आपः वः युष्मान् अहं यत्कामः यत् फलं कामयमानः इदम् इदानीम् अभिषिञ्चामि अभितः क्षारयामि इदं काम्यमानं फलं सः प्रसिद्धो मरुत्वान् मरुद्गणैर्युक्त इन्द्रो मे मह्यं ददात् ददातु ॥

अष्टमी ॥

इदं मे ज्योतिरमृतं हिरण्यं पक्वं क्षेत्रात् कामदुघा म एषा ।
इदं धनं नि दधे ब्राह्मणेषु कृण्वे पन्थां पितृषु यः स्वर्गः ॥ २८ ॥

इदम् । मे । ज्योतिः । अमृतम् । हिरण्यम् । पक्वम् । क्षेत्रात् । कामऽदुघा । मे । एषा ।
इदम् । धनम् । नि । दधे । ब्राह्मणेषु । कृण्वे । पन्थाम् । पितृषु । यः । स्वःऽगः ॥ २८ ॥

इदं निधीयमानं हिरण्यम् अमृतम् अविनश्वरं मे मम ज्योतिः प्रकाशः । स्वर्गमार्गस्य प्रकाशको दीप इत्यर्थः ॥ पक्वम् पाकेन संस्कृतम् एतद् अन्नम् क्षेत्रात् व्रीहियवादिसस्याढ्याद् भूप्रदेशाद् उत्पन्ना एषा [मे] कामदुघा कामानां दोग्ध्री धेनुः । ※ "दुहः कब्घश्च" इति कब्घत्वे ※ ॥ इदं धनं दक्षिणात्वेन दीयमानं ब्राह्मणेषु नि दधे निक्षिपामि यथा मम तत् स्वर्गे लोके कोटिगुणितं स्यात् । तया पितृषु अस्म-

१ B omits the visarga in यः. We with A K K[m] B[b] C D E R S[m] V Cs.

दीयेषु पितृपितामहादिषु विषये यः प्रसिद्धस्तैरभिलषितः स्वर्गः पुण्यलोकः तस्य पन्थाम् पन्थानं कृण्वे करोमि ॥

नवमी ॥

अग्नौ तुषाना वप जातवेदसि परः कम्बूकाँ अप मृड्ढि दूरम् ।
एतं शुश्रुम गृहराजस्य भागमथो विद्म निर्ऋतेर्भागधेयम् ॥ २९ ॥

अग्नौ । तुषान् । आ । वप । जातऽवेदसि । परः । कम्बूकान् । अप । मृड्ढि । दूरम् ।
एतम् । शुश्रुम । गृहऽराजस्य । भागम् । अथो इति । विद्म । निःऽऋतेः । भागऽधेयम् ॥ २९ ॥

हे ऋत्विक् जातवेदसि जातानां वेदितरि अग्नौ तुषान् ब्रह्मौदनार्थतण्डुलेभ्यः पृथक्कृतान् आ वप प्रक्षिप । तेषाम् अग्नौ प्रक्षेपः प्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ तथा कम्बूकान् फलीकरणान् परः परस्ताद् दूरम् अप मृड्ढि पादेन अपमार्जनं कुरु । गृहराजस्य गृहाणाम् अधिपतेर्वास्तुनाथस्य । ※ "राजाहःसखिभ्यः॰" इति टच् ※ । एतं कम्बूकाख्यं भागं शुश्रुम अभिज्ञेभ्यो वयं श्रुतवन्तः । अथो अपि च निर्ऋतेः पापदेवताया भागधेयम् हविर्भागम् एतं विद्म जानीमः । ※ "विदो लटो वा" इति मसो मादेशः । भागशब्दात् स्वार्थे धेयप्रत्ययः ※ ॥

दशमी ॥

श्राम्यतः पचतो विद्धि सुन्वतः पन्थां स्वर्गमधि रोहयैनम् ।
येन रोहात् परमापद्य यद् वय उत्तमं नाकं परमं व्योम ॥ ३० ॥ (३)

श्राम्यतः । पचतः । विद्धि । सुन्वतः । पन्थाम् । स्वःऽगम् । अधि । रोहय । एनम् ।
येन । रोहात् । परम् । आऽपद्य । यत् । वयः । उत्ऽतमम् । नाकम् । परमम् । विऽओम ॥ ३० ॥ (३)

१ B निर्ऋतेभाग॰. We with A C D E K K̂ B̂ R S V C.

1 S' यथा. 2 S' कंबू॰.

श्राम्यतः दीक्षारूपं तपस्तप्यमानान्। श्रमु तपसि खेदे च। अस्मात् लटः शत्रादेशः। "शमाम् अष्टानां दीर्घः श्यनि" इति दीर्घः। दीक्षाजनितश्रमानन्तरं पचतः उक्तरीत्या ब्रह्मौदनपाकं कुर्वतः सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः। सवयज्ञ एव सोमयागत्वेन रूप्यते। सवयज्ञानुष्ठातॄन् यजमानान् हे ब्रह्मौदन त्वं विद्धि जानीहि। एनान् यजमानान् स्वर्गम् स्वर्गप्रापकं पन्थाम् पन्थानं मार्गम् अधि रोहय उपरि आरोहय। उत्तमम् उत्कृष्टतमं नाकम् दुःखसंस्पर्शरहितं परमम् सर्वस्य परस्माद् उपरि देशे वर्तमानं स्वर्गाख्यं यद् व्योमास्ति तद् येन पथा अयं यजमानो रोहात् रोहेत आरूढो भवेत्। कथं भूत्वेत्याह। परम् उत्कृष्टं वयः पक्षिरूपं श्येनात्मकं यद् अस्ति तद् आपद्य आस्थाय। श्रूयते हि तैत्तिरीयके। "श्येनो वै वयसां पतिष्ठः। श्येन एव भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति" इति [तै° सं° ५.४.११.१]। तं पन्थानम् आरोहयेति पूर्वत्रान्वयः॥

[इति] तृतीयं सूक्तम्॥

"बभ्रेरध्वर्यो" इति सूक्तस्य ब्रह्मौदनसवे "अग्ने जायस्व" [११.१] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः। तत्र "बभ्रेरध्वर्यो" इति ऋचा ओदनस्योपरि गर्तं कुर्यात्। सूत्रितं हि। "बभ्रेरध्वर्यो [३१] इदं प्रापम् [१२.३.४५] इत्युपर्यापानं करोति" इति [कौ° ८.३]॥

"घृतेन गात्रा" इति पादेन घृतेन ओदनं विष्यन्दयेत्। "घृतेन गात्रा [३१] आ सिञ्च सर्पिः [१२.३.४५] इति सर्पिषा विष्यन्दयति" इति [कौ° ८.३] सूत्रात्॥

"कृण्वे पन्थाम्" इति चरमपादं दातारं वाचयेत्। "बभ्रे रक्षः" इत्यादिभिर्ऋग्भिः ओदनम् अनुमन्त्रयेत। "समाचिनुष्व" इत्यनया आज्यं जुहुयात्। "अग्ने प्रेहि [४.१४.५] समाचिनुष्व [३६] इत्याज्यं जुहुयात्" इति हि [कौ° ८.४] सूत्रम्॥

1 S' यदिस्त्वदाप्य. 2 S' °इत्यपर्या° for °इत्युपर्या°. We with *Kauśika*. 3 S' निष्यन्द° for विष्यन्द°. We with *Kauśika*. 4 S' सूत्रात्.

तत्र प्रथमा ॥

बभ्रेरध्वर्यो मुखमेतद् वि मृड्ढ्याज्याय लोकं कृणुहि प्रविद्वान् ।
घृतेन गात्रानु सर्वा वि मृड्ढि कृण्वे पन्थां पितृषु यः स्वर्गः ॥ ३१ ॥

बभ्रेः । अध्वर्यो इति । मुखम् । एतत् । वि । मृड्ढि । आज्याय । लोकम् । कृणुहि । प्रऽविद्वान् ।
घृतेन । गात्रा । अनु । सर्वा । वि । मृड्ढि । कृण्वे । पन्थाम् । पितृषु । यः । स्वःऽगः ॥ ३१ ॥

हे अध्वर्यो अध्वरस्य नेतर्ऋत्विक् बभ्रेः भरणशीलस्य पोषकस्य पक्वस्य ओदनस्य । ※ डुभृञ् धारणपोषणयोः । "आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च" इति किप्रत्ययः ※ । तथाविधस्य ओदनस्य एतन्मुखम् उपरिप्रदेशं वि मृड्ढि विशेषेण मार्जय शोधय । ※ मृजूष् शुद्धौ । अस्मात् लोटि सेर्हिरादेशः । "हुझल्भ्यः॰" इति हेर्धित्वम् । अदादित्वात् शपो लुक् । "व्रश्च॰" इत्यादिषत्वे जश्त्वम् ※ । मुखविमार्जनानन्तरम् हे अध्वर्यो विद्वान् जानन् आज्याय । ※ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ※ । आज्यस्य धारणार्थं लोकम् स्थानं गर्तरूपं कृणुहि कुरु ओदनमध्ये कल्पय । ※ कृवि हिंसाकरणयोश्च । "धिन्विकृण्व्योर च" इति उप्रत्ययः । "उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वा वचनम्" इति हेर्लुगभावः ※ । तथा सर्वा सर्वाणि गात्रा गात्राणि स्थालीगतस्य ओदनस्य अङ्गानि घृतेन क्षरणशीलेन आज्येन अनु वि मृड्ढि आनुपूर्व्येण विमार्जय । स्वभ्यक्तानि कुर्वित्यर्थः । अनेन ओदनेन पन्थाम् पन्थानं मार्गं कृण्वे कुर्वे । कीदृशः स पन्था इत्याह पितृष्विति । पितृषु पितृपितामहादिषु पूर्वपुरुषेषु विषयभूतेषु यः पन्थाः स्वर्गः स्वर्लोकं प्रति आनुकूल्येन गच्छति [तथाविधः] । ※ स्वःशब्दोपपदाद् "गमेर्डोऽन्यत्रापि दृश्यते" इति डप्रत्ययः ※ । स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतो मार्ग इत्यर्थः ॥

१ B कृणोहि. We with A C D E V K K̈ B R S̈ C꜀.

द्वितीया ॥

बभ्रे रक्षः समदमा वपैभ्योऽब्राह्मणा यतमे त्वोपसीदान् ।

पुरीषिणः प्रथमानाः पुरस्तादार्षेयास्ते मा रिषन् प्राशितारः ॥ ३२ ॥

बभ्रे । रक्षः । सऽमदम् । आ । वप । एभ्यः । अब्राह्मणाः । यतमे । त्वा । उपऽसीदान् ।

पुरीषिणः । प्रथमानाः । पुरस्तात् । आर्षेयाः । ते । मा । रिषन् । प्रऽअशितारः ॥ ३२ ॥

हे बभ्रे भरणशील ब्रह्मौदन अब्राह्मणाः ब्राह्मणव्यतिरिक्ताः क्षत्रियाद्या यतमे ये त्वा त्वाम् उपसीदान् उपसीदेयुः प्राशनार्थम् उपसन्ना भवेयुः । ॥ "वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने०" इति यच्छब्दात् डतमच् । तदन्तस्य सर्वनामसंज्ञायां जसः शीभावः ॥ । एभ्यः ब्राह्मणव्यतिरिक्तेभ्यः रक्षःसमदम् रक्षोजात्या सह मदनम् । यद्वा समानं माद्यन्ति अस्मिन्निति समत् संग्रामः राक्षसैः कलहम् आ वप प्रक्षिप । राक्षसकृतां पीडां प्रापयेत्यर्थः । ये तु पुरस्ताद् उक्ता आर्षेयाः ऋषिगोत्रप्रवराभिज्ञाः पुरीषिणः पृणाति पूरयतीति वा पुरीषं प्रजापश्वादिकम् । श्रूयते हि । "प्रजा वै पशवः पुरीषम् । प्रजयैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोति" इति [तै०सं०२.६.४.३] । यास्कस्तु पुरीषशब्दं निरवोचत् । पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वेति [नि०२.२२] । तद् एषाम् अस्तीति पुरीषिणः । अत एव प्रथमानाः लोके पुत्रपौत्रादिसमृद्ध्या विस्तीर्यमाणास्ते भृग्वङ्गिरोविदो ब्राह्मणाः हे ओदन तव प्राशितारः भोक्तारः मा रिषन् हिंसां मा प्राप्नुवन्तु । ॥ रिष हिंसायाम् ॥ । समृद्धा भवन्तु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

आर्षेयेषु नि दध ओदन त्वा नानार्षेयाणामप्यस्त्यत्र ।

अग्निर्मे गोप्ता मरुतश्च सर्वे विश्वे देवा अभि रक्षन्तु पक्वम् ॥ ३३ ॥

---

१ P बभ्रे. Cp बभ्रे changed to बभ्रे. We with P J.

आर्षेयेषु। नि। दधे। ओदन। त्वा। न। अनार्षेयाणाम्। अपि। अस्ति। अत्र।
अग्निः। मे। गोप्ता। मरुतः। च। सर्वे। विश्वे। देवाः। अभि। रक्षन्तु। पक्वम् ॥ ३३ ॥

हे ओदन त्वा त्वाम् आर्षेयेषु प्रागुक्तलक्षणेषु ब्राह्मणेषु नि दधे नितरां स्थापयामि। अत्र अस्मिन् ब्रह्मौदने अनार्षेयाणाम् ऋषिगोत्रप्रवरानभिज्ञानां पुरुषाणाम्। ※अपिः संभावनार्थः※। संभावनापि नैवास्ति विद्यते। मे मम अग्निः अग्रणीर्देवो गोप्ता गोपायिता रक्षिता। ※गुपू रक्षणे। तृचि "आयादय आर्धधातुके वा" इति आयप्रत्ययाभावः※। तथा सर्वे सप्तगणात्मका [मरुतः] मरुत्संज्ञा देवाश्च। मम गोप्तार इति विपरिणामेन संबन्धः। अपि च विश्वे सर्वे देवाः मित्रवरुणार्यमादयः पक्वम् पाकेन संस्कृतम् इमं ब्रह्मौदनम् अभि रक्षन्तु अभितः पालयन्तु। ※पक्वम् इति। पचेः कर्मणि निष्ठा। "पचो वः" इति निष्ठातकारस्य वकारः※॥

चतुर्थी ॥

यज्ञं दुहानं सदमित् प्रपीनं पुमांसं धेनुं सदनं रयीणाम्।
प्रजामृतत्वमुत दीर्घमायू रायश्च पोषैरुप त्वा सदेम ॥ ३४ ॥

यज्ञम्। दुहानम्। सदम्। इत्। प्रऽपीनम्। पुमांसम्। धेनुम्। सदनम्। रयीणाम्।
प्रजाऽअमृतत्वम्। उत। दीर्घम्। आयुः। रायः। च। पोषैः। उप। त्वा। सदेम ॥ ३४ ॥

यज्ञम् अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्यात्मकं दुहानम् प्रयच्छन्तम्। ब्रह्मौदनपाकानन्तरमेव हि आधानादिवैदिकक्रियास्वधिकार इति ब्रह्मौदनस्य कारणत्वोपन्यासः। सदम् इत् सदैव प्रपीनम् प्रवृद्धावयवम्। ※ओप्यायी वृद्धौ। अस्मात् प्रपूर्वात् निष्ठायां "प्यायः पी" इति पी आदेशः※। पुमांसं धेनुम्। उक्तलक्षणो ब्रह्मौदनः पुरुषः धेनुरिव

र्थः । तथा रयीणाम् धनानां सदनम् उपवेशनस्थानम् । "अन्नाद् भूतानि जायन्ते" [तै० आ० ८, २] इत्यादिश्रुतेः । हे ओदन एवंभूतं त्वा त्वां भुञ्जाना वयं प्रजाऽमृतत्वम् प्रकर्षेण जायत इति प्रजा पुत्रपौत्रादिरूपा तथा यत् अमृतत्वम् अमरणधर्मता । सांतत्येन वृत्तिरित्यर्थः । श्रूयते हि । "प्रजाम् अनु प्रजायसे । तदु ते मर्त्यामृतम्" इति [तै० ब्रा० १.५.५.६] "प्रजाभिरग्ने अमृतत्वम् अश्याम्" इति [ऋ० सं० ५.४.१०] च । [ताम्] उत अपि च दीर्घम् शतसंवत्सरपरिमितम् आयुः जीवनम् । तथा रायः धनस्य पोषैः समृद्धिभिश्च सह प्रजाऽमृतत्वादिकं सर्वं फलम् उप सदेम उपगम्यास्म । यद्वा प्रजाऽमृतत्वादिरूपं त्वाम् इति सामानाधिकरण्येन संबन्धः । [1] सदेः आशीर्लिङि "लिङ्याशिष्यङ्" इति अङ् प्रत्ययः [1] ॥

पञ्चमी ॥

वृषभोऽसि स्वर्ग ऋषीनार्षेयान् गच्छ ।
सुकृतां लोके सीद तत्र नौ संस्कृतम् ॥ ३५ ॥

वृषभः । असि । स्वःऽगः । ऋषीन् । आर्षेयान् । गच्छ ।
सुऽकृताम् । लोके । सीद । तत्र । नौ । संस्कृतम् ॥ ३५ ॥

हे ब्रह्मौदन त्वं [वृषभः] कामानां वर्षिता असि भवसि । तथा स्वर्गः स्वर्लोकस्य गन्ता गमयिता वा भवसि । अतः ऋषीन् मन्त्रद्रष्टॄन् आर्षेयान् उदीरितलक्षणान् ब्राह्मणान् गच्छ अस्माभिर्दीयमानः प्राप्नुहि । तैरुपभुक्तः सन् पश्चाद् अदृष्टरूपेण सुकृताम् पुण्यकृतां फलभूते लोके नाकपृष्ठाख्ये सीद उपविश । ततः परं नौ आवयोस्तत्र खलु सुकृतफलभूते लोके संस्कृतम् संस्कारो भोक्तृभोक्तव्यात्मकः । संपत्स्यत इत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

समाचिनुष्वानुसंप्रयाह्यग्ने पथः कल्पय देवयानान् ।

---

1 B शुक्रते. We with ABCDEKK̈RSP P̈JVC, though they read the accent wrongly

1 S' अङ्.

एतैः सुकृतैरनु गच्छेम यज्ञं नाके तिष्ठन्तमधि सप्तरश्मौ ॥ ३६ ॥

समऽआचिनुष्व । अनुऽसंप्रयाहि । अग्ने । पथः । कल्पय । देवऽयानान् । एतैः । सुऽकृतैः । अनु । गच्छेम । यज्ञम् । नाके । तिष्ठन्तम् । अधि । सप्तऽरश्मौ ॥ ३६ ॥

हे ओदन त्वं समाचिनुष्व समाचयनम् सर्वेषाम् अङ्गानां समूहीभवनं कुरु । अनु पश्चात् संप्रयाहि गन्तव्यान् प्रति गच्छ । हे अग्ने त्वमपि अस्य ओदनस्य गमनाय देवयानान् पथः देवा एव यैर्यानैः गच्छन्ति तादृशान् मार्गान् कल्पय विरचय । वयमपि एतैरेव देवयानैः पथिभिः सुकृतैः पुण्यफलभूतैः नाके दुःखासंभिन्ने स्वर्गे लोके अधि सप्तरश्मौ आदित्यमण्डलस्योपरि तिष्ठन्तं यज्ञम् अनु गच्छेम अनुप्राप्नुयाम । स्मर्यते हि । "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते" इति [म॰ स्मृ॰ ३, ७६] ॥

सप्तमी ॥

येन देवा ज्योतिषा द्यामुदायन् ब्रह्मौदनं पक्त्वा सुकृतस्य लोकम् ।
तेन गेष्म सुकृतस्य लोकं स्वरारोहन्तो अभि नाकमुत्तमम् ॥ ३७ ॥ (१)

येन । देवाः । ज्योतिषा । द्याम् । उत्ऽआयन् । ब्रह्मऽओदनम् । पक्त्वा । सुऽकृतस्य । लोकम् ।
तेन । गेष्म । सुऽकृतस्य । लोकम् । स्वः । आऽरोहन्तः । अभि । नाकम् । उत्ऽतमम् ॥ ३७ ॥ (१)

देवा इन्द्रादयो येन ज्योतिषा सूर्यरश्मिलक्षणेन तेजसा । "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः" [भ॰ गी॰ ८, २४] इत्युदीरितलक्षणस्य देवयानमार्गस्य उपलक्षणम् एतत् । येन पथा द्याम् द्युलोकं स्वर्गम् उदायन् उदगच्छन् । किं कृत्वेत्याह । ब्रह्मौदनं पक्त्वा । एतत् ब्रह्मौदनसवाख्यं कर्म अनुष्ठाय-

1 So P P J. Cr अग्ने corrected to अग्न probably intended to be अग्ने.

1 S¹ तेन.

त्यर्थः । द्यां विशिनष्टि । सुकृतस्य पुण्यकर्मणः फलभूतं लोकम् । यतो देवा अनेन पथा उदायन् ततो हेतोः अस्य मार्गस्य देवयानसंज्ञा निष्पन्नेति भावः । तेन देवयानेन पथा वयमपि सुकृतस्य सुकर्मणः सत्रयज्ञात्मकस्य फलभूतं लोकं जेष्म जयेम प्राप्नुयाम । उक्त एवार्थो विविच्यते । उत्तमम् उत्कृष्टतमं नाकम् नाकपृष्ठाख्यं स्थानविशेषम् अभिलक्ष्य स्वः आरोहन्तः । तदुपायत्वेन स्वर्गाख्यं स्थानं प्रथमम् अधिरोहन्त इत्यर्थः । रुह्य । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति हेतौ शतृप्रत्ययः । स्वर्गारोहणाद्धेतोः सुकृतफलं प्रथमं जयेमेति पूर्वत्र संबन्धः ॥

एवम् "अग्ने जायस्व" इत्यादिसूक्तचतुष्टयं ब्रह्मौदनाख्यस्य साङ्गस्य[1] कर्मणः प्रतिपादकत्वेन अर्थत एकत्वाद् अर्थसूक्तम् इति मन्त्रद्रष्टृभिः परिभाष्यते । एवं सर्वेष्वर्थसूक्तेषु द्रष्टव्यम् ॥

[इति] एकादशकाण्डे प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"भवाशर्वौ मृडतम्" इत्यादिसूक्तत्रयम् अर्थसूक्तम् । तेन अर्थसूक्तेन स्वस्त्ययनकामः आज्यसमित्पुरोडाशादिशष्कुल्यन्तानां त्रयोदशद्रव्याणाम् अन्यतमं जुहुयात् । सर्वाणि वा त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् । सूत्रितं हि । "विश्वजित् [६.१०७] शकधूमम् [६.१२८] भवाशर्वौ [११.२] इत्युपदधीत" इति [कौ° ७.१] ॥

तथा रुद्रभूतप्रेतराक्षसलोकपालादिनिमित्ताभिधाने स्वस्त्ययनार्थं सरूपवत्साया गोर्दुग्धे पक्वं चरुं त्रिधा विभज्य समस्तेन अर्थसूक्तेन रुद्रदेवताये तिस्र आहुतीर्जुहुयात् । सूत्रितं हि । "विश्वजित् [६.१०७] शकधूमम् [६.१२८] भवाशर्वौ [११.२] इत्युपदधीत । उत्तमेन सारूपवत्सस्य रुद्राय त्रिर्जुहोति" इति [कौ° ७.१] ॥

तथा मांसमुखाश्वापतनलक्षणाद्भुतशान्त्यर्थम् अनेन अर्थसूक्तेन रुद्राय आज्यं जुहुयात् । "अथ यत्रैतन्मांसमुखो निपतति तत्र जुहुयात्" इति प्रक्रम्य कौशिकेन सूत्रितम् । "रुद्राय स्वाहेति हुत्वा भवाशर्वौ मृडतं माभि यातम् इत्येतेन सूक्तेन जुहुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः" इति [कौ° १३.३७] ॥

[1] S सांगकर्म.

तथा अग्निचयने रौद्रीरिष्टका अनेनार्थसूक्तेन अनुमन्त्रयेत । तद् उक्तं वैताने । "भवाशर्वौ मृडतम्[११.२] यस्ते सर्पः[१२.१.४६] इति रौद्रीः[1]" इति [वै० ५.२] ॥

तथा सर्वकामप्राप्त्यर्थं शान्त्यर्थं वा क्रियमाणे लक्षहोमे एतद् अर्थसूक्तम् । तथा च आथर्वणपरिशिष्टेभिहितम् । " 'ब्रजश्च मे क्षत्रं च मे' "ये अग्नयः[३.२१] नमो देववधेभ्यः[६.१३] भवाशर्वौ[११.२] "प्राणाय नमः[११.६] इति हुत्वा" इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

भवाशर्वौ मृडतं माभि यातं भूतपती पशुपती नमो वाम् ।
प्रतिहितामायतां मा वि स्राष्टं मा नो हिंसिष्टं द्विपदो मा चतुष्पदः ॥ १ ॥

भवाशर्वौ । मृडतम् । मा । अभि । यातम् । भूतपती इति भूतऽपती । पशुपती इति पशुऽपती । नमः । वाम् ।
प्रतिऽहिताम् । आऽयताम् । मा । वि । स्राष्टम् । मा । नः । हिंसिष्टम् । द्विऽपदः । मा । चतुःऽपदः ॥ १ ॥

एतदादिसूक्तत्रयेण भौमान्तरिक्षाद्युत्पातदोषनिवृत्तये अष्टमूर्तिर्महादेवः प्रार्थ्यते । ताश्च पारमेश्वर्यो मूर्तयः आगमिकैरेवम् अनुक्रान्ताः ।

शर्वं पशुपतिं चोग्रं रुद्रं भवम् अथेश्वरम् ।
महादेवं च भीमं च ।

इति । तासाम् उत्पत्तिः शतपथब्राह्मणे षष्ठकाण्डे "असद् वा इदम् अग्र आसीत" [श० ब्रा० ६.१.१.१] इत्यादिना प्रपञ्चिता । तत्र सृष्ट्यादौ भवति यस्मात् सर्वं जगद् इति भवः । शृणाति सर्वं जगद्धिनस्ति संहृतिसमये इति शर्वः । स्थितिकालवर्तिनीनाम् अन्यासां मूर्तीनाम् उपसंग्रहाय सृष्टिसंहृतिकारिण्यौ आद्यन्तवर्तिन्यौ परमेश्वरस्य मूर्ती निर्दिश्येते । भवश्च

1 So S′. The *Vaitâna* (ed. Garbe 1878, and our own MSS. of the text) read रौद्रान्. Somâditya's *Akshepa*, a commentary on the *Vaitâna*, also reads रौद्रान् and explains it by हंमान्.

शर्वश्च भवाशर्वौ । "देवताद्वन्द्वे च" इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः । हे भवाशर्वौ एतत्संज्ञौ देवौ मृळतम अस्मान् सुखयतम् । मृड सुखने । तथा मा माम् अभि यातम रक्षणार्थम् आभिमुख्येन गच्छतम । यद्वा हिंसार्थम् अभिगमनं मा कार्ष्टम । हे भूतपती भूतानां प्राणिनां स्वामिनौ हे पशुपती पशूनां गोमहिषादीनां पालयितारौ वाम् युवाभ्यां नमः । करोमीति शेषः । अस्मदीयेन नमस्कारेण संतुष्टौ युवां प्रतिहिताम् आत्मीये धनुषि प्रतिसंहिताम् आयताम् ज्यया सह आकृष्टाम् आत्मीयाम् इषुं मा वि स्राष्टम अस्मदाभिमुख्येन मा विसृजतम । "याम् इषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे" इति हि निगमः [तै॰सं॰४.५.१.२] । सृज विसर्गे इत्यस्माद्धातोर्माङि लुङि मध्यमद्विवचने "सृजिदृशोर्झल्यम् अकिति" इति अम् आगमः । "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इति वृद्धिः । "झलो झलि" इति सलोपः । "व्रश्च॰" इत्यादिषत्वे ष्टुत्वम् । तथा नः अस्माकं द्विपदः पादद्वयोपेतान् पुत्रभृत्यादिरूपान् मनुष्यान् मा हिंसिष्टम । ज्वरादिरोगेण पीडितान् मा कार्ष्टम इत्यर्थः । तथा चतुष्पदः पादचतुष्टयोपेतान् गोमहिषाश्वादीन् अस्मदीयान् मा हिंसिष्टम । द्वौ पादावस्य चत्वारः पादा अस्येति विगृह्य समासे "संख्यासुपूर्वस्य" इति पादशब्दस्य अन्त्यलोपः । शसि भसंज्ञायां "पादः पत्" इति पद्भावः । द्विपद इत्यत्र "द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ" इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुष्पद इत्यत्र तु "बहुव्रीहौ प्रकृत्या॰" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

द्वितीया ॥

शुने॑ क्रो॒ष्ट्रे मा शरी॑राणि॒ कर्त॑मलि॒क्लवे॑भ्यो॒ गृध्रे॑भ्यो॒ ये च॑ कृ॒ष्णा अ॑वि॒ष्यवः॑ ।
मक्षि॑कास्ते पशुपते॒ वयां॑सि ते विघ॒से मा वि॑दन्त ॥ २ ॥

---

१ V K कर्तुम॰. We with A B B̃ C D E V K̃ R S̃ P P̃ J Cs, though wrong in the accent. २ V ॰मलिक्लवेभ्यो. We with A B B̃ C D E K K̃ R S̃ P P̃ J Cs.

---

1 S' omits ॰म् इषुं. 2 S' inserts च after तथा.

शुने। क्रोष्ट्रे। मा। शरीराणि। कर्तम्। अलिक्लवेभ्यः। गृध्रेभ्यः। ये। च। कृष्णाः। अविष्यवः।

मक्षिकाः। ते। पशुऽपते। वयांसि। ते। विऽघसे। मा। विदन्त॥ २॥

हे भवाशर्वौ शरीराणि अस्मत्संबन्धीनि शुने सारमेयाय। "श्वयुवमघोनाम् अतद्धिते" इति संप्रसारणम्। क्रोष्ट्रे सृगालाय। "विभाषा तृतीयादिष्वचि" इति क्रोष्टृशब्दस्य तृज्वद्भावः। उभयत्र तादर्थ्ये चतुर्थी। श्वसृगालभक्षणार्थं कर्तुं मा। प्रभवतम् इत्यर्थः। तथा अविक्लवेभ्यः विक्लवा अधृष्टाः कातरास्तद्विपरीतेभ्यः। वर्णविकारश्छान्दसः। गृध्रेभ्यः मांसमुखेभ्यः पक्षिभ्यः। ये च कृष्णाः कृष्णवर्णा वायसाः अविष्यवः आमिषम् इच्छन्तः अन्तरिक्षे संचरन्ति तेभ्यश्च। गृध्रकाकादिपक्षिणां भक्षणार्थमपि अस्मच्छरीराणि मा कुरुतम् इत्यर्थः। हे पशुपते पशूनाम् अधिपते रुद्र ते त्वदीया मक्षिकाः तथा ते त्वदीयानि वयांसि पक्षिणश्च विघसे विशेषेण अद्यत इति विघसः अन्नम्। "उपसर्गेऽदः" इति अप्। "घञपोश्च" इति घस्लृ आदेशः। तस्मिन् विघसे अन्ने निमित्तभूते सति मा विदन्त अस्मच्छरीराणि न लभन्ताम्। मा भक्षयन्तु इत्यर्थः। विदॢ लाभे। माङि लुङि लृदित्वात् च्लेः अङ् आदेशः॥

तृतीया॥

क्रन्दाय ते प्राणाय याश्च ते भव रोपयः।
नमस्ते रुद्र कृण्मः सहस्राक्षायामर्त्य॥ ३॥

क्रन्दाय। ते। प्राणाय। याः। च। ते। भव। रोपयः।

---

१ So P P̊ J Cp distinctly. Sāyaṇa: कर्तुम्, which is not so good as कर्तम्. (Sāyaṇa's text too is: कर्तुम्). But then कर्तम् ought to be कर्तम्. Perhaps it was this difficulty that determined Sāyaṇa in favour of कर्तुम्. Wrongly accented as it is we prefer कर्तम् २ So P P̊ J Cp. ३ P P̊ J Cp अविदन्त. We with Sāyaṇa.

1 There is much stretching here. Sāyaṇa did not know that the easier reading कर्तम् did exist.

नमः । ते । रुद्र । कृण्मः । सहस्रऽअक्षाय । अमर्त्य ॥ ३ ॥

हे भव ते तव क्रन्दाय क्रन्दनाय शब्दाय प्राणाय प्राणवायवे नमस्कुर्मः । यद्वा क्रन्दयति रोदयति सर्वम् अन्तकाले इति क्रन्दः । ॥ क्रन्दि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च ॥ । तथा प्राणाय प्राणयित्रे प्राणनव्यापारेण चेष्टयित्रे जगत्प्राणभूताय वा ते तुभ्यं नमस्कुर्मः । तथा हे भव ते तव याश्च रोपयः रोपयित्र्यो मोहयित्र्यस्तन्वः सन्ति ताभ्यश्च नमस्कुर्म इत्यर्थः । ॥ युप रुप लुप विमोहने । अस्माद् औणादिक इकारप्रत्ययः ॥ ॥ हे रुद्र । रोदयति सर्वम् अन्तकाल इति रुद्रः । ॥ रोदेर्णिलुक् च इति [उ० २, २२] रक् प्रत्ययः । णिचो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् लघूपधगुणाभावः ॥ । यद्वा रुद् दुःखं दुःखहेतुर्वा तस्य द्रावको देवो रुद्रः परमेश्वरः । हे देव सहस्राक्षाय सहस्रम् अक्षीणि दर्शनशक्तयो यस्य स तथोक्तः । सर्वजगत्साक्षिणे । निरावरणज्ञानरूपायेत्यर्थः । ॥ "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः०" इति षच् समासान्तः ॥ । अमर्त्यः । ॥ "सुपां सुलुक्०" इति चतुर्थ्येकवचनस्य सु आदेशः ॥ । अमर्त्याय अमरणधर्मणे । सांसारिकदुःखासंस्पृष्टायेत्यर्थः । एवंभूताय ते तुभ्यं नमः नमस्कारं कृण्मः कुर्मः ॥

चतुर्थी ॥

पुरस्तात् ते नमः कृण्म उत्तरादधरादुत ।
अभीवर्गाद् दिवस्पर्यन्तरिक्षाय ते नमः ॥ ४ ॥

पुरस्तात् । ते । नमः । कृण्मः । उत्तरात् । अधरात् । उत ।
अभिऽवर्गात् । दिवः । परि । अन्तरिक्षाय । ते । नमः ॥ ४ ॥

हे रुद्र ते तुभ्यं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि नमः कृण्मः नमस्कारं कुर्मः । तथा उत्तरात् उत्तरस्यां दिशि । अधरात् । अधरशब्दो दक्षिणदिग्वचनः । "पश्चात् पुरस्ताद् अधराद् उदक्तात्" [ऋ० १०. ८७. २१] इत्यादिनिगमेषु तथा दर्शनात् । अधरस्यां दक्षिणस्यां दिशि । ॥ "उ-

त्तराधरदक्षिणाद् आतिः” इति सप्तम्यर्थे आतिप्रत्ययः ॥ उतश-ब्दः अप्यर्थे । दक्षिणोत्तरदिशोरवस्थिताय ते तुभ्यं नमः । कृणम इ-त्यनुषङ्गः । अभीवर्गात् अभितो वृज्यते गृहादिरूपेण परिच्छिद्यते इति अभीवर्गः अवकाशात्मक आकाशः । ॥ वृजी वर्जने । कर्मणि घञ् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः ॥ । तादृशाद् दिवः द्योतमानाद् आकाशात् परि उपरिभागे । ॥ “पञ्चम्यपाङ्परि-भिः” इति पञ्चमी । “पञ्चम्याः परावध्यर्थे” इति विसर्जनीयस्य स-त्वम् ॥ । आकाशमण्डलस्य मध्ये अन्तरिक्षाय अन्तरा क्षान्ताय नि-यन्तृत्वेन अवस्थिताय ते तुभ्यं नमस्कुर्मः । “अस्मिन् महत्यर्णवेन्तरिक्षे भवा अधि” इति हि निगमान्तरम् [तै° सं° ४. ५. ११. १] ॥

पञ्चमी ॥

मुखा॑य ते पशुपते॒ यानि॒ चक्षूं॑षि ते भव ।
त्वचे॑ रू॒पाय॑ सं॒दृशे॑ प्र॒तीची॑नाय ते॒ नमः॑ ॥ ५ ॥

मुखा॑य । ते॒ । प॒शु॒ऽप॒ते॒ । यानि॑ । चक्षूं॑षि । ते॒ । भ॒व॒ ।
त्वचे॑ । रू॒पाय॑ । स॒म्ऽदृशे॑ । प्र॒तीची॑नाय । ते॒ । नमः॑ ॥ ५ ॥

हे पशुपते पशूनां पालयितर्देव ते त्वदीयाय मुखाय आस्याय नमो-स्तु । हे भव एतत्संज्ञक देव ते तव यानि चक्षूंषि दर्शनसाधनानि इ-न्द्रियाणि सन्ति तेभ्यो नमोस्तु । तथा त्वचे त्वच्छरीरसंबन्धिने चर्मणे रूपाय नीलपीतादिवर्णाय संदृशे सम्यग्दर्शनाय । यद्वा सम्यग् अर्थान् पश्यतीति संदृक् संद्रष्टा तद्रूपाय । प्रतीचीनाय प्रत्यगात्मरूपिणे ते तुभ्यं नमोस्तु । ॥ प्रतिपूर्वाद् अञ्चतेः “ऋत्विग्°” इत्यादिना क्विन् । “अनिदिताम्°” इति नलोपः ॥ “विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्” इति स्वा-र्थिकः खप्रत्ययः ॥ ॥

षष्ठी ॥

अङ्गे॑भ्यस्त उ॒दरा॑य जि॒ह्वायां॑ आ॒स्या॑य ते ।
द॒द्भ्यो ग॒न्धाय॑ ते॒ नमः॑ ॥ ६ ॥

अङ्गेभ्यः । ते । उदराय । जिह्वायै । आस्याय । ते ।
दत्ऽभ्यः । गन्धाय । ते । नमः ॥ ६ ॥

हे पशुपते ते तव संबन्धिभ्यः अङ्गेभ्यः हस्तपादादिभ्यो नमोस्तु । सामान्योक्तमेव प्राधान्यख्यापनाय विशेषतो निर्दिशति । ते तव लीलाविग्रहधारिणः संबन्धिने उदराय जिह्वायै रसनायै [आस्याय] आस्याख्यकुहराय दद्भ्यः दन्तेभ्यः गन्धाय गन्धग्राहकेन्द्रियाय घ्राणाय ते त्वत्संबन्धिने नमः । ✱दद्भ्य इति । "पद्दन्°" इत्यादिना दन्तशब्दस्य दद्भावः ✱ ॥

सप्तमी ॥

अस्त्रा नीलशिखण्डेन सहस्राक्षेण वाजिना ।
रुद्रेणार्धकघातिना तेन मा समरामहि ॥ ७ ॥

अस्त्रा । नीलऽशिखण्डेन । सहस्रऽअक्षेण । वाजिना ।
रुद्रेण । अर्धकऽघातिना । तेन । मा । सम् । अरामहि ॥ ७ ॥

अस्त्रा क्षेप्त्रा नीलशिखण्डेन नीलवर्णकेशसंनिवेशविशेषयुक्तेन सहस्राक्षेण सहस्रसंख्याकचक्षुरिन्द्रिययुक्तेन वाजिना वेगवता अर्धकघातिना सेनाया अर्धं हन्तुं शीलम् अस्य । ✱"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इति हन्तेर्णिनिप्रत्ययः । "हनस्तोचिण्णलोः" इति तत्वम् । "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु" इति घत्वम् ✱ । एवंगुणविशिष्टेन तेन प्रसिद्धेन रुद्रेण मा सम् अरामहि मा संगच्छामहै । आर्ता मा भूमेत्यर्थः । ✱ऋ गतौ । अस्मात् माङि लुङि "समो गम्यृच्छि°" इति आत्मनेपदम् । "सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च" इति च्लेः अङ् आदेशः ✱ ॥

अष्टमी ॥

स नो भवः परि वृणक्तु विश्वत आप इवाग्निः परि वृणक्तु नो भवः ।
मा नोभि मांस्त नमो अस्त्वस्मै ॥ ८ ॥

---

1 P आस्याय. We with P J K Cp. 2 P मा. We with P J Cp. 3 B मांस्त.

सः । नः । भवः । परि । वृणक्तु । विश्वतः । आपःऽइव । अग्निः । परि । नः । भवः ।
मा । नः । अभि । मांस्त । नमः । अस्तु । अस्मै ॥ ८ ॥

सः उदीरितप्रभावो भवः नः अस्मान् विश्वतः विश्वस्मात् सर्वस्माद् उपद्रवजातात् परि वृणक्तु परितो वर्जयतु । अयमेवार्थो दृष्टान्तेन दृढीक्रियते आप इवाग्निरिति । यथा दहन्नग्निः आपः । शसि छान्दसी वृद्धिः । अपः उदकानि परिवर्जयति परित्यजति एवं नः अस्मान् भवः परि वृणक्तु परित्यजतु । नः अस्मान् [माभि मंस्त] मा अभिमन्यताम् । मा बाधताम् इत्यर्थः । अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसने वर्तते । अस्मान्माङि लुङि "एकाच उपदेशेनुदात्तात्" इति सिच इट्प्रतिषेधः । "न माङ्योगे" इति अडभावः । अस्मै भवाय नमोस्तु नमस्कारो भवतु ॥

नवमी ॥

चतुर्नमो अष्टकृत्वो भवाय दश कृत्वः पशुपते नमस्ते ।
तवेमे पञ्च पशवो विभक्ता गावो अश्वाः पुरुषा अजावयः ॥ ९ ॥

चतुः । नमः । अष्टऽकृत्वः । भवाय । दश । कृत्वः । पशुऽपते । नमः । ते ।
तव । इमे । पञ्च । पशवः । विऽभक्ताः । गावः । अश्वाः । पुरुषाः । अजऽअवयः ॥ ९ ॥

अष्टकृत्वो भवायेति विशेषणात् चतुर्नम इत्यत्र शर्वायेति अर्थात् संबध्यते । चतुः चतुर्वारं शर्वाय नमोस्तु । "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने सुच् प्रत्ययः । तथा भवाय देवाय अष्टकृत्वः अष्टवारं नमोस्तु । "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" इति कृत्वसुच् प्रत्ययः । हे पशुपते ते तुभ्यं दशकृत्वः दशवारं नमोस्तु । कस्माद् एवं प्रार्थ्यस इत्युच्यते । इमे वक्ष्यमाणा वि-

१ °कृत्वा. We with P J Cr.

I Sâyaṇa's text too reads मंस्त, not मांस्त.

भक्ताः जातितो भिन्नाः हे पशुपते तव स्वभूताः गावः गोत्वजातीयाः सास्नादिमद्व्यक्तयः अश्वाः अश्वजात्याक्रान्ता एकखुराः पशवः पुरुषाः मनुष्यजातीयाः अजाश्च अवयश्च अजावयः । अजत्वावित्वे द्वे जाती विभिन्नव्यक्तिके प्रसिद्धे । यस्माद् इमे पञ्चधा भिन्नाः पशवस्तव स्वभूतास्तस्मात् तान् रक्षेति प्रार्थ्यस इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

तव॒ चत॑स्रः प्र॒दिश॒स्तव॒ द्यौस्तव॑ पृथि॒वी तवे॒दमु॑ग्रो॒र्वं॑१न्तरि॑क्षम् ।
तवे॒दं सर्व॑मा॒त्मन्व॒द् यत् प्रा॒णत् पृ॑थि॒वीमनु॑ ॥ १० ॥ (५)

तव॑ । चत॑स्रः । प्र॒ऽदिशः॑ । तव॑ । द्यौः । तव॑ । पृ॒थि॒वी । तव॑ । इ॒दम् । उ॒ग्र॒ । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
तव॑ । इ॒दम् । सर्व॑म् । आ॒त्मन्ऽवत् । यत् । प्रा॒णत् । पृ॒थि॒वीम् । अनु॑ ॥ १० ॥ (५)

हे उग्र उद्गूर्णबल रुद्र चतस्रः चतुःसंख्याकाः प्रदिशः प्रधानभूताः प्राच्याद्या महादिशस्तव स्वभूताः । तथा द्यौः स्वर्गलोकोपि तव वशे वर्तते । पृथिवी भूलोकश्च तव स्वभूता । इदं परिदृश्यमानम् उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं च तवाधीनम् । इत्थं दिग्वलयं लोकत्रयं च व्याप्य अवस्थितस्य तव इदं परिदृश्यमानं सर्वम् आत्मन्वत् आत्मना भोक्तृरूपेण अधिष्ठितं शरीरजातं स्वभूतम् । आत्मा अस्यास्तीति आत्मन्वत् । मतुपि पदसंज्ञायां नलोपे "मादुपधायाः०" इति वत्वम् । "अनो नुट्" इति नुडागमः । तथा पृथिवीम् अनु । लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । पृथिवीं लक्षीकृत्य । पृथिव्याम् इत्यर्थः । यत् प्राणत् प्राणनव्यापारं कुर्वद् वर्तते तत् सर्वं तव । प्रशासने वर्तत इत्यर्थः । तस्मात् सर्वेषाम् अनुग्रहाय त्वमेव नमस्कार्यो भवसीति भावः ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥

"उरुः कोशः" इत्यस्य सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उ॒रुः कोशो॑ वसु॒धान॒स्तवा॒यं यस्मि॑न्नि॒मा विश्वा॒ भुव॑ना॒न्य॒न्तः ।

स नो॑ मृड पशुपते॒ नम॑स्ते प॒रः क्रो॒ष्टारो॑ अभि॒भाः श्वानः॑ प॒रो य॑न्त्वघरु॒दो॑ विके॒श्य॑ः ॥ ११ ॥

उ॒रुः । कोशः॑ । व॒सु॒ऽधानः॑ । तव॑ । अ॒यम् । यस्मि॑न् । इ॒मा । विश्वा॑ । भुव॑नानि । अ॒न्तः ।

सः । नः॒ । मृ॒ड॒ । प॒शु॒ऽप॒ते॒ । नमः॑ । ते॒ । प॒रः । क्रो॒ष्टारः॑ । अ॒भि॒ऽभाः । श्वानः॑ । प॒रः । य॒न्तु॒ । अ॒घ॒ऽरु॒दः । वि॒ऽके॒श्य॑ः ॥ ११ ॥

हे पशुपते पशूनां पालयितर्महादेव उरुः विस्तीर्णो वसुधानः वसूनि वासहेतुभूतानि पुण्यपापरूपाणि कर्माणि धीयन्ते अस्मिन्निति वसुधानः । दधातेः अधिकरणे ल्युट् । एवंभूतः कोशः अण्डकटाहात्मकः तवायम् । तव स्वभूतोयम् इत्यर्थः । कोशं विशिनष्टि । यस्मिन् अण्डकटाहात्मके महति कोशे अन्तः मध्ये इमा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वर्तन्ते । स कोशस्तव स्वभूत इति संबन्धः । स तथाविधस्त्वं नः अस्मान् मृड सुखय । ते तुभ्यं नमोस्तु । त्वत्प्रसादात् अभिभाः अभिभवितारः क्रोष्टारः क्रोशनशीलाः सृगाला मांसभक्षकाः श्वानश्च परः परस्तात् अस्मत्तो दूरदेशे यन्तु गच्छन्तु । तथा अघरुदः अघम् अमङ्गलं यथा भवति तथा रुदत्यः रोदनं कुर्वत्यः विकेश्यः विकीर्णकेशाः पिशाच्यश्च परो यन्तु परस्ताद् दूरं गच्छन्तु ॥

द्वितीया ॥

धनु॑र्बिभर्षि॒ हरि॑तं हिर॒ण्ययं॑ सहस्र॒घ्नि॑ श॒तव॑धं शिख॒ण्डिन॑न् ।

रु॒द्रस्येषु॑श्चरति देवहे॒तिस्तस्यै॒ नमो॑ यत॒मस्यां॑ दि॒शी॒3॑तः ॥ १२ ॥

धनुः॑ । बि॒भ॒र्षि॒ । हरि॑तम् । हि॒र॒ण्यय॑म् । स॒ह॒स्र॒ऽघ्नि॑ । श॒त॒ऽव॑धम् । शि॒ख॒ण्डि॒न॒न् ।

१ BCRK सहस्रघ्नि. VK सहस्रघ्नं. We with ADEŚPPJCs. २ B शिखण्डिनम्. We with ABCDEKKRŚPPJVCs. ३ K १ for ३. We with ABBCDEKRŚVCs. ४ So PPJ. Cp सहस्रऽघ्नि.

रुद्रस्य । इषुः । चरति । देवऽहेतिः । तस्यै । नमः । यतमस्याम् । दिशि । इतः ॥ १२ ॥

हे रुद्र त्वं संहृतिसमये विश्वसंहरणार्थं धनुर्बिभर्षि धारयसि । डुभृञ् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । "भृञाम् इत्" इति अभ्यासस्य इत्वम् । कीदृशं तद्धनुरिति विशिनष्टि । हरितम् हरिद्वर्णं हिरण्ययम् हिरण्यविकारम् । स्वर्णमयम् इत्यर्थः । "ऋत्व्य[वास्त्व्य]वास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि" इति हिरण्यशब्दात् मतुपि वर्णलोपो निपात्यते । सहस्रघ्नम् सहस्रसंख्याकान् एकयत्नेन हन्ति हिनस्तीति सहस्रघ्नम् । वर्णोपजनश्छान्दसः । "स्तम्बे क च" इति विहितः कप्रत्ययो बहुलवचनाद् अत्रापि द्रष्टव्यः । यद्वा सहस्रं हन्यन्ते आताड्यन्ते अनेनेति सहस्रघ्नम् । "घञर्थे कविधानम्" इति करणे कप्रत्ययः । शतवधम् शतसंख्याकस्य प्राणिजातस्य मारकम् । यद्वा शतं सहस्रम् इति अपरिमितनाम । अपरिमितस्य विश्वस्य संहारकम् इत्यर्थः । [शिखण्डि] मयूरपिच्छादिनिर्मिताः शिखण्डास्तद्युक्तम् । तस्मै त्वदीयाय धनुषे नमोऽस्तु ॥ इदानीम् इषुं नमस्करोति । रुद्रस्य रोदयितुर्देवस्य इषुर्बाणः चरति सर्वत्र अप्रतिहतगतिर्वर्तते । देवहेतिः देवस्य संबन्धिनी हननसाधनभूता शक्तिरेव सेत्यर्थः । तस्यै इष्वै नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । इतः अस्मात् अस्मदीयात् स्थानाद् यतमस्याम् यस्यां दिशि वर्तते तस्यां दिशि अवस्थितायै तस्यै नमोऽस्त्विति संबन्धः ॥

तृतीया ॥

योऽ३भियातो निलयते त्वां रुद्र निचिकीर्षति ।
पश्चादनुप्रयुङ्क्षे तं विद्धस्य पदनीरिव ॥ १३ ॥

यः । अभिऽयातः । निऽलयते । त्वाम् । रुद्र । निऽचिकीर्षति ।
पश्चात् । अनुऽप्रयुङ्क्षे । तम् । विद्धस्य । पदनीःऽइव ॥ १३ ॥

१ KDŚC॰ १ for ३. We with ABB̄CEĒR.

1 S' ॰हिरणमया॰. 2 S' सहस्त्रम. 3 S' सहस्रग्नं.

हे रुद्र यः पुरुषस्त्वया अभियातः अभिगतो निलयते पुरतः स्थातुम् अशक्तः पलायते । यद्वा तत्रैव निलीनो भवति [न च केवलं निलीनो भवति] प्रत्युत त्वां निचिकीर्षति निकर्तुं हिंसितुम् इच्छति । ※नि-पूर्वः करोतिर्हिंसने वर्तते । कृञ् हिंसायाम् इति प्रकृत्यन्तरं वा※ । हे देव तम् अपकृतवन्तं जनं पश्चात् अनन्तरमेव त्वम् अनुप्रयुङ्क्षे तत्कृतस्य अपकारस्य अनुप्रयोगं करोषि । यथापराधं दण्डयसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । विद्धस्य शस्त्रहतस्य पुरुषस्य पदनीरिव तदीयानि पदानि भूमौ निक्षिप्तानि नयन् । यत्र शत्रुर्निवसति तावत्पर्यन्तं गमयन् पुरुषः निलीनं शत्रुम् उपलभ्य प्रतिविध्यति तद्वद् इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

भवारुद्रौ सयुजा संविदानावुभावुग्रौ चरतो वीर्याय ।
ताभ्यां नमो यतमस्यां दिशीतः ॥ १४ ॥

भवारुद्रौ । सऽयुजा । सम्ऽविदानौ । उभौ । उग्रौ । चरतः । वीर्याय ।
ताभ्याम् । नमः । यतमस्याम् । दिशि । इतः ॥ १४ ॥

भवश्च रुद्रश्च भवारुद्रौ । ※"देवताद्वन्द्वे च" इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः※ । सयुजा सयुजौ समानं युञ्जानौ मित्रभूतौ संविदानौ समानं जानानौ । ऐकमत्यं गतावित्यर्थः । ※विद ज्ञाने । अस्मात् संपूर्वात् "समो गम्यृच्छि०" इति आत्मनेपदम्※ । तौ उभौ उग्रौ उद्गूर्णबलौ परैरप्रधृष्यौ सन्तौ वीर्याय । ※"क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी※ । वीर्यम् वीरकर्म चरतः अनुतिष्ठतः । यद्वा उग्रौ दुष्प्रधर्षौ चरतः सर्वत्र वर्तेते । किमर्थम् । वीर्याय । ※तादर्थ्ये चतुर्थी※ । स्ववीर्यप्रकटनार्थम् । ताभ्यां भवारुद्राभ्यां नमोस्तु । दूरस्थयोरेव तयोर्नमस्कारः कर्तव्यः न संनिधानम् अपेक्षणीयम् तस्यार्तिकरत्वात् इत्यभिप्रेत्याह यतमस्याम् इति । इतः

१ VK १ for २. We with ABBCDEKKRSC. २ F [illegible] We with P[illegible]

1 S' नमस्. 2 S' तस्याति°.

अस्मात् अस्मदावासस्थानाद् यतमस्यां दिशि यस्यां कस्यांचिद् दिशि तौ वर्तेते तत्रस्थयोरेव तयोर्नमस्कारः । नमस्कारार्थमपि संनिहितौ मा भूताम् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

नम॑स्तेऽस्त्वाय॒ते नमो॑ अस्तु पराय॒ते ।

नम॑स्ते रुद्र॒ तिष्ठ॑त॒ आसी॑नायो॒त ते॒ नम॑: ॥ १५ ॥

नम॑: । ते॒ । अ॒स्तु॒ । आ॒ऽय॒ते । नम॑: । अ॒स्तु॒ । प॒रा॒ऽय॒ते ।

नम॑: । ते॒ । रु॒द्र॒ । तिष्ठ॑ते । आसी॑नाय । उ॒त । ते॒ । नम॑: ॥ १५ ॥

हे रुद्र आयते अस्मदाभिमुख्येन गच्छते ते तुभ्यं नमोस्तु । तथा परायते पराङ्मुखं गच्छते तुभ्यं नमोस्तु । ※आङ्पूर्वात्परापूर्वाच्च इण् गतौ इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः । "इणो यण्" इति यण् आदेशः । "शतुरनुमः०" इति विभक्तेरुदात्तत्वम्※ । आगमनं परागमनं च विहाय यत्रक्वापि तिष्ठते [ते] तुभ्यं नमोस्तु । उत अपि च आसीनाय स्वस्थाने उपविष्टाय ते तुभ्यं नमः ॥

षष्ठी ॥

नम॑: सा॒यं नम॑: प्रा॒तर्नमो॒ रात्र्या॒ नमो॒ दिवा॑ ।

भ॒वाय॑ च श॒र्वाय॑ चो॒भाभ्या॒मक॑रं॒ नम॑: ॥ १६ ॥

नम॑: । सा॒यम् । नम॑: । प्रा॒तः । नम॑: । रात्र्या॑ । नम॑: । दिवा॑ ।

भ॒वाय॑ । च॒ । श॒र्वाय॑ । च॒ । उ॒भाभ्या॑म् । अ॒क॒र॒म् । नम॑: ॥ १६ ॥

हे रुद्र सायम् सायंकाले तुभ्यं नमोस्तु । [प्रातः] प्रातःकाले प्रभातसमये च तुभ्यं नमोस्तु । तथा रात्र्या रात्रिसमये तुभ्यं नमोस्तु । दिवा दिवससमयेपि तुभ्यं नमोस्तु । एतेन नमस्कारस्य सार्वकालिकत्वम् उक्तम् । "भवाशर्वौ मृडतम्" इति यौ देवौ प्राक् सह निर्दिष्टौ तत्र [illegible] संयुक्ताभ्यां

१ A B C K R नमंस्ते अस्त्वा°. We with B K D S V Cs.

1 S' omits °त्परापूर्वा°. 2 S' omits तुभ्यं नमोस्तु । दिवा दिवससमये°.

च नमः अकरम् अहं नमस्करोमि । ※करोतेश्छान्दसो लुङ् । "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि" इति च्लेः अङ् आदेशः । "ऋदृशोऽङि गुणः" इति गुणः ※ ॥

सप्तमी ॥

सहस्राक्षमतिपश्यं पुरस्ताद् रुद्रमस्यन्तं बहुधा विपश्चितम् ।
मोपाराम जिह्वयेयमानम् ॥ १७ ॥

सहस्रऽअक्षम् । अतिऽपश्यम् । पुरस्तात् । रुद्रम् । अस्यन्तम् । बहुऽधा ।
विपःऽचितम् ।
मा । उप । अराम । जिह्वया । ईयमानम् ॥ १७ ॥

सहस्राक्षम् सहस्रसंख्याकैः अक्षिभिर्युक्तं पुरस्तात् पुरोभागे अतिपश्यम् अतिशयेन अतिक्रम्य वा पश्यतीति अतिपश्यः । ※दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्मात् "पाघ्राध्माधेट्दृशः [शः]" इति शप्रत्ययः । "पाघ्राध्मास्था०" इत्यादिना पश्यादेशः ※ । यद्वा पुरस्तात् इति उत्तरत्र संबध्यते । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि बहुधा बहुप्रकारम् अस्यन्तम् शरजालं क्षिपन्तं विपश्चितम् मेधाविनं सूक्ष्मदर्शिनं जिह्वया ईयमानम् जिह्वाग्रेण कृत्स्नं जगद् व्याप्नुवन्तम् । भक्षणार्थं लिहन्तम् इत्यर्थः । एवंभूतं रुद्रं मा उपाराम मा उपगच्छाम । ※अर्तेर्माङि लुङि "सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च" इति च्लेः अङ् आदेशः ※ ॥

अष्टमी ॥

श्यावाश्वं कृष्णमसितं मृणन्तं भीमं रथं केशिनः पादयन्तम् ।
पूर्वे प्रतीमो नमो अस्त्वस्मै ॥ १८ ॥

श्यावऽअश्वम् । कृष्णम् । असितम् । मृणन्तम् । भीमम् । रथम् । केशिनः । पादयन्तम् ।
पूर्वे । प्रति । इमः । नमः । अस्तु । अस्मै ॥ १८ ॥

श्यावाश्वम् श्यावाः कपिशवर्णा अश्वा यस्य स तथोक्तः तम् कृष्णम्

कृष्णवर्णम् असितम् सितेतरपरिच्छदम् मृणन्तम् हिंसन्तम् । ※मृ हिंसायाम् । प्वादित्वात् ह्रस्वः※ । भीमम् बिभेति अस्माद् इति भीमो भयंकरः । ※"भीमादयोपादाने" इत्यपादाने भियः षुग्वा [उ॰ १. १४५] इति मक् प्रत्ययः※ । एतत्संज्ञकं रुद्रं केशिनः केशी नाम असुरः । तस्य रथं पादयन्तम् भङ्क्त्वा भूमौ क्षिपन्तम् एवंभूतं देवं पूर्वे अन्येभ्यः स्तोतृभ्यः प्रथमभाविनः सन्तो वयं प्रतीमः जानीमः । रक्षकत्वेन अवगच्छाम इत्यर्थः । अस्मै रुद्राय नमोस्तु ॥

नवमी ॥

मा नोभि स्रा मर्त्यं[१] देवहेतिं[२] मा नः क्रुधः पशुपते नमस्ते ।
अन्यत्रास्मद् दिव्यां शाखां वि धूनु ॥ १९ ॥

मा । नः । अभि । स्राः । मर्त्यम्[३] । देवऽहेतिम् । मा । नः । क्रुधः । पशुऽपते । नमः । ते ।
अन्यत्र । अस्मत् । दिव्याम् । शाखाम् । वि । धूनु ॥ १९ ॥

हे रुद्र देवहेतिम् देवसंबन्धि आयुधं वज्रात्मकम् आत्मीयाम् इषुं वा नः अस्माकं मर्त्यम् मरणधर्माणं जनम् अभिलक्ष्य मा स्राः मा विसृज । ※सृजतेः "माङि लुङ्" । मध्यमैकवचने च्लेः सिच् । "सृजिदृशोर्झल्यम् अकिति" इति अम् आगमः । वृद्धौ "झलो झलि" इति सिचो लोपः । "बहुलं छन्दसि" इति इडभावः । "हल्ङ्याब्भ्यः॰" इति सिलोपः । छान्दसो जकारलोपः※ । हे पशुपते नः अस्मभ्यं मा क्रुधः क्रुद्धो मा भूः । ※क्रुध कोपे । माङि लुङि पुषादित्वात् च्लेः अङ् आदेशः※ । ते तुभ्यं नमोस्तु । देवहेतिविसर्जनस्य अवकाशम् आह अन्यत्रेति । अस्मत् अस्मत्तः अन्यत्र देशे दिव्याम् दिवि भवां शाखाम् शाखावत् प्रसृतां देवहेतिं वि धूनु विसृज । ※धूञ्

---

१ B मर्त्यं. We with ABCDEKKRSVCs. Sāyaṇa here has doubtless been either careless or followed an inferior reading. २ B °हृतं changed into °हितं. We with ABCDEKKRSVCs. ३ P मृत्यम्. Cr मर्त्यं changed to मर्त्यं. We with PJ.

कम्पने । स्वादित्वात् श्नुप्रत्ययः । "उतश्च प्रत्ययाद्०" इति हेर्लुक् ॥

दशमी ॥

मा नो॑ हिंसी॒रधि॑ नो ब्रूहि॒ परि॑ णो वृङ्धि॒ मा क्रु॑धः ।
मा त्वया॒ सम॑रामहि ॥ २० ॥ (६)

मा । नः॒ । हिं॒सीः॒ । अधि॑ । नः॒ । ब्रू॒हि॒ । परि॑ । नः॒ । वृ॒ङ्धि॒ । मा । क्रु॒धः॒ ।
मा । त्वया॑ । सम् । अ॒रा॒म॒हि॒ ॥ २० ॥ (६)

हे रुद्र नः अस्मान् मा हिंसीः अस्मद्विषये हिंसां मा कृथाः । नः अस्मान् अधि ब्रूहि आधिक्येन कथय । अनुग्राह्यत्वेन पक्षपातवचनम् अधिवचनम् । नः अस्मान् परि वृङ्धि त्वदायुधविषयात् परिहर । अस्मान् परिहृत्य अन्यत्र त्वद्धेतिः प्रवर्तताम् इत्यर्थः । मा क्रुधः अस्मद्विषये क्रुद्धो मा भूः । एवंभूतेन त्वया वयं मा समरामहि संगच्छामहे । उक्तार्थम् एतत् [७] ॥

[इति] एकादशकाण्डे प्रथमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"मा नो गोषु" इति सूक्तस्य स्वस्त्ययनादिकर्मसु विनियोगः पूर्वमेव उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

मा नो॒ गोषु॒ पुरु॑षेषु॒ मा गृ॑धो नो अजा॒विषु॑ ।
अन्यत्रो॑ग्र॒ वि व॑र्तय॒ पिया॑रूणां प्र॒जां ज॑हि ॥ २१ ॥

मा । नः॒ । गोषु॑ । पुरु॑षेषु । मा । गृ॒धः॒ । नः॒ । अ॒ज॒ऽअ॒विषु॑ ।
अ॒न्यत्र॑ । उ॒ग्र॒ । वि । व॒र्त॒य॒ । पिया॑रूणाम् । प्र॒ऽजाम् । ज॒हि॒ ॥ २१ ॥

हे रुद्र नः अस्माकं संबन्धिषु गोषु पुरुषेषु पुत्रभृत्यादिषु च मा गृधः हिंसितुम् अभिकाङ्क्षां मा कृथाः । [तथा नः अस्माकम् अजाविषु अजेषु अविषु च मा गृधः ।] गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । माङि लुङि पुषादित्वात् च्लेः अङ् आदेशः । [हे उग्र उद्गूर्णबल

१ B corrects into हार्मी°. We with A B C D E K K̄ R S̄ V C. २ B पियारूणां

तव हेतिम् अन्यत्र अस्मत्तः अन्यस्मिन् स्थाने पियारूणां प्रजाया वि वर्तय गमय क्षिप । तथा कृत्वा च पियारूणाम् देवहिंसकानां प्रजां जहि । ∗जहीति । "हन्तेर्जः" इति जादेशे] तस्य "असिद्धवद् अत्रा भात्" इति असिद्धत्वात् "अतो हेः" इति लुगभावः∗ ॥

द्वितीया ॥

यस्य तक्मा कासिका हेतिरेकमश्वस्येव वृषणः क्रन्द एति ।

अभिपूर्वं निर्णयते नमो अस्त्वस्मै ॥ २२ ॥

यस्य । तक्मा । कासिका । हेतिः । एकम् । अश्वस्यऽइव । वृषणः ।

क्रन्दः । एति ।

अभिऽपूर्वम् । निःऽनयते । नमः । अस्तु । अस्मै ॥ २२ ॥

तक्मा [कृच्छ्रेण] जीवनप्रापिका । ∗[तकि कृच्छ्र]जीवने । अस्माद् "अन्येभ्योपि दृश्यन्ते" इति मनिन्∗ । कासिका । ∗कासृ शब्दकुत्सायाम्∗ । कुत्सितशब्दकारिणी आर्तस्वरकरी ज्वरादिपीडा [यस्य] रुद्रस्य हेतिः हननसाधनम् आयुधम् एकम् अपकारिणं पुरुषं वृषणः सेचनसमर्थस्य अश्वस्य क्रन्दः हेषाशब्द इव एति प्राप्नोति । सा हेतिस्तत्र अभिपूर्वम् पूर्वपूर्वम् अभिलक्ष्य तत्र योयः प्रथमभावी तंतं निर्णयते निःशेषेण गमयति नाशं प्रापयति । अस्मै ज्वराद्युपद्रवकारिणे रुद्राय नमोस्तु ॥

तृतीया ॥

योऽन्तरिक्षे तिष्ठति विष्टभितोऽयज्वनः प्रमृणन् देवपीयून् ।

तस्मै नमो दशभिः शक्वरीभिः ॥ २३ ॥

यः । अन्तरिक्षे । तिष्ठति । विऽस्तभितः । अयज्वनः । प्रऽमृणन् । देवऽपीयून् ।

तस्मै । नमः । दशऽभिः । शक्वरीभिः ॥ २३ ॥

---

१ BDSC- have [illegible] BKV [illegible] W with ACEKR.

यो रुद्रः अन्तरिक्षे आकाशे निराधारप्रदेशे विष्टभितः विशेषेण स्तभितः निरुद्धगतिस्तिष्ठति । किं कुर्वन् । अयज्वनः दर्शपूर्णमासादियागेन इष्टवन्तो जना यज्वानः तद्विपरीता अयज्वानः तान् देवपीयून् देवानां हिंसकान् जनान् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् । तस्मै रुद्राय दशभिः शकरीभिः । शक्वर्य इति अङ्गुलिनाम । कर्मसु शक्ताभिः अङ्गुलिभिः नमोस्तु । अञ्जलिबन्धनेन प्रणामं कुर्म इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

तुभ्यमारण्याः पशवो मृगा वने हिता हंसाः सुपर्णाः शकुना वयांसि ।
तव यक्षं पशुपते अप्स्व१न्तस्तुभ्यं क्षरन्ति दिव्या आपो वृधे ॥ २४ ॥

तुभ्यम । आरण्याः । पशवः । मृगाः । वने । हिताः । हंसाः । सुऽपर्णाः । शकुनाः । वयांसि ।
तव । यक्षम । पशुऽपते । अप्ऽसु । अन्तः । तुभ्यम । क्षरन्ति । दिव्याः । आपः । वृधे ॥ २४ ॥

हे पशुपते पशूनां पालयितर्महादेव तुभ्यं त्वदर्थम आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः । तानेव यथेच्छं स्वीकुरु । ग्राम्यान् पशून् मा बाधिष्ठा इत्यर्थः । आरण्यानेव पशून् निर्दिशति । वने अरण्ये हिताः विधात्रा स्थापिता मृगाः हरिणशार्दूलसिंहाद्याः । [हंसाः] एतत्संज्ञाः पक्षिणः । सुपर्णाः शोभनपतनाः श्येनाः । शकुनाः अन्ये च शकुनयो वनचराः पक्षिणः । एवमात्मकानि वयांसि पक्षिजातानि हे रुद्र त्वदर्थं भागत्वेन कल्पितानि । तव त्वदीयं यक्षम पूज्यं स्वरूपम अप्सु अन्तः उदकेषु मध्ये वर्तते अतः तुभ्यं त्वदर्थं मृधे उन्दनाय । शृधु मृधु उन्दे । अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । अभिषेकाय दिव्याः दिवि भवा आपः क्षरन्ति प्रवहन्ति । अस्मदुपभोग्यम उदकमपि मा स्पृक्ष इत्यर्थः ॥

¹ ABCER ः for १. B has no kampa. We with KKSVC.

1 S' सक्ताभिः.

पञ्चमी ॥

शिशुमारा अजगराः पुरीकया जषा मत्स्या रजसा येभ्यो अस्यसि ।
न ते दूरं न परिष्ठास्ति ते भव सद्यः सर्वान् परि पश्यसि भूमिं पूर्वस्माद्धंस्युत्तरस्मिन् समुद्रे ॥ २५ ॥

शिशुमाराः । अजगराः । पुरीकयाः । जषाः । मत्स्याः । रजसाः । येभ्यः । अस्यसि ।
न । ते । दूरम् । न । परिऽस्था । अस्ति । ते । भव । सद्यः । सर्वान् । परि । पश्यसि । भूमिम् । पूर्वस्मात् । हंसि । उत्तरस्मिन् । समुद्रे ॥ २५ ॥

आरण्यपशुवज्जलचरप्राणिनामपि रुद्रभागत्वम् उच्यते । शिशुमाराः नक्रविशेषाः । अजगराः सर्पविशेषाः । पुलीकयाद्या जलचराः प्राणिविशेषाः । हे रुद्र त्वदर्थम् एते सर्वे जलचराः प्राणिन इत्यर्थः । रजसा आत्मीयेन तेजसा येभ्यः जलचरप्राणिभ्यः अस्यसि आयुधं क्षिपसि । हे भव ते तव सर्वगतस्य दूरम् विप्रकृष्टं नैवास्ति । [ते] परिष्ठा परिहाय स्थिता प्रजापि न विद्यते । यतस्त्वं सर्वाम् कृत्स्नां भूमिं सद्यः क्षणादेव परि पश्यसि परितः अवलोकयसि । तथा पूर्वस्मात् पुरोवर्तिनः समुद्रात् उत्तरस्मिन् उत्तरदिग्वर्तिनि समुद्रे जलधौ हंसि क्षणादेव गच्छसि । हन्तिरत्र गत्यर्थः । अतः सर्वगतस्य तव विप्रकृष्टं नैवास्ति तथा च शिशुमारादयस्तव नित्यसंनिहिता इत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

मा नो रुद्र तक्मना मा विषेण मा नः सं स्रा दिव्येनाग्निना ।
अन्यत्रास्मद् विद्युतं पातयैताम् ॥ २६ ॥

१ B K K̈ B̈ omit the visarga. २ V झषा; B̈ C E जुखा; R जघा. We with A D K K̈ S̈ Cs. ३ A S̈ सर्वा परि. We with A B B̈ C D E K K̈ V R Cs. ४ B °द्धंस्युत्तर°. ५ So P P̈ J. Cr पुलीकयाः. ६ P J जुखाः corrected into जषाः. ७ P J Cr अस्ति. We with P̈. ८ P P̈ सर्वाम्. We with J Cr. ९ B पातयैतम्.

मा । नः । रुद्र । तक्मना । मा । विषेण । मा । नः । सम् । स्राः ।
दिव्येन । अग्निना ।
अन्यत्र । अस्मत् । विऽद्युतम् । पातय । एताम् ॥ २६ ॥

हे रुद्र तक्मना कृच्छ्रजीवनकारिणा ज्वरादिरोगेण त्वदीयेन आयुधेन नः अस्मान् मा सं स्राः मा संसृज । तथा विषेण स्थावरजङ्गमोद्भवेन प्राणापहारिणा मा संसृज । तथा दिव्येन दिवि भवेन अग्निना वैद्युतरूपेण तेजसा नः अस्मान् मा संसृज । अस्मत्तः अन्यत्र आरण्यपश्वादिषु एतां विद्युतम् त्वदायुधभूतां विद्योतमानाम् अशनिं पातय प्रक्षिप ॥

सप्तमी ॥

भवो दिवो भव ईशे पृथिव्या भव आ पप्र उर्व१न्तरिक्षम् ।
तस्मै नमो यतमस्यां दिशी३तः ॥ २७ ॥

भवः । दिवः । भवः । ईशे । पृथिव्याः । भवः । आ । पप्रे । उरु ।
अन्तरिक्षम् ।
तस्मै । नमः । यतमस्याम् । दिशि । इतः ॥ २७ ॥

भवः एतत्संज्ञो देवो दिवः द्युलोकस्य ईशे ईष्टे । द्युलोकम् ईशितव्यत्वेन अधितिष्ठतीत्यर्थः । ईश ऐश्वर्ये । "लोपस्त आत्मनेपदेषु" इति तलोपः । "अधीगर्थदयेशाम्॰" इति कर्मणि षष्ठी । तथा स एव भवः पृथिव्याः भूलोकस्यापि ईशे ईष्टे । तथा उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानं लोकं स एव भवः आ पप्रे स्वतेजसा आपूरयति । प्रा पूरणे । अस्मात् छान्दसो लिट् । "आतो लोप इटि च" इति आल्लोपः । तस्मै त्रैलोक्यव्यापिने । अन्यद् उक्तार्थम् [१४] ॥

अष्टमी ॥

भव राजन् यजमानाय मृड पशूनां हि पशुपतिर्बभूथ ।

१ BB̊CDEKK̊RSS̊Cs तस्यै. We with PVA. २ PJCp नर्म्यं. We with P.
३ PCp दिशि. We with P̊J.

य: श्रद्दधाति सन्ति देवा इति चतुष्पदे द्विपदेऽस्य मृड ॥ २८ ॥

भव । राजन् । यजमानाय । मृड । पशूनाम् । हि । पशुऽपतिः । वभूथ ।
यः । श्रतऽदधाति । सन्ति । देवाः । इति । चतुःऽपदे । द्विऽपदे । अस्य ।
मृड ॥ २८ ॥

हे राजन् सर्वस्याधिपते हे भव यजमानाय त्वदर्थं यागं कुर्वते जनाय मृळ सुखय । त्वं खलु पशूनां पशुपतिर्वभूथ "तवेमे पञ्च पशवो विभक्ताः" [९] इति प्रागुदीरितानां गवाश्वादीनां पशूनां पतिः पालयिता भवसि । पशूनां पशुपतिरिति वृत्त्यवृत्तिभ्यां वहुत्वं स्वामित्वं च प्रतिपाद्यते । "बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगमे" इति भवतेस्थलि इडभावो निपात्यते । हि यस्माद् एवं तस्माद् यजमानाय मृडेति संबन्धः ॥ य आस्तिकः पुरुषो देवा इन्द्रादयो रक्षकाः सन्तीति श्रद्धाति आद्रियते । विश्वसितीत्यर्थः । अस्य श्रद्दधानस्य पुरुषस्य संवन्धिने चतुष्पदे गवाश्वादये द्विपदे पुत्रभृत्यादिरूपाय च मृळ सुखय ॥

नवमी ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा नो वहन्तमुत मा नो वक्ष्यतः ।
मा नो हिंसीः पितरं मातरं च स्वां तन्वं रुद्र मा रीरिषो नः ॥ २९ ॥

मा । नः । महान्तम् । उत । मा । नः । अर्भकम् । मा । नः । वहन्तम् ।
उत । मा । नः । वक्ष्यतः ।
मा । नः । हिंसीः । पितरम् । मातरम् । च । स्वाम् । तन्वम् । रुद्र ।
मा । रिरिषः । नः ॥ २९ ॥

हे रुद्र नः अस्माकं संवन्धिनं महान्तम् प्रवयसं वृद्धं मा हिंसीः । उत अपि च नः अस्माकम् अर्भकम् शिशुं मा हिंसीः । नः अस्माकं संवन्धिनं वहन्तम् भारवहनक्षमं मध्यवयस्कं पुरुषं मा हिंसीः । उत अपि च वक्षतः कृतवहनव्यापारान् पुरुषान् नः अस्मदीयान् मा हिं-

1 This is the reading of Sāyaṇa's text also.

सीः। तथा नः अस्मदीयं पितरं मातरं च मा हिंसीः। तथा नः अस्माकं स्वाम् स्वकीयां तन्वम् शरीरं मा रीरिषः मा हिंसीः। ※ रिष रुष हिंसायाम्। ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम्। "न माङ्योगे" इति अडभावः ※ ॥

दशमी ॥

रुद्रस्यैलबकारेभ्योऽसंसूक्तगिलेभ्यः।
इदं महास्येभ्यः श्वभ्यो अकरं नमः ॥ ३० ॥

रुद्रस्य। ऐलबऽकारेभ्यः। असंसूक्तऽगिलेभ्यः।
इदम्। महाऽआस्येभ्यः। श्वऽभ्यः। अकरम्। नमः ॥ ३० ॥

अतः परं महादेवस्य परिवारा नमस्कारेण प्रार्थ्यन्ते। रुद्रस्य महादेवस्य संबन्धिभ्यः ऐलवकारेभ्यः। ※ इल प्रेरणे। अस्माद् भावे घञ्। ततो मत्वर्थीयो वकारः ※। एलवानि प्रेरणयुक्तानि कर्माणि कुर्वन्तीति एलवकाराः कर्मकराः प्रमथगणाः। तेभ्यः अहं नमस्करोमि। तथा असंसूक्तगिलेभ्यः। सम्यक् सूक्तं शोभनं भाषितं संसूक्तम्। तद्विपरीतम् असंसूक्तम् असमीचीनम् अशोभनवचनं गृणन्ति भाषन्त इति असंसूक्तगिलाः। ※ गृ शब्दे इत्यस्माद् औणादिक इलच् प्रत्ययष्टिलोपश्च ※। यद्वा तादृग्भाषणं यथा भवति तथा गिरन्ति भक्षयन्तीति असंसूक्तगिलाः। ※ गॄ निगरणे इत्यस्मात् पचाद्यच्। गुणं बाधित्वा "ॠत इद्धातोः" इति व्यत्ययेन इत्वम्। "अचि विभाषा" इति लत्वम्। यद्वा गल अदने इत्यस्माद् वा अच् प्रत्ययः। छान्दसम् इत्वम् ※। एवंभूतेभ्यो रुद्रगणेभ्यो नमस्करोमि ॥ महास्येभ्यः महत् प्रभूतम् आस्यं मुखविवरम् एषाम् अस्तीति महास्याः। ※ "आन्महतः॰" इति आत्वम् ※। मृगयाविहारार्थं किरातवेषधारिणो देवस्य संबन्धिभ्यः [श्वभ्यः] सारमेयेभ्यः इदं नमः अ-

१ So we with all our MSS. and vaidikas. २ B श्वभ्यां.

1 S' परिवारत्वम॰. 2 S' गृ श॰. 3 So S'. Have we to add some such word as गल स्रावे इत्यस्माद्? 4 S' has the words आन्महत इति आत्त्वम् *after* मृगयाविहारार्थं.

करम् करोमि । ✕करोतेश्छान्दसो लुङ् । "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि" इति च्लेः अङ् आदेशः✕ ॥

एकादशी ॥

नम॑स्ते घो॒षिणी॑भ्यो॒ नम॑स्ते के॒शिनी॑भ्यः ।
नमो॒ नम॑स्कृताभ्यो॒ नमः॑ संभु॒ञ्जतीभ्य॑ः ।
नम॑स्ते देव॒ सेना॑भ्यः स्व॒स्ति नो॒ अभ॑यं च नः ॥ ३१ ॥ (७)

नम॑ः । ते॒ । घो॒षिणी॑भ्यः । नम॑ः । ते॒ । के॒शिनी॑भ्यः ।
नम॑ः । नम॑ःऽकृताभ्यः । नम॑ः । स॒म्ऽभु॒ञ्जतीभ्य॑ः ।
नम॑ः । ते॒ । दे॒व॒ । सेना॑भ्यः । स्व॒स्ति । न॒ः । अभ॑यम् । च॒ । न॒ः ॥ ३१ ॥ (७)

हे रुद्र ते त्वदीयाभ्यो घोषिणीभ्यः प्रभूतघोषयुक्ताभ्यः सेनाभ्यः नमोस्तु । तथा ते त्वदीयाभ्यः केशिनीभ्यः विपरीताकृतिकेशयुक्ताभ्यः विकीर्णकेशयुक्ताभ्यो वा सेनाभ्यो नमोस्तु । याश्च त्वदीयाः सेना नमस्कृताः चण्डेश्वरप्रभृतयः ताभ्यश्च नमोस्तु । संभुञ्जतीभ्यः सहभोजनं कुर्वतीभ्यः सेनाभ्यो नमोस्तु । हे देव रुद्र ते त्वदीयाभ्यः उक्तव्यतिरिक्ताभ्यः सेनाभ्यो नमोस्तु । हे देव त्वत्प्रसादात् नः अस्मभ्यं स्वस्ति क्षेमम् अभयं चनं भयराहित्यमपि भवतु । स्वस्तिशब्दयोगात् स्वस्त्ययनकर्मणि विनियोगः । भयराहित्यप्रार्थनाच्च अद्भुतशान्तावपि । इति लिङ्गानुसारेण सर्वत्र विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

सप्तमसूक्तम् ।

इति सायणाचार्यविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये
एकादशकाण्डे प्रथमोनुवाकः ॥

द्वितीयेनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र "तस्यौदनस्य" इत्यादिसूक्तत्रयम् अर्थसूक्तम् । तेन बृहस्पतिसवाख्ये सवयज्ञे हविरभिमर्शनसंपातदातृवाचनदानादीनि कर्माणि कुर्यात् ॥

तथा अभिचारकर्मणि सवविधानेन ओदनं पक्वा पृषातकेन उपसिच्य

1 Sâyaṇa's text also: चन for our च नः.

अनेन अर्थसूक्तेन अभिमृश्य संपात्य अभिमन्त्र्य द्वेष्याय प्रयच्छेत्। द्वेष्यं वा अनेन अर्थसूक्तेन अभिमृशेत् हुताज्यशेषेण संपातयेद् वा ॥

विपक्षे बाधपुरःसरम् ओदनस्यैव प्राशितृत्वं प्राशितव्यत्वं च अग्रे वक्ष्यते। तत्र प्राशितुरोदनस्य शिरःप्रभृतीनि अङ्गानि कल्पयति ॥

(१) तस्यौ॒द॒नस्य॒ बृह॒स्पति॒ः शिरो॒ ब्रह्म॒ मुख॑म् ॥ १ ॥

तस्य॑। ओ॒द॒नस्य॑। बृह॒स्पति॑ः। शिर॑ः। ब्रह्म॑। मुख॑म् ॥ १ ॥

द्यावा॑पृथि॒वी श्रोत्रे॑ सूर्याचन्द्र॒मसा॒वक्षि॑णी सप्तऋ॒षय॑ः प्राणापा॒नाः ॥ २ ॥

द्यावा॑पृथि॒वी इति॑। श्रोत्रे॒ इति॑। सू॒र्या॒च॒न्द्र॒मसौ॑। अक्षि॑णी॒ इति॑। स॒प्त॒ऽ-ऋ॒षय॑ः। प्रा॒णा॒पा॒नाः ॥ २ ॥

तस्य प्रसिद्धस्य विराडात्मना भावनीयस्य ओदनस्य बृहस्पतिर्देवः शिरः मूर्धा। तस्यापि कारणभूतं यद् ब्रह्म तत् ओदनस्य मुखम् आस्यम् ॥ द्यावापृथिवी द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ। ‡"दिवो द्यावा" इति द्यावादेशः‡। ते उभे अस्य ओदनस्य विराडात्मनः श्रोत्रे। ‡श्रवणेन्द्रियस्य एकत्वेपि तद्गोलकापेक्षया द्वित्वम्‡। सूर्याचन्द्रमसौ सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः। ‡"[राज]सूयसूर्य°" इति निपात्यते‡। चन्द्रम आह्लादकरम् अमृतं मिमीते सर्वस्य जगतो निर्मिमीत इति चन्द्रमाः। ‡चन्द्रे मो डित् इति [उ॰४.२२७] औणादिकः असिप्रत्ययः। सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ। "देवताद्वन्द्वे च" इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः‡। तौ अस्य विराडात्मन ओदनस्य अक्षिणी चक्षुषी। ये सप्तऋषयः मरीच्यत्रिप्रभृतयस्ते प्राणापानाः। मुखनासिकाभ्यां बहिर्निःसरन् वायुः प्राणः। अन्तः प्रविशन् वायुः अपानः। प्राणश्च अपानश्च प्राणापानौ। ये सप्तऋषयस्तेऽस्य प्राणापानात्मना भावनीया इत्यर्थः। ‡प्राणापानयोर्द्वित्वेपि उद्देश्यसंख्यापेक्षया तयोर्वृत्त्यपेक्षया वा बहुवचननिर्देशः‡ ॥

1 S′ omits °त्रि° in मरीच्यत्रि°. 2 S′ वृत्तितदापेक्षया for तयोर्वृत्त्यपेक्षया. Or have we to correct: वृत्तितदपेक्षया?

इत्थम् ओदनस्य देवतारूपाणि अङ्गानि परिकल्प्य तत्साधनेष्वपि देवतारूपत्वं संपादयति ॥

चक्षुर्मुसलं काम उलूखलम् ॥ ३ ॥

चक्षुः । मुसलम् । कामः । उलूखलम् ॥ ३ ॥

दितिः शूर्पमदितिः शूर्पग्राही वातोपाविनक् ॥ ४ ॥

दितिः । शूर्पम् । अदितिः । शूर्पऽग्राही । वातः । अप । अविनक् ॥ ४ ॥

अस्य उरुमहिमोपेतस्य ओदनस्य उपादानभूतव्रीह्यवहननार्थं यन्मुसलं तच्चक्षुः चक्षुरिन्द्रियम् । यत् उलूखलं स कामः अभिलाषः । मुसलोलूखले हविरवहननार्थे चक्षुरादिरूपेण भावनीये इत्यर्थः ॥ दितिः असुरमाता सैव परापवनार्थं शूर्पम् । अदितिः देवमाता सा शूर्पग्राही तस्य शूर्पस्य ग्रहीत्री । या शूर्पेण परापुनाति सा अदित्यात्मना भावनीयेत्यर्थः । वातः वायुः अपाविनक् व्रीहिभ्यस्तण्डुलानां विवेचयिता अभवत् । विवेचयितरि वायुबुद्धिः कार्येत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके "वायुर्वो विविनक्तु" इति मन्त्रवर्णः [तै० सं० १. १. ५. २] । ॥ विचिर् पृथग्भावे । अस्मात् लङि रुधादित्वात् श्नम् । "हल्ङ्याब्भ्यः०" इति तिलोपे "चोः कुः" इति कुत्वम् ॥ ॥

ओदनस्य विराडात्मना उपासनम् अभिधित्सुस्तत्संबन्धिनां कणादीनां तत्तद्वस्त्वात्मकत्वेन तस्य ओदनस्य सार्वात्म्यं प्रतिपादयति ॥

अश्वाः कणा गावस्तण्डुला मशकास्तुषाः ॥ ५ ॥

अश्वाः । कणाः । गावः । तण्डुलाः । मशकाः । तुषाः ॥ ५ ॥

कब्रु फलीकरणाः शरोऽभ्रम् ॥ ६ ॥

कब्रु । फलीऽकरणाः । शरः । अभ्रम् ॥ ६ ॥

---

१ P सूर्पम्. We with P[2] J Cr. २ P कणः. We with P[2] J. ३ B K शिरो°. V recognises both readings. A शिरो° changed to शरो°. We with B[h] C D E K[m] R S[u] Cs.
४ So P P[2] J Cr.

! S' अपविनक्.

श्याममयोऽस्य मांसानि लोहितमस्य लोहितम् ॥ ७ ॥

श्यामम्। अयः। अस्य। मांसानि। लोहितम्। अस्य। लोहितम् ॥ ७ ॥

ये ओदनसंबन्धिनः कणास्ते अश्वाः। अश्वात्मना भावनीया इत्यर्थः। ओदनस्य उपादानभूता ये तण्डुलास्ते गावः। परापूतास्तुषा मशकाः क्षुद्रजन्तवः ॥ ये फलीकरणास्तत् कभ्रु। कं शिर एव भ्रुवौ यस्य प्राणिजातस्य तत् कभ्रु। शिरसो भ्रुवोश्च भेदो न दृश्यत इत्यर्थः। तथाविधप्राण्यात्मना फलीकरणा भावनीया इत्यर्थः। यद् अभ्रम् अन्तरिक्षे संचरन् मेघस्तद् अस्य शिरः। "बृहस्पतिना शीर्ष्णा" इति [११. ४. १] प्राशने वक्ष्यमाणत्वात् तदुपयोगिदेवतात्मकं शिरः प्राग् उक्तम्। चेतनाचेतनात्मकस्य सर्वस्य जगतः ओदने भावनीयत्वप्रतिपादनप्रसङ्गायातम् एतच्छिर इति न पौनरुक्त्यम् ॥ श्यामम् श्यामवर्णं यत् अयः खनित्राद्युपादानं तत् अस्य विराडात्मन ओदनस्य मांसानि। यल्लोहितम् लोहितवर्णम् अयः ताम्रात्मकं लोके दृश्यते तत् सर्वम् अस्य ओदनस्य लोहितम् असृग् धातुः ॥

पुनरन्यान्यपि वस्तूनि ओदने संपादयति ॥

त्रपु भस्म हरितं वर्णः पुष्करमस्य गन्धः ॥ ८ ॥

त्रपु। भस्म। हरितम्। वर्णः। पुष्करम्। अस्य। गन्धः ॥ ८ ॥

खलः पात्रं स्फ्यावंसावीषे अनूक्ये[1] ॥ ९ ॥

खलः। पात्रम्। स्फ्यौ[2]। अंसौ। ईषे इति। अनूक्ये३[3] इति ॥ ९ ॥

आन्त्राणि जत्रवो गुदा वरत्राः ॥ १० ॥

आन्त्राणि। जत्रवः। गुदाः। वरत्राः ॥ १० ॥

ओदनपाकानन्तरभावि यद् भस्म तत् त्रपु सीसम्। तदात्मना भस्म भावनीयम् इत्यर्थः। यत् हरितम् हेम तत् अस्य ओदनस्य वर्णः।

---

१ K B °वंसाविषे. We with A B C D E K R S V C. २ P स्फ्यो. P स्फ्यै. We with J Cp. ३ P ईषे. We with P J Cp.

---

1 S' भ्रुवो.

यत् पुष्करम् कमलं तद् अस्य ओदनस्य गन्धः ॥ यः खलः व्रीह्यादिधान्यस्य पलालेभ्यो विवेचनस्थानं तद् अस्य पात्रम् धारणार्थम् आवपनम् । स्फौ प्रवृद्धौ धान्याधारस्य शकटस्यावयवौ । तावस्य ओदनस्य अंसौ । [स्फायी वृद्धौ इत्यस्माद् औणादिको डप्रत्ययः] । ये शकटसंबन्धिन्यौ ईषे ते अस्य ओदनस्य अनूक्ये अंसयोर्मध्यदेहस्य च संधी । [अनु उच्यते समवेयते संधीयत इति अनूक्या । कर्मणि ण्यत् । "चजोः कु घिण्ण्यतोः" इति कुत्वम्] ॥ लोके सर्वप्राणिसंबन्धीनि आन्त्राणि यानि सन्ति तानि जत्रवः अनडुद्वीवाणां शकटयोजनार्था रज्जवः । अशितपीतान्नरससंचारणार्थाः सर्वप्राणिशरीरेषु या गुदास्ता अस्य वरत्राः ओदनसंबन्धिशकटलाङ्गलयोजनार्थाश्चर्मविकारा रज्जवः ॥

इत्थं सर्वात्मकस्य ओदनस्य स्थाल्यपिधानयोर्द्यावापृथिव्यात्मकताम् आह ॥

इयमेव पृथिवी कुम्भी भवति राध्यमानस्यौदनस्य द्यौरपिधानम् ॥११॥

इयम् । एव । पृथिवी । कुम्भी । भवति । राध्यमानस्य । ओदनस्य । द्यौः । अपिऽधानम् ॥ ११ ॥

इयं परिदृश्यमाना पृथिवी प्रथिता विस्तीर्णा भूमिरेव राध्यमानस्य पच्यमानस्य ओदनस्य उदीरितरीत्या सर्ववस्त्वात्मकस्य कुम्भी पाकार्था स्थाली भवति । द्यौः द्युलोकः अपिधानम् कुम्भीमुखस्य च्छादकं पात्रम् । द्यावापृथिव्योरन्तरालं सर्वम् अयम् ओदनो व्याप्य वर्तत इत्यर्थः ॥

पुनरन्यदपि अवयवजातम् अस्मिन् संपादयति ॥

सीताः पर्शवः सिकता ऊबध्यम् ॥ १२ ॥

सीताः । पर्शवः । सिकताः । ऊबध्यम् ॥ १२ ॥

सीताः कर्षणोत्पन्ना बीजावापार्था लाङ्गलपद्धतयः । ता अस्य ओदनस्य पर्शवः पार्श्वास्थीनि । नद्यादिषु याः सिकतास्ता अस्य ऊबध्यम् अर्धजीर्णतृणात्मकम् उदरगतं शकृत् ऊबध्यम् इति उच्यते ॥

पुनरन्यां संपत्तिम् आह ॥

1 S' शकटस्यवायवौ.

ऋतं हस्तावनेजनं कुल्योपसेचनम् ॥ १३ ॥

ऋतम्। हस्तऽअवनेजनम्। कुल्या। उपऽसेचनम् ॥ १३ ॥

ऋतम् इति उदकनाम। लोके विद्यमानं कृत्स्नम् उदकं हस्तावनेजनम् अस्य ओदनस्य हस्तप्रक्षालनार्थम्। कुल्या अल्पा सरित्। तत्रत्यं समस्तम् उदकम् अस्य ओदनस्य उपसेचनम् मिश्रणसाधनम् ॥

उदीरितमहिमोपेतस्य पाकार्था कुम्भी पृथिव्येवेत्युक्तम्। तस्या अग्नौ स्थापनप्रकारम् आह ॥

ऋचा कुम्भ्यधिहितार्त्विज्येन प्रेषिता ॥ १४ ॥

ऋचा। कुम्भी। अधिऽआहिता। आर्त्विज्येन। प्रऽइषिता ॥ १४ ॥

ब्रह्मणा परिगृहीता साम्ना पर्यूढा ॥ १५ ॥

ब्रह्मणा। परिऽगृहीता। साम्ना। परिऽऊढा ॥ १५ ॥

उदीरितलक्षणा ओदनपाकार्था कुम्भी स्थाली ऋचा ऋग्वेदेन अभिहिता अग्नावुपरि आहिता स्थापिता। आर्त्विज्येन ऋत्विजः अध्वर्यवः। तत्संबन्धिकर्मप्रतिपादकेन यजुर्वेदेन प्रेषिता अग्निं प्रगमिता। ब्रह्मणा ब्रह्मवेदेन आथर्वणेन परिगृहीता परितो धारिता। साम्ना सामवेदेन पर्यूळ्हा पर्यूढा अङ्गारैः परिवेष्टिता ॥

इत्थम् अधिश्रितायां स्थाल्याम् ओदनपाकस्य अनुगुणं साधनम् आह ॥

बृहदायवनं रथन्तरं दर्विः ॥ १६ ॥

बृहत्। आऽयवनम्। रथम्ऽतरम्। दर्विः ॥ १६ ॥

बृहत् साम आयवनम् उदके प्रक्षिप्तानां तण्डुलानां मिश्रणसाधनं काष्ठम्। तथा रथन्तरं साम दर्विः ओदनोद्धारणसाधनम् ॥

ईदृग्विधस्य ओदनस्य पक्तॄन् दर्शयति ॥

ऋतवः पक्तार आर्तवाः समिन्धते ॥ १७ ॥

---

१ KV कुल्योप° We with KBABCDERSC. २ B दयचनम.

३ S' आथर्वण.

ऋतवः । पक्तारः । आर्तवाः । सम् । इन्धते ॥ १७ ॥

ऋतवः वसन्ताद्याः षट् अस्य ओदनस्य पक्तारः पचिक्रियायाः कर्तारः । सर्वजगदात्मकौदनपाकस्य कालाधीनत्वात् नान्यः पक्तुं शक्नोतीत्यर्थः । आर्तवाः ऋतुसंबन्धिनः अहोरात्राः तत्तदृतौ जायमानाः प्राणिविशेषा वा समिन्धते संदीपयन्ति । यथा ओदनः पच्यते तथा अग्निं ज्वलयन्तीत्यर्थः । ञिइन्धी दीप्तौ ञि ॥

साक्षात्पक्तृत्वम् आदित्यस्यैवेति दर्शयति ॥

चरुं पञ्चबिलमुखं घर्मो३भीन्धे ॥ १८ ॥

चरुम् । पञ्चऽबिलम् । उखम् । घर्मः । अभि । इन्धे ॥ १८ ॥

चरुशब्दः ओदनवचनः । तस्य पाकार्था स्थाल्यपि चरुरित्युच्यते । तं चरुं पञ्चबिलम् "गावो अश्वाः पुरुषा अजावयः" [११. २. ९] इति प्रागुदीरितपञ्चपशूत्पत्तिहेतुत्वेन पञ्चधा विभिन्नमुखम् । यद्वा अन्तः पञ्चधा गृहकैः प्रविभक्तावकाशश्चरुः पञ्चबिलः । यद् आह आपस्तम्बः । "पञ्चबिलस्य चरोर्विज्ञायते आज्य आग्नेयः पूर्वस्मिन् बिले । दधन्यैन्द्रो दक्षिणे । शृते प्रतिदुहि नीतमिश्रे वा वैश्वदेवः पश्चिमे । अप्सु मैत्रावरुण उत्तरे । पयसि बार्हस्पत्यो मध्यमे" इति । एवंभूतम् उखम् । चरुशब्दापेक्षया पुंलिङ्गता । उखां स्थालीं घर्मः प्रवर्ग्यात्मकस्तीक्ष्ण आदित्यः अभीन्धे अभितपति ॥

अस्यौदनस्य सर्वलोकप्राप्तिसाधनताम् आह ॥

ओदनेन यज्ञवचः सर्वे लोकाः समाप्याः ॥ १९ ॥

ओदनेन । यज्ञऽवचः । सर्वे । लोकाः । सम्ऽआप्याः ॥ १९ ॥

इत्थं महाप्रभावेण पक्वेन ओदनेन यज्ञवचः यज्ञैः अग्निष्टोमादिभिः

१ P [2] पक्तारः. We with P J Cs. २ AB °भीयंधे. We with B[h] C D E K K[m] R S[m] V Cs.
३ P यज्ञऽवच्चः. We with P J Cr.

1 S' °क्रियायां. 2 S' ग्रहकैः. 3 S' श्रृणे. 4 See Sâyaṇa on *Taittirîya Saṁhitâ* 1. 6. 1, where the author is merely called कल्पसूत्रकारः.

आप्तव्यत्वेन उच्यमानाः। ※वचेः कर्मणि विच्※। सर्वे लोकाः भूम्यन्तरिक्षस्वर्गाख्याः समाप्याः सम्यग् आप्तुम् अर्हाः। सर्वलोकावाप्तिः अस्यौदनस्य फलम् इत्यर्थः॥

पुनरपि अस्य महिमानम् आह॥

यस्मिन्त्समुद्रो द्यौर्भूमिस्त्रयोऽवरपरं श्रिताः॥ २०॥

यस्मिन्। समुद्रः। द्यौः। भूमिः। त्रयः। अवरऽपरम्। श्रिताः॥ २०॥

यस्मिन्नोदने समुद्रः उदधिः द्यौः आकाशः द्युलोको वा भूमिः पृथिवी एते त्रयः अवरपरं श्रिताः। एकः अवरः अधस्ताद् भवति अन्यः परस्ताद् यथा भवति तत् अवरपरम्। उत्तराधरभावेन स्थिता इत्यर्थः॥

सर्वजगत्कल्पनास्पदत्वलक्षणं माहात्म्यम् अस्य दर्शयति॥

यस्य देवा अकल्पन्तोच्छिष्टे षडशीतयः॥ २१॥

यस्य। देवाः। अकल्पन्त। उत्ऽशिष्टे। षट्। अशीतयः॥ २१॥

यस्य ओदनस्य उच्छिष्टे यागावशिष्टे अंशे षडशीतयः षड्गुणिताशीतिसंख्याका देवा अकल्पन्त समर्था वीर्यवन्तः अभवन्। अथ वा। ※कृपिरन्तर्णीतण्यर्थः※। सर्वं जगद् अकल्पयन्। तथा च अग्रे समाम्नास्यते। "उच्छिष्टे नाम रूपं चोच्छिष्टे लोक आहितः" [११.९.१] इत्यादिना। तेन ओदनेन सर्वे लोकाः समाप्या इति संबन्धः॥

उक्तं माहात्म्यं गुरुमुखात् ज्ञातव्यम् इत्यभिप्रेत्य शिष्यप्रश्नम् उद्भावयति॥

तं त्वौदनस्य पृच्छामि यो अस्य महिमा महान्॥ २२॥

तम्। त्वा। ओदनस्य। पृच्छामि। यः। अस्य। महिमा। महान्॥ २२॥

हे गुरो त्वा त्वाम् ओदनस्य तं महिमानं पृच्छामि। अस्यौदनस्य यो महिमा महान् अधिकतरः॥

तत्र प्रतिवचने वर्जनीयं [दर्शयति]॥

स य ओदनस्य महिमानं विद्यात्॥ २३॥

सः । यः । ओदनस्य । महिमानम् । विद्यात् ॥ २३ ॥

नाल्प इति ब्रूयान्नानुपसेचन इति नेदं च किं चेति ॥ २४ ॥

न । अल्पः । इति । ब्रूयात् । न । अनुपऽसेचनः । इति । न । इदम् । च । किम् । च । इति ॥ २४ ॥

स प्रसिद्धो यो गुरुः उदीरितलक्षणस्य ओदनस्य महिमानम् माहात्म्यं विद्यात् जानीयात् असौ उपदेशसमये अल्प इति न ब्रूयात् महिम्नोऽल्पत्वं नोपदिशेत् । अनुपसेचनः उपसिच्यते अनेनेति उपसेचनं क्षीराज्यदध्यादि तद्रहित इति च न ब्रूयात् । न च इदम् इति पुरोवर्तित्वेन निर्दिश्य ब्रूयात् । किम् इति अनिर्दिष्टरूपेण च न ब्रूयात् । प्रागुक्तप्रकारेणैव सार्वात्म्यं ब्रूयाद् इत्यर्थः ॥

आधिक्यवचनमपि अस्य विषये न युक्तम् इत्याह ॥

यावद् दाताभिमनस्येत तन्नाति वदेत् ॥ २५ ॥

यावत् । दाता । अभिऽमनस्येत । तत् । न । अति । वदेत् ॥ २५ ॥

दाता सवयज्ञानुष्ठाता यावत् फलम् अभिमनस्येत मनसा अभिप्राप्तुम् इच्छेत् तत् नाति वदेत् । तत् फलम् अतिक्रम्य अधिकं न ब्रूयाद् इत्यर्थः ॥

अथ वक्ष्यमाणैः पर्यायैस्तस्यौदनस्य प्राशने भावनाविशेषं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्नद्वयम् अवतारयति ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति पराञ्चमोदनं प्राशी३ः प्रत्यञ्चा३मिति ॥ २६ ॥

ब्रह्मऽवादिनः । वदन्ति । पराञ्चम् । ओदनम् । प्र । आशी३ः । प्रत्यञ्चा३म् । इति ॥ २६ ॥

---

१ P विद्यात्. We with P J Cr. २ V प्राशी३ः. A B C R प्राशीः३ Š D प्राशीः. Cs प्राशीः. Ds प्राशीः changed to प्राशी३ः. We with V. ३ A B C D E K K R Š P P J Cr V Cs Ds all read प्रत्यञ्चा३मिति. ४ P प्र । आशीः ३ ।. P प्र । आशीः ।. J प्र । आशीः ३ ।. Cr प्र । आशीः ।. ५ P P J प्रत्यञ्चाम् ३. We with Cr.

---

1 S' असा... देश° for असौ उपदेश°. 2 S' वचन for च न. 3 S' नियमविशेषे for विषये which emendation is conjectural. 4 S' doubtful between मनस्यभि° and मनसाभि°.

त्वमोद॒नं प्राशी३स्त्वामोद॒ना३ इति॑ ॥ २७ ॥

त्वम् । ओ॒द॒नम् । प्र । आ॒शीः३ः । त्वाम् । ओ॒द॒ना३ः । इति॑ ॥ २७ ॥

ब्रह्म वेदः तद् वदितुं शीलम् एषाम् इति ब्रह्मवा[दिनो ब्रह्म]विचारका महर्षयः । ते संभूय वदन्ति परस्परं भाषन्ते । हे देवदत्त त्वम् इमम् ओदनं पराञ्चम् पराङ्मुखं स्थितं प्राशीः प्राशितवान् असि उत प्रत्यञ्चम् आत्माभिमुखं स्थितं प्राशितवान् असि । प्राशितुस्तव प्राशितव्यः स ओदनः किं पराङ्मुखः उत अभिमुख इति प्रश्नः । ✻ "विचार्यमाणानाम्" इति प्लुतः ✻ ॥ तथा हे देवदत्त त्वम् ओदनं प्राशीः भक्षितवान् असि अथ वा स एव ओदनस्त्वां प्राशीत् इति प्रश्नान्तरम् । ✻ अत्रापि पूर्ववत् प्लुतः ✻ ॥

अत्र आद्ये प्रश्ने प्रथमकल्पे दोषम् आह ॥

परा॑ञ्चं चैनं॒ प्राशीः प्रा॒णास्त्वा॑ हास्य॒न्तीत्ये॑नमाह ॥ २८ ॥

परा॑ञ्चम् । च॒ । ए॒न॒म् । प्र॒ऽआ॒शीः । प्रा॒णाः । त्वा॒ । हा॒स्य॒न्ति॒ । इति॑ । ए॒न॒म् । आ॒ह॒ ॥ २८ ॥

चशब्दश्चेदर्थे । पराञ्चम् पराङ्मुखत्वेन स्थितम् एनम् ओदनं प्राशीश्चेत् प्राणाः प्राणवायवः त्वा त्वां हास्यन्ति त्यक्ष्यन्तीत्येनं प्राशितारम् आह विद्वान् ब्रवीतु । बहिर्मुखः प्राणो बहिर्मुखौदनप्राशनाय शरीराद् विनिर्गतो भवेद् इत्यर्थः ॥

द्वितीयकल्पम् अनूद्य दूषयति ॥

प्र॒त्यञ्चं॑ चैनं॒ प्राशी॑रपा॒नास्त्वा॑ हास्य॒न्तीत्ये॑नमाह ॥ २९ ॥

प्र॒त्यञ्च॑म् । च॒ । ए॒न॒म् । प्र॒ऽआ॒शीः । अ॒पा॒नाः । त्वा॒ । हा॒स्य॒न्ति॒ । इति॑ । ए॒न॒म् । आ॒ह॒ ॥ २९ ॥

१ Dc प्राशी३स्त्वा॰ corrected to प्राशी३स्त्वा॰. $\overset{m}{S}$ Cs प्राशीस्त्वा॰. A B C R K $\overset{m}{K}$ प्राशी३स्त्वा॰. P J प्र । आशीः ३ ।. $\overset{2}{P}$ प्र । आशीः ३ ।. Cp प्र । आशीः ।. We with Dc $\overset{2}{P}$. २ P J ओ॒द॒नाः ३ ।. $\overset{2}{P}$ Cp ओ॒द॒नाः ।. ३ $\overset{2}{P}$ ए॒न॒म्. We with P J Cp.

1 S' °मुख — मस्थि —— वानसि.

अत्रापि चशब्दश्चेदर्थे । प्रतिमुखम् अवस्थितं चेद् एनम् ओदनं प्राशीस्तर्हि त्वा त्वाम् अपानाः अपानवायुवृत्तयो हास्यन्ति त्यक्ष्यन्ति । इत्येनं प्राशितारम् आह अभिज्ञो ब्रूयात् । अपानवायोरोदनस्य च प्रत्यङ्मुखत्वेन अधोद्वारात् अपानस्य शरीराद् विनिर्गम एव स्याद् इत्यर्थः ॥

द्वितीयप्रश्नः अनङ्गीकारपरास्त इत्याह ॥

नैवाहमोदनं न मामोदनः ॥ ३० ॥

न । एव । अहम् । ओदनम् । न । माम् । ओदनः ॥ ३० ॥

अहम् ओदनं नैव प्राशिषम् । ओदनोपि मां न प्राशीत् । अतः पक्षद्वयस्यानङ्गीकारात् तत्प्रयुक्तदोषाभाव इत्यर्थः ॥

कथं तर्हि तत्प्राशनम् इति तत्राह ॥

ओदन एवौदनं प्राशीत् ॥ ३१ ॥ (८)

ओदनः । एव । ओदनम् । प्र । आशीत्[1] ॥ ३१ ॥ (८)

भोक्तृभोक्तव्यप्रपञ्चात्मक ओदन इति उक्तम् । अतः ओदन एव कर्ता ओदनं स्वात्मानं प्राशीत् प्राशितवान् । ※अश भोजने इत्यस्मात् लुङि रूपम्※ ॥

[इति] प्रथमसूक्तम् ॥

अथ उत्तरैः पर्यायैः ओदनस्यैव भोक्तृत्वं भोज्यत्वं च विपक्षे बाधपुरःसरं समर्थ्यते । तत्र प्रथमम् "तस्यौदनस्य बृहस्पतिः शिरः" इति यद् उक्तं विपक्षे बाधपुरःसरं तस्य प्रयोजनं प्रथमेन पर्यायेणाह ॥

(२) ततश्चैनमन्येन शीर्ष्णा प्राशीर्येन चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ।
ज्येष्ठतस्ते प्रजा मरिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । बृहस्पतिना शीर्ष्णा । तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग

1 P P J Cr प्र । आशीत् ।

1 S' चान्यो: for च. 2 S' ओदनमिति.

एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

ततः । च । एनम् । अन्येन । शीर्ष्णा । प्रऽआशीः । येन । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ ज्येष्ठतः । ते । प्रऽजा । मरिष्यति । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ बृहस्पतिना । शीर्ष्णा ॥ तेन । एनम् । प्र । आशिषम् । तेन । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ १ ॥

पूर्वे प्रथमभाविनोऽनुष्ठातार ऋषयः येन च शिरसा एतम् ओदनं प्राश्नन् प्राशितवन्तः । ॥ अश भोजने । क्र्यादित्वात् श्नाप्रत्ययः ॥ । ततस्तस्माद् अन्येन शीर्ष्णा शिरसा । ॥ "शीर्षंश्छन्दसि" इति शिरःशब्दस्य शीर्षन् आदेशः ॥ । ततश्चेति चशब्दश्चेदर्थे । अन्येन चेत् शिरसा एनम् उक्तप्रभावम् ओदनं प्राशीः हे देवदत्त प्राशितवान् असि ते तव प्रजा पुत्रादिरूपा ज्येष्ठत आरभ्य ज्येष्ठादिक्रमेण मरिष्यति इति अनेन प्रकारेण एनं प्राशितारम् आह अभिज्ञो ब्रूयात् । इत्थम् अयथाप्राशने दोष उपन्यस्तः । एतद्दोषपरिहारेण प्राशनम् आह तं वा इति । तं तथाविधम् ओदनम् अहम् अर्वाञ्चम् अवाङ्मुखम् अञ्चन्तं न प्राशिषम् । तथा पराञ्चम् पराङ्मुखम् अञ्चन्तमपि न प्राशिषम् । तथा प्रत्यञ्चम् आत्माभिमुखम् अञ्चन्तमपि न प्राशिषम् । अतः पराञ्चं चैनं प्राशीः इत्यादिना उक्तदोषस्य अप्रसङ्गः । कथं तर्हि प्राशीरित्याह । बृहस्पतिना शीर्ष्णा बृहस्पत्यात्मना ओदनसंबन्धिशिरसा । ऋषयो हि पूर्वम् अनेनैव शिरसा ओदनं प्राश्नन् । अहमपि ओदनात्मकस्तेनैव शिरसा एनम् ओदनं प्राशिषम् प्राशितवान् अस्मि । ओदन एवौदनं प्राशीत् इति सुकृतम् । तेनैव शिरसा एनम् ओदनम् अजीगमम् गन्तव्यं देशं प्रापितवान् अस्मि । ॥ गमेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ । एष वै इत्थं खलु प्राशितोऽयम् ओ-

दनः सर्वाङ्गः सर्वैरवयवैरुपेतः सर्वपरुः सर्वैः परुभिः पर्वभिः अवयवसंधिभिरुपेतः सर्वतनूः संपूर्णशरीरः । इत्थं वेदितुः फलम् आह सर्वाङ्ग एवेति । यः पुरुषः एवम् उक्तप्रकारेण ओदनस्य प्राशनं वेद जानाति सोपि सर्वाङ्गत्वादिफलं प्राप्तः सन् सं भवति पुण्यभूते स्वर्गादिलोके उत्पद्यते । एवम् उत्तरेपि पर्याया व्याख्येयाः ॥

"द्यावापृथिवी श्रोत्रे" इति द्यावापृथिव्योः ओदनसंबन्धिश्रोत्रत्वेन भावनं यद् उक्तं तत्प्रयोजनमपि विपक्षे बाधपुरःसरं द्वितीयमन्त्रेण उपन्यस्यति ॥

ततश्चैनमन्याभ्यां श्रोत्राभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ।
बधिरो भविष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न
प्रत्यञ्चम् । द्यावापृथिवीभ्यां श्रोत्राभ्याम् । ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ।
सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

ततः । च । एनम् । अन्याभ्याम् । श्रोत्राभ्याम् । प्रऽआशीः । याभ्याम् । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ बधिरः । भविष्यसि । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ द्यावापृथिवीभ्याम् । श्रोत्राभ्याम् ॥ ताभ्याम् । एनम् । प्र । आशिषम् । ताभ्याम् । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ २ ॥

एवम् अनुषज्य वाक्यं पूरयित्वा व्याख्येयम् । अयम् अर्थः । याभ्यां श्रोत्राभ्यां पूर्वे प्रथमभाविन ऋषयः एतम् ओदनं प्राश्नन् ततोऽन्याभ्यां श्रोत्राभ्यां लौकिकाभ्यां यदि ओदनं प्राशितवान् असि तर्हि त्वं बधिरः नष्टश्रोत्रेन्द्रियो भविष्यसि इत्येनं प्राशितारम् आह । तं वा अहम् इत्यादि पूर्ववत् । द्यावापृथिवीभ्यां श्रोत्राभ्याम् ओदनस्य श्रोत्रत्वेन भावि-

ताभ्यां ताभ्यामेव एनम् ओदनं प्राशिषम् ताभ्यामेव एनम् [अजीगमम्] गमितवान् अस्मि न तु आत्मीयाभ्यां श्रोत्राभ्यां येन उक्तदोषः प्रसज्येद् इति भावः। एष वा ओदन इत्यादिवाक्यशेषः सर्वत्र समानार्थः। एवम् उत्तरेषु पर्यायेषु अनुषङ्गेण वाक्यपरिसमाप्तिर्वाक्ययोजना च कर्तव्या॥

"सूर्याचन्द्रमसावक्षिणी" इति यद् उक्तं प्राक् तस्य प्रयोजनकथनपरस्तृतीयो मन्त्रः॥

ततश्चैनमन्याभ्यामक्षीभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन्।
अन्धो भविष्यसीत्येनमाह। तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम्। सूर्याचन्द्रमसाभ्यामक्षीभ्याम्। ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम्। एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः। सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद॥ ३॥

ततः। च। एनम्। अन्याभ्याम्। अक्षीभ्याम्। प्रऽआशीः। याभ्याम्। च। एतम्। पूर्वे। ऋषयः। प्रऽआश्नन्॥ अन्धः। भविष्यसि। इति। एनम्। आह॥ तम्। वै। अहम्। न। अर्वाञ्चम्। न। पराञ्चम्। न। प्रत्यञ्चम्॥ सूर्याचन्द्रमसाभ्याम्। अक्षीभ्याम्॥ ताभ्याम्। एनम्। प्र। आशिषम्। ताभ्याम्। एनम्। अजीगमम्॥ एषः। वै। ओदनः। सर्वऽअङ्गः। सर्वऽपरुः। सर्वऽतनूः॥ सर्वऽअङ्गः। एव। सर्वऽपरुः। सर्वऽतनूः। सम्। भवति। यः। एवम्। वेद॥ ३॥

याभ्यां चक्षुर्भ्यां पूर्वे ऋषयः एतम् ओदनं प्राश्नन् ततश्च ताभ्यां चेद् अन्याभ्याम् अक्षीभ्यां चक्षुर्भ्याम् एनम् ओदनं प्राशितवान् आसे [तर्हि] अयथाप्राशनात् अन्धः लुप्तचक्षुष्को भविष्यसि इत्येनं प्राशितारम् आह ब्रूयात्। ꣸ अक्षीभ्याम् इति। "ई च द्विवचने" इति अक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः ꣸। तं वा अहम् इत्यादि पूर्ववत्। सूर्याचन्द्रमसाभ्याम् सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ तद्रूपाभ्याम् अक्षीभ्याम् ओदनसंबन्धिच-

---

२ So we read with A B B[h] C D V E K K[m] R S[m] P P[2] J C[s] C[p] D[c].

क्षुभ्याम् । ताभ्याम् एनं प्राशिषम् इत्यादि पूर्ववत् । एष वा ओदनः सर्वाङ्ग इत्यादिवाक्यशेषः समानार्थः ॥

"ब्रह्म मुखम्" इति यद् ओदनस्य मुखकल्पनं कृतं तस्योपयोगम् आह ॥

ततश्चैनमन्येन मुखेन प्राशीर्येन चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् । मुखतस्ते प्रजा मरिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । ब्रह्मणा मुखेन । तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

ततः । च । एनम् । अन्येन । मुखेन । प्रऽआशीः । येन । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ मुखतः । ते । प्रऽजा । मरिष्यति । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ ब्रह्मणा । मुखेन ॥ तेन । एनम् । प्र । आशिषम् । तेन । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ४ ॥

येन च ओदनसंबन्धिना ब्रह्मात्मकेन मुखेन पूर्वे ऋषयः प्राश्नन् ततोन्येन चेन्मुखेन ओदनं प्राशीस्तर्हि मुखतः मुखाद् आरभ्य अभिमुखप्रदेशे वा ते त्वदीया प्रजा मरिष्यति विनङ्क्ष्यति इति अनेन प्रकारेण एनं प्राशितारम् आह कश्चिद् ब्रूयात् । तं वा अहम् इत्यादि पूर्ववत् । ब्रह्मणा यत् जगत्कारणं ब्रह्म वेदात्मकं वा तदात्मकेन मुखेन ओदनसंबन्धिना । तेन प्रागुक्तेन एनम् ओदनं प्राशिषम् इत्यादि समानम् ॥

पूर्वं "बृहस्पतिः शिरः" इत्यादिना कानिचिदेव अङ्गानि उपलक्षणत्वेन ओदनस्य परिकल्पितानि । अस्मिन् प्रकरणे अनुक्तानामपि अवयवानां

प्राशने करणत्वेन विनियोगादेव तत्तदवयवजातम् ओदनस्य अर्थात् रूपं वेदितव्यम् । तत्र अग्नेर्जिह्वैव प्राशितुर्जिह्वेति पञ्चमेन मन्त्रेण प्रतिपादयति ॥

ततश्चैनमन्यया जिह्वया प्राशीर्यया चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् । जिह्वा ते मरिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । अग्नेर्जिह्वया । तयैनं प्राशिषं तयैनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

ततः । च । एनम् । अन्यया । जिह्वया । प्रऽआशीः । यया । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ जिह्वा । ते । मरिष्यति । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ अग्नेः । जिह्वया ॥ तया । एनम् । प्र । आशिषम् । तया । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ५ ॥

यया जिह्वया पूर्वे ऋषयः एतम् ओदनं प्राश्नन् ततोन्यया आत्मीयया जिह्वया चेत् हे देवदत्त त्वम् ओदनं प्राशीस्तर्हि ते त्वदीया जिह्वा मरिष्यति प्राणांस्त्यक्ष्यति । प्राणत्यागेन शुष्का स्वकार्यक्षमा न भविष्यतीत्यर्थः । ‡ मृङ् प्राणत्यागे । “म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च” इति आत्मनेपदस्य नियमनात् परस्मैपदम् । “ऋद्धनोः स्ये” इति इडागमः ‡ । तं वा अहम् इत्यादि पूर्ववत् । अग्नेः अवयवभूतया जिह्वया । सैव प्राशितुः ओदनस्य च जिह्वेत्यर्थः । तया जिह्वया एनम् ओदनम् अहं प्राशिषम् इत्यादि पूर्ववत् ॥

दन्तानामपि विपरिवृत्तिं षष्ठेन मन्त्रेण दर्शयति ॥

[1] S′ omits व in जिह्वैव.

ततश्चैनमन्यैर्दन्तैः प्राशीर्यैश्चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन्। दन्तास्ते शं-त्स्यन्तीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । ऋतुभिर्दन्तैः । तैरेनं प्राशिषं तैरेनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

ततः । च । एनम् । अन्यैः । दन्तैः । प्रऽआशीः । यैः । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ दन्ताः । ते । शत्स्यन्ति । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ ऋतुऽभिः । दन्तैः ॥ तैः । एनम् । प्र । आशिषम् । तैः । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ६ ॥

यैर्दन्तैः एतम् ओदनं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ततोऽन्यैर्दन्तैश्चेत् एनम् ओदनं प्राशीः प्राशितुस्ते तव दन्ताः संत्स्यन्ति विशीर्णाः पतिष्यन्ति इ-ति अनेन प्रकारेण एनं प्राशितारम् आह अभिज्ञो ब्रूयात् । तं प्रति उत्तरं तं वा अहम् इत्यादि पूर्ववत् । ऋतुभिः वसन्तग्रीष्मादिभिर्दन्तैः । ऋतवः अस्य दन्ता इति अर्थाद् उक्तं भवति । तैः ऋत्वात्मकैर्दन्तैः ए-नम् ओदनं प्राशिषम् अतो नोक्तदोषप्रसङ्गः । अन्यद् उक्तार्थम् ॥

"सप्तऋषयः प्राणापानाः" इति यत् प्राग् उक्तं तस्य इदानीम् उ-पयोगम् आह सप्तमेन मन्त्रेण ॥

ततश्चैनमन्यैः प्राणापानैः प्राशीर्यैश्चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् । प्रा-णापानास्त्वा हास्यन्तीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं

१ B सत्स्यन्ती°. We with ABCDEKK̊RŠPP̊JVCs. २ B प्राशीर्यैश्चैनं. Cs प्राशीर्यैश्चैतं.

न प्रत्यञ्चम्। सप्तर्षिभिः प्राणापानैः। तैरेनं प्राशिषं तैरेनमजीगमम्। एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः। सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद॥ ७॥

ततः। च। एनम्। अन्यैः। प्राणापानैः। प्रऽआशीः। यैः। च। एतम्। पूर्वे। ऋषयः। प्रऽआश्नन्॥ प्राणापानाः। त्वा। हास्यन्ति। इति। एनम्। आह॥ तम्। वै। अहम्। न। अर्वाञ्चम्। न। पराञ्चम्। न। प्रत्यञ्चम्॥ सप्तर्षिऽभिः। प्राणापानैः॥ तैः। एनम्। प्र। आशिषम्। तैः। एनम्। अजीगमम्॥ एषः। वै। ओदनः। सर्वऽअङ्गः। सर्वऽपरुः। सर्वऽतनूः॥ सर्वऽअङ्गः। एव। सर्वऽपरुः। सर्वऽतनूः। सम्। भवति। यः। एवम्। वेद॥ ७॥

यैः प्राणापानैः ऋष्यात्मकैः एतम् ओदनं पूर्वेऽभिज्ञाः प्राश्नन् ततोऽन्यैश्चेत् प्राणापानैः एनम् ओदनं प्राशीस्तर्हि प्राशितारं त्वा त्वां प्राणापानाः प्राणापानात्मिका मुख्यप्राणस्य वृत्तयो हास्यन्ति त्यक्ष्यन्ति। ॥ ओहाक् त्यागे ॥। इति अनेन प्रकारेण एनं प्राशितारम् आह विशेषज्ञो ब्रूयात्। तस्योत्तरं तं वा अहम् इत्यादि। सप्तर्षिभिः एतदात्मकैः प्राणापानैः। तैरेनं प्राशिषम् इत्यादि पूर्ववत्॥

इत्थम् उत्तमाङ्गवर्तिनाम् अवयवानां प्राशने करणभूतानां देवतारूपत्वम् अभिधाय अन्येषाम् अवयवानां तथात्वम् अभिधित्सुः कृत्स्नशरीरव्यापिरूपस्य अन्तरिक्षरूपेण विपरिवृत्तिम् आह अष्टमेन पर्यायेण॥

ततश्चैनमन्येन व्यचसा प्राशीर्येन चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन्। राजयक्ष्मस्त्वा हनिष्यतीत्येनमाह। तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम्। अन्तरिक्षेण व्यचसा। तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम्। एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः। सर्वाङ्ग एव

१ E corrects सप्तऋषि॰ into सप्तर्षि॰. Cs सप्तऋषि॰. D K Š सप्तऋषि॰. We with A J. C E K R V. २ So P P̈ J. Cp सप्तऋषिऽभिः.

सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

ततः । च । एनम् । अन्येन । व्यचसा । प्रऽआशीः । येन । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ राजऽयक्ष्मः । त्वा । हनिष्यति । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ अन्तरिक्षेण । व्यचसा ॥ तेन । एनम् । प्र । आशिषम् । तेन । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ८ ॥

येन व्यचसा व्याप्तिमता रूपेण कृत्स्नशरीरवर्तिना एतम् ओदनं पूर्वे ऋषयः प्राश्नन् ततोऽन्येन चेद् व्यचसा एनम् ओदनं प्राशीस्तर्हि त्वा त्वां प्राशितारं राजयक्ष्मः एतत्संज्ञः क्षयरोगो हनिष्यति मारयिष्यति । ४ "ऋद्धनोः स्ये" इति इडागमः । यक्ष पूजायाम् इत्यस्मात् अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् [उ० १. १३७] इति औणादिको मन् प्रत्ययः ४ । राज्ञः सोमस्य संबन्धी यक्ष्मो राजयक्ष्मः । श्रूयते हि तैत्तिरीयके । "राजानं यक्ष्म आरद् इति तद् राजयक्ष्मस्य जन्म" इति [तै० सं० २. ५. ६. ५] । इति अनेन प्रकारेण एनं प्राशितारम् आह ब्रूयात् । तं वा अहम् इत्यादि पूर्ववत् ॥

[पृष्ठभागस्य द्युलोकरूपेण विपरिवृत्तिम् आह नवमेन मन्त्रेण ॥]

ततश्चैनमन्येन पृष्ठेन प्राशीर्येन चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् । विद्युत् त्वा हनिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । दिवा पृष्ठेन । तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

---

१ P व्यचसा. We with P J Cp.

१ S' omits °वा°.

ततः । च । एनम् । अन्येन । पृष्ठेन । प्रऽआशीः । येन । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ विऽद्युत् । त्वा । हनिष्यति । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ दिवा । पृष्ठेन ॥ तेन । एनम् । प्र । आशिषम् । तेन । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ९ ॥

[येन] दिवा द्युलोकात्मकेन पृष्ठेन मध्यशरीरापरभागेन एतम् ओदनं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ततोऽन्येन चेत् पृष्ठेन आत्मीयेन शरीरापरभागेन त्वम् एनम् ओदनं प्राशीः विद्युत् विद्योतमाना अशनिस्त्वा त्वां हनिष्यति । इत्येनम् आह इत्यादि पूर्ववत् । दिवा द्युलोकात्मकेन पृष्ठेन शरीरापरभागेन । तेन अवयवेन एनं प्राशिषम् इत्यादि पूर्ववत् ॥

अवयवान्तरस्यापि देवतात्मकत्वं ब्रूते दशमेन मन्त्रेण ॥

ततश्चैनमन्येनोरसा प्राशीर्येन चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् । कृष्या न रात्स्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । पृथिव्योरसा । तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

ततः । च । एनम् । अन्येन । उरसा । प्रऽआशीः । येन । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ कृष्या । न । रात्स्यसि । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ पृथिव्या । उरसा ॥ तेन । एनम् । प्र । आशिषम् । तेन । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः ।

---

1 $\overset{3}{\text{P}}$ omits the avagraha. We with **P J Cp.**

सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भव-
ति । यः । एवम् । वेद ॥ १० ॥

येन उरसा पूर्वं ऋषयः प्राशितवन्तस्ततोऽन्येन येन उरसा स्तनमण्डलस्य उपरिवर्तिना पुरोभागस्थावयवेन त्वम् ओदनं प्राशीस्तर्हि कृष्या कर्षणक्रियया न रात्स्यसि । व्रीहियवादिसस्यं सम्पन्नो न भविष्यसीत्यर्थः । राध साध संसिद्धौ । लृटि "एकाच उपदेशेनुदात्तात्" इति इट्प्रतिषेधः । अन्यद् उक्तार्थम् । पृथिव्या उरसा पृथिवीत्वेन भाव्यमानेन उरसा । तेनैनम् प्राशिषम् इत्यादि समानम् ॥

उदरस्यापि देवतात्मना भावनाम् आह एकादशेन मन्त्रेण ॥

ततश्चैनमन्येनोदरेण

दारस्त्वा हनिष्यतीत्येनमाह ।

प्रत्यञ्चम् । सत्येनोदरेण । तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् । एष
वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः स-
र्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

ततः । च । एनम् । अन्येन । उदरेण । प्रऽआशीः । येन । च । एतम् ।
पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ उदरऽदारः । त्वा । हनिष्यति । इति ।
एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् ।
न । प्रत्यञ्चम् ॥ सत्येन । उदरेण ॥ तेन । एनम् । प्र । आशिषम् ।
तेन । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । स-
र्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ।
सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ११ ॥

पूर्वे ऋषयो येन उदरेण प्राश्नन् ततोऽन्येन उदरेण यदि इमम् ओदनं प्राशीस्तर्हि त्वा त्वाम् उदरदारः उदरस्य दरणात्मकः अतीसाराख्यो रोगो हनिष्यति मारयिष्यति । अन्यत् पूर्ववत् । सत्येन । यथार्थकथन-

त्मकं सत्यम् । तेन उदरेण तद्रूपतया भाव्यमानेन उदरेण । एनम् ओदनं प्राशिषम् इत्यादि समानम् ॥

अवयवान्तरस्यापि देवतारूपेण भावनम् आह द्वादशेन मन्त्रेण ॥

ततश्चैनमन्येन॑ वस्तिना॒ प्राशी॒र्येन॑ चै॒तं पूर्व॒ ऋष॑यः प्राश्न॒न् । अ॒प्सु म॑रिष्यसी॒त्ये॑नमाह । तं वा अ॒हं नार्वाञ्चं॒ न परा॑ञ्चं॒ न प्र॒त्यञ्च॑म् । स॒मु॒द्रेणं॑ व॒स्तिना॑ । तेनै॑नं॒ प्राशि॑षं॒ तेनै॑नमजीगमम् । ए॒ष वा ओ॑द॒नः सर्वा॑ङ्गः॒ सर्व॑परुः॒ सर्व॑तनूः । सर्वा॑ङ्ग ए॒व सर्व॑परुः॒ सर्व॑तनूः॒ सं भ॑वति॒ य ए॒वं वेद॑ ॥ १२ ॥

तत॑ः । च॒ । ए॒न॒म् । अ॒न्येन॑ । व॒स्तिना॑ । प्र॒ऽआ॒शीः॒ । येन॑ । च॒ । ए॒तम् । पूर्वे॑ । ऋष॑यः । प्र॒ऽआश्न॑न् ॥ अ॒प्ऽसु । म॒रि॒ष्य॒सि॒ । इति॑ । ए॒न॒म् । आ॒ह॒ ॥ तम् । वै । अ॒हम् । न । अ॒र्वाञ्च॑म् । न । परा॑ञ्चम् । न । प्र॒त्यञ्च॑म् ॥ स॒मु॒द्रेण॑ । व॒स्तिना॑ ॥ तेन॑ । ए॒न॒म् । प्र । आ॒शि॒ष॒म् । तेन॑ । ए॒न॒म् । अ॒जी॒ग॒म॒म् ॥ ए॒षः । वै । ओ॒द॒नः । सर्व॑ऽअङ्गः । सर्व॑ऽपरुः । सर्व॑ऽतनूः ॥ सर्व॑ऽअङ्गः । ए॒व । सर्व॑ऽपरुः । सर्व॑ऽतनूः । सम् । भ॒व॒ति॒ । यः । ए॒वम् । वेद॑ ॥ १२ ॥

वसति अस्मिन् अशितपीतान्नोदकम् [इति वस्तिः मूत्राशयः] । इतरावयवानामिव तस्यापि प्राशने साधकतमत्वविवक्षया करणत्वम् । येन वस्तिना पूर्वे ऋषयः प्राश्नन् ततोऽन्येन चेद् वस्तिना त्वम् ओदनं प्राशीस्तर्हि त्वम् अप्सु उदकेषु मरिष्यसि इति अनेन प्रकारेण एनं प्राशितारम् आह ब्रूयात् । तं वा अहम् इत्यादि उक्तार्थम् । समुद्रेण वस्तिना समुद्रात्मना भावितेन आत्मीयेन वस्तिना । तेनैनं प्राशिषम् इत्यादि पूर्ववत् । समुद्रस्य वस्तिरूपता तैत्तिरीयके समाम्नायते । "तद् "अभ्रमिव समहन्यत । तद् वस्तिम् अभिनत् । स समुद्रोभवत् । त- "स्मात् समुद्रस्य न पिबन्ति" इति [तै° ब्रा° २. २. ९. ३] ॥

ऊर्वोरपि देवताभावनाम् आह त्रयोदशेन मन्त्रेण ॥

ततश्चैनमन्याभ्यामूरुभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ।
ऊरू ते मरिष्यत इत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न
प्रत्यञ्चम् । मित्रावरुणयोरूरुभ्याम् । ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामे-
नमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । स-
र्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ १३ ॥

ततः । च । एनम् । अन्याभ्याम् । ऊरुऽभ्याम् । प्रऽआशीः । याभ्याम् । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ ऊरू इति । ते । मरिष्यतः । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ मित्रावरुणयोः । ऊरुऽभ्याम् ॥ ताभ्याम् । एनम् । प्र । आशिषम् । ताभ्याम् । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ १३ ॥

याभ्याम् ऊरुभ्याम् पूर्वे ऋषयः प्राश्नन् । ✠ साधकतमत्वविवक्षया करणत्वम् ✠ । ततोऽन्याभ्यां चेद् ऊरुभ्याम् एनम् ओदनं प्राशीः ते प्राशितुस्तव ऊरू मरिष्यतः त्यक्तप्राणौ शुष्कौ भविष्यत इत्येनम् आह । तं वा अहम् इत्यादि पूर्ववत् । मित्रावरुणयोः मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । ✠ "देवताद्वन्द्वे च" इति पूर्वपदस्य आनङ् । "देवताद्वन्द्वे च" इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ✠ । तयोः संबन्धिभ्याम् ऊरुभ्याम् । ताभ्याम् एनं प्राशिषम् इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

जानुनोरपि देवतासंबन्धित्वेन भावनम् आह [चतुर्दशेन मन्त्रेण] ॥

ततश्चैनमन्याभ्यामष्ठीवद्भ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ।
स्रामो भविष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्र-
त्यञ्चम् । त्वष्टुरष्ठीवद्भ्याम् । ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीग-
मम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव

१ P ऊरु.

सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ १४ ॥

ततः । च । एनम् । अन्याभ्याम् । अष्ठीवत्ऽभ्याम् । प्रऽआशीः । याभ्याम् । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ स्रामः । भविष्यसि । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ त्वष्टुः । अष्ठीवत्ऽभ्याम् ॥ ताभ्याम् । एनम् । प्र । आशिषम् । ताभ्याम् । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भवति । यः । एवम् वेद ॥ १४ ॥

अष्ठीवन्तौ अस्थिमन्तौ ऊर्वोरधःप्रदेशवर्तिनौ अवयवौ जानुलक्षणौ । ॥ "आसन्दीवद् अष्ठीवत॰" इति मतुपि निपात्यते ॥ । ताभ्याम् अष्ठीवद्भ्याम् अन्याभ्याम् इत्यादि सर्वं पूर्ववद् योज्यम् । स्रामः शुष्कजङ्घः । शुष्कजङ्घो भविष्यसि इत्येनं प्राशितारम् आह । तं वा अहम् इत्यादि पूर्ववत् ॥ त्वष्टुः देवस्य संबन्धिभ्याम् अष्ठीवद्भ्याम् ॥ गतार्थेन अन्यत् ॥

पादयोरपि देवतासंबन्धित्वेन भावनम् आह पञ्चदशेन मन्त्रेण ॥

ततश्चैनमन्याभ्यां पादाभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् । बहुचारी भविष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । अश्विनोः पादाभ्याम् । ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ १५ ॥

ततः । च । एनम् । अन्याभ्याम् । पादाभ्याम् । प्रऽआशीः । याभ्याम् । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ बहुऽचारी । भविष्यसि । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ अश्विनोः । पादाभ्याम् ॥ ताभ्याम् । एनम् ।

१ B पदाभ्यां.

प्र । आशिषम् । ताभ्याम् । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ १५ ॥

जङ्घयोरधोवर्तिनौ पादौ । बहुचारी बहु अधिकं चरितुं शीलम् अस्य स तथोक्तः । ✕"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इति णिनिः ✕ । सर्वदा प्रवासशील इत्यर्थः । अश्विनोः संबन्धिभ्यां तदीयत्वेन भाविताभ्यां पादाभ्याम् ॥ वाक्ययोजना पूर्ववत् ॥

पादाग्रयोरपि देवतासंबन्धित्वेन भावनम् आह ॥

ततश्चैनमन्याभ्यां प्रपदाभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् । सर्पस्त्वा हनिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । सवितुः प्रपदाभ्याम् । ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ १६ ॥

ततः । च । एनम् । अन्याभ्याम् । प्रऽपदाभ्याम् । प्रऽआशीः । याभ्याम् । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ सर्पः । त्वा । हनिष्यति । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ सवितुः । प्रऽपदाभ्याम् ॥ ताभ्याम् । एनम् । प्र । आशिषम् । ताभ्याम् । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ १६ ॥

प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्याम् । सर्पः प्रसिद्धः । सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य संबन्धिभ्यां प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्याम् ॥

हस्तयोरपि देवतासंबन्धित्वेन भावनम् आह ॥

१ K K̈ V सवितुः. C᠄ सवित प्र°.

ततश्चैनमन्याभ्यां हस्ताभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन्। ब्राह्मणं हनिष्यसीत्येनमाह। तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम्। ऋतस्य हस्ताभ्याम्। ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम्। एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः। सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ १७ ॥

ततः। च। एनम्। अन्याभ्याम्। हस्ताभ्याम्। प्रऽआशीः। याभ्याम्। च। एतम्। पूर्वे। ऋषयः। प्रऽआश्नन्॥ ब्राह्मणम्। हनिष्यसि। इति। एनम्। आह॥ तम्। वै। अहम्। न। अर्वाञ्चम्। न। पराञ्चम्। न। प्रत्यञ्चम्॥ ऋतस्य। हस्ताभ्याम्॥ ताभ्याम्। एनम्। प्र। आशिषम्। ताभ्याम्। एनम्। अजीगमम्॥ एषः। वै। ओदनः। सर्वऽअङ्गः। सर्वऽपरुः। सर्वऽतनूः॥ सर्वऽअङ्गः। एव। सर्वऽपरुः। सर्वऽतनूः। सम्। भवति। यः। एवम्। वेद ॥ १७ ॥

ब्राह्मणं हनिष्यसीति। ब्रह्महत्या तव भविष्यतीत्यर्थः। ऋतं सत्यं परं ब्रह्म तस्य संबन्धिभ्यां हस्ताभ्याम्। ताभ्याम् एनम् इत्यादि अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

इत्थं प्राशितुः सर्वेष्वङ्गेषु देवताप्रतिपत्तीर्विधाय तदाधारभूतायां भूम्यामपि प्रतिपत्तिविशेषं विपक्षे बाधपुरःसरं दर्शयति ॥

ततश्चैनमन्यया प्रतिष्ठया प्राशीर्यया चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन्। अप्रतिष्ठानो[1]ऽनायतनो मरिष्यसीत्येनमाह। तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम्। सत्ये प्रतिष्ठाय। तयैनं प्राशिषं तयैनमजीगमम्। एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः। सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ १८ ॥ (९)

ततः। च। एनम्। अन्यया। प्रतिऽस्थया। प्रऽआशीः। यया। च।

---

१ A B B̈ C R Cs °ष्ठानोनायतनो. We with D E S̈ V Dc. २ P °स्थाय. We with P J Cp.

एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ अप्रतिऽस्थानः । अनायतनः । मरिष्यसि । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ सत्ये । प्रतिऽस्थाय ॥ तया । एनम् । प्र । आशिषम् । तया । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ १८ ॥

प्रतितिष्ठति अस्याम् इति प्रतिष्ठा पादयोराधारभूता भूमिः । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । "आतश्चोपसर्गे" इति अधिकरणे अङ् प्रत्ययः । यया च प्रतिष्ठया सत्यब्रह्मात्मिकया एत[म् ओद]नं पूर्वे प्रथमभाविन ऋषयः प्राश्नन् ततोऽन्यया चेत् प्रतिष्ठया एनम् ओदनं प्राशीः प्राशितवान् असि तर्हि त्वम् अप्रतिष्ठानः प्रतिष्ठारहितः । तस्यैव अर्थकथनम् अनायतन इति । स्थानोपवे[शना]य भूमिरहितो भविष्यसि इत्येनं प्राशितारम् आह कश्चिद् विद्वान् ब्रूयात् । इति विपक्षे बाधोपन्यासः । तस्यैतद् उत्तरं तं वा अहम् इत्यादि । तं खलु उक्तप्रभावम् ओदनम् अहम् अ[र्वाञ्चम् अभि]मुखम् अवस्थितं न प्राशिषम् । न पराञ्चम् पराङ्मुखम् अवस्थितमपि न प्राशिषम् । न प्रत्यञ्चम् प्रत्यङ्मुखम् आभिमुख्येन अवस्थितमपि न प्राशिषम् । किं तु आत्मभूतम् ओदनं सत्ये सर्वदा बाधविधुरे "विज्ञानम् आनन्दं ब्रह्म" [बृ॰ आ॰ ३. ९. ३४] इत्याद्युपनिषदेकवेद्ये सर्वजगत्कल्पनास्पदे ब्रह्मणि प्रतिष्ठाय प्रतिष्ठितः समाश्रितो भूत्वा तेन सर्वजगत्प्रतिष्ठात्मकेन प्राशिषम् प्राशितवान् अस्मि । तेनैव सत्येन एनम् अजीगमम् उदरमध्यं गमितवान् अस्मि । यद्वा । अस्य सवयज्ञस्य फलभूतं नाकपृष्ठाख्यं लोकं गमितवान् अस्मि । एष खलु उदीरितभावनया प्राशित ओदनः सर्वाङ्गः सर्वैरङ्गैः अवयवैरुपेतः सर्वपरुः सर्वैः पर्वभिः अवयवसंधिभिरुपेतः सर्वतनूः कृत्स्नशरीरो भवति । सर्वशरीराभिमानिविराडात्मको भवतीत्यर्थः । उक्तम् अर्थं वेदितुः फलम् आह सर्वाङ्ग एवेत्यादिना ॥

१ P प्र । आश्नन्. J प्र । आश्नन् ।. P̊ प्रऽआश्नम् ।. We with Cr.

इत्थम् आद्यन्तयोः पर्याययोः संपूर्णाम्नानात् मध्यवर्तिषु पर्या[ये]षु अ-नु]षङ्गेण वाक्यपरिसमाप्तिं कृत्वा व्याख्यातव्यम्[1] ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"एतद् वै ब्रध्नस्य विष्टपम्" इत्यस्य सूक्तस्य "तस्यौदनस्य" इति सूक्ते[न सह उक्तो] विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

(३) एतद् वै ब्रध्नस्य विष्टपं यदोदनः ॥ १ ॥

एतत् । वै । ब्रध्नस्य । विष्टपम् । यत् । ओदनः ॥ १ ॥

यत् योऽयम् उक्तमहिमोपेत ओदनः[2] एतत् खलु ब्रध्नस्य विष्टपम् ब्रध्नाति महिम्ना सर्वं जगत् सृजतीति ब्रध्नः सूर्यमण्डलमध्यवर्ती ईश्वरः । ¶ बन्धेर्ब्रधिबुधी च [उ० ३.५] इति औणादिको नक् प्रत्ययः प्रकृतेर्ब्रधादेशश्च ¶ । तस्य विष्टपम् नियति विष्टब्धं मण्डलम् । सूर्यमण्डलात्मकोयम् ओदनं इत्यर्थः ॥

एतद् वेदितुः फलम् आह द्वितीयया ॥

ब्रध्नलोको भवति ब्रध्नस्य विष्टपि श्रयते य एवं वेद ॥ २ ॥

ब्रध्नऽलोकः । भवति । ब्रध्नस्य । विष्टपि । श्रयते । यः । एवम् । वेद ॥ २ ॥

यः पुरुषः एवम् उक्तप्रकारेण [वेद ओदनस्य] सूर्यमण्डलात्मकत्वं वेद । मण्डला[भिमानि]सूर्यरूपेण ओदनम् उपास्त इत्यर्थः । असौ ब्रध्नलोको भवति ब्रध्नस्य सूर्यस्य यो लोकस्तल्लोकवर्ती भवति । यद्वा सूर्य इव लोकनीयः दर्शनीयो भवति । ब्रध्नस्य सूर्यस्य विष्टपि विष्टपे मण्डलात्मके स्थाने श्रयते सेवते । सूर्यात्मको भवतीत्यर्थः । "असौ वा आदित्यो ब्रध्नस्य विष्टपम्" इति हि तैत्तिरीयकम् [तै० सं० ५.३.३.५] ॥

अ[पि सू]र्यात्मकाद् ओदनात् सर्वेषां देवानां सृष्टिम् आह तृतीय[या] ॥

एतस्माद् वा ओदनात् त्रयस्त्रिंशतं लोकान् निरमिमीत[3] प्रजापतिः ॥ ३ ॥

1 S' व्याख्यातम्. 2 S' ओदनम्. 3 S' has in place of °मिमीत about three letters, followed by ति.

एतस्मात् । वै । ओदनात् । त्रयःऽत्रिंशतम् । लोकान् । निः । अमिमीत ।
प्रजाऽपतिः ॥ ३ ॥

एतस्मात् सूर्यात्मकाद् ओदनात् [सर्वजगदुपादान]भूतात् प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा देवः त्रयस्त्रिंशतं लोकान् "अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च" इति [ऐ॰ब्रा॰१.१०] ऐतरेयकादिश्रुतिप्रसिद्धा ये त्रयस्त्रिंशत्संख्याका देवास्तेषां लोकान् अधिष्ठातृसहितान् निरमिमीत निर्मितवान् ॥

तल्लोकप्राप्तिसाधनत्वेन यज्ञोपि अस्मादेव सूर्यात्मकाद् ओदनात् सृष्ट इत्याह ॥

तेषां प्रज्ञानाय यज्ञमसृजत ॥ ४ ॥

तेषाम् । प्रऽज्ञानाय । यज्ञम् । असृजत ॥ ४ ॥

तेषां देवलोकानां प्रज्ञानाय प्रकर्षेण ज्ञानाय तत्तल्लोकोपभोग्यसुखसाक्षात्काराय तत्साधनत्वेन इमं यज्ञम् असृजत सृष्टवान् । यज्ञसृष्ट्यभिधानादेव सर्वजगत्सृष्टिरुक्ता भवति । "अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत" [तै॰सं॰७.१.१.२] इत्यादिश्रुतेः । स्मर्यते च । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः इति [म॰स्मृ॰३.७६] ॥

इत्थं सर्वजगदुपादानभूतस्य ओदनस्य सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिहिरण्यगर्भतादात्म्यं विदुषो माहात्म्यं दर्शयति ॥

स य एवं विदुषं उपद्रष्टा भवति प्राणं रुणद्धि ॥ ५ ॥

सः । यः । एवम् । विदुषः । उपऽद्रष्टा । भवति । प्राणम् । रुणद्धि ॥ ५ ॥

स यः यः कश्चन पुरुषः एवम् उक्तप्रकारेण विदुषः उपासकस्य उपद्रष्टा भवति उप समीपे तत्कृतस्य अकामोपनतस्य द्रष्टा साक्षात्कर्ता भवति । तस्य मनसि उपरोधं जनयतीत्यर्थः । स उपरोधकः स्वशरीरे

१ So A B C D E K X R S V Cs Dc. P P J Cp भवति. See Rw.

1 S' प्रसिद्धः यत्र ————संख्याका.

वर्तमानं प्राणं रुणद्धि आवृणोति निरुद्धगतिं करोति । प्राणोपासकस्य अनिष्टाचरणाद् इत्यर्थः ॥

न केवलम् एतावानेव दोषः सर्वफलहानिरपि तस्य स्याद् इत्याह ॥

न च प्राणं रुणद्धि सर्वज्यानिं जीयते ॥ ६ ॥

न । च । प्राणम् । रुणद्धि । सर्वऽज्यानिम् । जीयते ॥ ६ ॥

प्राणं रुणद्धि इत्येतावदेव न च अपि तर्हि सर्वज्यानिम् प्रजापश्वादिरूपस्य सर्वस्य अभिमतस्य वस्तुनः ज्यानिर्हानिर्यथा भवति तथा जीयते हीयते निहीनो भवति । ॥ज्या वयोहानौ । अस्मात् कर्मणि लट् । "ग्रहिज्या॰" इत्यादिना संप्रसारणम्॥ । जीयत इत्येतावता वयोहानिमात्रं गम्यते । हानेः सर्ववस्तुविषयताप्रतिपत्त्यर्थविशेषणसंबन्धाय ज्यानिं जीयत इति पुनरुक्तिः ॥

न केवलम् एतावदेव इत्याह ॥

न च सर्वज्यानिं जीयते पुरैनं जरसः प्राणो जहाति ॥ ७ ॥ (१०)

न । च । सर्वऽज्यानिम् । जीयते । पुरा । एनम् । जरसः । प्राणः । जहाति ॥ ७ ॥ (१०)

सर्वज्यानिं जीयत इति एतावदेव न च एनं निन्दकं जरसः जरावस्थायाः पुरा प्राणो जहाति परित्यजति । म्रियतेसावित्यर्थः । एतद् उक्तं भवति । विदुषो व्यतिक्रमं दृष्ट्वा निन्दतः पुरुषस्य प्रथमं प्राणरोधो भवति ततः सर्ववस्तुहानिर्भवति ततः अकालमरणम् इति ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

"प्राणाय नमः" इत्यादिसूक्तत्रयम् अर्थसूक्तम् । अनेन उपनयनकर्मणि माणवकस्य नाभिं संस्पृश्य आचार्यो जपेत् । "उपनयनम्" प्रक्रम्य सूत्रितम् । "दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशं संस्तभ्य जपति आ र-"भस्व[८.२] प्राणाय नमः[११.६] विषासहिम्[१७.१] इत्यनुमन्त्र-"यते" इति [कौ॰७.६] ॥

तथा आयुष्कामः अनेनार्थसूक्तेन दक्षिणं कर्णम् अनुमन्त्रयेत ॥

तथा ऋषिहस्ते आयुष्कामस्य शरीरम् अभिमन्त्रयेत । सूत्रितं हि । "आ रभस्व[८.२] प्राणाय नमः[११.६] विषासहिम्[१७.१] इत्य-नुमन्त्रयते" इति [कौ० ७.९]

तथा अस्यार्थसूक्तस्य आयुष्यगणे पाठाद् "विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्त्य-यनैराज्यं जुहुयात्" इति [होमे]षु विनियोगोऽनुसंधेयः [कौ० १४.३] ॥

तथा "अमृतां दिव्यान्तरिक्षभौमेषु प्रयुञ्जीत" [न० क० १७] इति विहितायाम् अमृताख्यायां महाशान्तौ अनेनार्थसूक्तेन व्रीहियवमयं मणिं बध्नीयात् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । प्राणाय नम इति व्रीहियवम् अमृतायां बध्नीयात्" इति [न० क० १९] ॥

तथा ग्रहयज्ञे अनेनार्थसूक्तेन शनैश्चराय हविराज्यहोमं समिदाधानम् उपस्थानं वा कुर्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे । "सहस्रबाहुः पुरुषः "[१९.६] केन पार्ष्णी[१०.२] प्राणाय नमः[११.६] इति शनै-"श्चराय" इति [शा० क० १५] ॥

तथा शान्त्यर्थे लक्षहोमे एतद् अर्थसूक्तं होमे विनियुक्तं परिशिष्टे । "नमो देववधेभ्यः[६.१३] भवाशर्वौ[११.२] प्राणाय नमः[११.६] इति हुत्वा" इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे ।
यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥

प्राणाय । नमः । यस्य । सर्वम् । इदम् । वशे ।
यः । भूतः । सर्वस्य । ईश्वरः । यस्मिन् । सर्वम् । प्रतिऽस्थितम् ॥ १ ॥

प्राणाय प्रकर्षेण अनिति सर्वप्राणिशरीरं व्याप्य चेष्टत इति प्राणः समष्टिशरीराभिमानी प्रथमसृष्टो हिरण्यगर्भः । "प्राणः प्रजानाम् उद-यत्येष सूर्यः" इति [प्र० उ० १.८] "स प्राणम् असृजत" इति [प्र० उ० ६.४] "कस्मिन्वहम् उत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रति-

ष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि'' [प्र० उ० ६. ३] इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मै प्राणाय नमः नमस्कारोस्तु । "अनितेः" इति नकारस्य णत्वम् । तस्य सगुणब्रह्मात्मकत्वं दर्शयति । यस्य प्राणस्य वशे सर्वम् इदं चराचरात्मकं जगद् वर्तते । एतेन तस्य सकलजगन्नियन्तृत्वम् उक्तम् । यः प्राणो भूतः भूतकालावच्छिन्नः न तु भविष्यन् । सर्वदा लब्धसत्ताक इत्यर्थः । भू सत्तायाम् इत्यस्मात् कर्तरि निष्ठा । सर्वस्य प्राणिजातस्य ईश्वरः ईशिता कर्तुम् अकर्तुम् अन्यथा वा कर्तुं शक्तः । ईश ऐश्वर्ये । "स्थेशभासपिसकसो वरच्" इति वरच् प्रत्ययः । "स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च" इति षष्ठी । यस्मिन् उदीरितलक्षणे प्राणे परब्रह्मात्मके सर्वं समस्तं जगत् प्रतिष्ठितम् । कारणभूते तस्मिन् समवायवृत्त्या वर्तत इत्यर्थः । तस्मै प्राणाय नम इति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

नमस्ते प्राण क्रन्दाय नमस्ते स्तनयित्नवे ।
नमस्ते प्राण विद्युते नमस्ते प्राण वर्षते ॥ २ ॥

नमः । ते । प्राण । क्रन्दाय । नमः । ते । स्तनयित्नवे ।
नमः । ते । प्राण । विऽद्युते । नमः । ते । प्राण । वर्षते ॥ २ ॥

हे प्राण क्रन्दाय क्रन्दनशीलाय ध्वनते [ते] तुभ्यं नमः । क्रदि आह्वाने रोदने च । इदित्वात् नुम् । पचाद्यच् । तथा स्तनयित्नवे मेघजालं प्रविश्य स्तनितं गर्जितं कुर्वते । स्तन शब्दे । अस्माण्ण्यन्ताद् औणादिक इत्नुच् प्रत्ययः । "अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु" इति णेः अय् आदेशः । एवंभूताय ते तुभ्यं नमः । हे प्राण विद्युते विद्युदात्मना विद्योतमानाय ते तुभ्यं नमः । तदनन्तरं वर्षते वृष्टिं कुर्वते ते तुभ्यम् हे प्राण नमोस्तु ॥

1 S' inserts इति स प्राणमसृजत after प्रतिष्ठास्यामि, in forgetfulness that the Sruti had already been quoted.

तृतीया ॥

यत् प्राण स्तनयित्नुनाभिक्रन्दत्योषधीः ।
प्र वीयन्ते गर्भान् दधतेथो बह्वीर्वि जायन्ते ॥ ३ ॥

यत् । प्राणः । स्तनयित्नुना । अभिऽक्रन्दति । ओषधीः ।
प्र । वीयन्ते । गर्भान् । दधते । अथो इति । बह्वीः । वि । जायन्ते ॥ ३ ॥

यत् यदा प्राणः जगत्प्राणभूतः सूर्यात्मको देवः स्तनयित्नुना मेघध्वनिना ओषधीः व्रीहियवाद्या ग्राम्याः आरण्याश्च वीरुधः अभिक्रन्दति अभिलक्ष्य शब्दायते । यथा गोयूथमध्ये दृप्तो वृषभः गर्भम् आधित्सुस्ता अभिलक्ष्य [शब्दं] करोति तथेत्यर्थः । तदा ता ओषधयः प्रवीयन्ते प्राणाभिक्रन्दनमात्रादेव गर्भं गृह्णन्ति । ※ वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु ※ । वर्षर्तुः सर्वासाम् ओषधीनां गर्भग्रहणकाल इत्यर्थः । तदानीमेव गर्भान् दधते धारयन्ति । अथो अनन्तरमेव बह्वीः बह्व्यो बहुप्रकारा वि जायन्ते विविधम् उत्पद्यन्ते ॥

चतुर्थी ॥

यत् प्राण ऋतावागतेभिक्रन्दत्योषधीः ।
सर्वं तदा प्र मोदते यत् किं च भूम्यामधि ॥ ४ ॥

यत् । प्राणः । ऋतौ । आऽगते । अभिऽक्रन्दति । ओषधीः ॥
सर्वम् । तदा । प्र । मोदते । यत् । किम् । च । भूम्याम् । अधि ॥ ४ ॥

प्राण। देवः ऋतावागते ऋतुकाले समागते वर्षर्तौ आगते सा यत् यदा ओषधीः अभिक्रन्दति तदा सर्वं प्र मोदते प्रहृष्यति । ※ मुद हर्षे ※ । भूम्याम् अधि उपरि यत् किं च यत् किमपि प्राणिजातं वर्तते । तत् सर्वम् इत्यन्वयः ॥

---

१ P J दुधते. We with P[2]. २ B C मोदते. We with A D E K K[m] R S[m] V Dc. ३ So we with A B[h] C D E K K[m] R S[m] P P[3] J V Dc Cp. See Rw. ४ P[3] J मोदते. We with P Cp.

पञ्चमी ॥

यदा प्राणो अभ्यवर्षीद् वर्षेण पृथिवीं महीम् ।
पशवस्तत् प्र मोदन्ते महो वै नो भविष्यति ॥ ५ ॥

यदा । प्राणः । अभिऽअवर्षीत् । वर्षेण । पृथिवीम् । महीम् ।
पशवः । तत् । प्र । मोदन्ते । महः । वै । नः । भविष्यति ॥ ५ ॥

यदा यस्मिन् काले प्राणो देवः महीम् महतीं पृथिवीम् विस्तीर्णां भूमिं वर्षेण वृष्टिकर्मणा अभ्यवर्षीत् अभितः सिक्तां करोति तत् तदानीं पशवः गवाद्याः प्र मोदन्ते प्रहृष्यन्ति । केनाभिप्रायेणेत्याह । महो वै उत्सवः खलु नः अस्माकं भविष्यति । वृष्टेरनन्तरं पृथिव्यां भूयांसि सस्यानि उत्पद्यन्ते । तद्भक्षणेन अस्माकं पुष्टिर्भविष्यतीति प्रनृत्यन्तीत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

अभिवृष्टा[1] ओषधयः प्राणेन समवादिरन् ।
आयुर्वै नः प्रातीतरः सर्वा नः सुरभीरकः ॥ ६ ॥

अभिऽवृष्टाः । ओषधयः । प्राणेन । सम् । अवादिरन् ।
आयुः । वै । नः । प्र । अतीतरः । सर्वाः । नः । सुरभीः । अकः ॥ ६ ॥

प्राणेन देवेन अभिवृष्टाः अभिषिक्ता ओषधयो ग्राम्या आरण्याश्च तेनैव प्राणेन समवादिरन् समवदन्त संभाषणं कृतवत्यः । ॥ "भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः" इति आत्मनेपदम् । लङि व्यत्ययेन झस्य रन् आदेशः । तस्य "छन्दस्युभयथा" इति आर्धधातुकत्वाद् इडागमः । उपधावृद्धिश्छान्दसी ॥ । संवदनप्रकारमेव दर्शयति आयुरिति । हे प्राण नः अस्माकम् आयुः जीवनं त्वं प्रातीतरः प्रावर्धयः । ॥ प्रपूर्वस्तरतिर्वर्धनार्थः । अस्माण्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ । तथा नः अस्मान् सर्वाः । ॥ "बहुवचनस्य वस्नसौ" इति द्वितीयान्तस्य अस्मदो नस् आदेशः ॥ । सुरभीः

१ B अभिवृष्टया. Sāyana's text also अभिवृष्टया.

1 S' तदा followed by a space for two letters.

शोभनगन्धयुक्ता अकः अकार्षीः । डुकृञ् करणे । अस्माल्लुङि "मन्त्रे घस०" इति च्लेर्लुक् । "हल्ङ्याब्भ्यः०" इति तिलोपः ॥

सप्तमी ॥

नमस्ते अस्त्वायते नमो अस्तु परायते ।
नमस्ते प्राण तिष्ठत आसीनायोत ते नमः ॥ ७ ॥

नमः । ते । अस्तु । आऽयते । नमः । अस्तु । पराऽयते ।
नमः । ते । प्राण । तिष्ठते । आसीनाय । उत । ते । नमः ॥ ७ ॥

हे प्राण आयते आगच्छते ते तुभ्यं नमोस्तु । तथा परायते पराङ्मुखं गच्छते तुभ्यं नमोस्तु । हे प्राण तिष्ठते यत्रक्वापि अवस्थिताय [ते] तुभ्यं नमोस्तु । आसीनाय उपविष्टाय ते तुभ्यं नमोस्तु । उतशब्दः अप्यर्थे । आगमनादिक्रियाः सर्वाः प्राणव्यापारनिर्वर्त्या इति तत्तदवस्थापन्नस्य नमस्कार्यत्वम् ॥

अष्टमी ॥

नमस्ते प्राण प्राणते नमो अस्त्वपानते ।
पराचीनाय ते नमः प्रतीचीनाय ते नमः सर्वस्मै त इदं नमः ॥ ८ ॥

नमः । ते । प्राण । प्राणते । नमः । अस्तु । अपानते ।
पराचीनाय । ते । नमः । प्रतीचीनाय । ते । नमः । सर्वस्मै । ते । इदम् ।
नमः ॥ ८ ॥

हे प्राण देव प्राणते प्राणनव्यापारं कुर्वते ते तुभ्यं नमोस्तु । तथा अपानते अपाननव्यापारं कुर्वते अपानवृत्त्यात्मकाय तुभ्यं नमोस्तु । तथा पराचीनाय पराञ्चनाय परागमनस्वभावाय देहाद् बहिरवस्थिताय ते तुभ्यं नमोस्तु । तथा प्रतीचीनाय प्रतिमुखम् अञ्चते देहमध्ये वर्तमानाय

१ D S̈ K omit अ° in अस्त्वायते. We with A B̈ C E K K̈ R Cs. २ B omits अ° in अस्तु. We with A B̈ C D E K K̈ R S̈ V Cs.

1 S' अपानावृत्त्या°.

ते तुभ्यं नमोस्तु । "विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्" इति स्वार्थिकः खः । किं बहुना सर्वस्मै सर्वव्यापारकर्त्रे सर्वप्राणिशरीरान्तर्वर्तिने ते तुभ्यम् इदं नमः अयं नमस्कारो भवतु । "सर्वस्य सुपि" इति आद्युदात्तत्वम् ॥

नवमी ॥

या ते॑ प्राण प्रि॒या त॒नूर्यो ते॑ प्राण॒ प्रेय॑सी[1]।
अथो॒ यद् भे॑ष॒जं तव॒ तस्य॑ नो धेहि जी॒वसे॑ ॥ ९ ॥

या । ते॒ । प्रा॒ण॒ । प्रि॒या । त॒नूः । यो इति॑ । ते॒ । प्रा॒ण॒ । प्रेय॑सी ।
अथो॒ इति॑ । यत् । भे॒ष॒जम् । तव॑ । तस्य॑ । नः॒ । धे॒हि॒ । जी॒वसे॑ ॥ ९ ॥

हे प्राण ते तव या प्रिया प्रीतिविषया तनूः शरीरम् अस्ति तथा प्राण ते तव यौ* । लिङ्गव्यत्ययः । ये प्रेयसी प्रियतमरूपे प्राणापानवृत्तिद्वयात्मके अग्नीषोमरूपे वा । अथो[2] अपि च तव संबन्धि यद् भेषजम् अमृतत्वप्रापकम् औषधम् अस्ति तस्य सर्वस्य प्रियतनुप्रभृतिकस्य सकाशात् नः अस्माकं जीवसे जीवनाय धेहि अमृतत्वसाधनम् औषधं प्रयच्छ ॥

दशमी ॥

प्रा॒णः प्र॒जा अनु॑ वस्ते पि॒ता पु॒त्रमि॑व प्रि॒यम् ।
प्रा॒णो ह॒ सर्व॑स्येश्व॒रो यच्च॑ प्रा॒णति॒ यच्च॒ न ॥ १० ॥ (११)

प्रा॒णः । प्र॒ऽजाः । अनु॑ । व॒स्ते॒ । पि॒ता । पु॒त्रम॒ऽइ॑व । प्रि॒यम् ।
प्रा॒णः । ह॒ । सर्व॑स्य । ई॒श्व॒रः । यत् । च॒ । प्रा॒णति॑ । यत् । च॒ । न ॥ १० ॥ (११)

प्राणो देवः प्रजाः प्रजायमाना देवतिर्यङ्मनुष्याद्याः अनु वस्ते अनुक्रमेण च्छादयति । तच्छरीराणि नाडीद्वारा व्याप्य वर्तत इत्यर्थः । वस आच्छादने । अदादित्वात् शपो लुक् । तत्र दृष्टान्तः पिता पुत्रमिव । यथा पिता प्रियम् स्निग्धं पुत्रं वस्त्रेण स्वकीयेन आच्छादयति

1 B प्रेयसि corrected from प्रेयसी. Cs प्रेयसि. 2 B अथ.

तथेत्यर्थः । यच्च जङ्गमात्मकं वस्तु प्राणति प्राणनव्यापारं करोति यच्च स्थावरात्मकं न प्राणति प्राणनव्यापारं न करोति । किं तु आत्माविनाभूतः प्राणः स्थावरेषु निरुद्धगतिरेव अन्तर्वर्तते । तस्य सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मनो जगतः प्राणः खलु ईश्वरः ईशिता स्वामी ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

"प्राणो मृत्युः" इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्राणो मृत्युः प्राणस्तक्मा प्राणं देवा उपासते ।
प्राणो ह सत्यवादिनमुत्तमे लोक आ दधत् ॥ ११ ॥

प्राणः । मृत्युः । प्राणः । तक्मा । प्राणम् । देवाः । उप । आसते ।
प्राणः । ह । सत्यऽवादिनम् । उत्ऽतमे । लोके । आ । दधत् ॥ ११ ॥

प्राण एव देवो मृत्युः स्वनिर्गमनेन सर्वप्राणिनां मरणस्य क[1] । । स एव प्राणस्तक्मा कृच्छ्रजीवनकरो ज्वरादिरोगः । तथा तं प्राणं देहमध्यवर्तिनं देवाः इन्द्रियाणि उपासते । स्वस्वविषयोपभोगाय सेवन्त इत्यर्थः । यद्वा प्राणम् हिरण्यगर्भं समष्ट्यात्मकम् अग्न्यादयो देवा उपासते । स एव प्राणः सत्यवादिनम् । सत्यं यथार्थं वदितुं शीलम् अस्य स तथोक्तः । सत्यवदनशीलं महानुभावम् उत्तमे उत्कृष्टतमे लोके आ दधत् आदधाति स्थापयति ॥

द्वितीया ॥

प्राणो विराट् प्राणो देष्ट्री प्राणं सर्व उपासते ।
प्राणो ह सूर्यश्चन्द्रमाः प्राणमाहुः प्रजापतिम् ॥ १२ ॥

प्राणः । विऽराट् । प्राणः । देष्ट्री । प्राणम् । सर्वे । उप । आसते ।
प्राणः । ह । सूर्यः । चन्द्रमाः । प्राणम् । आहुः । प्रजाऽपतिम् ॥ १२ ॥

प्राण एव देवो विराट् स्थूलप्रपञ्चाभिमानी ईश्वरः । तथा प्राणो दे-

---
१ B हेव.

ष्ट्री स्वस्वव्यापारेषु सर्वेषां प्रेरयित्री परदेवता । तथाविधं प्राणं सर्वे जना उपासते स्वाभिलषितफलसिद्ध्यर्थं सेवन्ते । प्राण एव सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः । तथा चन्द्रमाः अमृतमयः सोमोपि स एव । एतेन प्राणस्य अग्नीषोमात्मकत्वम् उक्तम् । तथाविधमेव प्राणं प्रजापतिम् प्रजानां स्रष्टारं देवम् आहुः अभिज्ञाः कथयन्ति । "पत्यावैश्वर्ये" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तृतीया ॥

प्राणापानौ व्रीहियवावनड्वान् प्राण उच्यते ।
यवे ह प्राण आहितोपानो व्रीहिरुच्यते ॥ १३ ॥

प्राणापानौ । व्रीहिऽयवौ । अनड्वान् । प्राणः । उच्यते ।
यवे । ह । प्राणः । आऽहितः । अपानः । व्रीहिः । उच्यते ॥ १३ ॥

प्राणश्च अपानश्च प्राणापानौ मुख्यस्य प्राणस्य प्रधानभूतौ वृत्तिविशेषौ । तावेव व्रीहिश्च यवश्च व्रीहियवौ । प्राणापानात्मकौ तावित्यर्थः । यो वृत्तिमान् मुख्यः प्राणः सः अनड्वान् उच्यते । व्रीहियवयोः कर्षणेन उत्पादयिता बलीवर्दो वृत्तिमत्प्राणात्मना ज्ञातव्य इत्यर्थः । उक्तमेवार्थं विवृणोति । यवे ह यवे खलु प्राणः प्राणवृत्त्यात्मको वायुः आहितः स्रष्ट्रा स्थापितः । अपानवृत्त्यात्मकस्तु वायुः व्रीहिरुच्यते । व्रीहिषु अवस्थानेन तदात्मकः कथ्यत इत्यर्थः । अत एव तौ व्रीहियवौ ओषधीषु मध्ये पुष्टिकरत्वेन सर्वप्राणिभिरुपजीव्यौ । अतो लोकरक्षणाय प्राण एव व्रीहियवानडुद्रूपेण कथ्यत इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

अपानति प्राणति पुरुषो गर्भे अन्तरा ।
यदा त्वं प्राण जिन्वस्यथ स जायते पुनः ॥ १४ ॥

अप । अनति । प्र । अनति । पुरुषः । गर्भे । अन्तरा ।
यदा । त्वम् । प्राण । जिन्वसि । अथ । सः । जायते । पुनः ॥ १४ ॥

अन्नात्मकत्वं प्राणस्य उक्तम् । तद्रसपरिणामरूपशरीरधारी पुरुषो गर्भे स्त्रिया गर्भाशये अन्तरा मध्ये अपानति हे प्राण त्वत्प्रवेशेन अपानव्यापारं करोति [प्राणति प्राणनव्यापारं करोति] च । हे प्राण शुक्रशोणितावस्थायामेव पुरुषशरीरं प्रविश्य तत्परिणामाय प्राणापानवृत्ती जनयसीत्यर्थः । हे प्राण त्वं यदा यस्मिन् काले जिन्वसि गर्भीभूतं पुरुषं मातृभुक्ताहारपरिणतान्नरसेन प्रीणयसि । पुष्यसीत्यर्थः । ॥ जिवि प्रीणने । इदित्वात् नुम् ॥ । अथो अनन्तरमेव स पुरुषः पुनर्जायते स्वार्जितपरिपक्वपुण्यपापफलोपभोगाय पुनर्भूम्याम् उत्पद्यते । प्राण एव सर्वस्योत्पादक इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

प्राणमाहुर्मातरिश्वानं वातो ह प्राण उच्यते ।
प्राणे ह भूतं भव्यं च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

प्राणम् । आहुः । मातरिश्वानम् । वातः । ह । प्राणः । उच्यते ।
प्राणे । ह । भूतम् । भव्यम् । च । प्राणे । सर्वम् । प्रतिऽस्थितम् ॥१५॥

मातरि । अन्तरिक्षे श्वसिति वर्तत इति मातरिश्वा अन्तरिक्षाधिपतिर्वायुः । तं वायुं प्राणं प्राणात्मकम् आहुः । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" इति श्रुतेः [ऐ० आ० २. ४. २] । उक्त एवार्थो व्यतिहारेण दृढीक्रियते वातो ह प्राण उच्यत इति । "सैषानस्तमिता देवता यद् वायुः" [बृ० आ० १. ३. ३३] इति सर्वजगदाधारभूतः सूत्रात्मा यो वातः सदा गमनशीलो वायुः स एव प्राण उच्यते । अतो नानयोर्भेद इत्यर्थः । तस्मिन् प्राणे जगदाधारभूते सूत्रात्मनि भूतम् भूतकालावच्छिन्नम् उत्पन्नं जगत् भव्यम् भविष्यत्कालावच्छिन्नम् उत्पत्स्यमानं जगत् । तद् उभयम् आश्रित्य वर्तते । किं बहुना तस्मिन् प्राणे सर्वम् इदं जगत् प्रतिष्ठितम् आश्रितम् ॥

1 S' अनात्मकत्वं for अन्नात्मकत्वं. 2 S' शुक्र°. 3 S' पुष्यती°. 4 Sāyaṇa's text also: जिन्वस्यथो स &c. 5 S' °तः for श्रुतेः.

॥

आथर्वणीराङ्गिरसीर्दैवीर्मनुष्यजा उत।
ओषधयः प्र जायन्ते यदा त्वं प्राण जिन्वसि ॥ १६ ॥

आथर्वणीः। आङ्गिरसीः। दैवीः। मनुष्यऽजाः। उत।
ओषधयः। प्र। जायन्ते। यदा। त्वम्। प्राण। जिन्वसि ॥ १६ ॥

आथर्वणीः अथर्वणा महर्षिणा सृष्टा आङ्गिरसीः अङ्गिरोभिः सृष्टाः। उभयत्र "तस्येदम्"-अर्थे अण्। दैवीः देवैः सृष्टाः। "देवाद् यञञौ" इति प्राग्दीव्यतीयः अञ् प्रत्ययः। सर्वत्र "टिड्ढाणञ्॰" इति ङीप्। "वा छन्दसि" इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः। मनुष्यजाः मनुष्येभ्य उत्पन्नाः। उतशब्दः अप्यर्थे। एवं नानाविधा ओषधयः प्र जायन्ते प्रकर्षेण उत्पद्यन्ते हे प्राण त्वं यदा यस्मिन् काले जिन्वसि वृष्टिप्रदानेन प्रीणयसि ॥

सप्तमी ॥

यदा प्राणो अभ्यवर्षीद् वर्षेण पृथिवीं महीम्।
ओषधयः प्र जायन्तेथो याः काश्च वीरुधः ॥ १७ ॥

यदा। प्राणः। अभिऽअवर्षीत। वर्षेण। पृथिवीम्। महीम्।
ओषधयः। प्र। जायन्ते। अथो इति। याः। काः। च। वीरुधः ॥१७॥

पूर्वार्धर्चो व्याख्यातः। ओषधयो व्रीहियवाद्याः वृष्ट्यनन्तरमेव प्र जायन्ते। अथो अपि च याः काश्च वीरुधः विरोहणशीला लतारूपा आरण्याः ता अपि सर्वाः प्र जायन्ते ॥

अष्टमी ॥

यस्ते प्राणेदं वेद यस्मिंश्चासि प्रतिष्ठितः।
सर्वे तस्मै बलिं हरानमुष्मिंल्लोक उत्तमे ॥ १८ ॥

---

१ B अथर्व॰. २ P अथर्वणीः. We with P J Cp. ३ V B B C K Cs. जायन्त॰. We with A D E K R S.

यः । ते । प्राण । इदम् । वेद । यस्मिन् । च । असि । प्रतिऽस्थितः ।
सर्वे । तस्मै । बलिम् । हरान् । अमुष्मिन् । लोके । उत्ऽतमे ॥ १८ ॥

हे प्राण ते त्वदीयम् इदम् उदितं माहात्म्यं यो वेद जानाति यस्मिं-श्च विदुषि त्वं प्रतिष्ठितोसि उदीरितमहिमोपेतत्वेन भाव्यमानो भवसि तस्मै विदुषे सर्वे देवाः अमुष्मिन् स्वर्गे उत्तमे उत्कृष्टतमे लोके बलिम् अमृतमयं भागं हरान् हरन्ति । ※ हरतेर्लेटि आडागमः । "इतश्च लोपः०" इति इकारलोपः । संयोगान्तलोपः ※ ॥

नवमी ॥

यथा प्राण बलिहृतस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः ।
एवा तस्मै बलिं हरान् यस्त्वा शृणवत् सुश्रवः ॥ १९ ॥

यथा । प्राण । बलिऽहृतः । तुभ्यम् । सर्वाः । प्रऽजाः । इमाः ।
एव । तस्मै । बलिम् । हरान् । यः । त्वा । शृणवत् । सुऽश्रवः ॥ १९ ॥

हे प्राण सर्वा इमाः प्रजाः देवतिर्यङ्मनुष्याद्याः यथा येन प्रकारेण तुभ्यं त्वदर्थं बलिहृतः बलेर्भोक्तव्यस्य अन्नस्य हर्तारः उपहर्तारो भवन्ति एव एवं तस्मै विदुषे बलिं हरान् हरन्तु प्रयच्छन्तु । हे शुश्रुवः शृण्वन् प्राण त्वा त्वां यः शृणवत् शृणुयात् तव माहात्म्यप्रतिपादकं मन्त्रजातं श्र-वणेन्द्रियेण जानीयात् । तस्मै इति संबन्धः । ※ शृणवत् इति । श्रु श्रवणे । अस्मात् लेटि अडागमः । "श्रुवः शृ च" इति श्नुप्रत्ययः शृ-भावश्च । शुश्रुव इति । तस्मादेव धातोर्लिटः क्वसुः ※ ॥

दशमी ॥

अन्तर्गर्भश्चरति देवतास्वाभूतो भूतः स उ जायते पुनः ।
स भूतो भव्यं भविष्यत् पिता पुत्रं प्र विवेशा शचीभिः ॥ २० ॥ (१२)

अन्तः । गर्भः । चरति । देवतासु । आऽभूतः । भूतः । सः । ऊं इति ।
जायते । पुनः ।

---

१ KKV विवेश. We with ABCDERSCs.

। S' सर्वविदुषे.

सः । भूतः । भव्यम् । भविष्यत् । पिता । पुत्रम् । प्र । विवेश । शचीभिः ॥ २० ॥ (१२)

देवतासु देवेषु अन्तः मध्ये गर्भः सन् प्राणश्चरति । न केवलं मनुष्यादिष्वित्यर्थः । आभूतः आसमन्ताद् व्याप्तो भूतः नित्यः सन् स उ स एव प्राणः पुनर्जायते । तत्तच्छरीरेण सह पुनरुत्पद्यत इवेत्यर्थः । भूतः नित्यवर्तमानः स प्राणः भूतम् भूतकालावच्छिन्नं वस्तु भविष्यत् भाविकालावच्छिन्नम् उत्पत्स्यमानं च वस्तु शचीभिः आत्मीयाभिः शक्तिभिः प्र विवेश । पिता पुत्रम् । लुप्तोपमम् एतत् । यथा पिता स्वकीयं पुत्रं स्वावयवैरनुप्रविशति तथेत्यर्थः । अथ वा प्राण एव हि सर्वस्य लोकस्य पिता जनकः । सोयं पुत्रम् स्वस्माद् उत्पन्नं पुत्रभूतं सर्वं जगत् सात्मकं कर्तुं प्रविवेशेत्यर्थः ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥

"एकं पादम्" इति सूक्तस्यापि पूर्ववद् विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

एकं पादं नोत्खिदति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।
यदङ्ग स तमुत्खिदेन्नैवाद्य न श्वः स्या-
न्न रात्री नाहः स्यान्न व्युच्छेत् कदा चन ॥ २१ ॥

एकम् । पादम् । न । उत् । खिदति । सलिलात् । हंसः । उत्ऽचरन् ।
यत् । अङ्ग । सः । तम् । उत्ऽखिदेत् । न । एव । अद्य । न । श्वः । स्यात् ।
न । रात्री । न । अहः । स्यात् । न । वि । उच्छेत् । कदा ।
चन ॥ २१ ॥

हन्ति गच्छतीति हंसः जगत्प्राणभूतः सूर्यः । स सलिलाद् उच्चरन् उद्गच्छन् । उद्यन्नित्यर्थः । एकं पादं नोत्खिदति नोद्धरति । एकं पादं निश्चलं स्थापयित्वा एकेनैव पादेन परिभ्रमतीत्यर्थः । तथा च मन्त्रव-

---

१ ABDEKK̈R Ś V C: नाहं स्या॰. We with B̈C. २ P ॰च्चरंस्.

र्णः । "तं सूर्यं देवम् अजम् एकपादम्" इति [तै० ब्रा० ३.१.२.८] ।
अङ्ग हे देवदत्त स उच्चरन् सूर्यः यत् यदि तं निहितं पादम् उत्खि-
देत् क्षिपेत् तर्हि असौ द्वाभ्यां पादाभ्याम् अस्मदादिवद् यत्रक्वापि गच्छेत्
निषीदेद् वा । तथा च कालपरिच्छेदकस्य सूर्यस्य परिस्पन्दाभावात् अ-
द्य श्वः रात्री अहः इत्येवं विभिन्नव्यवहारो न स्यात् । "रात्रे-
श्चाजसौ" इति रात्रिशब्दात् ङीप् । कदा चन कदाचिदपि न
व्युच्छेत् । व्युच्छनम् उषसः प्रादुर्भावः । सूर्यस्योदयेऽसंभाव्यमाने तत्पुरो-
भाविनी उषा अपि नोदियात् । तथा च जगदान्ध्यमेव स्याद् इत्यर्थः ॥
अथ वा हन्ति गच्छति कृत्स्नशरीरं व्याप्य वर्तत इति हंसः प्राणः । स-
लिलात् सलिलोपलक्षितात् पाञ्चभौतिकाद् देहाद् उच्चरन् प्राणवृत्त्यात्मना
ऊर्ध्वं गच्छन् एकं पादम् अपानवृत्त्यात्मकं नोत्खिदति नोत्क्षिपति । य-
दि स प्राणस्तमपि अपानात्मकं पादम् उत्खिदेत् शरीराद् उत्क्षिपेत् त-
दा प्राणस्य कार्त्स्न्येन शरीरतो निर्गतत्वात् मृतशरीरस्य तस्य अद्य श्वः
रात्रिः अहः इत्येवमात्मकः कालविभागो न स्यात् । कदाचिदपि न व्यु-
च्छेत् तमसो निवृत्तिर्न स्यात् । अतः जगत् सजीवं कर्तुम् एकं पादं
नोत्खिदतीत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

अष्टाचक्रं वर्तत एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा ।
अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्धं कतमः स केतुः ॥ २२ ॥

अष्टाऽचक्रम् । वर्तते । एकऽनेमि । सहस्रऽअक्षरम् । प्र । पुरः । नि । पश्चा ।
अर्धेन । विश्वम् । भुवनम् । जजान । यत् । अस्य । अर्धम् । कतमः । सः ।
केतुः ॥ २२ ॥

अष्टाचक्रम् त्वगसृगाद्याः सप्त धातवः ओजो नाम अष्टमो धातुः । ते-

1 V K पश्चात्. We with A B B C D E K R S V Cs. 2 P पश्चात्. Cr पश्चात् corrected into पश्चा. We with P J.

1 S' सूर्यपरिस्प°. 2 S' उषा अभ्युदियात्. 3 S' omit °न शरीरतो.

त्र रथात्मना वर्णनीयस्य शरीरस्य चक्रत्वेन रूप्यन्ते। अष्टौ चक्राणि यस्य तद् अष्टाचक्रं शरीरम्। "छन्दसि च" इति अष्टनो दीर्घः। तादृक् शरीरम् एकनेमि एकेनैव प्राणेन नेमिनेव वेष्टितम्। लोके हि रथचक्रं नेमिवेष्टितमेव प्रवर्तते। अत्र तु चक्राष्टकमपि एक एव प्राणात्मको नेमिः आवेष्ट्य वर्तयतीत्यर्थः। सहस्राक्षरम् बहुभिरक्षैरुपेतम्। रो मत्वर्थीयः। यद्वा प्राणपरिस्पन्दवशेन सहस्रं बहुविधानि अक्षराणि वर्णावर्णात्मकानि शब्दरूपाणि यस्य तत् तथोक्तम्। यद्वा। अश्नोतेः औणादिकः [सर]प्रत्ययः। बहुविधव्याप्तिकम् इत्यर्थः। एवंरथात्मकं शरीरं पुरः पुरस्तात् पूर्वस्मिन् भागे प्र वर्तते पश्चात् अपरभागे नि वर्तते। इत्थंमहानुभावः प्राणः प्राणिशरीरं प्रविश्य तत्र [प्रवृत्ति]निवृत्ती जनयतीत्यर्थः। शरीरस्य रथत्वेन रूपणम् अन्यत्रापि आम्नातम्।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु [क०व०३.३]

इत्यादिना। स प्राणः सूत्रात्मभावेन स्थितः अर्धेन स्वात्मनोंशेन एकेन विश्वम् सर्वं भुवनम् भूतजातं जजान प्राणवाय्वात्मना प्रविश्य जनयामास। अस्य सूत्रात्मनः प्राणस्य यद् अन्यद् अर्धम् प्राणरूपेणावस्थिताद् अपरो भागः तस्यापरिच्छिन्नस्य केतुः कतमः कीदृशः। परब्रह्मात्मकस्य प्राणस्य एकदेश एव कृत्स्नं जगद् वर्तते। अवशिष्टं स्वरूपम् आनन्त्याद् इदम् ईदृग् इति निर्धारयितुम् अशक्यम् इत्यर्थः। श्रूयते हि। "पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपाद् अस्यामृतं दिवि" इति [ऋ०१०.९०.३] स्मृतिश्च भवति।

विष्टभ्याहम् इदं कृत्स्नम् एकांशेन स्थितो जगत्। इति [भ०गी०१०.४२]॥

तृतीया॥

यो अ॒स्य वि॒श्वज॑न्मन॒ ईशे॑ वि॒श्वस्य॒ चेष्ट॑तः।
अन्ये॑षु क्षि॒प्रध॑न्वने॒ तस्मै॑ प्राण॒ नमो॑स्तु ते॥ २३॥

यः। अ॒स्य। वि॒श्वऽज॑न्मनः। ईशे॑। वि॒श्वस्य॑। चेष्ट॑तः।
अन्ये॑षु। क्षि॒प्रऽध॑न्वने। तस्मै॑। प्रा॒ण॒। नमः॑। अ॒स्तु॒। ते॒॥ २३॥

यः प्राणो विश्वजन्मनः विश्वानि सर्वाणि नानारूपाणि जन्मानि यस्य तत् तथोक्तम् तस्य चेष्टतः व्याप्रियमाणस्य अस्य विश्वस्य [सर्व]स्य जगतः ईशे ईष्टे । ꠱ईश ऐश्वर्ये । "लोपस्त आत्मनेपदेषु" इति तलोपः꠱ । अन्येषु प्राणिशरीरेषु क्षिप्रधन्वने क्षिप्रं गच्छते व्याप्नुवते । ꠱धवि गत्यर्थः । इदित्वात् नुम । कनिन् युवृषितक्षि[राजि]धन्वीत्यादिना [उ° १. १५४] कनिन् प्रत्ययः꠱ । हे प्राण तस्मै तथाविधाय ते तुभ्यं नमोस्तु ॥

चतुर्थी ॥

यो अस्य सर्वजन्मन ईशे सर्वस्य चेष्टतः ।
अतन्द्रो ब्रह्मणा धीरः प्राणो मानु तिष्ठतु ॥ २४ ॥

यः । अस्य । सर्वऽजन्मनः । ईशे । सर्वस्य । चेष्टतः ।
अतन्द्रः । ब्रह्मणा । धीरः । प्राणः । मा । अनु । तिष्ठतु ॥ २४ ॥

पूर्वार्धर्चो व्याख्यातः । विश्वशब्दस्य स्थाने सर्वशब्द एव विशेषः । स जगदीश्वरः प्राणः अतन्द्रः आलस्यरहितः सर्वदा सर्वत्र संचरिष्णुः धीरः धिया ज्ञानशक्त्या युक्तः ब्रह्मणा सर्वगतब्रह्मात्मकेन अनवच्छिन्नेन रूपेण मा माम् अनु तिष्ठतु अनुवर्तताम् ॥

पञ्चमी ॥

ऊर्ध्वः सुप्तेषु जागार ननु तिर्यङ् नि पद्यते ।
न सुप्तमस्य सुप्तेष्वनु शुश्राव कश्चन ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वः । सुप्तेषु । जागार । ननु । तिर्यङ् । नि । पद्यते ।
न । सुप्तम् । अस्य । सुप्तेषु । अनु । शुश्राव । कः । चन ॥ २५ ॥

हे प्राण त्वम् ऊर्ध्वः उत्थितः सन् सुप्तेषु निद्रापरवशेषु प्राणिषु जागर जागृहि तद्रक्षणार्थं निद्रारहितो वर्तस्व । ꠱जागृ निद्राक्षये ।

१ VK जागर. Cs जागार् ननु. We with ABB^hCDEK^mRV. २ DS^mCs सुश्राव. We with ABB^hCEKK^mRV. ३ PJP^2 सुश्राव. We with Cp.

1 S′ omit °चरिष्णुः धीरः. 2 So in S′. Sâyaṇa's text also is जागर.

लोटि "बहुलं छन्दसि" इति शपो लुगभावः । जागरणे कारणम् आह नन्विति । सुप्तः प्राणी तिर्यङ् तिर्यगवस्थितः नि पद्यते निद्रापरवशः शेते । ननु इति प्रश्ने । अतस्त्वं जागृहीत्यर्थः । प्राणस्यापि सुप्तिः किं न स्याद् इति तत्राह न सुप्तम् इति । प्राणिषु सुप्तेषु निद्रापरवशेषु सत्सु तच्छरीरमध्यवर्तिनः अस्य प्राणस्य सुप्तम् स्वापं कश्चन कोपि पुरुषः न अनु शुश्राव अनु पारंपर्यक्रमेण श्रुतवान् । प्राणस्वपनस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ इत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

प्राण मा मत् पर्यावृतो न मदन्यो भविष्यसि ।
अपां गर्भमिव जीवसे प्राण बध्नामि त्वा मयि ॥ २६ ॥ (१३)

प्राण । मा । मत् । परिऽआवृतः । न । मत् । अन्यः । भविष्यसि ।
अपाम् । गर्भमऽइव । जीवसे । प्राण । बध्नामि । त्वा । मयि ॥ २६ ॥ (१३)

हे प्राण मत् सकाशात् मा पर्यावृतः पराङ्मुखो मा भूः । वृतु वर्तने । अस्मात् माङि लुङि "द्युद्भ्यो लुङि" इति परस्मैपदम् । "पुषादिद्युताद्यॢदितः०" इति च्लेः अङ् आदेशः । पर्यावृत्त्यसंभवम् आह । हे प्राण त्वं मत् सकाशाद् अन्यो न भविष्यसि मया सह तादात्म्यापन्न एव वर्तसे । अतः पर्यावृत्तिशङ्कापि न संभवतीत्यर्थः । अतो हे प्राण त्वा त्वां मयि मच्छरीरे जीवसे जीवनाय बध्नामि आसजामि । अपां गर्भमिव अपाम् उदकानां गर्भभूतं वैश्वानराग्निं जीवनार्थं देहमध्ये धारयन्ति तथेत्यर्थः । अग्नेः अब्गर्भत्वं मन्त्रवर्णाद् अवगम्यते । "अपां गर्भं दर्शतम् ओषधीनाम्" [ऋ०१.१६४.५२] "अग्ने विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि" इति [तै०सं०४.२.३.३] च ॥

षष्ठं सूक्तम् ॥

---

१ A B C D E K R S मत पर्या° and मदन्यो respectively. We with B K P V Cs.
२ P J मत्° I. Cr मत् I changed into मत् I. We with P. ३ J मत् I. Cr मत् I changed into मत् I. We with P P.

---

1 So S'.

इति सायणार्यविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये
एकादशकाण्डे द्वितीयोनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र "ब्रह्मचारीष्णंश्चरति" इत्यादिभिस्त्रिभिः सूक्तैर्ब्रह्मचारिणो माहात्म्यम् उच्यते । तस्य ब्रह्मयज्ञजपे विनियोगः ॥

तत्र प्रथमसूक्ते प्रथमा ॥

ब्रह्मचारीष्णंश्चरति रोदसी उभे तस्मिन् देवाः संमनसो भवन्ति ।
स दाधार पृथिवीं दिवं च स आचार्यं१ तपसा पिपर्ति ॥ १ ॥

ब्रह्मऽचारी । इष्णन् । चरति । रोदसी इति । उभे इति । तस्मिन् । देवाः । समऽमनसः । भवन्ति ।
सः । दाधार । पृथिवीम् । दिवम् । च । सः । आऽचार्यम् । तपसा । पिपर्ति ॥ १ ॥

ब्रह्मचारी ब्रह्मणि वेदात्मके अध्येतव्ये चरितुं शीलम् अस्य स तथोक्तः उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ इष्णन् आत्मीयेन तपसा अभीक्ष्णं व्याप्नुवन् चरति स्वनियमे प्रवर्तते । इष आभीक्ष्ण्ये । अस्मात् लटः शत्रादेशः । क्र्यादित्वात् श्ना प्रत्ययः । तस्मिन् ब्रह्मचारिणि सर्वे इन्द्रादयो देवाः संमनसः समानमनस्का भवन्ति । अनुग्रहबुद्धियुक्ता भवन्तीत्यर्थः । स ब्रह्मचारी आत्मीयेन तपसा पृथिवीम् भूमिं दिवम् द्युलोकं च दाधार । तुजादित्वाद् अभ्यासदीर्घत्वम् । धारयति पोषयति । तथा आचार्यम् स्वं गुरुं तेनैव तपसा पिपर्ति पालयति । सन्मार्गवृत्त्या आचार्यं परिपालयतीत्यर्थः । "शिष्यपापं गुरोरपि" इति शिष्यकृतेन पापेन गुरोरपि पातित्यस्मरणाद् एवम् उक्तम् । "चरेराङि चागुरौ" इति [गुरावभि]धेये आङ्पूर्वाच्चरतेः "ऋहलोर्ण्यत्"

१ A B B C D E K R S C; ३ for १. W with K V.

1 S′ °जप° for °जपे. 2 S′ वेति followed by a blank space for two or three letters after चरितुं. 3 S′ has आङि for चरेराङि.

इति ण्यदेव प्रत्ययो भवति । "तित स्वरितः" इति स्वरितत्वम् । पिपर्तीति । पॄ पालनपूरणयोः । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । "अर्तिपिपर्त्योश्च" इति अभ्यासस्य इत्त्वम्[1] ॥

द्वितीया ॥

ब्रह्मचारिणं पितरो देवजनाः पृथग् देवा अनुसंयन्ति सर्वे ।
गन्धर्वा एनमन्वायन् त्रयस्त्रिंशत् त्रिशताः षट्सहस्राः सर्वान्स देवांस्तपसा पिपर्ति ॥ २ ॥

ब्रह्मऽचारिणम् । पितरः । देवऽजनाः । पृथक् । देवाः । अनुऽसंयन्ति । सर्वे । गन्धर्वाः । एनम् । अनु । आयन् । त्रयःऽत्रिंशत् । त्रिऽशताः । षट्ऽसहस्राः । सर्वान् । सः । देवान् । तपसा । पिपर्ति ॥ २ ॥

ब्रह्मचारिणम् ब्रह्मचर्य[म् आचर]न्तं पुरुषं पितरः पितृगणा देवजनाः एतत्संज्ञा देवगणा अन्ये च सर्वे देवा इन्द्रादयः पृथग् अनुसंयन्ति । तस्य रक्षणार्थं पृथक् पृथक् तम् अनुगच्छन्तीत्यर्थः । तथा गन्धर्वाः अन्तरिक्षसंचारिणो विश्वावसुप्रभृतयः एनं ब्रह्मचारिणम् अन्वायन् अनुगच्छन्ति । ये च त्रयस्त्रिंशद् देवाः "अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च" [ऐ° ब्रा° १. १०] इत्येवं प्राग् उदाहृताः ये च त्रिशताः । त्रय इति अत्रापि संबध्यते । त्र्युत्तरत्रिशतसंख्याकास्तद्विभूतिरूपा देवाः । तथा षट्सहस्राः ये च तद्विभूतिरूपाः षट्सहस्रसंख्याका देवाः । एवमेव वैश्वदेवनिविदि देवाना संख्या उत्तरोत्तरं भूयसी तन्माहात्म्यप्रतिपादनाय समाम्नायते । "ये स्थ त्रय एकादशास्त्रयश्च त्रिंशच्च त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा" इति प्रक्रम्य "अतो वा देवा भूयांसः स्थ" इति [निवि° १. ७] । तत्र प्रकृतसंख्यातो भूयस्त्वश्रवणाद् अत्र षट्सहस्रा इति अधिकसंख्योक्तिः । तान् सर्वान् देवान् स ब्रह्मचारी तपसा आत्मीयेन ब्रह्मचर्यनियमेन पिपर्ति पालयति । देवमनुष्यादिरूपं सर्वं जगद् ब्रह्मचर्येण ध्रियत इत्यर्थः ॥

---

१ B omits the visarga. We with A B̃ C D E K K̃ R S̃ V C̃s.

तृतीया ॥

आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः ।
तं रात्रीस्तिस्र उदरे बिभर्ति तं जातं द्रष्टुमभिसंयन्ति देवाः ॥ ३ ॥

आऽचार्यः । उपऽनयमानः । ब्रह्मऽचारिणम् । कृणुते । गर्भम् । अन्तः ।
तम् । रात्रीः । तिस्रः । उदरे । बिभर्ति । तम् । जातम् । द्रष्टुम् । अभिऽसंयन्ति । देवाः ॥ ३ ॥

ब्रह्मचारिणम् माणवकम् उपनयमानः स्वसमीपम् उपगमयन् आचार्यः अन्तः विद्याशरीरस्य मध्ये गर्भं कृणुते करोति । ⁑उपनयमान इति । "संमाननोत्संजनाचार्यकरण°" इति आत्मनेपदम्⁑ । तं गर्भीभूतं ब्रह्मचारिणं तिस्रो रात्रीः । ⁑"°अत्यन्तसंयोगे" द्वितीया⁑ । तावत्कालपर्यन्तं त्रिरात्रम् उदरे आत्मीये बिभर्ति धारयति । चतुर्थे दिवसे जातम् विद्यामयशरीराद् उत्पन्नं तं ब्रह्मचारिणं द्रष्टुम् अवलोकयितुं देवा अभिसंयन्ति अभिमुखं संभूय गच्छन्ति । उपनयनसंस्कारेण माणवकस्य आचार्यसकाशाद् उत्पत्तिं भगवान् आपस्तम्बोपि आह स्म । "स हि विद्यातस्तं जनयति । तच्छ्रेष्ठं जन्म । शरीरमेव मातापितरौ जनयतः" इति आप° ध° १. १. १५-१७ ॥

चतुर्थी ॥

इयं समित् पृथिवी द्यौर्द्वितीयोतान्तरिक्षं समिधा पृणाति ।
ब्रह्मचारी समिधा मेखलया श्रमेण लोकांस्तपसा पिपर्ति ॥ ४ ॥

इयम् । सम्ऽइत् । पृथिवी । द्यौः । द्वितीया । उत । अन्तरिक्षम् । सम्ऽइधा । पृणाति ।
ब्रह्मऽचारी । सम्ऽइधा । मेखलया । श्रमेण । लोकान् । तपसा । पिपर्ति ॥ ४ ॥

पूर्वं ब्रह्मचारिणो माहात्म्यकथनपुरःसरं तदुत्पत्तिरभिहिता । अधुना

---

१ P इदम्. We with P J Cr.

स्तुतिव्याजेन तन्नियमा उपदिश्यन्ते । इयं परिदृश्यमाना पृथिवी ब्रह्मचारिणः प्रथमा समित् । द्यौः द्युलोकात्मिका द्वितीया समित् । उत अपि च अन्तरिक्षं द्यावापृथिव्योर्मध्ये समिधा अग्नावाधीयमानया पृणाति पूरयति । ✕पृ पालनपूरणयोः । "प्वादीनां ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वम्✕ । इत्थं ब्रह्मचारी समिधा आधीयमानया[1] मेखलया[2] धार्यमाणया मौञ्ज्या श्रमेण इन्द्रियनिग्रहोद्भूतखेदेन तपसा अन्येनापि देहसंतापकेन नियमजातेन लोकान् प्रागुक्तान् पृथिव्यादीन् पिपर्ति पूरयति पालयति वा । अतः समिदाधानादिकम् अवश्यम् अस्य कर्तव्यम् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

पूर्वो जातो ब्रह्मणो ब्रह्मचारी घर्मं वसानस्तपसोदतिष्ठत् ।
तस्माज्जातं ब्राह्मणं ब्रह्म ज्येष्ठं देवाश्च सर्वे अमृतेन साकम् ॥ ५ ॥

पूर्वः । जातः । ब्रह्मणः । ब्रह्मऽचारी । घर्मम् । वसानः । तपसा । उत् । अतिष्ठत् ।
तस्मात् । जातम् । ब्राह्मणम् । ब्रह्म । ज्येष्ठम् । देवाः । च । सर्वे । अमृतेन । साकम् ॥ ५ ॥

यत् सर्वजगत्कारणं ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणं तस्माद् ब्रह्मणः सकाशाद् ब्रह्मचारी पूर्वो जातः प्रथमम् उत्पन्नः । स च उत्पन्नो घर्मम् दीप्तं रूपं वसानः आच्छादयन् तपसा समिदाधानादिरूपेण सह उदतिष्ठत् उत्थितवान् । तस्मात् ब्रह्मचार्यात्मना तपस्तप्यमानाद् ब्रह्मणः सकाशाद् ब्राह्मणम् ब्राह्मणानां स्वभूतं ज्येष्ठम् प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा ब्रह्म वेदात्मकं जातम् प्रादुर्भूतम् । तत्प्रतिपाद्याः सर्वे अग्न्यादयो देवाश्च अमृतेन अमृतत्वप्रापकेन स्वोपभोग्येन साकं सह । जाता इत्यर्थः । प्रथमजननाद् ब्रह्मचारी सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

---

1 S' आधीयमानाया. 2 S' मेखलाया.

॥

ब्रह्मचार्येति समिधा समिद्धः कार्ष्णं वसानो दीक्षितो दीर्घश्मश्रुः ।
स सद्य एति पूर्वस्मादुत्तरं समुद्रं लोकान्संगृभ्य मुहुराचरिक्रत् ॥ ६ ॥

ब्रह्मऽचारी । एति । समऽइधा । समऽइद्धः । कार्ष्णम् । वसानः । दीक्षितः । दीर्घऽश्मश्रुः ।
सः । सद्यः । एति । पूर्वस्मात् । उत्तरम् । समुद्रम् । लोकान् । समऽगृभ्य । मुहुः । आऽचरिक्रत् ॥ ६ ॥

समिधा सायंप्रातरग्नावाधीयमानया तज्जनितेन तेजसा समिद्धः संदीपितः कार्ष्णम् कृष्णमृगसंबन्धि अजिनं वसानः धारयन् दीक्षितः भिक्षाचरणादिभिर्नियमविशेषैर्नियन्त्रितः दीर्घश्मश्रुः दीर्घैरायतैः श्मश्रुभिर्युक्तः सन् ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यधर्मेण युक्तः एति वर्तते । स उदीरितलक्षणो ब्रह्मचारी सद्यः शीघ्रं पूर्वस्मात् समुद्रात् उत्तरम् उत्तरदिगवस्थितं समुद्रम् एति गच्छति । तपसो महिम्ना व्याप्नोतीत्यर्थः । तथा लोकान् पृथिव्यन्तरिक्षादीन् संगृह्य हस्ते धृत्वा मुहुः अत्यर्थम् आचरिक्रत् आभिमुख्येन करोति । सर्वे लोका अस्य वशे भवन्तीत्यर्थः । ※ आचरिक्रत् इति । करोतेर्यङ्लुगन्तात् लङि रूपम् ※ ॥

सप्तमी ॥

ब्रह्मचारी जनयन् ब्रह्मापो लोकं प्रजापतिं परमेष्ठिनं विराजम् ।
गर्भो भूत्वामृतस्य योनाविन्द्रो ह भूत्वासुरांस्ततर्ह ॥ ७ ॥

ब्रह्मऽचारी । जनयन् । ब्रह्म । अपः । लोकम् । प्रजाऽपतिम् । परमेऽस्थिनम् । विऽराजम् ।

---

१ B दीर्घः श्मश्रुः. २ P कर्ष्णम् ।. We with P[2] J Cr. ३ P °चरिक्रत् ।. We with P[2] J Cr. ४ B D R S[m] K[m] K Cs भूत्वाअमृत°. We with A B[h] C E V. ५ P लोकाम् ।. We with P[2] J Cr.

1 S′ has space for six letters after °श्मश्रुः and omits दीर्घैरा° from the following word. 2 Sâyaṇa's text in S′ too: संगृह्य.

गर्भः। भूत्वा। अमृतस्य। योनौ। इन्द्रः। ह। भूत्वा। असुरान्। ततर्ह॥ ७॥

उक्तलक्षणो ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यमहिम्ना ब्रह्म ब्राह्मणजातिम् अपः स्नानपानार्था गङ्गाद्या नदीः इमम् आत्मनः फलभूतं स्वर्गादिलोकं प्रजापतिम् प्रजानां स्रष्टारम् अवान्तरसृष्टिकरं परमेष्ठिनम् परमे उत्कृष्टे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी तम् आदिब्रह्माणं विराजम् स्थूलप्रपञ्चशरीराभिमानिनम् ईश्वरं च जनयन् उत्पादयन् वर्तते। स्वस्वकारणाद् उत्पद्यमानानाम् एषां ब्रह्मचर्यं निमित्तकारणम् इति तदाश्रयभूतो ब्रह्मचार्येव जनयन्निति उपचर्यते। अमृतस्य अमरणशीलस्य ब्रह्मणः संबन्धिन्यां योनौ सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकायां प्रकृतौ प्रथमं ब्रह्मचारी गर्भो भूत्वा उदीरितं सर्वं जनयति। पश्चात् इन्द्रो ह भूत्वा तपोबलाद् इन्द्रत्वं प्राप्य असुरान् सुरविरोधिनो दैत्यान् ततर्ह जघान। ॥ तृह हिंसि हिंसायाम् ॥। इत्थं सर्वजगत्कर्तृत्वेन ब्रह्मचारिणः स्तुतिः॥

अष्टमी॥

आचार्यस्ततक्ष नभसी उभे इमे उर्वी गम्भीरे पृथिवीं दिवं च।
ते रक्षति तपसा ब्रह्मचारी तस्मिन् देवाः संमनसो भवन्ति॥ ८॥

आऽचार्यः। ततक्ष। नभसी इति। उभे इति। इमे इति। उर्वी इति। गम्भीरे इति। पृथिवीम्। दिवम्। च।
ते इति। रक्षति। तपसा। ब्रह्मऽचारी। तस्मिन्। देवाः। समऽमनसः। भवन्ति॥ ८॥

इमे परिदृश्यमाने उभे नभसी नभः अन्तरिक्षम्। तत्साहचर्याद् द्विवचनेन पृथिव्युपलक्ष्यते। द्यावापृथिव्यौ आचार्यस्ततक्ष तक्षणेन जनयामास। ॥ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे। अस्मात् लिट् ॥। नभसी विशेष्येते। उर्वी विस्तीर्णे गम्भीरे गाम्भीर्ययुक्ते। परिच्छेत्तुम् अशक्ये

१ KV तं. We with ABBCDEKRSVC. २ B रक्षन्त.

1 S' उत्पाद्य॰.

इत्यर्थः । ते एव व्यस्तं निर्दिशति पृथिवीं दिवं चेति । तं द्यावापृथिव्योरुत्पादकम् आचार्यं ब्रह्मचारी आत्मीयेन तपसा ब्रह्मचर्येनियमेन रक्षति पालयति । तस्मिंस्तथाविधे ब्रह्मचारिणि सर्वे देवाः संमनसः समानमनस्काः प्रीता भवन्ति ॥

नवमी ॥

इमां भूमिं पृथिवीं ब्रह्मचारी भिक्षामा जभार प्रथमो दिवं च ।
ते कृत्वा समिधावुपास्ते तयोरार्पिता भुवनानि विश्वा ॥ ९ ॥

इमाम् । भूमिम् । पृथिवीम् । ब्रह्मऽचारी । भिक्षाम् । आ । जभार । प्रथमः । दिवम् । च ।

ते इति । कृत्वा । समऽइधौ । उप । आस्ते । तयोः । आर्पिता । भुवनानि । विश्वा ॥ ९ ॥

इमां परिदृश्यमानां पृथिवीम् प्रथितां विस्तीर्णां भूमिं ब्रह्मचारी प्रथमः प्रथमभावी सन् भिक्षाम् आ जभार भिक्षात्वेन आहृतवान् । अनन्तरं दिवम् द्युलोकं च द्वितीयां भिक्षाम् आजहार । "हृग्रहोर्भः०" इति भत्वम् । ते द्यावापृथिव्यौ भिक्षणेन लब्धे समिधौ कृत्वा उपास्ते अग्निं परिचरति । समिन्धनसाधनयोस्तयोर्द्यावापृथिव्योः विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आर्पिता अर्पितानि स्थापितानि । आश्रित्य वर्तन्त इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

अर्वागन्यः परो अन्यो दिवस्पृष्ठाद् गुहा निधी निहितौ ब्राह्मणस्य ।
तौ रक्षति तपसा ब्रह्मचारी तत् केवलं कृणुते ब्रह्म विद्वान् ॥ १० ॥ (१४)

अर्वाक् । अन्यः । परः । अन्यः । दिवः । पृष्ठात् । गुहा । निधी इति निऽधी । निऽहितौ । ब्राह्मणस्य ।

तौ । रक्षति । तपसा । ब्रह्मऽचारी । तत् । केवलम् । कृणुते । ब्रह्म । विद्वान् ॥ १० ॥ (१४)

दिवः द्युलोकस्य पृष्ठात् उपरिभागात् अर्वाक् अधः भूलोके अन्यः एको निधिर्वेदात्मकः गुहा गुहायाम् आचार्यहृदयरूपायां निक्षिप्तः। अन्यः अपरो निधिस्तत्प्रतिपाद्यदेवतारूपः परः परस्तात् उपरि देशे गुहायां ज्ञातुम् अशक्ये स्थाने निक्षिप्तः। ब्राह्मणस्य अधीतवेदस्य संबन्धिनौ तौ निहितौ निक्षिप्तौ निधी ब्रह्मचारी तपसा ब्रह्मचर्यनियमेन रक्षति पालयति। विद्वान् वेदार्थरहस्याभिज्ञः तत् शब्दतदर्थात्मकं निधिद्वयं केवलम् निष्प्रपञ्चं ब्रह्म कृणुते कुरुते। स्वात्मभूते परब्रह्मणि वेदराशेस्तदर्थस्य च अध्यस्तत्वेन अधिष्ठानभूतं ब्रह्मैव तद्रूप्येण साक्षात्करोतीत्यर्थः॥

[इति] तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम्॥

द्वितीयसूक्ते प्रथमा॥

अर्वागन्य इतो अन्यः पृथिव्या अग्नी समेतो नभसी अन्तरेमे।
तयोः श्रयन्ते रश्मयोधि दृढास्ताना तिष्ठति तपसा ब्रह्मचारी॥ ११॥

अर्वाक्। अन्यः। इतः। अन्यः। पृथिव्याः। अग्नी इति। समऽएतः। नभसी इति। अन्तरा। इमे इति।
तयोः। श्रयन्ते। रश्मयः। अधि। दृढाः। तान्। आ। तिष्ठति। तपसा। ब्रह्मऽचारी॥ ११॥

इतः अस्याः पृथिव्या अर्वाक् अधःप्रदेशे अन्यः एकोग्निः अनुद्यत्सूर्यात्मको वर्तते। अन्यः अपरः पार्थिवोऽग्निः पृथिव्या उपरि वर्तते। ततः सूर्ये उदिते सति इमे नभसी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये तावग्नी समेतः परस्परं संगतौ भवतः। ॥ "अन्तरान्तरेणयुक्ते" इति द्वितीया ॥। तयोः सूर्याग्न्योः संबन्धिनो रश्मयः परस्परसंमेलनेन अतिदृढाः श्रयन्ते द्यावापृथिव्यौ आश्रयन्ति। "वैश्वानरो यतते सूर्येण" इति हि [ऋ° १. ९८. १] निगमः। इत्थम् अग्निद्वयोपेतां तां ब्रह्मचारी तपसा तपोमहिम्ना आ तिष्ठति अधितिष्ठति। अग्निस्तस्या अधिदेवता भवतीत्यर्थः॥

द्वितीया ॥

अभिक्रन्दन् स्तनयन्नरुणः शितिङ्गो बृहच्छेपोनु भूमौ जभार ।
ब्रह्मचारी सिञ्चति सानौ रेतः पृथिव्यां तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ॥१२॥

अभिऽक्रन्दन् । स्तनयन् । अरुणः । शितिङ्गः । बृहत् । शेपः । अनु । भूमौ । जभार ।
ब्रह्मऽचारी । सिञ्चति । सानौ । रेतः । पृथिव्याम् । तेन । जीवन्ति । प्रऽदिशः । चतस्रः ॥ १२ ॥

अभिक्रन्दन् अभितः शब्दं कुर्वन् । एतदेव विव्रियते । स्तनयन् मेघेषु स्तनितं गर्जितं कुर्वन् श्यैतिङ्गः श्येतवर्णं जलपूर्णं मेघं प्राप्तः एवंभूतो वरुणः बृहत् प्रभूतं शेपः आत्मीयं प्रजननं भूमौ पृथिव्याम् अनु जभार जहार । तेन वरुणसंबन्धिना शेपसा ब्रह्मचारी स्वतपोमहिम्ना सर्वजगदुत्पादकम् उदकलक्षणं वरुणसंबन्धि रेतः पृथिव्यां सानौ उन्नतप्रदेशे सिञ्चति वर्षति । एतेन सर्वजगदुत्पादनार्थम् ऊर्ध्वरेतस्कत्वं ब्रह्मचारिणः सूचितं भवति । वारुणमेव रेतः सिञ्चति न स्वकीयम् इत्यर्थस्य अवगमात् । तेन वृष्टेन उदकलक्षणेन रेतसा प्रदिशश्चतस्रः प्राच्याद्या महादिशो जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति । तत्रत्याः प्राणिनः समृद्धा भवन्तीत्यर्थः । यस्मिन् राष्ट्रे ब्रह्मचारी निवसति तत्र कालवृष्टिर्भवतीति तात्पर्यार्थः ॥

तृतीया ॥

अग्नौ सूर्ये चन्द्रमसि मातरिश्वन् ब्रह्मचार्य१प्सु समिधमा दधाति ।
तासामर्चींषि पृथगभ्रे चरन्ति तासामाज्यं पुरुषो वर्षमापः ॥ १३ ॥

१ KK^h^E^b^ACV °क्रन्दं for °क्रन्दन्. We with DERS^m^. २ Cs स्तनयन्वरुणः. ३ KV श्यन्तिङ्गः, a maladoption of Sâyaṇa's reading taken from his text which reads श्यंतिगो. KV, while preserving °तिङ्गः of the MSS: adopted श्यन्° from Sâyaṇa's text, and thus made up a new reading of their own. ४ So PP^J^JCP. ५ P जीवन्ती I. We with P^J^JCP. ६ ABB^h^CDES^m^ ३ for १. We with KK^m^VCs.

अग्नौ । सूर्ये । चन्द्रमसि । मातरिश्वन् । ब्रह्मऽचारी । अप्ऽसु । सम्ऽइधम् । आ । दधाति ।

तासाम् । अर्चींषि । पृथक् । अभ्रे । चरन्ति । तासाम् । आज्यम् । पुरुषः । वर्षम् । आपः ॥ १३ ॥

ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यनियमवान् पुरुषः अग्नौ पृथिव्यामवस्थिते अन्तरिक्षगते सूर्ये चन्द्रमसि मातरिश्वन् मातरिश्वाने वायौ अप्सु च समिधम् आ दधाति प्रक्षिपति । अत्र अग्न्यादीनां पूर्वपूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरस्मिन् समिदाधानं कर्तव्यम् सर्वथा लोपो न कर्तव्यः तत्र सूर्यादिषु संस्मृत्य तद्रश्मियुक्तप्रदेशे समिदाधानम् । अपां संनिधानात् तदपेक्षया तासाम् इति स्त्रीलिङ्गेन प्रतिनिर्देशः । तासां तेषाम् अग्न्यादीनाम् अर्चींषि दीप्तयः अभ्रे अन्तरिक्षे पृथक् चरन्ति असंकीर्णं वर्तन्ते । यद्वा अभ्रे उदकपूर्णे मेघे धनुराकारेण पृथक् पृथग् वर्तन्ते । तासाम् । पूर्ववत् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तेषाम् अग्न्यादीनां ब्रह्मचारिणा समिध्यमानानाम् आज्यादिकं कार्यम् । अग्न्यादयो ब्रह्मचारिसमिन्धनेन आज्यादिकम् उत्पादयन्तीत्यर्थः । आज्यम् इत्यनेन गोसमृद्धिरुक्ता । पुरुष इत्यनेन पुत्रादिसमृद्धिः । वर्षम् इति काले वृष्टिप्रादुर्भावः । आप इति वापीकूपतटाकादिसमृद्धिः ॥

चतुर्थी ॥

आचार्यो मृत्युर्वरुणः सोम ओषधयः पयः ।
जीमूता आसन्त्सत्वानस्तैरिदं स्व१राभृतम् ॥ १४ ॥

आऽचार्यः । मृत्युः । वरुणः । सोमः । ओषधयः । पयः ।
जीमूताः । आसन् । सत्वानः । तेः । इदम् । स्वः । आऽभृतम् ॥१४॥

आचार्य एव मृत्युः मारयिता देवः । अपराधाचरणाद् रुष्टस्तस्य जीवनम् अपहरतीत्यर्थः । तथा स एव आचार्यो वरुणः दुरितस्य वार-

१ P चरन्ति. We with PJCr. २ ABBᵇCDERCs ३ for १. We with KKᵐSV.

यिता देवः । परिचर्यापरं ब्रह्मचारिणं पापान्निवारयतीत्यर्थः । तथा आचार्य एव सोमश्चन्द्रमाः तद्वद् आह्लादकरत्वात् । ओषधयः व्रीहियवाद्याः । पयः क्षीरम् । तत् सर्वम् आचार्यात्मकमेव तत्प्रसादलभ्यत्वात् । यद्वा यो मृत्युर्यमः स नचिकेतसे ब्रह्मविद्याम् उपदिश्य आचार्यः संपन्नः । वरुणोपि भृगवे ताम् उपदिश्य आचार्योभवत् । एवं सोमोपीति । सर्वदेवतात्मक आचार्य इत्यर्थः । तत्र आचार्यरूपस्य वरुणस्य ये सत्वानः सदनशीला अनुचरास्ते जीमूता आसन् जीवनम् उदकं तस्य मूतवद् भर्तारः जलपूर्णा मेघा अभवन् । तैर्जीमूतैः इदं स्वः सुष्ठु अरणशीलम् उदकम् आभृतम् आहृतम् । वृष्ट्यर्थम् आत्मनि धारितम् इत्यर्थः । यद्वा इदं स्वः सुप्रापं सर्वं जगत् आभृतम् । वृष्ट्या समन्तात् पोषितम् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

अमा घृतं कृणुते केवलमाचार्यो[1] भूत्वा वरुणो यद्यदैच्छत् प्रजापतौ ।
तद् ब्रह्मचारी प्रायच्छत्[2] स्वान् मित्रो अध्यात्मनः ॥ १५ ॥

अमा । घृतम् । कृणुते । केवलम् । आऽचार्यः[1] । भूत्वा । वरुणः । यत्ऽयत् ।
ऐच्छत् । प्रजाऽपतौ ।
तत् । ब्रह्मऽचारी । प्र । अयच्छत् । स्वान् । मित्रः । अधि । आत्मनः ॥१५॥

वरुणो देवः आचार्यो भूत्वा घृतम् क्षरणशीलम् उदकं केवलम् अमा सह कृणुते कुरुते । उदकमेव अनन्यसाधारणं स्वम् आत्मना सहितं करोतीत्यर्थः । स वरुणः प्रजापतौ स्वजनके ब्रह्मणि यद्यत् फलम् ऐच्छत् मित्रो देवो ब्रह्मचारी भूत्वा स्वकीयब्रह्मचर्यमाहात्म्येन स्वात्* स्वकीयात् आत्मनः शरीरात् । *अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । त्यब्लोपे च इयं पञ्चमी* । स्वशरीरम् अनपेक्ष्येत्यर्थः । तत् अपेक्षितं सर्वम् आचार्य-

१ So we read and divide with A B B[h] C D E K K[m] R S[m] P P[2] J V Cs, Sâyaṇa's text the *Pĕnchapaṭalikâ* and the *Bṛihatsarvânukramaṇikâ*. See Rw. २ B B[h] प्रायच्छन्स्वा°. We with A C D E K K[m] R S[m] V Cs.

1 S' °परब्रह्म° for °परं ब्रह्म°.

भूताय वरुणाय प्रायच्छत् दत्तवान्। ततश्च शिष्येण सता ब्रह्मचारिणा विद्योपदेष्टुर्गुरोः प्रीतिकरम् अपेक्षितं धनं संपाद्य प्रदातव्यम् इत्ययमपि एको नियमो ब्रह्मचारिण उक्तो वेदितव्यः॥

षष्ठी॥

आचार्यो ब्रह्मचारी ब्रह्मचारी प्रजापतिः।
प्रजापतिर्वि राजति विराडिन्द्रोऽभवद् वशी॥ १६॥

आऽचार्यः। ब्रह्मऽचारी। ब्रह्मऽचारी। प्रजाऽपतिः।
प्रजाऽपतिः। वि। राजति। विऽराट्। इन्द्रः। अभवत्। वशी॥ १६॥

आचार्यः प्रथमं विद्याम् उपदिश्य ब्रह्मचार्यात्मना जातः। स च ब्रह्मचारी तपसा ब्रह्मचर्येण अधिकं महिमानं प्राप्य प्रजापतिः जगत्स्रष्टा अभवत्। स च प्रजापतिः वि राजति विराड् भवति। "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" [श्वे० ६. १८] इति श्रुत्युक्तः स्थूलप्रपञ्चशरीराभिमानी ईश्वरो विराट्। स च वशी स्वतन्त्रः इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः सर्वजगत्स्रष्टा परमात्मा अभवत्। ततः आचार्यः परंपरया सर्वदेवतात्मक इति तस्य माहात्म्यं केन वर्णयितुं शक्यम् इति भावः॥

सप्तमी॥

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं वि रक्षति।
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते॥ १७॥

ब्रह्मऽचर्येण। तपसा। राजा। राष्ट्रम्। वि। रक्षति।
आऽचार्यः। ब्रह्मऽचर्येण। ब्रह्मऽचारिणम्। इच्छते॥ १७॥

ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थम् आचर्यम्[1] आचरणीयं समिदाधानभैक्षचर्योर्ध्वरेतस्कत्वादिकं ब्रह्मचारिभिरनुष्ठीयमानं कर्म ब्रह्मचर्यम्। तेन ब्रह्मचर्येण तपसा तत्कृतेन उपवासादिव्रतनियमेन च राजा राष्ट्रं स्वकीयं वि

1 S' आचार्यं for आचर्यम्.

रक्षति विशेषेण पालयति । यस्य राज्ञो जनपदे ब्रह्मचर्येण युक्ताः पुरुषास्तपश्चरन्ति तदीयं राष्ट्रम् अभिवर्धत इत्यर्थः । यद्वा राज्ञः कर्तव्यत्वेन कालविशेषेषु श्रुतिस्मृत्युदितं ब्रह्मचर्यं तपोऽनुतिष्ठन् राजा तेनैव ब्रह्मचर्येण तपसा राष्ट्रं पालयतीत्यर्थः । आचार्योपि ब्रह्मचर्येण नियमेन ब्रह्मचारिणम् शिष्यम् इच्छते आत्मनोभिलष्यति । ब्रह्मचर्यनियमस्थमेव आचार्यं शिष्या उपगच्छन्तीत्यर्थः । ※ इषु इच्छायाम् । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । "इषुगमियमां छः" इति छत्वम् ※ ॥

अष्टमी ॥

ब्रह्मचर्येण कन्या३ युवानं विन्दते पतिम् ।
अनड्वान् ब्रह्मचर्येणाश्वो घासं जिगीर्षति ॥ १८ ॥

ब्रह्मऽचर्येण । कन्या३ । युवानम् । विन्दते । पतिम् ।
अनड्वान् । ब्रह्मऽचर्येण । अश्वः । घासम् । जिगीर्षति ॥ १८ ॥

अत्रापि ब्रह्मचर्यं प्रशस्यते । कन्या अकृतविवाहा स्त्री ब्रह्मचर्यं चरन्ती तेन ब्रह्मचर्येण युवानम् युवत्वगुणोपेतम् उत्कृष्टं पतिं विन्दते लभते ॥ किं बहुना पशुजातिरपि ब्रह्मचर्येण स्वाभिलषितं फलं लभत इत्याह अनड्वान् इति । अनड्वान् अनो वहन् पुंगवः ब्रह्मचर्येण ऊर्ध्वरेतस्कत्वादिना धर्मेण अनोवहनादिकं स्वकार्यं निर्वर्तयन् उत्कृष्टं पतिं लभते । तथा अश्वः ब्रह्मचर्येण घासम् भक्षणीयं तृणादिकं जिगीर्षति भक्षितुम् इच्छति ॥

नवमी ॥

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाघ्नत ।
इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्व१राभरत् ॥ १९ ॥

ब्रह्मऽचर्येण । तपसा । देवाः । मृत्युम् । अप । अघ्नत ।
इन्द्रः । ह । ब्रह्मऽचर्येण । देवेभ्यः । स्वः । आ । अभरत् ॥ १९ ॥

---

१ B जिगीषति. V A B̊ C D E K̊ Cp जिगीषति. We with K R S̈ Cs. २ P P̊ जिगींषति. J Ce. जिगीषति. We with J partly, and Sāyaṇa as to the repha. ३ B B̊ C D E S̈ ३ for १. We with K K̊ V Cs.

ब्रह्मचर्यरूपेण तपसा देवाः अग्न्यादयो मृत्युम् मरणम् अपाघ्नत अपहतवन्तः । अमर्त्याः संपन्ना इत्यर्थः । इन्द्रो ह इन्द्रोपि ब्रह्मचर्येणैव साधनेन देवेभ्यः देवानाम् अर्थे स्वः स्वर्गम् आभरत् आहरत् ॥

दशमी ॥

ओषधयो भूतभव्यमहोरात्रे वनस्पतिः ।
संवत्सरः सहर्तुभिस्ते जाता ब्रह्मचारिणः ॥ २० ॥ (१९)

ओषधयः । भूतऽभव्यम् । अहोरात्रे इति । वनस्पतिः ।
समऽवत्सरः । सह । ऋतुऽभिः । ते । जाताः । ब्रह्मऽचारिणः ॥ २० ॥ (१९)

ओषः पाकः आसु धीयत इति ओषधयो व्रीहियवाद्याः अरण्यजा वीरुधश्च । भूतभव्यम् भूतम् उत्पन्नं चराचरात्मकं भव्यम् उत्पत्स्यमानम् । अहोरात्रे अहश्च रात्रिश्च । "हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि" इति नपुंसकलिङ्गता निपात्यते । वनस्पतिः वनानां पालयिता देवः । "पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्" इति सुट् । "उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संवसन्ति अस्मिन्निति संवत्सरो द्वादशमासात्मकः कालः ऋतुभिः वसन्ताद्यैः षड्भिः सह । ते ओषध्यादयः अनुक्रान्ताः सर्वे ब्रह्मचारिणस्तपोमाहात्म्यात् जाताः उत्पन्नाः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

तृतीयसूक्ते प्रथमा ॥

पार्थिवा दिव्याः पशव आरण्या ग्राम्याश्च ये ।
अपक्षाः पक्षिणश्च ये ते जाता ब्रह्मचारिणः ॥ २१ ॥

पार्थिवाः । दिव्याः । पशवः । आरण्याः । ग्राम्याः । च । ये ।
अपक्षाः । पक्षिणः । च । ये । ते । जाताः । ब्रह्मऽचारिणः ॥ २१ ॥

---

१ So we with A B B̈ C D E K K̈ R S̈ V. See Rw. २ B आपक्षाः. K अपंक्षाः. ३ So P P̈ J Cp.

पार्थिवाः पृथिव्याः संबन्धिनो जनाः । * "पृथिव्या आञौ" इति "तस्येदम्"-अर्थे अञ् प्रत्ययः * । तथा दिव्याः दिवि भवाः । * "द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्" इति शैषिको यत् प्रत्ययः * । आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः सिंहशार्दूलहरिणाद्याः । ग्राम्याः गवाश्वमहिषाद्याः । एवंभूता ये पशवः सन्ति तथा अपक्षाः पक्षरहिताः प्राणिनो ये सन्ति पक्षिणः पक्षवन्तश्च ये सन्ति ते सर्वे ब्रह्मचारिणो जाताः ब्रह्मचर्यप्रभावाद् उत्पन्ना इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

पृथक् सर्वे प्राजापत्याः प्राणानात्मसु बिभ्रति ।

तान्त्सर्वान् ब्रह्म रक्षति ब्रह्मचारिण्याभृतम् ॥ २२ ॥

पृथक् । सर्वे । प्राजाऽपत्याः । प्राणान् । आत्मऽसु । बिभ्रति ।

तान् । सर्वान् । ब्रह्म । रक्षति । ब्रह्मऽचारिणि । आऽभृतम् ॥ २२ ॥

प्राजापत्याः प्रजापतिना सृष्टा देवमनुष्याद्याः सर्वे आत्मसु शरीरेषु प्राणान् पृथक् नाना स्वस्वसंबन्धिन एव बिभ्रति धारयन्ति पोषयन्ति वा । * डुभृञ् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । "अदभ्यस्तात्" इति झस्य अदादेशः । "भृञाम् इत्" इति अभ्यासस्य इत्त्वम् * । तान् सर्वान् प्राणान् ब्रह्मचारिणि आचार्यमुखाद् आभृतम् आहृतम् अध्ययनेन संपादितं ब्रह्म वेदात्मकं रक्षति पालयति । ब्रह्मचार्यधीतं ब्रह्म सर्वप्राणिरक्षणक्षमम् इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

देवानामेतत् परिषूतमनभ्यारूढं चरति रोचमानम् ।

तस्माज्जातं ब्राह्मणं ब्रह्म ज्येष्ठं देवाश्च सर्वे अमृतेन साकम् ॥ २३ ॥

देवानाम् । एतत् । परिऽसूतम् । अनभिऽआरूढम् । चरति । रोचमानम् ।

तस्मात् । जातम् । ब्राह्मणम् । ब्रह्म । ज्येष्ठम् । देवाः । च । सर्वे । अमृतेन । साकम् ॥ २३ ॥

---

१ P बिभ्रति. We with P J Cr.

एतत् सर्वापरोक्षं परब्रह्म देवानां परिषूतम् परिगृहीतम् । आत्मतया साक्षात्कृतम् इत्यर्थः । [रोचमानम्] स्वप्रकाशचिद्रूपतया दीप्यमानम् अनभ्यारूढम् अन्यैरनाक्रान्तं सर्वोत्कर्षेण चरति वर्तते । तस्मात् सकाशाद् ब्राह्मणम् ब्रह्मणः संबन्धि ब्राह्मणस्य वा असाधारणं स्वं ज्येष्ठम् प्रवृद्धतमं प्रशस्यतमं वा ब्रह्म वेदात्मकं जातम् प्रादुर्भूतम् । "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितम् एतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्ववेदः" इति श्रुतेः [बृ° आ° २.४.१०] । देवाः तत्प्रतिपाद्या अग्न्यादयश्च सर्वे अमृतेन स्वोपभोग्येन अमृतत्वप्रापकेन सुधारसेन साकम् सह जाता इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

ब्रह्मचारी ब्रह्म भ्राजद् बिभर्ति तस्मिन् देवा अधि विश्वे समोताः ।
प्राणापानौ जनयन्नाद् व्यानं वाचं मनो हृदयं ब्रह्म मेधाम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मऽचारी । ब्रह्म । भ्राजत् । बिभर्ति । तस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । समऽओताः ।
प्राणापानौ । जनयन् । आत् । विऽआनम् । वाचम् । मनः । हृदयम् । ब्रह्म । मेधाम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यवान् पुरुषो भ्राजत् दीप्यमानं ब्रह्म वेदात्मकं बिभर्ति धारयति । तस्मिन् अधि उपरि विश्वे सर्वे देवाः समोताः संबद्धाः । "यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति" इति श्रुतेः [तै° आ° २.१५] । स च सर्वेषां देवानां निवासभूतो ब्रह्मचारी प्राणापानौ सर्वप्राणिसंबन्धिनौ जनयन् उत्पादयन् वर्तते । आत् अनन्तरं व्यानम् । "अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः" इति [छा° १.३.३] श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं व्यानाख्यं वायुम् वाचम् वागिन्द्रियं परापश्यन्त्यादिरूपां वा शब्दात्मिकां वाचम् मनः सर्वेन्द्रियानुग्राहकम् अन्तःकरणम् हृदयम् तदावासस्थानभूतं हृदयकमलम् ब्रह्म वेदात्मकम् मेधाम् आशुविद्याग्रहणकुशलां बुद्धिम् एतत् सर्वं ब्रह्मचारी जनयन् वर्तते ॥

चक्षुः श्रोत्रं यशो अस्मासु धेह्यन्नं रेतो लोहितमुदरम् ॥ २५ ॥

चक्षुः । श्रोत्रम् । यशः । अस्मासु । धेहि । अन्नम् । रेतः । लोहितम् । उदरम् ॥ २५ ॥

तानि कल्पद् ब्रह्मचारी सलिलस्य पृष्ठे तपोतिष्ठत् तप्यमानः समुद्रे ।
स स्नातो बभ्रुः पिङ्गलः पृथिव्यां बहु रोचते ॥ २६ ॥ (१६)

तानि । कल्पत् । ब्रह्मऽचारी । सलिलस्य । पृष्ठे । तपः । अतिष्ठत् । तप्यमानः । समुद्रे ।

सः । स्नातः । बभ्रुः । पिङ्गलः । पृथिव्याम् । बहु । रोचते ॥ २६ ॥ (१६)

पञ्चमी ॥ हे ब्रह्मन् ब्रह्मचार्यात्मक अस्मासु स्तोतृषु चक्षुः रूपग्राहकम् इन्द्रियं श्रोत्रम् शब्दग्राहकम् । प्राधान्याद् उपलक्षणत्वेन एतद् इन्द्रियद्वयम् उक्तम् । चक्षुःश्रोत्रादीनि सर्वाणि इन्द्रियाणि यशः कीर्तिं च अस्मासु धेहि धारय । आन्ध्यबाधिर्यादिकं कदाचिदपि अस्माकं मा भूद् इत्यर्थः । तथा भोज्यम् अन्नम् पुत्रादिकारणं रेतः लोहितम् शरीरगतम् असृक् उदरम् उदरोपलक्षितं समस्तशरीरम् । तानि एतानि अन्नादीनि ब्रह्मचारी कल्पत् कल्पयन् सलिलस्य पृष्ठे उदकस्य मध्ये तपस्तप्यमानः [समुद्रे] अतिष्ठत् । वर्तत इत्यर्थः । स तपस्वी ब्रह्मचारी अनिशं स्नातः स्नानेन पवित्रीकृतः बभ्रुः बभ्रुवर्णः । एतदेव विव्रियते पिङ्गल इति । पिङ्गलवर्णः सन् पृथिव्याम् भूम्यां बहु अधिकं रोचते दीप्यते ॥

[इति] तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"अग्निं ब्रूमः" इत्यादि सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् । तस्य बृहद्गणे लघुगणे च पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणादौ विनियोगः ॥

अस्यार्थसूक्तस्य "मुञ्चन्तु मा [११.८.७] भवाशर्वाविदम् [११.८.९] या देवीः पञ्च [११.८.२२] यन्मातली रथक्रीतम्" [११.८.२३] इत्येताश्चतस्र ऋचो वर्जयित्वा सप्तमतीके अंहोलिङ्गगणे पाठात् "अनुक्ता-

---

१ So A B B̈ C D E K K̈ R S̈ V Cs, and Sâyaṇa's text in S'. २ B रोचत. ३ P तपमानः.

न्यप्रतिषिद्धानि• भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः" [कौ. ४. ८] इत्यादिषु सर्वभैषज्यादिकर्मसु गणप्रयुक्तो विनियोगोनुसंधेयः ॥

तथा "हस्तिरथदानानुक्रमं वक्ष्ये" इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे ।

तस्मात् सर्वेषु दानेष्वनुक्तविधिकेषु च ।

अग्निं ब्रूम इति सूक्तेनाज्यतन्त्रेण होमयेत् । इति [प॰ १४. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अ॒ग्निं ब्रू॑मो॒ वन॒स्पती॒नोष॑धीरु॒त वी॒रुधः॑ ।

इन्द्रं॒ बृह॒स्पतिं॒ सूर्यं॒ ते नो॑ मुञ्च॒न्त्वंह॑सः ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । ब्रू॒मः॒ । व॒न॒स्पती॑न् । ओष॑धीः । उ॒त । वी॒रुधः॑ ।

इन्द्र॑म् । बृह॒स्पति॑म् । सूर्य॑म् । ते । नः॒ । मु॒ञ्च॒न्तु॒ । अंह॑सः ॥ १ ॥

अग्निः अग्रणीः सर्वेषां देवानाम् आदिभूतो देवः । "अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्" इति [तै॰ ब्रा॰ २. ४. ३. ३] श्रुतेः । तादृशम् अग्निं ब्रूमः स्तुमः । यद्वा इष्टफलं याचामहे । तथा वनस्पतीन् पृथिव्यधिदेवतेन तेनाग्निना संवर्धितान् महावृक्षान् ओषधीः व्रीहियवाद्याः [उत अपि च] वीरुधः आरण्या लतारूपाः ताः सर्वा ब्रूमः स्तुमः । तथा इन्द्रम् द्युलोकाधिपतिं बृहस्पतिम् बृहतां देवानां पतिं सूर्यम् सर्वस्य प्रेरकम् आदित्यं च ब्रूमः स्तुमः । ते सर्वे नः अस्मान् अंहसः पापात् मुञ्चन्तु ॥

द्वितीया ॥

ब्रूमो राजा॑नं॒ वरु॑णं मि॒त्रं विष्णु॒मथो॒ भग॑म् ।

अंशं॒ विव॑स्वन्तं ब्रूम॒स्ते नो॑ मुञ्च॒न्त्वंह॑सः ॥ २ ॥

ब्रू॒मः । राजा॑नम् । वरु॑णम् । मि॒त्रम् । विष्णु॑म् । अथो॒ इति॑ । भग॑म् ।

अंश॑म् । विव॑स्वन्तम् । ब्रू॒मः॒ । ते । नः॒ । मु॒ञ्च॒न्तु॒ । अंह॑सः ॥ २ ॥

अत्र वरुणादयः सूर्यमूर्तयः स्तूयन्ते । राजानम् राजमानम् ईशितारं

1 S' विप्युक्त° for अनुक्त° which we with the *Paris'ishta*.

वा वरुणं देवं ब्रूमः स्तुमः । मित्रम् सर्वस्य मित्रभूतं देवं विष्णुम् व्यापनशीलं देवम् अथो अपि च भगम् भजनीयं देवम् अंशम् एतत्संज्ञं देवं विवस्वन्तम् दिवस्वत्संज्ञं देवं ब्रूमः स्तुमः । ते नो मुञ्चन्त्वंहस इति समानम् ॥ एते च आदित्यास्तैत्तिरीयेऽनुक्रम्यन्ते । "मित्रश्च वरुणश्च । धाता चार्यमा च । अंशश्च भगश्च । इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येते" [तै॰आ॰१.१३.३] । आचार्यैस्तु द्वादशादित्याः परिगणिताः ।

धात्रर्यममित्राख्या वरुणांशभगा विवस्वदिन्द्रयुताः ।
पूषाह्वयपर्जन्यौ त्वष्टा विष्णुश्च भानवः प्रोक्ताः । इति ॥

तृतीया ॥

ब्रूमो देवं सवितारं धातारमुत पूषणम् ।
त्वष्टारमग्रियं ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ३ ॥

ब्रूमः । देवम् । सवितारम् । धातारम् । उत । पूषणम् ।
त्वष्टारम् । अग्रियम् । ब्रूमः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ ३ ॥

देवम् दानादिगुणयुक्तं सवितारम् सर्वस्य प्रेरकं ब्रूमः स्तुमः । तथा धातारम् । उतशब्दः अप्यर्थे । पूषणमपि स्तुमः । अग्रियम् अग्रे भवः अग्रियः । प्रथमगण्य इत्यर्थः । "अग्राद् यत्" "घच्छौ च" इति घच् प्रत्ययः । चित्वाद् अन्तोदात्तत्वम् । तादृशं त्वष्टारं ब्रूमः स्तुमः ॥ गतम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

गन्धर्वाप्सरसो ब्रूमो अश्विना ब्रह्मणस्पतिम् ।
अर्यमा नाम यो देवस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ४ ॥

गन्धर्वऽअप्सरसः । ब्रूमः । अश्विना । ब्रह्मणः । पतिम् ।
अर्यमा । नाम । यः । देवः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ ४ ॥

गन्धर्वाश्च अप्सरसश्च गन्धर्वाप्सरसः । "अग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सर-

1 S' एवं. 2 S' inserts देवं after प्रेरकं.

सः" [तै° सं° ३. ४. ७. १] इत्यादिमन्त्रवर्णप्रसिद्धान् गन्धर्वाप्सरोरूपान् देवगणान् ब्रूमः स्तुमः। तथा अश्विना अश्विनौ स्तुमः। ब्रह्मणो वेदराशेः पतिं स्वामिनम् तथा अर्यमा नाम अर्यमेति प्रसिद्धो यो देवोस्ति तमपि स्तुमः। ते सर्वे नः अस्मान् अंहसः मुञ्चन्त्विति शेषं समानम्॥

पञ्चमी॥

अहोरात्रे इदं ब्रूमः सूर्याचन्द्रमसावुभा।
विश्वानादित्यान् ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः॥ ५॥

अहोरात्रे इति। इदम्। ब्रूमः। सूर्याचन्द्रमसौ। उभा।
विश्वान्। आदित्यान्। ब्रूमः। ते। नः। मुञ्चन्तु। अंहसः॥ ५॥

अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रे ते उद्दिश्य इदं स्तुतिवाक्यं ब्रूमः। सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ अहोरात्रयोरधिष्ठातृदेवौ उभा उभौ स्तुमः। विश्वान् [सर्वान्] आदित्यान् अदितेः पुत्रान् ब्रूमः स्तुमः॥ गतम् अन्यत्॥

षष्ठी॥

वातं ब्रूमः पर्जन्यमन्तरिक्षमथो दिशः।
आशाश्च सर्वा ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः॥ ६॥

वातम्। ब्रूमः। पर्जन्यम्। अन्तरिक्षम्। अथो इति। दिशः।
आशाः। च। सर्वाः। ब्रूमः। ते। नः। मुञ्चन्तु। अंहसः॥ ६॥

वातम् वायुं ब्रूमः स्तुमः। पर्जन्यम् वृष्टिप्रदं देवम् अन्तरिक्षम् आकाशम् अथो अपि च दिशः दिग्देवता आशाः विदिशश्च सर्वास्ता ब्रूमः स्तुमः॥

सप्तमी॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादहोरात्रे अथो उषाः।
सोमो मा देवो मुञ्चतु यमाहुश्चन्द्रमा इति॥ ७॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अहोरात्रे इति । अथो इति । उषाः ।
सोमः । मा । देवः । मुञ्चतु । यम् । आहुः । चन्द्रमाः । इति ॥ ७ ॥

शपथ्यात् शपथप्रभवात् पापात् मा मां मुञ्चन्तु अहोरात्रे अहरभिमानिदेवता राज्यभिमानिदेवता च अथो अपि च उषाः अहोरात्रयोः संधौ वर्तमाना उषःकालाभिमानिनी देवता । तासां बहुत्वात् मुञ्चन्तु इति बहुवचनम् । तथा सोमो देवः मा मां तस्मात् पापात् मुञ्चतु । तं विशिनष्टि । यं सोमं चन्द्रमा इति आहुः अभिज्ञाः कथयन्ति । स सोमोत्र मोचक इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

पार्थिवा दिव्याः पशव आरण्या उत ये मृगाः ।
शकुन्तान् पक्षिणो ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ८ ॥

पार्थिवाः । दिव्याः । पशवः । आरण्याः । उत । ये । मृगाः ।
शकुन्तान् । पक्षिणः । ब्रूमः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ ८ ॥

पार्थिवाः इत्यादि व्याख्यातम् [११. ७. २१] । हरिणशार्दूलसिंहाद्या मृगाः । तान् पार्थिवादीन् स्तुम इति शेषः । शकुन्तान् शकुनभूतान् पक्षिणः पिङ्गलादीन् ब्रूमः स्तुमः ॥

नवमी ॥

भवाशर्वाविदं ब्रूमो रुद्रं पशुपतिश्च यः ।
इषूर्या एषां संविद्म ता नः सन्तु सदा शिवाः ॥ ९ ॥

भवाशर्वौ । इदम् । ब्रूमः । रुद्रम् । पशुऽपतिः । च । यः ।
इषूः । याः । एषाम् । सम्ऽविद्म । ताः । नः । सन्तु । सदा । शिवाः ॥ ९ ॥

भवश्च शर्वश्च भवाशर्वौ । तावुद्दिश्य इदं स्तुतिवाक्यं ब्रूमः वदामः । तथा रुद्रं स्तुमः । यश्च पशुपतिर्देवस्तमपि स्तुमः । एते च देवाः "भवाशर्वौ मृडतम" [११. २] इत्यस्मिन् सूक्ते प्रपञ्चिताः । एषां देवानां

1 S' omit इत्या॰.

या इषुः शरान् संविद्मः संजानीमः ता नः अस्माकं सदा सर्वदा शि-वाः सुखहेतवः [सन्तु] भवन्तु ॥

दशमी ॥

दिवं ब्रूमो नक्षत्राणि भूमिं यक्षाणि पर्वतान्।

समुद्रा नद्यो वेशन्तास्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १० ॥ (१७)

दिवम्। ब्रूमः। नक्षत्राणि। भूमिम्। यक्षाणि। पर्वतान्।

समुद्राः। नद्यः। वेशन्ताः। ते। नः। मुञ्चन्तु। अंहसः ॥ १० ॥ (१

दिवम् द्योतमानां द्यां ब्रूमः स्तुमः। तत्राश्रितानि नक्षत्राणि पुण्य-कृतां धामानि। "सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि" इति श्रुतेः [तै° सं° ५. ४. १. ३]। तानि स्तुमः। तथा भूमिं स्तुमः। यक्षाणि पूज्यानि तत्रत्यानि पुण्यक्षेत्राणि स्तुमः। तथा पर्वतान् हिमवत्प्रमुखान् महागिरीन् स्तुमः। समुद्राः सप्तसंख्याका भूम्याश्रिताः प्रसिद्धाः। न-द्यश्च गङ्गाद्याः। वेशन्ताः तदपेक्षया अल्पानि अन्यानि सरांसि। तान् सर्वान् स्तुमः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"सप्तर्षीन् वा इदं ब्रूमः" इति सूक्तस्य पूर्ववद् विनियोगः।

श्रौतदर्शपूर्णमासयोः प्राशित्रभक्षणानन्तरम् "यन्मातली रथक्रीतम्" इत्यनया ब्रह्मा अद्भिर्मार्जयेत्। तद् उक्तं वैताने। "प्राशित्रं यवमात्रम् अधस्ताद् उपरिष्टाद् वाभिधारितम्" इत्युपक्रम्य "मातल्याद्भिर्मार्जयित्वा प्राणान् संस्पृशते" इति [वै° १. ३] ॥

पञ्चमसूक्ते प्रथमा ॥

सप्तर्षीन् वा इदं ब्रूमोपो देवीः प्रजापतिम्।

पितॄन् यमश्रेष्ठान् ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ११ ॥

¹ P J यक्षाणि। We with P Cr. ² B K K̄ D S̄ V सप्तऋषीं°. D̄c सप्तर्षीन् corrected to सप्तऋषीन्. Cs सप्तर्षी°. Sāyaṇa's text: सप्तऋषीं°. We with A B C E R.

1 S' भवंत. The text in S' is संतु. 2 S' वर्णा सानि for पूतानि.

सप्तऽऋषीन् । वै । इदम् । ब्रूमः । अपः । देवीः । प्रजाऽपतिम् ।
पितॄन् । यमऽश्रेष्ठान् । ब्रूमः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ ११ ॥

सप्तर्षीन् उद्दिश्य खलु इदं स्तुतिवचनं ब्रूमः । अथ वा तान् इदं फलं याचामहे । तथा अपो देवीः अब्देवताः प्रथमसृष्टाः स्तुमः । प्रजापतिम् तासां स्रष्टारं स्तुमः । तथा यमश्रेष्ठान् यमः श्रेष्ठो मुख्योधिपतिर्येषां तान् पितॄन् बर्हिषदग्निष्वात्तादीन् ब्रूमः स्तुमः ॥

द्वितीया ॥

ये देवा दिविषदो अन्तरिक्षसदश्च ये ।
पृथिव्यां शक्रा ये श्रितास्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १२ ॥

ये । देवाः । दिविऽसदः । अन्तरिक्षऽसदः । च । ये ।
पृथिव्याम् । शक्राः । ये । श्रिताः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १२ ॥

ये दिविसदः द्युलोके सीदन्तः उपविशन्तो देवाः । [1] षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । "सत्सूद्विष॰" इत्यादिना क्विप् [1] । तथा ये च अन्तरिक्षसदः अन्तरिक्षे उपविष्टाः तथा पृथिव्याम् भूमौ शक्राः शक्ता देवा ये श्रिताः आश्रिताः ॥ अन्यद् गतम् ॥

तृतीया ॥

आदित्या रुद्रा वसवो दिवि देवा अथर्वाणः ।
अङ्गिरसो मनीषिणस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १३ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । दिवि । देवाः । अथर्वाणः ।
अङ्गिरसः । मनीषिणः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १३ ॥

आदित्याः अदितेः पुत्रा द्वादशसंख्याकाः । रुद्राः एकादश । वसवः अष्टौ । एते च दिवि वर्तमाना गणत्रयात्मका देवाः । विंशतिकाण्डात्मकस्यास्य वेदस्य द्रष्टारो महर्षयः अथर्वाणस्तेपि तत्संख्याकाः । अङ्गि-

१ P P̍ J सप्त॰ऽर्षीन् ।. We with Cr. २ P शक्रः ।. We with P̍ J Cr.

1 So S'. S''s text too : दिविसदः.

रसोपि अस्य वेदस्य द्रष्टारस्तावन्तः । मनीषिणः मनस ईषिणः सर्वज्ञाः ते सर्वे अस्माभिः स्तुताः नः अस्मान् अंहसः पापात् मुञ्चन्तु ॥

चतुर्थी ॥

यज्ञं ब्रूमो यजमानमृचः सामानि भेषजा ।
यजूंषि होत्रा ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १४ ॥

यज्ञम् । ब्रूमः । यजमानम् । ऋचः । सामानि । भेषजा ।
यजूंषि । होत्राः । ब्रूमः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १४ ॥

यज्ञम् अग्निष्टोमादिकं ब्रूमः स्तुमः । तथा यजमानम् तत्फलभाजं स्तुमः । ऋचः तस्मिन् यज्ञे याज्यादिरूपेण विनियुक्ताः पादबद्धा मन्त्राः । तथा सामानि फलवद्यज्ञसाधनस्तोत्रनिर्वर्तकानि प्रगीतमन्त्रात्मकानि रथन्तरबृहद्वैरूपादीनि । भेषजा यानि च भेषजानि शान्तिकराणि वामदेव्यादीनि । यजूंषि तस्मिन् यज्ञे आध्वर्यवकर्मसु करणतया विनियुक्तानि क्रियमाणानुवादीनि वा प्रश्लिष्टपठितानि । होत्राः । होता मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टा अच्छावाक आग्नीध्र इति तस्मिन् सोमयागे सप्त वषट्कर्तारः तेषां क्रिया होत्राः । एतान् ऋक्सामादीन् यज्ञावयवान् ब्रूमः स्तुमः ॥

पञ्चमी ॥

पञ्च राज्यानि वीरुधां सोमश्रेष्ठानि ब्रूमः ।
दर्भो भङ्गो यवः सहस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥

पञ्च । राज्यानि । वीरुधाम् । सोमऽश्रेष्ठानि । ब्रूमः ।
दर्भः । भङ्गः । यवः । सहः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १५ ॥

वीरुधाम् विरोहणशीलानाम् ओषधीनां पञ्चसंख्याकानि राज्यानि रा

१ K K̃ V पञ्च राज्यानि. Dc पंचं गुर्यानि changed to पंचु राज्यानि. We with A B C D E R S̃ Cs.

1 S′ omit पापात् मु°. 2 S′ omits या° and leaves space for five letters before °ज्या

ज्ञा भिषजा विनियुज्यमानानि पत्रकाण्डपुष्पफलमूलात्मकानि सोमश्रेष्ठानि । सोमो ह्यासां राजा । अतः स एव श्रेष्ठः प्रशस्यतमो येषां तथाविधानि वीरुधां राज्यानि ब्रूमः स्तुमः । तथा दर्भः कुशमयः प्रसिद्धः । भङ्गः शणः । यवः ओषधिविशेषः प्रसिद्धः । सहः कश्चिद् ओषधिविशेषः । एतेपि अस्माभिः स्तुताः पापाद् मुञ्चन्तु ॥ यद्वा वीरुधाम् ओषधीनां मध्ये पञ्चसंख्याकानि राज्यानि राज्ञः सोमस्य कर्माणि क्रियाविशेषनिष्पन्नानि । भेषजानीत्यर्थः । तानि च सोमश्रेष्ठानि सोमो लतारूपेण उत्पन्नः श्रेष्ठः प्रशस्यतमः येषां तानि । एतेन सोमलतात्मकम् एकं राज्यम् इत्युक्तं भवति । दर्भादीनि च चत्वारि एवं पञ्च राज्यानि स्तुम इति ॥

॥

अरायान् ब्रूमो रक्षांसि सर्पान् पुण्यजनान् पितॄन् ।
मृत्यूनेकशतं ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १६ ॥

अरायान् । ब्रूमः । रक्षांसि । सर्पान् । पुण्यऽजनान् । पितॄन् ।
मृत्यून् । एकऽशतम् । ब्रूमः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १६ ॥

अरायान् दानप्रतिबन्धकान् हिंसकान् ब्रूमः स्तुमः । यद्वा अरायाः आर्तिकरा रक्षोवद् बाधकाः पिशाचविशेषाः । तान् ब्रूमः स्तुमः । तथा रक्षांसि । ※ रक्षो रक्षितव्यम् अस्माद् इति यास्कः [नि० ४. १८] ※ । राक्षसान् । सर्पान् पन्नगान् । पुण्यजनान् यातुधानान् । पितॄन् पूर्वपुरुषान् पितृलोकं गतान् । मृत्यून् मारयितॄन् देवान् एकशतम् एकोत्तरशतसंख्याकान् । "शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः । आत्मैकशततम" इति [तै० ब्रा० १. ७. ६. ४] श्रुतेर्मर्त्यः पुरुषः एकशतप्रकारः । ततो मारयितुर्मृत्योरपि तावत्प्रकारत्वं युज्यत एव । तथा च अन्यत्रापि मन्त्रवर्णो दृश्यते । "अपास्य योसिनात् पाशान् मृत्यून् एकशतं च" इति । तान् सर्वान् ब्रूमः स्तुमः ॥

1 S′ omit राज्यानि रा०. 2 S′ च for चत्वारि. 3 S′ leaves space for two or three letters and then reads यान् for अरायान्. 4 So S′. 5 S′ येसिनात्.

सप्तमी ॥

ऋतून् ब्रूम ऋतुपतीनार्तवानुत हायनान् ।
समाः संवत्सरान् मासांस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १७ ॥

ऋतून् । ब्रूमः । ऋतुऽपतीन् । आर्तवान् । उत । हायनान् ।
समाः । समऽवत्सरान् । मासान् । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥१७॥

ऋतून् वसन्ताद्यान् ब्रूमः स्तुमः । तथा ऋतुपतीन् तेषाम् ऋतूनाम् अधिपतीन् । तत्र वसन्तस्य वसवोधिपतयः । "वसन्तेनर्तुना देवा वसवस्त्रिवृता स्तुतम्" इति श्रुतेः [तै° ब्रा° २. ६. १९. १] । ग्रीष्मस्य रुद्रा अधिपतयः । "ग्रीष्मेण देवा ऋतुना रुद्राः पञ्चदशे स्तुतम्" इति [तै° ब्रा° २. ६. १९. १] आम्नानात् । वर्षर्तोरादित्या अधिपतयः । "वर्षाभिर्ऋतुनादित्याः" इति [तै° ब्रा° २. ६. १९. १] श्रूयमाणत्वात् । शरदृतोर्ऋभवोधिपतयः । "शारदेनर्तुना देवा एकविंश ऋभवः स्तुतम्" इति [तै° ब्रा° २. ६. १९. २] श्रुतेः । "हेमन्तशिशिरयोः समासेन" [ऐ° ब्रा° १. १] इति एकत्वश्रवणात् समासेन तयोर्मरुतोधिपतयः । श्रूयते हि । "हेमन्तेनर्तुना देवा मरुतस्त्रिणवे स्तुतम्" इति [तै° ब्रा° २. ६. १९. २] । इत्थं वसुरुद्रादीन् ऋतुपतीन् ब्रूमः स्तुमः । आर्तवान् तत्तदृतुविशेषसंबन्धिनः पदार्थान् । उतशब्दः अप्यर्थे । हायनान् समाः संवत्सरान् इति पर्यायशब्दाश्चान्द्रसौरसावनभेदेन त्रिविधसंवत्सराभिप्रायाः । मासान् चैत्राद्यान् । एतान् सर्वान् ब्रूमः स्तुमः ॥

अष्टमी ॥

एतं देवा दक्षिणतः पश्चात् प्राञ्च उदेत ।
पुरस्तादुत्तराच्छक्रा विश्वे देवाः समेत्य ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १८ ॥

आ । इत । देवाः । दक्षिणतः । पश्चात् । प्राञ्चः । उतऽएत ।
पुरस्तात् । उत्तरात् । शक्राः । विश्वे । देवाः । समऽएत्य । ते । नः ।
मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १८ ॥

१ P पाञ्चः I. We with P J Cr.

1 S' इव for इति. 2 S' शरदृताऋभवोधिपतयः. 3 S' मरुतस्तृणवे.

हे देवाः दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि [स्थिता यूयम्] एत आगच्छत । एवं चतसृषु दिक्षु अवस्थिताः सर्वे देवाः समेत्य समागत्य ते यूयम् अस्मान् अंहसः पापात् । मुञ्चतेति शेषः ॥

नवमी ॥

विश्वान् देवानिदं ब्रूमः सत्यसंधानृतावृधः ।
विश्वाभिः पत्नीभिः सह ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १९ ॥

विश्वान् । देवान् । इदम् । ब्रूमः । सत्यऽसंधान् । ऋतऽवृधः ।
विश्वाभिः । पत्नीभिः । सह । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १९ ॥

विश्वे देवा नाम देवगणाः । तान् उद्दिश्य इदं स्तुतिवचनं ब्रूमः वदामः । यद्वा इदं फलं याचामहे । कीदृशान् । सत्यसंधान् सत्यप्रतिज्ञान् । ऋतावृधः ऋतम् इति सत्यस्य यज्ञस्य वा नामधेयम् तस्य वर्धयितॄन् । विश्वाभिः पत्नीभिः विश्वाख्याभिर्देवीभिः सह । तान् ब्रूम इत्यर्थः । ते न इत्यादि समानम् ॥

दशमी ॥

सर्वान् देवानिदं ब्रूमः सत्यसंधानृतावृधः ।
सर्वाभिः पत्नीभिः सह ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ २० ॥

सर्वान् । देवान् । इदम् । ब्रूमः । सत्यऽसंधान् । ऋतऽवृधः ।
सर्वाभिः । पत्नीभिः । सह । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ २० ॥

विश्वशब्दस्य स्थाने सर्वशब्द एव विशेषः । उक्तान् अनुक्तांश्च सर्वान् देवान् । अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् ॥

एकादशी ॥

भूतं ब्रूमो भूतपतिं भूतानामुत यो वशी ।
भूतानि सर्वा संगत्य ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ २१ ॥

भूतम् । ब्रूमः । भूतऽपतिम् । भूतानाम् । उत । यः । वशी ।

1 So S'.

भूतानि। सर्वी। सम्ऽगत्यं। ते। नः। मुञ्चन्तु। अंहसः॥ २१॥

भूतम् लब्धसत्ताकं वस्तुमात्रं ब्रूमः स्तुमः। भूतपतिम् तस्य भूतस्य अधिपतिम् ईश्वरम्। उत अपि च तेषां सर्वेषां भूतानां यो वशी वशयिता नियन्ता तमपि स्तुमः। सर्वा सर्वाणि तानि भूतानि संगत्य संभूयागत्य॥ गतम् अन्यत्॥

द्वादशी॥

या देवीः पञ्च प्रदिशो ये देवा द्वादशर्तवः।

संवत्सरस्य ये दंष्ट्रास्ते नः सन्तु सदा शिवाः॥ २२॥

याः। देवीः। पञ्च। प्रऽदिशः। ये। देवाः। द्वादश। ऋतवः।

सम्ऽवत्सरस्यं। ये। दंष्ट्राः। ते। नः। सन्तु। सदा। शिवाः॥ २२॥

याः प्रसिद्धाः पञ्चसंख्याकाः प्रदिशः प्रधानदिशः [देवीः] देव्यो दानादिगुणयुक्ता देवतारूपा वा सन्ति ये देवाः दानादिगुणयुक्ता द्वादशसंख्याका ऋतवः "मधुश्च माधवश्च" इत्येवम् [तै॰सं॰१.४.१४] अनुक्रान्ता मासाः तथा संवत्सरस्य द्वादशमासात्मकस्य प्रजापतेर्ये दंष्ट्राः दशन्ति खादन्ति एभिरिति दंष्ट्रा दन्तविशेषाः। ※"दाम्नीशस॰" इत्यादिना करणे ष्ट्रन् प्रत्ययः※। ते चात्र संवत्सरसंबन्धिनो विघ्याद्दिदुष्टकालात्मकाः। ते सर्वे नः अस्माकं सदा सर्वदा शिवाः कल्याणहेतवः सन्तु॥

त्रयोदशी॥

यन्मातली रथक्रीतममृतं वेद भेषजम्।

तदिन्द्रो अप्सु प्रावेशयत् तदापो दत्त भेषजम्॥ २३॥ (१८)

यत्। मातली। रथऽक्रीतम्। अमृतम्। वेद। भेषजम्।

तत्। इन्द्रः। अप्ऽसु। प्र। अवेशयत्। तत्। आपः। दत्त। भेषजम्॥ २३॥ (१८)

1 So we read with A B B C D E K K R S V Cs De. See Rw.

मातली इन्द्रस्य सारथिः रथक्रीतम् रथस्य क्रयेण लब्धम् अमृतम् अमरणसाधनं यद् भेषजं वेद जानाति तत् भेषजम् इन्द्रस्तस्य रथस्य अधिपतिर्देवः अप्सु उदकेषु प्रावेशयत् प्राक्षिपत् । हे आपः यूयं तत् मातलिना क्रीतम् इन्द्रेण क्षिप्तं भेषजम् औषधं दत्त अस्मभ्यं प्रयच्छत ॥

पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये एकादशकाण्डे

तृतीयोनुवाकः ॥

चतुर्थेनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र आद्यैस्त्रिभिः सूक्तैर्ब्रह्मौदनाख्ये सवयज्ञे हुतशिष्टस्य ओदनस्य सर्वजगत्कारणभूतब्रह्माभेदेन स्तुतिः क्रियते । तत्रैव एषां विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमसूक्ते प्रथमा ॥

उच्छि॑ष्टे॒ नाम॑ रू॒पं चोच्छि॑ष्टे लो॒क आहि॑तः ।

उच्छि॑ष्ट॒ इन्द्र॑श्चा॒ग्निश्च॒ विश्व॑म॒न्तः स॒माहि॑तम् ॥ १ ॥

उत्ऽशि॑ष्टे । नाम॑ । रू॒पम् । च॒ । उत्ऽशि॑ष्टे । लो॒कः । आऽहि॑तः ।

उत्ऽशि॑ष्टे । इन्द्रः॑ । च॒ । अ॒ग्निः । च॒ । विश्व॑म् । अ॒न्तः । स॒म्ऽआहि॑तम् ॥ १ ॥

उच्छिष्टे । होमाद् ऊर्ध्वं शिष्यते अवशिष्यत इति हुतावशिष्टः प्राशनार्थ ओदनः उच्छिष्टः । तस्य देवसृष्टिहेतुत्वं तावच्छ्रूयते हि । "अ-"दितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनम् अपचत् । तस्या उच्छे-"षणम् अददुः । तत् प्राश्नात् । सा रेतोधत्त । तस्यै धाता चार्यमा "चाजायेताम्" इत्यादि [तै॰ ब्रा॰ १.१.९.१] । तथा अस्मिन्नेव वेदे मुण्डकोपनिषदि अन्नस्य सर्वजगद्धेतुता समाम्नास्यते ।

तपसा चीयते ब्रह्म ततोन्नम् अभिजायते ।

अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥

इति [मु॰ १.१.८] । तस्मिन् उच्छिष्टे हुतशिष्टे अन्ने नाम नामधेयात्मकः शब्दप्रपञ्चः रूपम् तेन निरूपणीयः अर्थप्रपञ्चश्च तद् उभयम् अ

1 S' हुतावशिष्ट. 2 S' तस्मिन्नेव.

हितम् आस्थितम् । नामरूपात्मकः प्रपञ्चस्तस्मिन् कारणभूते समाश्रित्य लब्धसत्ताकोवतिष्ठत इत्यर्थः । यद्वा "अथात आदेशो नेति नेति" [बृ° आ° २. ३. ११] "नेह नानास्ति किंचन" [बृ° आ° ४. २. २१] इत्येवं दृश्यप्रपञ्चनिषेधाद् ऊर्ध्वं तदवधित्वेन शिष्यते अवशिष्यत इत्युच्छिष्टं बाधावधित्वेन शिष्यमाणं परं ब्रह्म । तस्मिन् शुक्त्यादौ रजतादिवत् नाम रूपं चेति द्विधाभूतं समस्तं जगत् आहितम् आरोपितम् । वर्तत इत्यर्थः । इत्थं सामान्येन सर्वजगदाधारत्वम् अभिधाय विशेषतो निर्दिशति उच्छिष्टे लोक आहित इत्यादिना । उच्छिष्टे उच्छिष्यमाणे[1] ब्रह्माभिन्ने कारणभूते तस्मिन्नोदने लोकः पृथिव्यादिरूपः सर्वो लोकः आहितः आस्थितः । तस्मिन्नेव उच्छिष्टे द्युलोकाधिपतिः [इन्द्रश्च] पृथिव्यधिपतिः अग्निश्च उभौ आहितौ । किं बहुना एतदुपलक्षितं विश्वम् सर्वं जगत् अन्तः मध्ये समाहितम् सम्यग् ईश्वरेण स्थापितम् ॥

द्वितीया ॥

उच्छिष्टे द्यावापृथिवी विश्वं भूतं समाहितम् ।
आपः समुद्र उच्छिष्टे चन्द्रमा वात आहितः ॥ २ ॥

उत्ऽशिष्टे । द्यावापृथिवी इति । विश्वम् । भूतम् । समऽआहितम् ।
आपः । समुद्रः । उत्ऽशिष्टे । चन्द्रमाः । वातः । आऽहितः ॥ २ ॥

प्रथमयर्चा संग्रहेण उक्त एवार्थः एतदादिभिर्मन्त्रैर्बहुधा प्रपञ्च्यते । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ उच्छिष्टे उच्छिष्यमाणे ब्रह्मणि तदात्मके हुतशिष्टौदने वा समाहिते । आश्रित्य वर्तेते इत्यर्थः । भूतम् तत्रत्यं यद् भूतजातं विश्वम् सर्वं तद् उच्छिष्टे समाहितम् सम्यग् निहितम् । तदाधारवशात् प्रचलतीत्यर्थः । तथा आपः व्यापनशीलाः प्रथमसृष्टा जगत्कारणभूताः तासां समुदायात्मकः समुद्रश्च तस्मिन् उच्छिष्टे समाहितः । चन्द्रमाः तस्मात् समुद्रान् मथ्यमानाद् उत्पन्नः वातः वायुः अन्तरिक्षाधिपतिर्देवः आहितः आश्रितः ॥

1 S' उच्छिष्यमाण°.

तृतीया ॥

सन्नुच्छिष्टे असंश्चोभौ मृत्युर्वाजः प्रजापतिः ।
लौक्या उच्छिष्ट आयत्ता व्रश्च द्रश्चापि श्रीर्मयि ॥ ३ ॥

सन् । उत्ऽशिष्टे । असन् । च । उभौ । मृत्युः । वाजः । प्रजाऽपतिः ।
लौक्याः । उत्ऽशिष्टे । आऽयत्ताः । व्रः । च । द्रः । च । अपि । श्रीः ।
मयि ॥ ३ ॥

सन् सत्तया क्रोडीकृतो भावरूपः प्रपञ्चः । असन् अभावात्मकश्च । उभौ सदसतौ उच्छिष्टे तस्मिन् उदीरितलक्षणे । कार्यत्वेन वर्तेते इत्यर्थः । तथा तस्य सदसदात्मकस्य प्रपञ्चस्य [मारको] मृत्युः वाजः तदीयं बलं तस्य सर्वस्य स्रष्टा प्रजापतिश्च तत्रैव आहिताः । तथा लौक्याः लोकसंबन्धिन्यः प्रजाः तस्मिन् उच्छिष्टे आहिताः स्थापिताः । तथा व्रः वारको वरुणः द्रः द्रावकः अमृतमयः सोमः । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । तावपि अस्मिन् आहितौ । तत्प्रसादात् श्रीः संपत् मयि विदुषि आहिता आस्थिता भवतु ॥

चतुर्थी ॥

दृढो दृंहस्थिरो न्यो ब्रह्म विश्वसृजो दश ।
नाभिमिव सर्वतश्चक्रमुच्छिष्टे देवताः श्रिताः ॥ ४ ॥

दृढः । दृंहऽस्थिरः । न्यः । ब्रह्म । विश्वऽसृजः । दश ।
नाभिम्ऽइव । सर्वतः । चक्रम् । उत्ऽशिष्टे । देवताः । श्रिताः ॥ ४ ॥

दृढः दृढाङ्गः । प्रवृद्धशरीरो देव इत्यर्थः । दृह दृहि वृद्धौ । "दृढः स्थूलबलयोः" इति निष्ठायां निपात्यते । दृंह[स्थिर]ः

१ K आयंत्ता. De आयंत्ता corrected to आयत्ता. We with A B B[h] C D E K[m] R S[m] V Cs. २ P आऽयंत्ताः ।. We with P J Cr. ३ So A B[h] B C D E K K[m] R S[m] I P[2] J V Cs De. See the next note. ४ P P J दृंह । स्थिरः ।. Cr दृंहः । स्थिरः ।. We with Sâyaṇa's commentary. ५ So P P[2] J K Cr.

1 S' सद followed by a blank space for three letters, in place of मारको.

दृंहणेन स्थिरीकृतो लोकः। न्यः नेतारस्तत्रत्याः प्राणिनः। ब्रह्म परिवृढं जगत्कारणम् अव्यक्तात्मकम्। विश्वसृजः विश्वस्य स्रष्टारो नव ब्रह्माणः तत्स्रष्टा [दशमः एवं] दशसंख्याकाः। यद्वा नव प्राणाः मुख्यः प्राण एकः। एते हि प्रथमसृष्टा विश्वस्य स्रष्टारः। एते सर्वे उच्छिष्टे समाहिताः। अपि च देवताः इन्द्राद्याः सर्वे देवा नाभिमिव चक्रम् यथा रथचक्रं मध्यस्थं नाभिं सर्वत आवेष्ट्य वर्तते एवम् उच्छिष्टे श्रिताः आश्रिताः। कारणभूतं ब्रह्म आवेष्ट्य वर्तन्त इत्यर्थः॥

पञ्चमी॥

ऋक् साम यजुरुच्छिष्ट उद्गीथः प्रस्तुतं स्तुतम्।
हिङ्कार उच्छिष्टे स्वरः साम्नो मेडिश्च तन्मयि॥ ५॥

ऋक्। साम। यजुः। उत्ऽशिष्टे। उत्ऽगीथः। प्रऽस्तुतम्। स्तुतम्।
हिङ्ऽकारः। उत्ऽशिष्टे। स्वरः। साम्नः। मेडिः। च। तत्। मयि॥ ५॥

अनयोत्तरया च यज्ञाङ्गानां तदाश्रितत्वं प्रतिपाद्यते ऋक् साम यजुरिति। सर्वत्र जातावेकवचनम्। ऋचः पादबद्धा मन्त्रा यज्ञे याज्यानुवाक्यादिरूपेण विनियुक्ताः। सामानि प्रगीतमन्त्राः "आज्यैः स्तुवते" "पृष्ठैः स्तुवते" इत्येवं स्तोत्रसाधनत्वेन विनियुक्ताः। यजूंषि प्रश्लिष्टपठिता अनुष्ठेयार्थप्रकाशका मन्त्राः। तेषां लक्षणं जैमिनिराचार्योऽसूत्रयत्। "तेषाम् ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था" [जै°२.१.३५] "गीतिषु सामाख्या" [जै°२.१.३६] "शेषे यजुःशब्दः" [जै°२.१.३७] इति। एवं त्रिविधा मन्त्रा उच्छिष्टे उच्छिष्यमाणे ब्रह्मणि समाश्रिताः। तत्र आज्यादिस्तोत्रनिर्वर्तकानां साम्नां पञ्च भक्तयः हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनाख्याः प्रयोगशास्त्रेण कल्पिताः। तत्र च उद्गात्रा गीयमानो भाग उद्गीथः। प्रस्तुतम् प्रस्तोत्रा गीयमानः प्रस्तावाख्यो भागः। प्रस्तूयते स्तुतेः प्रारम्भः क्रियते अनेनेति प्रस्तुतम्। [illegible]प्रपूर्वात् स्तौतेः करणे निष्ठा [illegible] स्तुतम् स्तोत्रं स्तवनकर्म। हिङ्कारः सर्वैरुद्गातृभिः आदौ

१ V मेडिश्च. २ P हिङ्°. We with P J Cr.

प्रयुज्यमानो हिं इति शब्दः । स्वरः कृत्स्नसामाश्रितः क्रुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिमन्द्रात्मकः सप्तविधः स्वरः । अथ वा कानिचित् सामानि आ इ ई इत्येवमात्मकैः स्वरैः परिसमाप्यन्ते । तानि च सामानि स्वरनिधनानि इत्युच्यन्ते । स आकारोत्र स्वरशब्देन विवक्षितः । स च साम्नः संबन्धी । तथा मेडिः मेलयिता ऋगक्षराणां गानविशेषस्य च संसर्जकः स्तोभविशेषः । अथ वा मेलिरिति[1] वाङ्नाम । साम्नः संबन्धिनी वाक् । कानिचित् सामानि वाङ्निधनानि गीयन्ते । तदभिप्रायम् एतत् । तद् एतद् उद्गीथादिकं सर्वम् उच्छिष्टे समाश्रितम् । तत् सर्वं मयि यज्ञसमृद्ध्यर्थं भवत्वित्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

ऐन्द्राग्नं पावमानं महानाम्नीर्महाव्रतम् ।
उच्छिष्टे यज्ञस्याङ्गान्यन्तर्गर्भ इव मातरि ॥ ६ ॥

ऐन्द्राग्नम् । पावमानम् । महाऽनाम्नीः । महाऽव्रतम् ।
उत्ऽशिष्टे । यज्ञस्य । अङ्गानि । अन्तः । गर्भःऽइव । मातरि ॥ ६ ॥

ऐन्द्राग्नम् इन्द्राग्न्योः स्तावकम् "इन्द्राग्नी आ गतं सुतम्" इति तृचे [ऋ० ३, १२, १] गीयमानं साम ऐन्द्राग्नं प्रातःसवने प्रयुज्यमानम् । पावमानम् त्रिष्वपि सवनेषु सवनादौ गीयमानं पवमानसोमदेवताकं साम । ※ उभयत्र "सास्य देवता" इति अण् प्रत्ययः ※ । महानाम्नीः महानाम्न्यः । "विदा मघवन् विदा गातुम् अनुशंसिषो दिशः" [ऐ० आ० ४, १] इत्याम्नाता ऋचः । तत्र गीयमानं शाक्वरं सामापि महानाम्नीशब्देनोच्यते[2] । ताश्च द्वादशाहमध्यवर्तिनि दशरात्रे पञ्चमेऽहनि पृष्ठसामत्वेन विनियुक्ताः । महाव्रतम् राजनगायत्रबृहद्रथन्तरभद्राख्यैः पञ्चभिः सामभिः क्रियमाणं स्तोत्रम् । तच्च गवामयनस्योपान्त्येहनि[3] प्रथमं पृष्ठस्तोत्रम् । एकाहोपि सोमयागस्तद्वान् महाव्रतम्[4] इति आख्यायते । एवम् ऐन्द्राग्नादीनि यज्ञस्य अङ्गानि उच्छिष्टे अन्तः मध्ये मातरि गर्भ इव वर्तन्ते । यथा मातुरुदरमध्ये आश्रितो गर्भः पुष्यन् अ

1 S' मेलरिति. 2 S' °नोच्यन्त. 3 S' omits °म°. 4 S' °व्रत इति.

भिवर्धते एवम् एतान्यपि कारणभूते ब्रह्मणि आश्रितत्वेन भाव्यमानानि अङ्गिनं यज्ञं फलसमृद्धं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

राजसूयं वाजपेयमग्निष्टोमस्तदध्वरः।
अर्काश्वमेधावुच्छिष्टे जीवबर्हिर्मदिन्तमः ॥ ७ ॥

राजऽसूयम्। वाजऽपेयम्। अग्निऽस्तोमः। तत्। अध्वरः।
अर्कऽअश्वमेधौ। उत्ऽशिष्टे। जीवऽबर्हिः। मदिन्ऽतमः ॥ ७ ॥

अङ्गवद् अङ्गिनामपि तदाश्रयत्वम् इतः परं प्रतिपाद्यते। राजा सूयते प्रेर्यते यस्मिन् कर्मणि तद् राजसूयम् इष्टिपशुसोमदर्विहोमात्मकं शस्त्रप्रधानम्। "राजसूयसूर्य°" इत्यादिना क्यपि निपात्यते। "गतिकारकोपपदात् कृत्" इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वाजपेयम् वाजः अन्नं द्रवीकृत्य पेयं यस्मिन् कर्मणि तत् तथोक्तम्। "राजा स्वर्गकामो राजसूयेन यजेत" इति [आश्व° ९, ९, १९] क्षत्रिय एव राजसूये कर्मणि अधिकारी। वाजपेये तु ब्राह्मणक्षत्रियौ उभावपि अधिक्रियेते। श्रूयते हि। "स वा एष ब्राह्मणस्य चैव राजन्यस्य च यज्ञः। तं वा एतं वाजपेयम् इत्याहुः" इति [तै°ब्रा° १. ३. २. ३]। तथा अग्निष्टोमः चरमस्तोत्रे यज्ञायज्ञीये अग्निः स्तूयत इति अग्निष्टोमः द्वादशस्तोत्रशस्त्रसहितः सर्वसोमानां प्रकृतिभूतः सोमयागः। तत्। लिङ्गव्यत्ययः। सोध्वरः हिंसाप्रत्यवायरहितः। "अग्नीषोमीयं पशुम् आलभेत" इति [आ]लभ्यपशुहिंसाया विहितत्वेन "न हिंस्यात् सर्वभूतानि" इति निषेधशास्त्रस्य तत्रानुप्रवेशाभावात्। अर्काश्वमेधौ अर्कश्चित्योग्निः। अश्वो मेधः पशुर्यस्मिन् त्रिरात्रात्मके अहीने सोमे सोऽश्वमेधः। तौ अर्काश्वमेधौ। अथ वा विराडात्मना उपास्यमानश्चित्योग्निः अर्कः। तस्य च तथात्वेन उपासनम् ऐतरेयकोपनिषदि समाम्नायते। "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते। एतमग्नावध्वर्यवः। एतं महाव्रते छन्दोगाः" इति [ऐ°आ°

१ B आवश्व°.

[1] S' शतप्रधानम्. [2] So S'. [3] S' °स्तोत्रे. [4] S' °षोमीयपशुं.

३.२.३]। अश्वमेधशब्देन च "उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः" [बृ० आ० १.१.१] इत्याद्युपनिषदा अश्वमेधाङ्गस्य अश्वस्य विराडात्मना यद् उपासनम् उक्तं तद् विवक्षितम्। "तावेतावर्काश्वमेधौ" [बृ० आ० १.२.७] इति तदुपासनप्रकरणे समाम्नानात्। एतदेवाभिप्रेत्य तैत्तिरीयैरपि आम्नायते। "अर्को वा एष यद् अग्निः। असावादित्योश्वमेधः" इति [तै० सं० ५.७.५.२]। एते राजसूयादयः सर्वे उच्छिष्टे उच्छिष्यमाणे निष्प्रपञ्चे ब्रह्मणि तदात्मना भाव्यमाने ओदने वा समाश्रिताः। तथा जीवबर्हिः जीवावस्थान्येव बर्हींषि यस्य यागविशेषस्य स तथोक्तः। मदिन्तमः मादयितृतमः देवानां तृप्तिविशेषकरः अन्योपि सोमयागः। स सर्वोपि उच्छिष्टे समाश्रित इत्यर्थः। ॥"नाद्घस्य" इति तमपो नुडागमः॥ ॥

अष्टमी ॥

अ॒ग्न्या॒धेय॒मथो॑ दी॒क्षा का॑म॒प्रश्छन्द॑सा स॒ह।
उत्स॑न्ना य॒ज्ञाः स॒त्त्राण्यु॑च्छि॒ष्टेऽधि॑ स॒माहि॑ताः ॥ ८ ॥

अ॒ग्नि॒ऽआ॒धेय॑म्। अथो॒ इति॑। दी॒क्षा। का॑म॒ऽप्रः। छन्द॑सा। स॒ह।
उत्ऽस॑न्नाः। य॒ज्ञाः। स॒त्त्राणि॑। उत्ऽशि॑ष्टे। अधि॑। स॒म्ऽआहि॑ताः ॥ ८ ॥

अग्न्याधेयम् अग्नयो गार्हपत्यादयो यस्मिन् कर्मणि आधीयन्ते तद् अग्न्याधेयम्। अथो अग्न्याधानानन्तरमेव सोमयागस्य या दीक्षा दीक्षणीयेष्ट्यादिरूपा कामप्रश्छन्दसा कामान् अभिलषितान् फलविशेषान् प्राति यजमानस्य पूरयतीति कामप्रम्। ॥प्रा पूरणे। "आतोनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः॥। तादृशेन छन्दसा गायत्रीत्रिष्टुबादिना सवननिष्पादकेन सह। उत्सन्नयज्ञाः इदानीं दुरधिगमतया अनुष्ठानाभावात् लुप्तप्राया यज्ञा उत्सन्नयज्ञा इत्युच्यन्ते। तानेव निर्दिशति सत्त्राणीति। सी-

---

१ E कामः प्रः छंदसा. A C K K[m] V De कामप्रछन्दसा. B[h] कामपृछंदसा. D R B Cs काम प्रः छंदसा. S[m] कामः प्र छंदसा. We with the spirit of D R B Cs and with P P[2] J C Sāyaṇa: कामप्रछन्दसा, one word. २ P कम॰ for काम॰. We with P[2] J Cs. ३ P[2] त्र्वाणि. We with P J Cs.

1 Sāyaṇa's text too: उत्सन्नयज्ञाः सत्रा॰.

दन्ति एषु बहवो यजमानाः कर्तृत्वेनेति बहुकर्तृकाः सोमयागाः सत्त्राणि उच्यन्ते । श्रूयते हि । "चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्त्रम् आसीरन्" इति । तानि च त्रयोदशरात्रप्रभृतीनि विश्वसृजाम् अयनान्तानि । न खल्विदानींतनानाम् अल्पमतीनाम् अल्पायुषां तदनुष्ठानं संभवतीति तेषाम् उत्सन्नयज्ञत्वम् । एवम् अनुक्रान्ता अग्न्याधेयादयः सर्वे यागा उच्छिष्टे ब्रह्मणि अधि समाहिताः समाश्रिताः ॥

नवमी ॥

अग्निहोत्रं च श्रद्धा च वषट्कारो व्रतं तपः ।
दक्षिणेष्टं पूर्तं चोच्छिष्टेधि समाहिताः ॥ ९ ॥

अग्निऽहोत्रम् । च । श्रद्धा । च । वषट्ऽकारः । व्रतम् । तपः ।
दक्षिणा । इष्टम् । पूर्तम् । च । उत्ऽशिष्टे । अधि । सम्ऽआहिताः ॥ ९ ॥

अग्नये होत्रं होमः अस्मिन् कर्मणि इति अग्निहोत्रम् "सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात्" इति [आप॰ ६. १५. १४] विहितम् । श्रद्धा श्रद्धानं तदनुष्ठानविषया आस्तिक्यबुद्धिः । ☒ "श्रदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिरिष्यते" इति वचनात् "आतश्चोपसर्गे" इति अङ् । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ ☒ । वषट्कारः याज्यान्ते हविःप्रदानाय प्रयुज्यमानो वौषट् इति शब्दः । व्रतम् । "नानृतं वदेत् । नास्य ब्राह्मणोनाश्वान् गृहे वसेत्" [तै॰ ब्रा॰ १. १. ४. २] इत्यादिशास्त्रविहितम् आहिताग्नेः प्रातिस्विकम् अनृतवदनवर्जनादिरूपं कर्म

अहिंसा सत्यम् अस्तेयं शौचम् इन्द्रियनिग्रहः ।

इत्येवमादिरूपं वर्ण्यसाधारणं च व्रतशब्देन विवक्षितम् । तपः शरीरसंतापकरं कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । यद्वा "पयो ब्राह्मणस्य व्रतम् यवागू राजन्यस्य आमिक्षा वैश्यस्य" इति [तै॰ आ॰ २. ८. १] दीक्षादिवसेषु देहयात्रार्थं विहितं पयःपानादिकं व्रतम् । तपो ब्रह्मचर्यं चित्तैकाग्र्यं वा ।

मनसश्चेन्द्रियाणां चैकाग्र्यं तप उच्यते ।

इति स्मरणात् । दक्षिणा "तस्य द्वादशशतं दक्षिणा" इत्यादिशास्त्रेण

विहिता ऋत्विगानतये देयद्रव्यस्य क्लृप्तिः । तथा इष्टम् श्रुतिविहितं याग-होमादि कर्म । पूर्तम् स्मृतिपुराणाभिहितं वापीकूपतटाकदेवायतनारामादि-निर्माणम् । एते च अग्निहोत्रादयः सर्वे उच्छिष्टे उच्छिष्यमाणे प्रपञ्चा-संस्पृष्टे ब्रह्मणि । ॥अधिः सप्तम्यर्थानुवादी॥ । समाहिताः स-माश्रिताः ॥

दशमी ॥

एकरात्रो द्विरात्रः सद्यःक्रीः प्रक्रीरुक्थ्यः ।
ओतं निहितमुच्छिष्टे यज्ञस्याणूनि विद्यया ॥ १० ॥ (१९)

एकऽरात्रः । द्विऽरात्रः । सद्यःऽक्रीः । प्रऽक्रीः । उक्थ्यः ।
आऽउतम् । निऽहितम् । उत्ऽशिष्टे । यज्ञस्य । अणूनि । विद्यया ॥१०॥ (१९)

एकां रात्रिं व्याप्य वर्तमानः सोमयाग एकरात्रः । तथा द्वे रात्री व्याप्य वर्तमानः सोमयागो द्विरात्रः । द्विरात्रप्रभृतयः सोमयागा अहीना इत्युच्यन्ते । "द्विरात्रप्रभृतय उपरिष्टाद् अतिरात्रा अहीना एकादशरा-त्रात्" इति सूत्रितत्वात् । अतो नैषां सत्त्रेष्वन्तर्भाव इति पृथगुपादा-नम् । ॥"अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" इति समासान्तः अकारप्रत्ययः॥ । सद्यस्क्रीः प्रक्रीः इत्युभौ एकाहौ सोमयागवि-शेषौ । सद्यस्तदानीमेव क्रीयते सोमोस्मिन्निति सद्यःक्रीः । प्रक्रीश-ब्दोपि इत्थं निर्वक्तव्यः । उक्थ्यः अग्निष्टोमसंस्थात ऊर्ध्वभावीनि त्रीणि स्तुतशस्त्राणि उक्थसंज्ञकानि यस्य सन्ति स सोमयाग उक्थ्यः । तत् तद् एकरात्रादिकम् उच्छिष्टे उदीरितलक्षणे ओतम् आबद्धं निहि तम् निक्षिप्तम् । वर्तत इत्यर्थः । इत्थं यज्ञस्य संबन्धीनि अणूनि सू क्ष्माणि रूपाणि विद्यया भावनया । तत्रैव कारणभूते ब्रह्मणि निहि तानीत्यर्थः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

---

1 S' क्लृप्तिः. 2 S' त [illegible] तथा. 3 S' परिक्रीः. 4 S' उक्थः. 5 S' ब्रह्मणापि[illegible] ---नीत्यर्थः.

द्वितीयसूक्ते प्रथमा ॥

चतूरात्रः पञ्चरात्रः षड्रात्रश्चोभयः सह ।
षोडशी सप्तरात्रश्चोच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे ये यज्ञा अमृते हिताः ॥ ११ ॥

चतुःऽरात्रः । पञ्चऽरात्रः । षट्ऽरात्रः । च । उभयः । सह ।
षोडशी । सप्तऽरात्रः । च । उत्ऽशिष्टात् । जज्ञिरे । सर्वे । ये । यज्ञाः ।
अमृते । हिताः ॥ ११ ॥

चतसृभी रात्रिभिरावर्त्यमानः सोमयागश्चतूरात्रः । एवं पञ्चरात्रषड्रात्रसप्तरात्रा व्याख्येयाः । उभय इत्यनेन चतूरात्रादीनां द्विगुणितत्वं विवक्षितम् । उभौ चतूरात्रलक्षणौ अवयवावस्य सः अष्टरात्र उभयः । एवं पञ्चरात्रो द्विगुणितो दशरात्रो भवति । षड्रात्रो द्विगुणितो द्वादशरात्र इत्येवम् अवगन्तव्यम् । सहशब्द एतेषां साहित्यम् आचष्टे । षोडशी उक्थ्यसंस्थात् उपरि षोडशं षोडशसंख्यापूरकं स्तोत्रं शस्त्रं च यस्यास्ति स सोमयागः षोडशी । तन्निर्वचनम् एवम् आम्नायते । "यद् वाव षोडशं स्तोत्रं षोडशं शस्त्रं तेन षोडशी । तत् षोडशिनः षोडशित्वम्" इति [तै° सं° ६. ६. ११. १] । ये च अन्ये यज्ञा अमृते हिताः अमृतलक्षणफलजनने समर्थाश्चतूरात्रादयः सर्वे ते यज्ञा उच्छिष्टात् ब्रह्मौदनोच्छेषणाद् उच्छिष्यमाणात् जगत्कारणाद् ब्रह्मण एव वा जज्ञिरे जाता बभूवुः । ॥ जनी प्रादुर्भावे । "गमहन°" इति उपधालोपः । "द्विर्वचनेचि" इति स्थानिवत्त्वात् साच्कस्य द्विर्वचनम् ॥ ॥

द्वितीया ॥

प्रतीहारो निधनं विश्वजिच्चाभिजिच्च यः ।
साह्नातिरात्रावुच्छिष्टे द्वादशाहोपि तन्मयि ॥ १२ ॥

प्रतिऽहारः । निऽधनम् । विश्वऽजित् । च । अभिऽजित् । च । यः ।
साह्नऽअतिरात्रौ । उत्ऽशिष्टे । द्वादशऽअहः । अपि । तत् । मयि ॥१२॥

---

1 B चतुरात्रः. De चतुराय: changed to चतुरात्रः. We with A B^{h} C D E K K^{m} R S^{m} V Cs. 2 P चतु°. We with P^{2} J Cs.

उद्गीथभक्त्यनन्तरभाविनी प्रतिहर्त्रा उच्यमाना साम्नश्चतुर्थी भक्तिः प्रतिहारः । ¹"उपसर्गस्य धञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति सांहितिको दीर्घः । येन भागेन साम परिसमाप्यते तन्निधनम् । तच्च सर्वैरुद्गातृभिर्वक्तव्यम् । विश्वजिदभिजितौ द्वौ सोमयागौ अग्निष्टोमसंस्थौ । साह्नातिरात्रौ । एकेन अह्ना समाप्यमानः सवनत्रयात्मकः सोमयागः साह्नः । रात्रिम् अतीत्य वर्तत इति अतिरात्रः एकोनत्रिंशत्स्तुतशस्त्रवान् सोमयागः । एते प्रतिहारादयः उच्छिष्टे ब्रह्मणि परिकल्पिताः । द्वादशाहोऽपि । द्वादशानाम् अह्नां समाहारो यस्मिन् क्रतौ स क्रतुर्द्वादशाहः । स च सत्त्राहीनात्मकः । सोपि तस्मिन् ब्रह्मणि आश्रितः । "राजाहःसखिभ्यः॰" इति टच् समासान्तः । "न संख्यादेः समाहारे" इति अह्नादेशाभावः । यद् एतद् अनुक्रान्तं यज्ञजातं तत् सर्वं मयि भवत्विति प्रार्थना अवगन्तव्या ॥

तृतीया ॥

सूनृता संनतिः क्षेमः स्वधोर्जामृतं सहः ।
उच्छिष्टे सर्वे प्रत्यञ्चः कामाः कामेन तातृपुः ॥ १३ ॥

सूनृता । सम्ऽनतिः । क्षेमः । स्वधा । ऊर्जा । अमृतम् । सहः ।
उत्ऽशिष्टे । सर्वे । प्रत्यञ्चः । कामाः । कामेन । ततृपुः ॥ १३ ॥

सूनृता प्रियसत्यात्मिका वाक् । संनतिः फलस्य नतिः उपनतिः । तस्य उपनतस्य फलस्य परिरक्षणं क्षेमः । स्वधा पितृणां संबन्धिनी तृप्तिकरी । यद्वा अन्ननामैतत् । सर्वप्राण्युपभोग्यम् अन्नम् । ऊर्जा प्राणस्य स्थापकं बलकरम् अन्नम् । ²ऊर्ज बलप्राणनयोः । अस्मात् पचाद्यच् । अमृतम् देवोपभोग्यम् अमृतत्वप्रापकं पीयूषम् । सहः पराभिभवनक्षमं बलम् । एते सर्वे कामाः काम्यमानाः फलविशेषा उच्छिष्टे ब्रह्मणि आश्रिताः प्रत्यञ्चः आत्माभिमुखम् अञ्चनाः प्राप्नुवन्तः

१ B क्षमः. K R S क्षेमः. We with A B C D E K V Cs Dc. २ P J क्षेपं । . P क्षमं । . We with Cp. ३ P ऊर्जाम । . We with P J Cp.

1 S' तन्निधानम्. 2 S' प्राणयोः.

कामेन काम्यमानेन अभिलषितफलेन तातृपुः यजमानं तर्पयन्ति प्रीणयन्ति । ॥ तृप प्रीणने । "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति वर्तमाने लिट् ॥ ॥

चतुर्थी ॥

नव॒ भूमीः॑ समु॒द्रा उच्छि॒ष्टेऽधि॒ श्रि॒ता दिवः॑ ।

आ सूर्यो॑ भात्यु॒च्छि॒ष्टेऽहोरा॒त्रे अपि॒ तन्मयि॑ ॥ १४ ॥

नव॑ । भूमीः॑ । स॒मु॒द्राः । उत्ऽशि॑ष्टे । अधि॑ । श्रि॒ताः॑ । दिवः॑ ।

आ । सूर्यः॑ । भा॒ति॒ । उत्ऽशि॑ष्टे । अ॒हो॒रा॒त्रे इति॑ । अपि॑ । तत् । मयि॑ ॥ १४ ॥

नव भूमीः नवखण्डात्मिकाः पृथिव्यः । समुद्राः सप्तसंख्याकाः । दिवः द्युलोका उपरितनाः । उच्छिष्टे अधि उच्छिष्यमाणे ब्रह्मणि श्रिताः आश्रिताः । सूर्यश्चायम् उच्छिष्टे उच्छिष्यमाणे स्वप्रकाशे परब्रह्मणि आश्रितः सन् आ भाति आसमन्ताद् दीप्यते । "तस्य भासा सर्वम् इदं विभाति" इति श्रुतेः [क° व° ५, १५] । अहोरात्रे अपि तद् आश्रित्य आभातः । तद् उक्तं सर्वं मयि भवत्विति ॥

पञ्चमी ॥

उ॒प॒ह॒व्यं॑ विषू॒वन्तं॒ ये च॑ य॒ज्ञा गुहा॑ हि॒ताः ।

बिभ॑र्ति भ॒र्ता विश्व॒स्योच्छि॑ष्टो ज॒नि॒तुः पि॒ता ॥ १५ ॥

उ॒प॒ऽह॒व्य॑म् । वि॒षु॒ऽवन्त॑म् । ये । च॒ । य॒ज्ञाः । गुहा॑ । हि॒ताः ।

बिभ॑र्ति । भ॒र्ता । विश्व॑स्य । उत्ऽशि॑ष्टः । ज॒नि॒तुः । पि॒ता ॥ १५ ॥

उपहव्यम् एतत्संज्ञं सोमयागम् । विषूवन्तम् । गवामयनाख्यस्य संवत्सरसत्त्रस्य मासषट्कात्मकयोः पूर्वोत्तरपक्षयोर्मध्ये एकविंशस्तोमकोनुष्ठेयः

---

१ B B̊ P भूमिः. We with A C D E K K̊ R Š V P̊ J Cp Cs Dc. २ B E omit अ in अपि. Dc अपि changed to पि. We with A C D K K̊ R Š V Cs. ३ P P̊ J omit the visarga. Cr श्रिता corrected into श्रिताः, which we adopt. ४ D उपहव्यं. K K̊ V उहव्यं विषु°. Dc उपहव्यं विषू° changed to उपहव्यं विषू° We with A B B̊ C E R Š Cs. P̊ Cp उपऽहव्यम् ।. We with P J.

सोमयागो विषूवान् तम् । ये चान्ये यज्ञा गुहा हिताः गुहायां निगूढा अज्ञायमाना वर्तन्ते तान् सर्वान् यज्ञान् अयम् उच्छिष्टः उच्छिष्यमाण ओदनः परमात्मा वा बिभर्ति धारयति पोषयति वा । कीदृशः स इति विशेष्यते । विश्वस्य सर्वस्य जगतो भर्ता । जनितुः जनयितुः स्वजनकस्य सवयज्ञानुष्ठातुः पिता पुण्यलोके तस्योत्पादकः । परमात्मपक्षे तु लोके यो जनयिता तस्य सर्वस्यापि पिता । सर्वे जनयितारोपि अस्मात् प्रथमम् उत्पद्य ततः स्वकार्यं जनयन्तीत्यर्थः । ततः सर्वकारणकारणभूत इति भावः ॥

षष्ठी ॥

पिता जनितुरुच्छिष्टोसोः पौत्रः पितामहः ।
स क्षियति विश्वस्येशानो वृषा भूम्यामतिघ्न्यः ॥ १६ ॥
पिता । जनितुः । उत्ऽशिष्टः । असोः । पौत्रः । पितामहः ।
सः । क्षियति । विश्वस्य । ईशानः । वृषा । भूम्याम् । अतिऽघ्न्यः ॥ १६ ॥

उच्छिष्टः हुतावशिष्ट ओदनः जनितुः जनयितुः स्वोत्पादकस्य पिता लोकान्तरे दिव्यशरीरस्य उत्पादकः । तथा असोः प्राणस्य पौत्रः । प्राणचलनात् शरीरस्य चलनं तेन च ओदनस्य पाक इति व्यवधानापेक्षया पौत्रत्वम् । तथा तस्यैव प्राणस्य अयं पितामहः । भाविस्वर्गभोगयोग्यस्य शरीरस्य तावद् अयं पिता । तस्य शरीरोत्पत्त्यनन्तरं तत्र प्राणसंचार इति भाविशरीरव्यवधानाद् भाविनः प्राणस्य अयं परंपरया उत्पादक इति पितामहत्वम् ॥ "अथात आदेशो नेति नेति" [बृ॰आ॰२. ३. ११] इति दृश्यप्रपञ्चनिषेधावधित्वेन उच्छिष्यमाणः परमात्मा यदा उच्छिष्टशब्दार्थः तदा एवं योजना । जनितुर्जनयितुः उत्पादकस्य प्राणिजातस्य उच्छिष्यमाणः परमात्मा पिता । स्वस्वकार्यम् उत्पादयतां सर्वेषाम् अयम् आद्यस्रष्टेत्यर्थः । तथा असोः प्राणस्य प्रथमसृष्टस्य हिरण्यगर्भात्मनः पौत्रः । पुत्रश्चतुर्मुखो ब्रह्मा तत्सृष्टा देवादयः पौत्राः । तदात्मना परमात्मैव अवस्थित इत्यर्थः । तत्र यः पितामहो हिरण्यगर्भः तस्य च पर

1 S उत्पाद.

मात्मनश्च वास्तवभेदाभावात् पितामहत्वमपि विज्ञेयम् । एवंभूतः स उच्छिष्टः विश्वस्य सर्वस्य जगत ईशानः ईश्वरो भवन् वृषा कामानां वर्षिता अतिघ्न्यः अतिक्रान्तहननः सन् भूम्याम् पृथिव्यां क्षियति निवसति । सर्वप्राणिशरीरेषु वर्तते ॥

सप्तमी ॥

ऋतं सत्यं तपो राष्ट्रं श्रमो धर्मश्च कर्म च ।

भूतं भविष्यदुच्छिष्टे वीर्यं लक्ष्मीर्बलं बले ॥ १७ ॥

ऋतम् । सत्यम् । तपः । राष्ट्रम् । श्रमः । धर्मः । च । कर्म । च ।

भूतम् । भविष्यत् । उत्ऽशिष्टे । वीर्यम् । लक्ष्मीः । बलम् । बले ॥१७॥

ऋतम् मनसा यथार्थसंकल्पनम् । सत्यम् वाचा यथार्थभाषणम् । तपः शरीरसंतापकरो व्रतोपवासादिनियमविशेषः । राष्ट्रम् राज्यम् । श्रमः शान्तिः शब्दादिविषयोपभोगस्य उपरतिः । धर्मः तज्जन्यः अपूर्वविशेषः । कर्म वर्णाश्रमानुसारेण विहितं यागदानहोमादि । भूतम् उत्पन्नं जगत् । भविष्यत् उत्पत्स्यमानम् । एतत् सर्वम् उच्छिष्टे ब्रह्मणि तदात्मके[1] ओदने वा कार्यत्वेन नित्यम् आश्रितम् इति । तथा वीर्यम् सामर्थ्यम् । लक्ष्मीः सर्ववस्तुसंपत्तिः । बलम् सर्वकर्मनिर्वर्तनक्षमं[2] शरीरगतं सामर्थ्यं बले बलवति तस्मिन् उच्छिष्टे । वर्तन्त इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

समृद्धिरोज आकूतिः क्षत्रं राष्ट्रं षडुर्व्यः ।

संवत्सरोध्युच्छिष्ट इडा प्रैषा ग्रहा हविः ॥ १८ ॥

समऽऋद्धिः । ओजः । आऽकूतिः । क्षत्रम् । राष्ट्रम् । षट् । उर्व्यः ।

समऽवत्सरः । अधि । उत्ऽशिष्टे । इडा । प्रऽएषाः । ग्रहाः । हविः ॥१८॥

समृद्धिः इष्टफलस्य अभिवृद्धिः । ओजः शारीरबलम् अष्टमो धातुः । आकूतिः इष्टफलविषयः संकल्पः । क्षत्रम् क्षात्रं तेजः । राष्ट्रम् क्षत्रधर्मेण परिपालनीयं राज्यम् । षट् षट्संख्याका उर्व्यः । ताश्च मन्त्रान्तरे

1 S' omit °त्मके. 2 S' °निवर्तनक्षमं.

परिगण्यन्ते । “षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च” इति [आश्व० १.२.१] । तथा संवत्सरः द्वादशमासात्मकः कालः । इडा नाम देवता यस्याः प्रीतये यज्ञेषु हुतशिष्टात् पुरोडाशादेर्भागोवदीयते । प्रैषाः कर्मसु ऋत्विजां प्रेरका मन्त्राः । ग्रहाः वायव्यैर्गृह्यमाणा ऐन्द्रवायवादयः सोमाः । हविश्चरुपुरोडाशादिलक्षणम् । एतत् सर्वम् उच्छिष्टे [अधि] उच्छिष्यमाणे ब्रह्मणि आधारे । वर्तत इत्यर्थः ॥

नवमी ॥

चतुर्होतार आप्रियश्चातुर्मास्यानि नीविदः ।
उच्छिष्टे यज्ञा होत्राः पशुबन्धास्तदिष्टयः ॥ १९ ॥

चतुःऽहोतारः । आप्रियः । चातुःऽमास्यानि । निऽविदः ।
उत्ऽशिष्टे । यज्ञाः । होत्राः । पशुऽबन्धाः । तत् । इष्टयः ॥ १९ ॥

चतुर्होतारः चतुर्होतृसंज्ञका मन्त्राः “चित्तिः स्रुक्” इत्याद्याः पञ्चानुवाकास्तैत्तिरीयके [तै० आ० ३.१-५] समाम्नाताः । यद्यपि तेषां दशहोता चतुर्होता [पञ्चहोता] षड्ढोता सप्तहोतेति क्रमेण संज्ञा तथापि ते सर्वे चतुर्होतृसंज्ञयैवोच्यन्ते । तथा च तत्रैव होतृविध्यवसाने श्रूयते । “त्वं वै “मे नेदिष्ठं हूतः प्रत्यश्रौषीः । त्वं वै नानाख्यातार इति । तस्मान्नु हैनां“श्चतुर्होतार इत्याचक्षते” इति [तै० ब्रा० २.३.११.४] । आप्रियः पशुयागसंबन्धिनां प्रयाजानां याज्याः । श्रूयते हि तन्नामनिर्वचनम् । “आप्रीभिराप्नुवन् तद् आप्रीणाम् आप्रित्वम्” इति [तै० ब्रा० २.२.८.६] । भगवान् आश्वलायनोपि सूत्रयति स्म । “एकादश प्रयाजाः । तेषां प्रैषाः । “प्रथमं प्रैषसूक्तम् । अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रैष्यति । प्रैषैर्होतारम् । “होता यजत्याप्रीभिः प्रैषसलिङ्गाभिः” इति [आश्व० ३.२.१-५] । चातुर्मास्यानि चतुर्षु मासेषु क्रियमाणानि वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति” इति [श० प० २.६.३.१, आप० ८.१.१] श्रुत्या विहितानि । नि-

१ So we read with A B B̊ C D E K K̊ R S̊ P P̊ J V Cs Dc.

1 S' त्वयैनाना for त्वं वै नाना°. 2 So S'.

विदः स्तोतव्यगुणप्रकर्षनिवेदनपरा मन्त्राः "अग्निर्देवेद्धः । अग्निर्मन्विद्धः । इन्द्रो मरुत्वान्त्सोमस्य पिबतु । इन्द्रो देवः सोमं पिबतु" [निवि° १. १-३] इत्येवमाद्याः । "निविद्भिर्न्यवेदयंस्तन्निविदां निवित्त्वम्" इति हि [ऐ° ब्रा° ३. ९] ब्राह्मणम् । तथा यज्ञा यागाः । होत्राः होतृप्रमुखाः सप्त वषट्कर्तारः । पशुबन्धाः अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यात्मकाः सोमाङ्गभूताः पशुयागाः । स्वतन्त्राश्च "वायव्यं श्वेतम् आलभेत" [तै° सं° २. १. १. १] इत्यादिना विहिताः । इष्टयोपि अङ्गभूताः स्वतन्त्राश्च । तद् एतद् अनुक्रान्तं चतुर्होतृप्रभृतिकं सर्वम् उच्छिष्टे उच्छिष्यमाणे ब्रह्मणि तदात्मके ओदने [वा] समाश्रित्य वर्तत इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

अर्धमासाश्च मासाश्चार्तवा ऋतुभिः सह ।
उच्छिष्टे घोषिणीरापः स्तनयित्नुः श्रुतिर्मही ॥ २० ॥ (२०)

अर्धऽमासाः । च । मासाः । च । आर्तवाः । ऋतुऽभिः । सह ।
उत्ऽशिष्टे । घोषिणीः । आपः । स्तनयित्नुः । श्रुतिः । मही ॥ २० ॥

अर्धमासाः पञ्चदशदिवसात्मकाः पक्षाः । मासाश्चैत्राद्याः । आर्तवाः तत्तदृतुसंबन्धिनः पदार्थविशेषाः । ऋतुभिः तैर्वसन्ताद्यैः सह । सर्वे एते उच्छिष्टे समाश्रिताः । तथा घोषिणीः घोषिण्यः घोषयुक्ता आपः । स्तनयित्नुः स्तनयन् गर्जितं कुर्वन् मेघः । शुचिः शुद्धा मही महती भूमिः । एतेपि तस्मिन् उच्छिष्टे । समाश्रिता इत्यर्थः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

तृतीयसूक्ते प्रथमा ॥

शर्कराः सिकता अश्मान ओषधयो वीरुधस्तृणा ।
अभ्राणि विद्युतो वर्षमुच्छिष्टे संश्रिता श्रिता ॥ २१ ॥

१ DEKK̈RS̈VCs omit the visarga. We with ABCKDc. २ KV शुचि॰. We with ABB̈CDEKK̈RDcS̈PJ. ३ P घोषणीः. We with P̈JCp. ४ P शुचिः. We with P̈JCp. ५ So ABB̈CDEKK̈RS̈PP̈JVCs Dc, without the visarga.

शर्कराः । सिकताः । अश्मानः । ओषधयः । वीरुधः । तृणा ।

अभ्राणि । विऽद्युतः । वर्षम् । उत्ऽशिष्टे । सम्ऽश्रिता । श्रिता ॥ २१ ॥

शर्कराः क्षुद्रपाषाणविशेषाः । सिकताः वालुकाः । अश्मानः पाषाणाः । ओषधयः व्रीहियवाद्याः । वीरुधः विरोहणशीला लताः । तृणा तृणानि गवादिभिरुपभोग्यानि । अभ्राणि उदकपूर्णा मेघाः । विद्युतस्तडितः । वर्षम् वृष्टिः । एते सर्वे उच्छिष्टे संश्रिताः समवस्थिताः । श्रिताः इति पुनरुक्तिरादरार्था । यद्वा ये च अन्ये संश्रिताः स्वाश्रयसमवेताः पदार्थास्ते सर्वे श्रिता इति ॥

द्वितीया ॥

राद्धिः प्राप्तिः समाप्तिर्व्याप्तिर्मह एधतुः ।

अत्याप्तिरुच्छिष्टे भूतिश्चाहिता निहिता हिता ॥ २२ ॥

राद्धिः । प्रऽआप्तिः । समऽआप्तिः । विऽआप्तिः । महः । एधतुः ।

अतिऽआप्तिः । उत्ऽशिष्टे । भूतिः । च । आऽहिता । निऽहिता । हिता ॥२२॥

राद्धिः संसिद्धिः सम्यग् निष्पत्तिः । प्राप्तिः प्रेप्सितस्य फलस्य अधिगमः । समाप्तिः सम्यग् आप्तिः । व्याप्तिः विविधा आप्तिः । महः तेजः उत्सवो वा । एधतुः अभिवृद्धिः । अत्याप्तिः अतिक्रान्ता आप्तिः । भूतिः समृद्धिः । सा च आहिता आभिमुख्येन स्थिता निहिता निक्षिप्ता । अत्र सर्वत्र उपसर्गवशाद् अर्थभेदोवगन्तव्यः । राद्ध्यादयः सर्वास्मिन्न उच्छिष्टे हिताः स्थिताः ॥

तृतीया ॥

यच्च प्राणति प्राणेन यच्च पश्यति चक्षुषा ।

उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रितः ॥ २३ ॥

यत् । च । प्राणति । प्राणेन । यत् । च । पश्यति । चक्षुषा ।

उत्ऽशिष्टात् । जज्ञिरे । सर्वे । दिवि । देवाः । दिविऽश्रितः ॥ २३ ॥

---

१ A B B C D E K K R S V C^s D^c एधतुः. P J C^p एधतुः. We with P.

यच्च प्राणिजातं प्राणेन प्राणवायुना प्राणति प्राणनव्यापारं करोति यद्वा प्राणेन घ्राणेन्द्रियेण प्राणति गन्धान् आजिघ्रति यच्च प्राणिजातं चक्षुषा चक्षुरिन्द्रियेण पश्यति नीलपीतादिकं साक्षात्करोति ते सर्वे प्राणिनः उच्छिष्टात् उच्छिष्यमाणाद् ब्रह्मणः सकाशात् जज्ञिरे । तथा दिविश्रितः द्युलोके स्थिताः । ❋श्रिञ् सेवायाम् । "क्विप् च" इति क्विप् । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इत्यत्र "हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम्" इति अलुक् ❋ । ये च अन्ये दिवि द्युलोके वर्तमाना देवास्ते सर्वे उच्छिष्टाज्जज्ञिरे ॥

चतुर्थी ॥

ऋचः सामानि च्छन्दांसि पुराणं यजुषा सह ।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रितः ॥ २४ ॥

ऋचः । सामानि । छन्दांसि । पुराणम् । यजुषा । सह ।
उत्ऽशिष्टात् । जज्ञिरे । सर्वे । दिवि । देवाः । दिविऽश्रितः ॥ २४ ॥

उच्छिष्टाज्जज्ञिर इति उत्तरोर्धर्चः अनुषज्यते । ऋचः पादबद्धा मन्त्राः । सामानि गीतविशिष्टा मन्त्राः । छन्दांसि गायत्र्युष्णिगादीनि चतुरक्षराधिकानि सप्तसंख्याकानि । पुराणम् पुरातनवृत्तान्तकथनरूपम् आख्यानम् । यजुषा यजुर्मन्त्रेण सह उच्छिष्टाज्जज्ञिरे । शेषं पूर्ववत् ॥

पञ्चमी ॥

प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रमक्षितिश्च क्षितिश्च या ।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रितः ॥ २५ ॥

प्राणापानौ । चक्षुः । श्रोत्रम् । अक्षितिः । च । क्षितिः । च । या ।
उत्ऽशिष्टात् । जज्ञिरे । सर्वे । दिवि । देवाः । दिविऽश्रितः ॥ २५ ॥

प्राणापानौ प्राणवृत्तिः अपानवृत्तिश्च । चक्षुः रूपदर्शनसाधनम् इन्द्रियम् । श्रोत्रम् शब्दग्रहणसाधनम् इन्द्रियम् । अक्षितिः क्षयाभावः । या च क्षितिः क्षयः । यद्वा अक्षितिः अक्षीयमाणा देवता । क्षितिः क्षयाभिमानिनी । एते सर्वे पदार्था उच्छिष्टाज्जज्ञिरे इति ॥

षष्ठी ॥

आनन्दा मोदा॑ः प्रमुदो॑ऽभीमोदमुद॑श्च ये ।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे॑ दिवि देवा दि॑विश्रितः॑ ॥ २६ ॥

आऽनन्दाः । मोदा॑ः । प्रऽमुदः॑ । अभिमोदऽमुद॑ः । च । ये ।
उत्ऽशिष्टात् । जज्ञिरे । सर्वे॑ । दिवि । देवाः । दिविऽश्रितः॑ ॥ २६ ॥

आनन्दाः विषयोपभोगजनिताः सुखविशेषाः । मोदाः विषयदर्शनजन्या हर्षाः । ॥ मुद हर्षे इत्यस्माद् भावे घञ् ॥ । प्रकृष्टा मुदः प्रमुदः प्रकृष्टविषयलाभजन्या हर्षाः । ये च अभीमोदमुदः आभिमुख्येन वर्तमानो मोदः अभिमोदः । ॥ "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति दीर्घः ॥ । अभिमोदेन मोदयन्ति हर्षयन्तीत्यभिमोदमुदः संनिहिताः सुखहेतवः पदार्थाः । ते सर्वे उच्छिष्टाज्जज्ञिरे इति ॥

सप्तमी ॥

देवाः पितरो॑ मनुष्या॑ गन्धर्वाप्सरस॑श्च ये ।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे॑ दिवि देवा दि॑विश्रितः॑ ॥ २७ ॥ (२१)

देवाः । पितर॑ः । मनुष्याः॑ । गन्धर्वऽअप्सरस॑ः । च । ये ।
उत्ऽशिष्टात् । जज्ञिरे । सर्वे॑ । दिवि । देवाः । दिविऽश्रितः॑ ॥ २७ ॥

देवाः अष्टौ वसव एकादश रुद्रा इत्येवं गणशो वर्तमानाः । पितरः पितृलोकनिवासिनः पूर्वपुरुषाः । मनुष्याः मनोः सकाशाद् उत्पन्ना मनुष्यजात्याक्रान्ताः । ॥ "मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च" इति मनुशब्दाद् यत् प्रत्ययः षुगागमश्च । "तित् स्वरितः" इति स्वरितत्वम् ॥ । गन्धर्वाप्सरसः गन्धर्वाः विश्वावसुप्रभृतयः । अप्सरसः उर्वशीप्रभृतयः । ये च एते देवाद्या अनुक्रान्तास्ते सर्वे उच्छिष्टात् ब्रह्मौदनोच्छेषणाद् उच्छिष्यमाणाद् ब्रह्मणः सकाशाद् वा जज्ञिरे उत्पन्नाः । तथा दिवि द्युलो-

---

१ P मोद॑ः । We with P J Cr. २ P °मद॑ः । We with P J Cr.

के वर्तमाना ये च अन्ये देवाः तथा दिविश्रितः दिवम् आश्रित्य वर्तमाना देवजनाः ते सर्वे उच्छिष्टाज्जज्ञिरे इति ।

[इति] चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"यन्मन्युर्जायाम्" इत्यादिसूक्तत्रयम् अर्थसूक्तम् । अस्य सूक्तत्रयस्य ब्रह्मयज्ञजपे विनियोगः । अनेन च सूक्तत्रयेण पाञ्चकौशिकस्य शरीरस्य मध्ये आत्मत्वेन प्रविष्टं ब्रह्म उपदेक्ष्यन् उपलब्ध्यधिकरणभूतस्य तस्य शरीरस्य तत्साधनभूतानाम् इन्द्रियाणां च देवानां प्रश्नप्रतिवचनरूपेण उत्पत्तिम् अभिधित्सुस्तदुपायभूतां सृष्टिं प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् उपोद्घातयति "यन्मन्युः" इति त्र्यृचेन ॥

तत्र प्रथमा ॥

यन्मन्युर्जायामावहत् संकल्पस्य गृहादधि ।
क आसं जन्याः के वराः क उ ज्येष्ठवरोऽभवत् ॥ १ ॥

यत् । मन्युः । जायाम् । आऽअवहत् । सम्ऽकल्पस्य । गृहात् । अधि ।
के । आसन् । जन्याः । के । वराः । कः । ऊं इति । ज्येष्ठऽवरः । अभवत् ॥ १ ॥

स्वमहिमप्रतिष्ठस्य परब्रह्मणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकाया मायाशक्तेश्च प्राणिकर्मपरिपाकजनितसंबन्धवशाज्जायमाना "सोकामयत बहु स्यां प्रजायेय" [तै० आ० ८. ६] इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्या या पारमेश्वरी[1] सिसृक्षावस्था सा[2] लौकिकविवाहत्वेन रूप्यते । यत् यदा मन्युः मन्यते सर्वं जानातीति मन्युः निरावरणज्ञान ईश्वरः । अत एव तस्य सर्वदेवतात्मकत्वम् आम्नायते । "मन्युर्भगो मन्युरेवास देवो मन्युर्होता वरुणो विश्ववेदाः" [तै० ब्रा० २. ४. १. ११] इति । ※मन ज्ञाने इत्यस्माद् औणादिको युप्रत्ययः※ । स जायाम् आवहत् जायतेस्यां सर्वं जगद् इति जाया सिसृक्षावस्थापन्ना पारमेश्वरी मायाशक्तिः । ताम् आभिमुख्यं प्रापयत् । भार्यात्वेन[3] अभ्यमन्यतेत्यर्थः । लोके हि जाया कस्यचित् श्वशुरस्य गृहाद् आनीयते । तद् दर्शयति संकल्पस्येति । "सो-

1 S' परमेश्वरी. 2 S' omit सा लौ°. 3 S' भार्यात्वेन नाभ्यमन्यते°.

कामयत बहु स्यां प्रजायेय'' इति [तै॰आ॰८. ६] प्राथमिक ईश्वरकृतः संकल्पः । तस्य गृहाद् आवासात । तद्वशादेव हि एषा सिसृक्षावस्था स-मजायत इत्येवं व्यपदिश्यते । ※अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी※ । तदा तस्मिन् जायाया आवहने जन्याः जनसंबन्धिनो बान्धवा वधूवरपक्षीयाः के आसन् । सृष्टेः प्राक् कस्यचिदपि अभावाद् एवं प्रश्नः । के वा व-राः कन्यावरणस्य कर्तारः । को नाम तस्मिन् समये ज्येष्ठवरः प्रधान-भूतो वरः उद्वाहकर्ता अभवत् ॥

द्वितीया ॥

तप॑श्चै॒वास्तां॒ कर्म॑ चा॒न्तर्म॑ह॒त्य॑र्ण॒वे ।

त आ॑सं॒ जन्या॒स्ते व॒रा ब्रह्म॒ ज्येष्ठव॒रो॑ऽभवत् ॥ २ ॥

तप॑ः । च॒ । ए॒व । आस्ता॑म् । कर्म॑ । च॒ । अ॒न्तः । म॒ह॒ति । अ॒र्ण॒वे ।

ते । आ॒स॒न् । जन्याः॑ । ते । व॒राः । ब्रह्म॑ । ज्ये॒ष्ठ॒ऽव॒रः । अ॒भ॒व॒त् ॥ २ ॥

तस्मिन् सृष्टिसमये स्रष्टुः परमेश्वरस्य तपः स्रष्टव्यपर्यालोचनात्मकम् । "यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः'' इति श्रुतेः [मु॰१.१.९] । तस्य कर्म च प्राणिभिरनुष्ठितं पुण्यापुण्यात्मकं सुखदुःखफलोन्मुखं परिपक्वं कर्म च आस्ताम् अभवताम् । एवकारेण तदुभयव्यतिरिक्तस्य सत्ता नि-वार्यते । तपःकर्मणी एव सम्यगुपकरणत्वेन तस्मिन् समये अवस्थिते इत्य-र्थः । श्रूयते हि । "तपसा चीयते ब्रह्म'' [मु॰१.१.८] । "स तपोतप्य-त । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वम् असृजत'' इति [तै॰आ॰८. ६] । तपःक-र्मणोः सत्ताया आधारं निर्दिशति । महति प्रभूते अर्णवे समुद्रे प्रलयका-लीने अन्तः मध्ये । ※"आपो वा इदम् अग्रे सलिलम् आसीत्'' इति हि [तै॰ब्रा॰१.१.३.५] ब्राह्मणम् । अर्णांसि उदकानि विद्यन्ते अस्मिन् इति अर्णवः । "अर्णसो लोपश्च'' इति मत्वर्थीयो वकारः स-लोपश्च※ । अनयोरेव तपःकर्मणोर्वस्त्वन्तराभावाद् व्यक्तिबाहुल्यबहु-त्वम् उपचर्य कृतस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं त आसं जन्या इति ।

१ P P J आस्ताम् । We with Cs. २ P J महुति । We with P̊ Cs.

1 S' लोचनयात्मकम्. 2 S' सम्युपकरणत्वेन. 3 S' omit ॰त्व॰.

दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोः एकताम् आपादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गताम् उपाददत इति न्यायेन त इति प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षं पुंलिङ्गत्वम् ॥ । तास्तपःकर्मव्यक्तयो जन्याः विवाहप्रवृत्ता बन्धुजना आसन् । त एव वराः वरयितारश्च आसन् । यत् सिसृक्षावस्थं जगत्कारणं ब्रह्म मायाशक्तिरूपाया [जायाया] आवहने स एव ज्येष्ठवरः अभवत् । प्रधानभूत उद्वाहकर्ताभवद् इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

दश साकमजायन्त देवा देवेभ्यः पुरा ।
यो वै तान् विद्यात् प्रत्यक्षं स वा अद्य महद् वदेत् ॥ ३ ॥

दश । साकम् । अजायन्त । देवाः । देवेभ्यः । पुरा ।
यः । वै । तान् । विद्यात् । प्रतिऽअक्षम् । सः । वै । अद्य । महत् । वदेत् ॥ ३ ॥

यद् ब्रह्म सशक्तिकम् अभवद् इत्युक्तं तस्मात् सकाशाद् देवेभ्यः अधिष्ठातृभ्यः अग्न्यादिभ्यः पुरा तेषाम् उत्पत्तेः प्रागेव दशसंख्याका देवाः दीव्यन्ति स्वस्वविषयं प्रकाशयन्तीति देवा ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि । यद्वा सप्त शीर्षण्याः प्राणा द्वौ अवाञ्चौ मुख्यः प्राण एक इति दश । अथ वा "प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रम्" इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणा दशसंख्याका देवाः साकम् सह अजायन्त । श्रूयते हि ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । इति [मु० २.१.३]
यो वै यः खलु उपासकः तान् देवान् प्रत्यक्षं विद्यात् अपरोक्षं जानीयात् स खलु विद्वान् अद्य इदानीं महत् देशकालकृतपरिच्छेदरहितं सर्वगतं ब्रह्म वदेत् उपदिशेत् ॥

चतुर्थी ॥

प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रमक्षितिश्च क्षितिश्च या ।

---

१ B ये. We with A B C D E K K̈ R S̈ V C s D c.

1 S' उपाददत. 2 S' देशकालवकृत°.

व्यानोदानौ वाङ् मनस्ते वा आकूतिमावहन् ॥ ४ ॥

प्राणापानौ । चक्षुः । श्रोत्रम् । अक्षितिः । च । क्षितिः । च । या ।

व्यानऽउदानौ । वाक् । मनः । ते । वै । आऽकूतिम् । आ । अवहन् ॥ ४ ॥

हृदम्बुजमध्ये अवस्थितस्य क्रियाशक्त्यात्मकस्य मुख्यप्राणस्य प्राणापानाद्या [वृत्तयः । चक्षुः दर्शनसाधनम्] इन्द्रियम् । श्रोत्रम् शब्दग्रहणसाधनम् इन्द्रियम् । अक्षितिः अक्षीयमाणा ज्ञानशक्तिः । क्षितिः क्षीयमाणा निवासहेतुभूता वा क्रियाशक्तिः । ज्ञानशक्तिर्हि आत्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वाद् न कदाचित् क्षीयते । क्रियाशक्तिस्तु अपवर्गसमये लिङ्गशरीरेण सह निवर्तत इति क्षितिशब्दाभिधेया । ※परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ※ । या एवंविधा द्विविधा शक्तिः । अस्तीत्यर्थः । व्यानोदानौ अन्तरसं सर्वासु नाडीषु विविधम् अनिति प्रेरयतीति व्यानः । उत् ऊर्ध्वम् अनिति उद्गारादिव्यापारं करोतीति उदानः । एते प्राणस्य द्वे वृत्ती । वाक् वदनसाधनम् इन्द्रियम् । मनः सर्वेन्द्रियानुग्राहकं सुखादिज्ञानसाधनम् अन्तःकरणम् । त एते प्राणापानादयो दश देवाः आकूतिम् पुरुषकृतं संकल्पम् आवहन् आभिमुख्येन प्रापयन्ति । पुरुषस्य अभिमतम् अर्थं निष्पादयन्तीत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

अजाता आसन्नृतवोथो धाता बृहस्पतिः ।

इन्द्राग्नी अश्विना तर्हि कं ते ज्येष्ठमुपासत ॥ ५ ॥

अजाताः । आसन् । ऋतवः । अथो इति । धाता । बृहस्पतिः ।

इन्द्राग्नी इति । अश्विना । तर्हि । कम् । ते । ज्येष्ठम् । उप । आसत ॥ ५ ॥

ऋतवः वसन्ताद्याः कालविशेषास्तस्मिन् सृष्टिसमये अजाता आसन् अनुत्पन्ना अभवन् । अथो अपि च धाता एतत्संज्ञकः अदितेः पुत्रः । बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः सुरगुरुः । इन्द्राग्नी । अश्विना अश्विनौ

---

१ B आजाता. We with ABCDEKKRSVCsDc. २ P ते. We with PJCr.

1 S′ inserts विविधं after अन्तरसं. 2 S′ अणिवदन° for वदन°.

एतत्संज्ञौ देवौ । एते षड् देवा ऋतूनाम् अधिपतयः । तेपि तस्मिन् समये अजाता अभवन् । एवं तर्हि तस्मिन् काले ते धात्रादयः स्वोत्पत्त्यर्थं ज्येष्ठम् वृद्धतमं कारणभूतं कं जनयितारम् उपासत* अभ्यर्थयन्ते । अस्य प्रश्नस्य उत्तरम् अनन्तरभाविनी ऋक् ॥

षष्ठी ॥

तपश्चैवास्तां कर्म चान्तर्महत्यर्णवे ।
तपो ह जज्ञे कर्मणस्तत् ते ज्येष्ठमुपासत ॥ ६ ॥

तपः । च । एव । आस्ताम् । कर्म । च । अन्तः । महति । अर्णवे ।
तपः । ह । जज्ञे । कर्मणः । तत् । ते । ज्येष्ठम् । उप । आसत ॥ ६ ॥

पूर्वार्धर्चो व्याख्यातः । तत्र जगत्स्रष्टुरीश्वरस्य स्रष्टव्यपर्यालोचनात्मकं तपः कर्मणः कल्पान्तरे प्राणिभिरनुष्ठितात् पुण्यापुण्यात्मकात् परिपक्वात् कर्मणः सकाशात् जज्ञे । स्वमहिमप्रतिष्ठस्य असङ्गोदासीनस्य सृष्ट्युन्मुखत्वं प्राणिकर्मपरिपाककृतम् इति तदीयस्य तपसोपि कर्मैव कारणम् इत्यर्थः । अतस्ते धात्रादयो ज्येष्ठम् वृद्धतमं सृष्टेः कारणभूतं परिपक्वं स्वकृतं [तत्] कर्म उपासत* स्वोत्पादनाय प्रार्थयन्ते । देवमनुष्यादिरूपस्य सर्वस्य जगतः कर्मैव मूलकारणम् इत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

येत आसीद् भूमिः पूर्वा यामद्धातय इद् विदुः ।
यो वै तां विद्यान्नामथा स मन्येत पुराणवित् ॥ ७ ॥

या । इतः । आसीत् । भूमिः । पूर्वा । याम् । अद्धातयः । इत् । विदुः ।
यः । वै । ताम् । विद्यात् । नामऽथा । सः । मन्येत । पुराणऽवित् ॥ ७ ॥

१ P[2] J आस्तांम्. We with P C[P]. २ P महति ।. We with P[2] J C[P]. ३ P जन्ये ।. ४ P[2] आसते ।. We with P J C[P]. ५ C D E K S V तान्विद्या॰. C[s] तांन्विद्या॰. We with A R P[2] J. ६ K पुराणवत्. We with A B B[2] C D E K R S[2] P P[2] J V. ७ P C[P] तान् ।. We with P[2] J.

1 S′ उपास्त अभ्य॰. But Sâyana's text in S′ : उपासत.

इतः अस्याः पुरोवर्तिन्या भूमेः पूर्वा पूर्वभाविनी अतीतकल्पस्था या भूमिः आसीत् अभवत् । यां पूर्वां भूमिम् अद्धातयः अद्धा प्रत्यक्षम् अतन्ति व्याप्नुवन्ति इति अद्धातयः तपःप्रभावसमासादितसार्वज्ञ्याः अतीतानागतज्ञा महर्षयः । इच्छब्दः अवधारणे । त एव विदुः जानन्ति । नान्ये । ताम् अतीतकल्पस्थां भूमिं यो वै यः खलु नामथा नामप्रकारेण तस्यां यद्यद् वस्त्वस्ति तत् सर्वं नामग्राहं विद्यात् जानीयात् । नामशब्दात् छान्दसस्थाल् प्रत्ययः । पुराणवित् पुरातनस्य अर्थस्य वेदिता स विद्वान् मन्येत इदानींतनीमपि सर्वां भूमिं मन्येत जानीयात् । ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

कुत इन्द्रः कुतः सोमः कुतो अग्निरजायत ।
कुतस्त्वष्टा समभवत् कुतो धाताजायत ॥ ८ ॥

कुतः । इन्द्रः । कुतः । सोमः । कुतः । अग्निः । अजायत ।
कुतः । त्वष्टा । सम् । अभवत् । कुतः । धाता । अजायत ॥ ८ ॥

धात्रादयो देवा अजाता आसन्निति उक्तम् । तेषाम् उत्पत्तिकारणम् अनया पृच्छ्यते[3] । कुतः कस्मात् कारणाद् इन्द्रः अजायत उदपद्यत । एवम् उत्तरत्रापि योजना । एषां प्रश्नानां प्रतिवचनम् उत्तरया ऋचा क्रियते ॥

नवमी ॥

इन्द्रादिन्द्रः सोमात् सोमो अग्नेरग्निरजायत ।
त्वष्टा ह जज्ञे त्वष्टुर्धातुर्धाताजायत ॥ ९ ॥

इन्द्रात् । इन्द्रः । सोमात् । सोमः । अग्नेः । अग्निः । अजायत ।
त्वष्टा । ह । जज्ञे । त्वष्टुः । धातुः । धाता । अजायत ॥ ९ ॥

पूर्वस्मिन् कल्पे यादृग्रूप इन्द्रस्तस्माद् इन्द्राद् इदानींतन इन्द्रो जज्ञे । तत्समानरूपो जात इत्यर्थः । एवं सोमात् सोम इत्यादिषु योजना ।

1 S' सार्वज्ञाः. 2 S मन्यते. 3 S' पृच्छते.

पूर्वपूर्वसृष्ट्यनुसारेणैव इदानींतना अपि इन्द्रादयो देवाः सृष्टा इत्यर्थः । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वम् अकल्पयत्" इति श्रुतेः [ऋ° सं° १०. १९०. ३] । यद्वा इन्द्रात् इन्द्रत्वप्रापकात् कर्मणः इन्द्रो जज्ञे । इन्द्रशब्दः स्वकारणभूते कर्मणि उपचर्यते । इत्थं सोमात् सोम इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । "तपो ह जज्ञे कर्मणस्तत् ते ज्येष्ठम् उपासते" [६] इति हि कर्मणः सर्वजगत्कारणत्वम् उक्तम् । ※अस्मिन् पक्षे इन्द्राद् इन्द्र इति "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इति पञ्चमी※ । अथ वा अधिभूतम् अवस्थिता ये इन्द्रादयः तेभ्यः सकाशाद् अध्यात्मम् अवस्थितानाम् अधिष्ठातृदेवानाम् उत्पत्तिः कथ्यत इति बोद्धव्यम् ॥

दशमी ॥

ये त आसन् दश जाता देवा देवेभ्यः पुरा ।
पुत्रेभ्यो लोकं दत्त्वा कस्मिंस्ते लोक आसते ॥ १० ॥ (२२)

ये । ते । आसन्[1] । दश । जाताः । देवाः । देवेभ्यः । पुरा ।
पुत्रेभ्यः । लोकम् । दत्त्वा । कस्मिन् । ते । लोके । आसते ॥ १० ॥ (२२)

देवेभ्यः अधिष्ठातृभ्यः अग्न्यादिदेवताभ्यः पुरा पूर्वं ये ते देवाः प्रागुक्ताः प्राणापानाद्या दशसंख्याका जाता आसन् ते पुत्रेभ्यः आत्मजेभ्यो लोकम् स्वकीयं स्थानं दत्त्वा कस्मिन् लोके स्थाने आसते उपविशन्ति । यथा लौकिका जनाः पुत्रान् उत्पाद्य तेषां स्वकीयं स्थानं दत्त्वा स्थानान्तरं स्वनिवासार्थम् आश्रयन्ति एवम् एषां सृष्टानाम् इन्द्रियाणां तदधिष्ठातृणां च देवानां निवासाश्रयः क इति प्रश्नार्थः । अस्य प्रश्नस्य "देवाः पुरुषम् आविशन्" [१३] इति प्रतिवचनम् अग्रे भविष्यति ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

पञ्चमसूक्ते प्रथमा ॥

यदा केशानस्थि स्नावं मांसं मज्जानमाभरत् ।

---

1 P J आस॒न् ।. We with P Cr.

शरीरं कृत्वा पादवत् कं लोकमनु प्राविशत् ॥ ११ ॥

यदा । केशान् । अस्थि । स्नाव । मांसम् । मज्जानम् । आऽअभरत् ।
शरीरम् । कृत्वा । पादऽवत् । कम् । लोकम् । अनु । प्र । अविशत् ॥११॥

यदा यस्मिन् सृष्टिकाले केशान् शिरोरुहान् अस्थिस्नावादिधातून् शरीरोपादानभूतान् स्रष्टा समभरत् एकत्र संभृतवान् । तत्र अस्थि प्रसिद्धम् स्नाव अस्थ्नां संधिबन्धनार्थं सिराजालम् मांसम् प्रसिद्धम् मज्जा अस्थ्यन्तर्गतो रसः । तैः संभृतैः पादवत् । उपलक्षणम् एतत् । हस्तपादाद्यङ्गोपाङ्गसहितं शरीरं कृत्वा निर्माय । तदानीं कम् अन्यं लोकं स्थानम् अनु प्राविशत् । तदेव शरीरम् आत्मभावेन प्राविशद् इत्यर्थः । "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" [तै॰ आ॰ ८. ६] "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छा॰ उ॰ ६. ३. २] इत्यादिश्रुतेः ॥

द्वितीया ॥

कुतः केशान् कुतः स्नाव कुतो अस्थीन्याभरत् ।
अङ्गा पर्वाणि मज्जानं को मांसं कुत आभरत् ॥ १२ ॥

कुतः । केशान् । कुतः । स्नाव । कुतः । अस्थीनि । आ । अभरत् ।
अङ्गा । पर्वाणि । मज्जानम् । कः । मांसम् । कुतः । आ । अभरत् ॥१२॥

केशादीन् संभृत्य ईश्वरः शरीरं सृष्टवान् इत्युक्तम् । अत्र केशाद्युपादानत्वं स्रष्टृत्वं च वस्त्वन्तरविरहात् स्वात्मन एवेति काका प्रतिपाद्यते । स्रष्टा ईश्वरः कुतः कस्माद् उपादानकारणात् केशान् सम् अभरत् । किं तदुपादानकारणम् । न किंचिद् अस्ति । "सदेव सोम्येदम् अग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्" [छा॰ उ॰ ६. २. १] इति अद्वितीयत्वश्रुतेर्वस्त्वन्तरस्याभावात् स्वात्मन एव केशादीन् समभरद् इत्यर्थः । तथा च अभिन्ननिमित्तोपादानत्वम् ईश्वरस्य श्रूयते । "सोकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" [तै॰ आ॰ ८. ६] । तत्र कामयितृत्वात् कुलालादिवन्निमि-

---

१ P मासम् I. २ K K̈ V स्नावः. We with A B B̈ C D E R S̈ P P̈ J Cs. ३ P̈ स्नावः I. We with P J Cr. ४ P मासम् I. We with P̈ J Cr.

ततम् । प्रजायेयेति उत्तमपुरुषश्रुत्या स्वस्यैव बहुभावावस्थानप्रतिपादनाद् उपादानत्वम् । आह च भगवान् बादरायणः । "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" [ब्रा° १. ४. २३] इति । तथा कुतः कस्माद् उपादानकारणात् स्नाव उत्पन्नम् । न कस्माच्चित् । किं तु स्वस्मादेव । एवम् उत्तरत्रापि योज्यम् । अङ्गा अङ्गानि हस्तपादादीनि पर्वाणि तत्संधीन् मज्जानम् अस्थ्यन्तर्गतं रसम् । कर्मकर्तृभावस्य एकत्र विरोधात् केशाद्युपादानभूताद् अन्य एव कश्चित् संभर्ता स्याद् इत्याशङ्क्य तदनन्यत्वमपि प्रतिपादयति क इति । कः अन्यः एतान् आभरत् । न कश्चिद् अस्ति । उपादानभावेन स्थित एव ईश्वरः केशादीनाम् आहर्तापि अभवद् इत्यर्थः । विचित्रशक्तियोगित्वेन एकस्यैव कर्तृत्वं कर्मत्वं च न व्याहन्यत इत्यर्थः । यद्वा कुतः केशान् इत्यादिषु सर्वत्र कारणप्रश्नमात्रं क्रियते । को मांसम् इति कर्तृप्रश्नमात्रम् । तस्य सर्वस्य प्रतिवचनम् उत्तरया क्रियते ॥

तृतीया ॥

संसिचो नाम ते देवा ये संभारान्त्समभरन् ।
सर्वं संसिच्य मर्त्यं देवाः पुरुषमाविशन् ॥ १३ ॥

सम्ऽसिचः । नाम । ते । देवाः । ये । सम्ऽभारान् । सम्ऽअभरन् ।
सर्वम् । सम्ऽसिच्य । मर्त्यम् । देवाः । पुरुषम् । आ । अविशन् ॥१३॥

ये देवाः प्रागुक्ता ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियात्मकाः साधिष्ठातृकाः प्राणापानाद्या वा संभारान् संभ्रियन्त इति संभाराः प्राग् उदीरिताः [केशा]द्याः तान् समभरन् एकत्र संभृतवन्तः ते देवाः संसिचो नाम । संसिञ्चन्ति । सम इति एकीभावे । तान् संभारान् एकीकृत्य बन्धकेन रसेन आवघ्नन्तीति संसिचः संसेचनसमर्थाः । संधायका इत्यर्थः । ते मर्त्यम्

१ K K̈ संभारान्त्सम°, a reading clearly due to a misreading of a letter in a MS. C° °भारान् सम्भरन्. We with A B B̈ C D E R S̈ P P̈ J V. २ P ते । We with P̈ J Cs.

1 S′ omit °ह च भगवान् बा°.

मरणधर्माणम् सर्वं शरीरं संसिच्य असृजा आर्द्रीकृत्य पुरुषम् पुरुषाकृतिं कृत्वा तम् आविशन् प्रविष्टवन्तः । यावत् शरीरे प्राणा निवसन्ति तावन्तं कालं प्राणाधिष्ठितं शरीरं सर्वव्यवहारक्षमं भवति । तस्मात् प्राणदेवाः पृथिव्यादिपञ्चभूतमात्राभ्यः समुद्भूतं प्रागुदीरितकेशास्थ्यादिधातुमयं पुरुषशरीरं प्रविश्य वर्तन्त इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

ऊरू पादा॑वष्ठी॒वन्तौ॒ शिरो॑ हस्ता॒वथो॒ मुख॑म् ।
पृ॒ष्टीर्ब॑र्ज॒ह्ये॒ पा॒र्श्वे कस्तत् सम॑दधा॒दृषिः॑ ॥ १४ ॥

ऊरू इति॑ । पादौ॑ । अ॒ष्ठी॒वन्तौ॑ । शिरः॑ । हस्तौ॑ । अथो॒ इति॑ । मुख॑म् ।
पृ॒ष्टीः । ब॒र्ज॒ह्ये॒ इति॑ । पा॒र्श्वे इति॑ । कः । तत् । सम् । अ॒द॒धा॒त् । ऋषिः॑ ॥ १४ ॥

ऊरू जान्वोरुपरि वर्तमानौ । पादौ तयोरधस्ताद्भागौ । अष्ठीवन्तौ ऊरुपादयोर्मध्यस्थे जानुनी । शिरः मूर्धानम् । हस्तौ बाहू । अथो अपि च मुखम् आस्यम् । पृष्टीः पृष्ठवंशस्य अभितो वर्तमानाः पर्शूः । बर्जह्ये एतत्संज्ञौ अवयवौ । उभे पार्श्वे । तत् अनुक्रान्तं सर्वम् अङ्गजातं क ऋषिः संधानोपायज्ञानवान् समदधात् परस्परं संहितं संश्लिष्टं कृतवान् । अस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनम् उत्तरया क्रियते ॥

पञ्चमी ॥

शिरो॑ हस्ता॒वथो॒ मुखं॒ जिह्वां ग्री॒वाश्च॒ कीक॑साः ।
त्वचा॑ प्रा॒वृत्य॒ सर्वं॒ तत् सं॒धा सम॑दधा॒न्म॒ही ॥ १५ ॥

शिरः॑ । हस्तौ॑ । अथो॒ इति॑ । मुख॑म् । जिह्वा॑म् । ग्री॒वाः । च॒ । कीक॑साः ।

१ K K̈ C E S̈ पृष्टी°. We with A B B̈ D R V Cs De. २ P P̈ J Cp पृष्टीः।. ३ J बर्जह्ये इति ।. P P बर्जह्ये इति ।. We with Cr. ४ P पार्श्वेन् । इति । corrected to पार्श्वे इति. We with P̈ J. ५ P omits the visarga. We with P̈ J. ६ B̈ K V omit the visarga. Cs is doubtful. In it an old anusvâra may have been cancelled or a new one may have been inserted. We with A B C D E K̈ R S̈ P P̈ J V. ७ B संमदधा°.

1 S' मूर्धा. 2 S' पर्शुः.

त्वचा । प्रऽआवृत्य । सर्वम् । तत् । समऽधा । सम् । अदुधात् । मही ॥१५॥

शिरः मूर्धानम् । हस्तौ बाहू । अथो अपि च मुखम् आस्यम् । जिह्वाम् तन्मध्ये वर्तमानां रसनाम् । ग्रीवाः कन्धराः । कीकसाः कीकसान् अस्थीनि । उपलक्षणम् एतत् । एतदुपलक्षितानि प्रागुदीरितानि अस्थिस्नावादीनि ऊरुपादादीनि च सर्वाणि अङ्गानि त्वचा चर्मणा प्रावृत्य प्रावृतानि आच्छन्नानि कृत्वा सर्वे तत् अङ्गजातं मही । ॥ वर्णोपजनश्छान्दसः ॥ । महती संधा संधानकर्त्री देवता समदधात् संहितं परस्परसंश्लिष्टं स्वस्वव्यापारक्षमं कृतवती । ॥ संधेति । "आतश्चोपसर्गे" इति संपूर्वाद् दधातेः कर्तरि कप्रत्ययः ॥ ॥

॥

यत्तच्छरीरमशयत् संधया संहितं महत् ।
येनेदमद्य रोचते को अस्मिन् वर्णमाभरत् ॥ १६ ॥

यत् । तत् । शरीरम् । अशयत् । समऽधया । समऽहितम् । महत् ।
येन । इदम् । अद्य । रोचते । कः । अस्मिन् । वर्णम् । आ । अभरत् ॥१६॥

तत् उक्तप्रकारं यत् शरीरं संधया संधात्र्या देवतया संहितं कृतावयवसंधानं महत् प्रवृद्धम् अशयत् शेते । वर्तत इत्यर्थः । इदं शरीरम् अद्य इदानीं येन वर्णेन कृष्णगौरादिरूपेण रोचते दीप्यते अस्मिन् शरीरे को नाम देवः तं वर्णम् आभरत् आहरत् संपादितवान् । अस्य प्रतिवचनम् उत्तरया क्रियते ॥

सप्तमी ॥

सर्वे देवा उपाशिक्षन् तदजानाद् वधूः सती ।
ईशा वशस्य या जाया सास्मिन् वर्णमाभरत् ॥ १७ ॥

---

१ KV तेनेद°. We with ABBCDERSPPPJC. २ PPJC आऽअभरत् । The correction is mine. ३ AB सती:. We with BCDEKKRSV. ४ KV विश्वस्य. We read वशस्य with ACDEKRSPPJVC.

सर्वे । देवाः । उप । अशिक्षन् । तत् । अजानात् । वधूः । सती ।

ईशा । वशस्य । या । जाया । सा । अस्मिन् । वर्णम् । आ । अभरत् ॥ १७ ॥

सर्वे इन्द्रादयो देवाः उपाशिक्षन् समीपे शक्ता भवितुम् ऐच्छन् । वधूः सती परमेश्वरेण कृतोद्वाहा भगवती आद्या परचिद्रूपिणी शक्तिः तत् देवैः कृतम् अजानात् ज्ञातवती । या एषा विश्वस्य सर्वस्य जगतः ईशा ईशाना नियन्त्री मायाशक्तिः । "यन्मन्युर्जायाम् आवहद्" [१] इति ह्युक्तम् । सा पारमेश्वरी शक्तिः अस्मिन् षाट्कौशिके शरीरे गौरपीतनीलादिवर्णम् आभरत् आहरत् । उदपादयद् इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

यदा त्वष्टा व्यतृणत् पिता त्वष्टुर्य उत्तरः ।

गृहं कृत्वा मर्त्यं देवाः पुरुषमाविशन् ॥ १८ ॥

यदा । त्वष्टा । विऽअतृणत् । पिता । त्वष्टुः । यः । उत्ऽतरः ।

गृहम् । कृत्वा । मर्त्यम् । देवाः । पुरुषम् । आ । अविशन् ॥ १८ ॥

यत् पूर्वं सामान्येन उक्तं "देवाः पुरुषमाविशन्" इति तद् अत्र विशेष्यते । "यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते" इति हि श्रूयते [तै॰सं॰१.५.९.२] । तत्र यः अध्यात्मम् अवस्थितस्त्वष्टा मनुष्यगवाश्वादिरूपाणां विकर्ता देवः तस्य त्वष्टुः पिता उत्पादकः उत्तरः उत्कृष्टतरो यस्त्वष्टा अधिदैवं स्थितः विचित्रस्य जगतो निर्माता एतत्संज्ञो देवः स यदा यस्मिन् काले व्यतृणत् विविधं चक्षुःश्रोत्रादीनि छिद्राणि पुरुषशरीरे तर्दनेन अकरोत् । ※ उतृदिर् हिंसानादरयोः ※ । तदा मर्त्यम् मरणधर्मकं त्वष्ट्रा देवेन वितृण्णं बहुच्छिद्रं पुरुषशरीरं गृहं कृत्वा आवासस्थानं कृत्वा देवाः [इन्द्रियाणि] प्राणापानादयश्च तं पुरुषम् आविशन् प्रविष्टवन्तः ॥

१ K विश्वस्य । P वशस्य । We with P J Cr. २ B मर्त्यं. ३ P गृहान् । We with P J Cr. ४ P विशन् ।

1 S' भवती. 2 S' परमेश्वरी. 3 S' षट्कौशिके. 4 S' अधिदैव°.

नवमी ॥

स्वप्नो वै तन्द्रीर्निर्ऋतिः पाप्मानो नाम देवताः ।
जरा खालत्यं पालित्यं शरीरमनु प्राविशन् ॥ १९ ॥

स्वप्नः । वै । तन्द्रीः । निःऽऋतिः । पाप्मानः । नाम । देवताः ।
जरा । खालत्यम् । पालित्यम् । शरीरम् । अनु । प्र । अविशन् ॥१९॥

इत्थं शरीरस्योत्पत्तिम् अभिधाय प्रथमसृष्टानाम् इन्द्रियाणां प्राणापानादीनां च तत्र प्रवेश उक्तः । तावता सात्मकं सत् तच्छरीरं सर्वव्यवहारक्षमं जातम् । इतः परं सर्वविकाराश्रयत्वम् अस्य उच्यते । स्वप्नः स्वापो निद्रा । ※ञिष्वप् शये । "स्वपो नन्" इति भावे नन् प्रत्ययः ※ । वैशब्दो लोकप्रसिद्धिं द्योतयति । तन्द्री अलसता । निर्ऋतिः पापदेवता दुर्गतिः । पाप्मानः ब्रह्महत्यादिपापानि । स्वप्नादिरूपा एता देवताः पुरुषशरीरम् अनु प्राविशन् । तथा जरा वयोहानिकरी चरमावस्था । खालित्यम् चित्तस्य चक्षुरादीनां च स्खलनम् । पालित्यम् पलितत्वम् । एतदभिमानिनो देवाश्च शरीरम् अनु प्राविशन् ॥

दशमी ॥

स्तेयं दुष्कृतं वृजिनं सत्यं यज्ञो यशो बृहत् ।
बलं च क्षत्रमोजश्च शरीरमनु प्राविशन् ॥ २० ॥ (२३)

स्तेयम् । दुःऽकृतम् । वृजिनम् । सत्यम् । यज्ञः । यशः । बृहत् ।
बलम् । च । क्षत्रम् । ओजः । च । शरीरम् । अनु । प्र । अविशन् ॥ २० ॥

स्तेयम् स्तैन्यं तस्करत्वम् । ※"स्तेनाद् यन्नलोपश्च" इति स्तेनशब्दाद् भावे यत् प्रत्ययो नलोपश्च ※ । दुष्कृतम् दुष्कर्म सुरापानादिकम् । वृजिनम् तज्जनितं दुरितम् । सत्यम् यथार्थकथनम् । यज्ञो यागः । यशः कीर्तिः । बृहत् प्रभूतम् । यशसो विशेषणम् एतत् । बलम् प्रसिद्धम् एतत् । क्षत्रम् क्षत्रियसंबन्धि तेजः । ओजः शरीरगतो

१ R B प्राविंशन्. We with A B C D E K K̄ S̄ V C^s.

1 S' प्रसिद्धं.

बलहेतुरष्टमो धातुः । [एते] सर्वे पुरुषस्य शरीरम् अनु प्राविशन् । जीवच्छरीरम् आश्रित्य उत्पद्यन्त इत्यर्थः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

षष्ठसूक्ते प्रथमा ॥

भूतिश्च वा अभूतिश्च रातयोरातयश्च याः ।
क्षुधश्च सर्वास्तृष्णाश्च शरीरमनु प्राविशन् ॥ २१ ॥

भूतिः । च । वै । अभूतिः । च । रातयः । अरातयः । च । याः ।
क्षुधः । च । सर्वाः । तृष्णाः । च । शरीरम् । अनु । प्र । अविशन् ॥ २१ ॥

भूतिः समृद्धिः । अभूतिः असमृद्धिः । ▣ परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ ▣ । वैशब्दः प्रसिद्धौ । रातयो मित्राणि । अरातयः शत्रवः । या इमा भूतिप्रभृतयः क्षुधः बुभुक्षा अन्नाकाङ्क्षाः तृष्णाः पिपासाः एताश्च सर्वाः पुरुषस्य शरीरम् अनु प्राविशन् । आश्रित्य प्रभवन्तीत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

निन्दाश्च वा अनिन्दाश्च यच्च हन्तेति नेति च ।
शरीरं श्रद्धा दक्षिणाश्रद्धा चानु प्राविशन् ॥ २२ ॥

निन्दाः । च । वै । अनिन्दाः । च । यत् । च । हन्त । इति । न । इति । च ।
शरीरम् । श्रद्धा । दक्षिणा । अश्रद्धा । च । अनु । प्र । अविशन् ॥ २२ ॥

निन्दाः कुत्सनानि । अनिन्दाः अकुत्सनानि । हन्तेति हर्षे । यच्च वस्तु हर्षजनकम् । नेत्ययं शब्दः संनिहितस्य हन्तार्थस्य हर्षस्य निषेधे । यच्च वस्तु हर्षाजनकम् । श्रद्धा श्रद्धानम् अभिलाषविशेषः । दक्षिणा दक्ष्यते समृध्यते अनयेति दक्षिणा धनसमृद्धिः । ▣ दक्ष वृद्धौ इत्यस्माद् द्रुदक्षिभ्याम् इनन् [उ० २. ५०] इति इनन् प्रत्ययः ▣ । अ-

१ B दक्षिणाश्रद्धा. A B C D R S K Cs दक्षिण श्रद्धा. E दक्षिणाः श्रद्धा. Dc दक्षिणाश्रद्धा° corrected to दक्षिणाश्रद्धा°. We with K V Dc. २ P हत । J हंत । P हंताः । changed to हंता । We with J Cp. ३ P J दक्षिणा । We with P Cr.

श्रद्धा श्रद्धानाभावः अभिलाषराहित्यम् एतानि सर्वाणि पुरुषस्य शरीरम् अनु प्राविशन् । तद् आश्रित्य प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

विद्याश्च वा अविद्याश्च यच्चान्यदुपदेश्यम् ।
शरीरं ब्रह्म प्राविशदृचः सामाथो यजुः ॥ २३ ॥

विद्याः । च । वै । अविद्याः । च । यत् । च । अन्यत् । उपऽदेश्यम् ।
शरीरम् । ब्रह्म । प्र । अविशत् । ऋचः । साम । अथो इति । यजुः ॥ २३ ॥

विद्याः शास्त्रजनितज्ञानानि । अविद्याः अज्ञानानि । यच्चान्यत् वस्तु उपदेश्यम् उपदेशसमधिगम्यं विद्याविद्यानाम् आश्रयभूतं तच्छाब्दं ब्रह्म पुरुषस्य शरीरं प्राविशत् । परापश्यन्त्यादिरूपेण तत्रैव प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ अथो अपि च ऋक्सामयजुरात्मकास्त्रयो वेदाः पुरुषशरीरम् अनु प्राविशन् । यद्वा ऋगादीनां पृथगुपादानात् तदङ्गभूताः पुराणादयो विद्याशब्देन विवक्षिताः । अविद्याशब्देन च वेदविरुद्धागमाः ॥

चतुर्थी ॥

आनन्दा मोदाः प्रमुदोभीमोदमुदश्च ये ।
हसो नरिष्टा नृत्तानि शरीरमनु प्राविशन् ॥ २४ ॥

आऽनन्दाः । मोदाः । प्रऽमुदः । अभिमोदऽमुदः । च । ये ।
हसः । नरिष्टा । नृत्तानि । शरीरम् । अनु । प्र । अविशन् ॥ २४ ॥

पूर्वार्धर्चो व्याख्यातः [११.९.२६] । हसः हासः । हसे हसने । "स्वनहसोर्वा" इति भावे अप् । नुरिष्टाः मनुष्यस्य इ-

१ B प्रमोदो°. We with ABCDERS̀KKVCs. २ K नुरिष्टा. J नरिष्टा. We with ABB̈CDEK̈RS̈PP̈VCs Cp Dc. Here Sâyaṇa might not have had the padapâṭha before him. Whatever नरिष्टा may mean (*vide* VII. 12. 2; also VS. 30. 6), नुः इष्टा can hardly be the text, as taken by Sâyaṇa, who seems here inferior to the unanimous testimony of the MSS.

1 S' एतत्सर्वम् for एतानि सर्वाणि. 2 S' उपदेश्य°

च्छागोचराः शब्दस्पर्शादिविषयाः । नृत्तानि नर्तनानि भरतशास्त्रोक्तानि । एते आनन्दादयः सर्वे पुरुषस्य शरीरम् अनु प्राविशन् ॥

पञ्चमी ॥

आलापाश्च प्रलापाश्चाभीलापलपश्च ये ।
शरीरं सर्वे प्राविशन्नायुजः प्रयुजो युजः ॥ २५ ॥

आऽलापाः । च । प्रऽलापाः । च । अभिलापऽलपः । च । ये ।
शरीरम् । सर्वे । प्र । अविशन् । आऽयुजः । प्रऽयुजः । युजः ॥ २५ ॥

आलापाः आभाषणानि सार्थकानि वचनानि । प्रलापाः निरर्थकानि वचनानि[1] । ॥लप व्यक्तायां वाचि । भावे घञ्॥ । ये च अभीलापलपः अभिलापः उक्तविधः शब्दः तेन लपन्ति ब्रुवन्तीति[2] अभीलापलपः शब्दस्य उच्चारयितारः । ॥"क्विप् च" इति लपेः क्विप्॥ । ते सर्वे आलापादयः पुरुषशरीरं प्राविशन् । आयुजः आयोजनानि प्रयुजः प्रयोजनानि युजः योजनानि । ॥सर्वत्र संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । उपसर्गवशाद् अमीषाम् अर्थभेदोऽवगन्तव्यः॥ । एवम् आयोजनादिक्रियाः शरीरम् अनु प्राविशन् ॥

षष्ठी ॥

प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रमक्षितिश्च क्षितिश्च या ।
व्यानोदानौ वाङ्मनः शरीरेण त ईयन्ते ॥ २६ ॥

प्राणापानौ । चक्षुः । श्रोत्रम् । अक्षितिः । च । क्षितिः । च । या ।
व्यानऽउदानौ । वाक् । मनः । शरीरेण । ते । ईयन्ते ॥ २६ ॥

त्रयः पादाः पूर्ववद् [११.९.२५] व्याख्येयाः । ते प्राणापानादयः सर्वे शरीरम् अनुप्रविश्य तेन सह ईयन्ते स्वस्वव्यापारेषु[3] प्रवर्तन्ते । ॥ईङ् गतौ । दिवादित्वात् श्यन् प्रत्ययः॥ ॥

---

[2] P अविशन् I. We with P J Cp.

---

1 S' ——नि for वचनानि. 2 S' लपं——यंतीति. 3 S' स्वस्य for स्वस्व°.

सप्तमी ॥

आशिषश्च प्रशिषश्च संशिषो विशिषश्च याः ।
चित्तानि सर्वे संकल्पाः शरीरमनु प्राविशन् ॥ २७ ॥

आऽशिषः । च । प्रऽशिषः । च । सम्ऽशिषः । विऽशिषः । च । याः ।
चित्तानि । सर्वे । सम्ऽकल्पाः । शरीरम् । अनु । प्र । अविशन् ॥ २७ ॥

आशिषः आशासनानि इष्टफलप्रार्थनानि । ※ "आशासः क्वौ०" इति वचनाद् इत्वम् ※ । तथा प्रशिषः प्रशासनानि । संशिषः संशासनानि । विशिषः विविधानि शासनानि । ※ अत्र उपसर्गवशाद् धात्वर्थस्य भेदोऽवगन्तव्यः ※ । या एता आशीराद्याः सन्ति । चित्तानीति बहुवचनेन मनोबुद्ध्यहंकाराः संगृह्यन्ते । तथा संकल्पा इति बहुवचनेन सर्वा अन्तःकरणवृत्तयः । एते सर्वे पुरुषस्य शरीरम् अनु प्राविशन् ॥

अष्टमी ॥

आस्तेयीश्च वास्तेयीश्च त्वरणाः कृपणाश्च याः ।
गुह्याः शुक्रा स्थूला अपस्ता बीभत्सावसादयन् ॥ २८ ॥

आस्तेयीः । च । वास्तेयीः । च । त्वरणाः । कृपणाः । च । याः ।
गुह्याः । शुक्राः । स्थूलाः । अपः । ताः । बीभत्सौ । असादयन् ॥ २८ ॥

आसमन्तात् स्नानम् आस्नेयम् । ※ ष्णा शौचे । "अचो यत्" इति भावे यत् । "ईद्यति" इति ईत्वम् ※ । तत्संबन्धिन्य आप आस्नेय्यः । ※ "तस्येदम्" इति अण् । "टिड्ढाणञ्०" [इति ङीप्] ※ । वाशब्दो विकल्पार्थः । ※ तस्य सुप् सुपेति स्नेयशब्दे-

१ BKPCs आस्तेयिश्च. Dc आस्तेयि° corrected to आस्तेयी°. ABCDERŚKPJV आस्तेयीश्च. २ ABBCDEKRŚPPJCrDc वास्तेयीश्च. KV वास्तेयीश्च with Sāyaṇa. ३ BBCER शुक्राः. We with ADŚVCs. ४ P त्वरणः. We with PJCr. ५ P अपः. We with PJCr.

न समासः ॥ । विकल्पेन स्नानं वास्तेयं तत्संबन्धिन्य आपः । यद्वा । ॥ आस उपवेशने इत्यस्माद् औणादिको नप्रत्ययः ॥ । आसनस्य शरीरे प्राण्यवस्थानस्य निमित्तभूता आपः आस्नेय्यः । तथा वस्नम् मूल्यद्रव्यं सर्वव्यवहारास्पदं शरीरं तदुपादानभूता आपः वास्नेय्यः । "पञ्चम्याम् आहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति श्रुतेः । ॥ आस्नशब्दाद् वस्नशब्दाच्च शैषिको ढक् प्रत्ययः ॥ । तथा त्वरणाः त्वरया गच्छन्त्यः । कृपणाः कृशा अल्पाः । एवंभूताश्च या आपः सन्ति । [याश्च] गुह्याः गुहायां भवाः । शुक्राः शुक्लवर्णाः शुक्रात्मना परिणता वा । स्थूलाः स्थौल्योपेता महत्यः आपः व्यापनशीला नद्यादिरूपेण वर्तमानाः [ताः] सर्वा आपः बीभत्सौ बीभत्स्यमाने जुगुप्स्यमाने पुरुषशरीरे असादयन् । अथ वा ता एव आपो बीभत्सौ जुगुप्स्यमाने पुरुषे स्वकार्यं शरीरम् असादयन्नित्यर्थः । ॥ बध बन्धने । "मानबधदान्शान्भ्यः०" इति सन् प्रत्ययः । स च "बधेर्वैरूप्ये" इति स्मरणात् कुत्सनेऽर्थे भवति । "सनाशंसभिक्ष उः" इति उप्रत्ययः ॥ ॥

नवमी ॥

अस्थि कृत्वा समिधं तदष्टापो असादयन् ।
रेतः कृत्वाज्यं देवाः पुरुषमाविशन् ॥ २९ ॥

अस्थि । कृत्वा । सम्ऽइधम् । तत् । अष्ट । आपः । असादयन् ।
रेतः । कृत्वा । आज्यम् । देवाः । पुरुषम् । आ । अविशन् ॥ २९ ॥

अस्थि प्राणिशरीरसंबन्धि अस्थिजातं समिधम् समिन्धनसाधनं शरीरपरिपाकस्य निमित्तं कृत्वा तत् तत्र षाट्कौशिके शरीरे अष्टसंख्याका आस्नेयीश्चेत्यादिना अनुक्रान्ता अपः असादयन् । तस्य समिन्धनस्य अभिवृद्धिकारणम् आज्यं रेतः शुक्रं कृत्वा परिकल्प्य । अत्रास्थीनि पुरुषश-

१ P अज्यम् ।. We with P J Cp.

1 S′ तत्संबधिनीरपः. 2 S′ शुक्रात्मना. 3 So the text too in S′. 4 S′ जुगुप्स° for जुगुप्स्य°. 5 So S′.

रीरान्तर्गतानि शरीरवृद्धिहेतुत्वात् समित्त्वेन रूप्यन्ते रेतश्च स्वशरीरवृद्धेः पुत्राद्युत्पत्तिहेतुत्वेन च आज्यत्वेन रूप्यते । अत एव तैत्तिरीयके अग्न्याधेयप्रकरणे आधीयमानासु समित्सु अस्थित्वं तदञ्जनसाधने आज्ये रेतस्त्वं च आरोप्य स्तूयते । "अस्थि वा एतद् यत् समिधः । एतद् रेतो यद् आज्यम्" इति [तै॰ब्रा॰ १.१.९.४] । इत्थं कृत्वा देवाः इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारः अग्न्यादयो वा पुरुषशरीरं प्राविशन् ॥

दशमी ॥

या आपो याश्च देवता या विराड् ब्रह्मणा सह ।
शरीरं ब्रह्म प्राविशच्छरीरेऽधि प्रजापतिः ॥ ३० ॥

याः । आपः । याः । च । देवताः । या । विऽराट् । ब्रह्मणा । सह ।
शरीरम् । ब्रह्म । प्र । अविशत् । शरीरे । अधि । प्रजाऽपतिः ॥ ३० ॥

याः प्रागुदीरिता आपः याश्च देवताः इन्द्रियाभिमानिन्यः या च "विराड् वा इदम् अग्र आसीत्" [८.१०.१] इत्यादिना सार्वात्म्येन उक्ता विराट्संज्ञा देवता ब्रह्मणा ब्राह्मणतेजसा सह वर्तमाना ताः सर्वाः शरीरं प्राविशन् । तदनन्तरं यज्जगत्कारणं परं ब्रह्म तदपि अन्तर्यामिरूपेण तच्छरीरं प्राविशत् । तस्मिन् शरीरे [अधि] प्रजापतिः प्रजानां पालयिता पुत्राद्युत्पादको जीवो वर्तते ॥

एकादशी ॥

सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणं पुरुषस्य वि भेजिरे ।
अथास्येतरमात्मानं देवाः प्रायच्छन्नग्नये ॥ ३१ ॥

सूर्यः । चक्षुः । वातः । प्राणम् । पुरुषस्य । वि । भेजिरे ।
अथ । अस्य । इतरम् । आत्मानम् । देवाः । प्र । अयच्छन् । अग्नये ॥ ३१ ॥

"आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्" [ऐ॰आ॰ २.४.२] इति श्रुतेः

१ Cr याः. We with PP̈J. २ KK̈ अथो॰. We with ABB̈CDERS̈VC.

1 S' याश्च for या च. 2 S' प्राविशत्.

सूर्यः चक्षुरभिमानी देवः । स च पुरुषस्य संबन्धि चक्षुरिन्द्रियम् आत्मीयभागत्वेन स्वीकृतवान् । वातः वायुः प्राणम् प्राणेन्द्रियं भागत्वेन स्वीचकार । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" [ऐ० आ० २, ४, २] इति श्रुतेः । उपलक्षणम् एतत् । एवम् अन्यान्यपि इन्द्रियाणि पुरुषसंबन्धीनि तत्तदधिदेवता वि भेजिरे विभज्य स्वीकृतवत्यः । अथ अनन्तरम् इतरम् प्राणेन्द्रियव्यतिरिक्तम् आत्मानम् षाट्कौशिकं स्थूलशरीरम् अग्नये सर्वे देवा भागत्वेन प्रायच्छन् । अग्निना मरणानन्तरं स्थूलशरीरमेव केवलं दह्यते ।

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
वायवः पञ्च बुद्धिश्च मनः सप्तदशं विदुः ।

इति यत् सप्तदशात्मकं[1] लिङ्गशरीरम् उक्तं तस्य मुक्तिपर्यन्तं विनाशाभावात् तत्तद्देवतारूपेण अवस्थानमेवेत्यर्थः ॥

द्वादशी ॥

तस्माद् वै विद्वान् पुरुषमिदं ब्रह्मेति मन्यते ।
सर्वा ह्यस्मिन् देवता गावो गोष्ठ इवासते[1] ॥ ३२ ॥

तस्मात् । वै । विद्वान् । पुरुषम् । इदम् । ब्रह्म । इति । मन्यते ।
सर्वाः । हि । अस्मिन् । देवताः । गावः । गोस्थेऽइव । आसते[2] ॥ ३२ ॥

तस्मात् खलु कारणात् विद्वान् उक्तप्रकारं सर्वं जानन् पुरुषम् पुरुषशरीरम् इदम् अपरोक्षम् अन्तर्बहिर्व्याप्य अवस्थितं ब्रह्मेति मन्यते जानाति । कुत इत्यत आह । हि यस्मात् सर्वा देवताः प्राणापानादिवायवः सर्वेन्द्रियाणि तदधिष्ठातारः अग्न्यादयश्च अस्मिन् शरीरे आसते निवसन्ति । तत्र दृष्टान्तः गावो गोष्ठ इव । यथा गावः स्वकीये गोष्ठे स्थाने विस्रम्भेण निवसन्ति तथेत्यर्थः । तस्मात् सर्वाभिर्देवताभिः आश्रितं

---

१ So we read with A B B̊ C D E K K̊ R S̊ P P̊ J D̊c V C̊s. २ Cp आसते । J आसते । corrected to आसते । We with P P̊.

---

1 S' सप्तदशकात्मकं.

जीवरूपेण अन्तर्यामिरूपेण च ब्रह्मणा प्रविष्टं पुरुषशरीरं तत्तादात्म्येन विद्वान् साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥

त्रयोदशी ॥

प्रथमेन प्रमारेण त्रेधा विष्वङ् वि गच्छति ।
अद एकेन गच्छत्यद एकेन गच्छतीहैकेन नि षेवते ॥ ३३ ॥

प्रथमेन । प्रऽमारेण । त्रेधा । विष्वङ् । वि । गच्छति ।
अदः । एकेन । गच्छति । अदः । एकेन । गच्छति । इह । एकेन । नि ।
सेवते ॥ ३३ ॥

शरीरम् अभिमन्यमानो जीवात्मा तेन शरीरेण तत्र प्रविष्टैरिन्द्रियैश्च पुण्यापुण्यात्मकानि कर्माणि अनुष्ठाय तत्फलोपभोगार्थं मरणानन्तरं स्वर्गनरकादीनि स्थानानि प्राप्नोति । तद् अत्र निरूप्यते । प्रथमेन प्रथमभाविना स्थूलशरीरेण प्रमारेण प्रमृतेन । ※हेतौ तृतीया※ । भोगायतनस्य शरीरस्य तदारम्भककर्मक्षयेण । त्यागाद्धेतोरित्यर्थः । त्यक्तशरीरः स जीवात्मा त्रेधा त्रिप्रकारं विष्वङ् नाना नि गच्छति नियमेन प्रयाति ॥ अदः विप्रकृष्टं स्वर्गाख्यं स्थानम् एकेन पुण्येन कर्मणा गच्छति प्राप्नोति । अदः विप्रकृष्टं नरकाख्यं स्थानम् एकेन पापेन कर्मणा गच्छति प्राप्नोति । तथा इह अस्मिन् भूलोके एकेन पुण्यपापात्मकेन मिश्रितेन कर्मणा नि षेवते नितरां सुखदुःखात्मकान् भोगान् सेवते । श्रूयते हि । "पुण्येन पुण्यलोकं नयति पापेन पापम् उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्" इति ॥

चतुर्दशी ॥

अप्सु स्तीमासु वृद्धासु शरीरमन्तरा हितम् ।

१ V with Sâyaṇa, विष्वङ्ङि for विष्वङ् वि. २ B alters to यच्छति. We with K K[m] B A C D E R S[m] Cs. ३ B[p] V गछति. We with A B C D E K K[m] R S[m] Cs. ४ So P P[p] J Cr.

1 S′ तदातारंभक°. 2 S′ in its text has: विष्मङ्क्षिषेवते, and in its commentary: विष्वङ्नाना. Sâyaṇa apparently means to read विष्वक् and not विष्वङ्.

तस्मिंछवोध्यन्तरा तस्माच्छवोध्युच्यते ॥ ३४ ॥ (२४)

अप्ऽसु । स्तीमासु । वृद्धासु । शरीरम् । अन्तरा । हितम् ।
तस्मिन् । शवः । अधि । अन्तरा । तस्मात् । शवः । अधि । उच्यते ॥ ३४॥

स्तीमासु अनार्द्रं सर्वं जगद् आर्द्रं कुर्वतीषु । ष्टिम ष्टीम आर्द्रीभावे । तत्र स्तीमतेः पचाद्यच् । तथाविधासु वृद्धासु प्रवृद्धासु अप्सु उदकेषु अन्तरा मध्ये शरीरम् ब्रह्माण्डात्मकं समष्टिभूतं हितम् निहितं वर्तते । स्मर्यते हि ।

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यम् अवाकिरत् ।
तद् अण्डम् अभवद्धैमं कोटिसूर्यसमप्रभम् । [म॰ स्मृ॰ १. ९]

इति । तस्मिन् ब्रह्माण्डशरीरे अधि उपरि अन्तरा मध्ये च शवः बलात्मकः सूत्रात्मा सर्वाधारभूतवस्त्वात्मकः[1] परमेश्वरो वर्तते । तस्मात् समष्टिशरीराद् अधिकत्वेन स [शवः] बलात्मकः सूत्रात्मा उच्यते । श्रूयते हि । "वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं लोकः परश्च "लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति" इति [बृ॰ आ॰ ३. ७. ६] ॥

चतुर्थेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

[इति] एकादशकाण्डे चतुर्थोनुवाकः ॥

पञ्चमेनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र "ये बाहवः" इत्यादि सूक्तत्रयम् अर्थसूक्तम् । "उत्तिष्ठत सं नह्यध्वम्" इत्यादि सूक्तत्रयम् अर्थसूक्तम् । आभ्याम् अर्थसूक्ताभ्यां जयकामो राजा युद्धकाले यथालिङ्गं स्वीयान् भटान् प्रति संप्रैषं कुर्यात् जपं कुर्याच्च ॥

तथा शत्रुजयकर्मणि "ये बाहवः" इत्यनुवाकेन पृषदाज्यं सक्तूंश्च जुहुयात् ॥

तथा अनेनानुवाकेन धनुरिध्मेऽग्नौ पृषदाज्येन अक्ता धनुःसमिध आदध्यात् । इष्विध्मेऽग्नौ पृषदाज्येन अक्ता इषुसमिध आदध्यात् ॥

तथा अनेनानुवाकेन पृषदाज्येन धनुः संपात्य विमृज्य अभिमन्त्र्य योद्ध्रे जयकामाय राज्ञे प्रयच्छेत् ॥

---

1 S °भूतवास्त्वात्मकः.

भाङ्गपाशान् अनेनानुवाकेन पृषदाज्येन संपात्य अभिमन्त्र्य परसेनाक्रमणस्थानेषु प्रक्षिपेत् ॥

तथा मौञ्जपाशान् आमपात्राणि त्रिसंधीनि लोहमयानि पात्राणि वज्ररूपाणि अर्बुदरूपाणि वा अनेनानुवाकेन पृषदाज्येन संपात्य अभिमन्त्र्य युद्धस्थानेषु प्रक्षिपेत् ॥

तथा [अनेन] अनुवाकेन शितिपदीं गां पृषदाज्येन संपात्य अभिमन्त्र्य राज्ञश्चिह्नितकेतुदण्डे रहस्यं बध्नीयात् । अन्यां शितिपदीं गां संपात्य अभिमन्त्र्य शत्रुसेनामध्ये निरस्येत् । ततो युद्धार्थं सेनानायकम् उत्सृजेत् ॥

एतत् सर्वं कौशिकेन सूत्रितम् । "ये बाहव उत्तिष्ठतेति यथालिङ्गं सं-
"प्रेष्यति । होमार्थे पृषदाज्यम् । प्रदानान्तानि वाप्यानि । वाप्यैस्त्रिपन्धी-
"नि वज्ररूपाण्यर्बुदरूपाणि । शितिपदीं संपातवतीं दर्भरज्ज्वा क्षत्रियायो-
"पासङ्गदण्डे बध्नाति । द्वितीयाम् अस्यति" इति [कौ° २.७] ॥

तत्र प्रथमा ॥

ये बाहवो या इषवो धन्वनां वीर्याणि च ।
असीन् परशूनायुधं चित्ताकूतं च यद्धृदि ।
सर्वं तदर्बुदे त्वममित्रेभ्यो दृशे कुरूदारांश्च प्र दर्शय ॥ १ ॥

ये । बाहवः । याः । इषवः । धन्वनाम् । वीर्याणि । च ।
असीन् । परशून् । आयुधम् । चित्तऽआकूतम् । च । यत् । हृदि ।
सर्वम् । तत् । अर्बुदे । त्वम् । अमित्रेभ्यः । दृशे । कुरु । उत्ऽआरान् ।
च । प्र । दर्शय ॥ १ ॥

ये अस्मदीयानां योद्धृणां भटानां बाहवः आयुधग्राहिणो हस्ताः या

१ S[m] आर्सीन्प°, E अर्सीन्प°. K K V आर्सीन्प°, a reading due to the text in S' which has आर्सी° for अर्सी°. We with A B C D R P J Cs. २ B कुरु°. ३ P धन्वानाम् I. ४ P आर्सीन् I. We with P J Cs.

1 S' भाग°. 2 S' सेनायकम्. 3 S' °संधीनि. 4 S' क्षत्रियायोपासङ्गदण्डे. We with *Kauśika*.

इषवः बाणाः तथा धन्वनाम् धनुषाम् अस्मदीयानां यानि च वीर्याणि वीरकर्माणि शत्रुनिपातनसामर्थ्यानि सन्ति तान् सर्वान् बाह्वादीन् असीन् खड्गान् परशून् परश्वधान् कुठारविशेषान् यद् अन्यदपि आयुधम् आयोधनसाधनशस्त्रम् यच्च अस्मदीयानां योद्धृणां हृदि हृदये अवस्थितं चित्ताकूतम् चित्तेन मनसा संकल्प्यमानं शत्रूणां मारणम् । यद्वा चित्तानि अस्मदीयानां भटानां धैर्ययुक्तानि मनांसि आकूतानि संकल्पाः इमम् अनेन प्रकारेण हनिष्यामि इमम् अनेनेत्येवं बहुधा भिन्नाः । ॥ "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इति एकवद्भावाद् एकवचनम् ॥ । ये बाहव इत्यादिना यद् एतद् अनुक्रान्तं तत् सर्वम् हे अर्बुदे । अर्बुदो नाम सर्पऋषिः । तथा च ऐतरेयके समाम्नायते । "अर्बुदः काद्रवेयः सर्पऋषिर्मन्त्रकृत्" इति [ऐ॰ब्रा॰ ६.१] । तस्य द्वौ पुत्रौ अर्बुदिश्च न्यर्बुदिश्चेति । ॥ अपत्येर्थे "अत इञ्" इति इञ् । "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" इति आदिवृद्धिर्न क्रियते ॥ । अर्बुदस्य हे पुत्र हे सर्प [त्वम्] उक्तं सर्वम् अमित्रेभ्यः अस्मच्छत्रुभ्यः दृशे दृष्टये कुरु । यथा शत्रूणां मनसि भीतिर्जायते तथा अस्मदीयानि युद्धोपकरणानि दर्शयेत्यर्थः । अपि च उदारान् उन्नतान् अन्तरिक्षचरान् रक्षःपिशाचादीन् मन्त्रसामर्थ्योद्भावितान् शत्रूणां भीत्यर्थं प्रदर्शय । यद्वा सूर्यरश्मिप्रभवा उल्कादय आन्तरिक्ष्या उत्पाता उदाराः । तानपि तेभ्यः पराजयार्थं प्रदर्शय । "तस्मात् तेपानाद् उदारा अजायन्त" इति तैत्तिरीयकम् [तै॰ब्रा॰ २.२.९.२] । उदारयन्ति आर्तिम् उद्भावयन्तीति उदाराः । ॥ ऋ गतौ । अस्मात् उत्पूर्वात् ण्यन्तात् पचाद्यच् ॥ ॥

द्वितीया ॥

उत्तिष्ठत सं नह्यध्वं मित्रा देवजना यूयम् ।
संदृष्टा गुप्ता वः सन्तु या नो मित्राण्यर्बुदे ॥ २ ॥

उत् । तिष्ठत । सम् । नह्यध्वम् । मित्राः । देवऽजनाः । यूयम् ।

---

१ K K V नो मित्राण्यं°. We with A B B̊ C D E R S̊ Cs.

---

1 S' अर्बुदश्च.

सम्ऽदृष्टाः । गुप्ताः । वः । सन्तु । याः । नः । मित्राणि । अर्बुदे ॥ २ ॥

हे मित्राः मित्रभूता अस्माकं जये प्रवृत्ता हे देवजनाः यूयम् उत्तिष्ठत अस्मात् सेनानिवेशाद् उद्गच्छत । "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" इति पर्युदस्तत्वाद् आत्मनेपदाभावः । सं नह्यध्वम् उत्थानानन्तरं युद्धाय संनद्धा भवत । तथा वः युष्माभिः संदृष्टाः सम्यग्भिरीक्षिताः अस्मदीया भटाः गुप्ताः रक्षिताः सन्तु भवन्तु । व इति तृतीयार्थे षष्ठी । हे अर्बुदे सर्प नः अस्माकं या यानि मित्राणि अस्मदीयैः शत्रुभिः सह योद्धुम् आगतानि तानि त्वया गुप्तानि रक्षितानि भवन्त्वित्यर्थः ॥

तृतीया ॥

उत्तिष्ठतमा रभेथामादानसंदानाभ्याम् ।
अमित्राणां सेना अभि धत्तमर्बुदे ॥ ३ ॥

उत् । तिष्ठतम् । आ । रभेथाम् । आदानऽसंदानाभ्याम् ।
अमित्राणाम् । सेनाः । अभि । धत्तम् । अर्बुदे ॥ ३ ॥

हे अर्बुदे त्वं च न्यर्बुदिश्च युवाम् उत्तिष्ठतम् स्थानाद् उच्चलतम् । आ रभेथाम् युद्धम् उपक्रमेथाम् । रभ राभस्ये । राभस्यं कार्योपक्रम इति तद्वृत्तिः । अनन्तरम् आदानसंदानाभ्याम् आदीयते गृह्यते अनेनेति ग्रहणार्थं रज्जुयन्त्रम् आदानम् । संदीयते बध्यते अनेनेति संदानं बन्धनरज्जुः । ताभ्यां रज्जुभ्याम् अमित्राणां शत्रूणां संबन्धिनीं सेनाम् अभि धत्तम् बध्नीतम् ॥ अभिपूर्वो दधातिर्बन्धने वर्तते । यथा । "अश्वाभिधानीम् आदत्ते" इति [तै॰ सं॰ ५. १. २. १] ॥

अर्बुदिर्नाम यो देव ईशानश्च न्यर्बुदिः ।
याभ्यामन्तरिक्षमावृतमियं च पृथिवी मही ।
ताभ्यामिन्द्रमेदिभ्यामहं जितमन्वेमि सेनया ॥ ४ ॥

---

१ So P P̍ J Cp, and not सम्ऽदृष्टाः and गुप्ताः. २ P अर्बुदे ।.

1 The text in S' too reads सेनामभि for our सेना अभि.

अर्बुदिः । नाम । यः । देवः । ईशानः । च । निऽअर्बुदिः ।
याभ्याम् । अन्तरिक्षम् । आऽवृतम् । इयम् । च । पृथिवी । मही ।
ताभ्याम् । इन्द्रमेदिऽभ्याम् । अहम् । जितम् । अनु । एमि । सेनया ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठ त्वं देवजनार्बुदे सेनया सह ।
भञ्जन्नमित्राणां सेनां भोगेभिः परि वारय ॥ ५ ॥

उत् । तिष्ठ । त्वम् । देवऽजन । अर्बुदे । सेनया । सह ।
भञ्जन् । अमित्राणाम् । सेनाम् । भोगेभिः । परि । वारय ॥ ५ ॥

चतुर्थी ॥ अर्बुदिन्यर्बुद्योर्माहात्म्यम् अनया प्रतिपाद्यते । अर्बुदिरिति प्रसिद्धः सर्पात्मको यो देवः तथा ईशानः सर्वस्य ईशिता यश्च न्यर्बुदिरिति प्रसिद्धः सर्पः याभ्याम् अर्बुदिन्यर्बुदिभ्याम् अन्तरिक्षं सर्वम् आवृतम् स्वशरीरैरावेष्टितम् इयं परिदृश्यमाना मही महती पृथिवी च याभ्याम् आवृता । तौ सर्पात्मकौ देवौ संग्रामजयकर्मणि सर्वोत्कर्षेण वर्तेते इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥ ताभ्यां द्यावापृथिव्यौ व्याप्य वर्तमानाभ्याम् इन्द्रमेदिभ्याम् इन्द्रस्य स्निग्धाभ्याम् । ञिमिदा स्नेहने । अस्मात् ताच्छीलिको णिनिः । अर्बुदिन्यर्बुदिभ्यां जितं शत्रुबलम् अहं पश्चात् सेनया अन्वेमि अनुगच्छामि । हे देवजन देवजातीय अर्बुदे त्वं सेनया आत्मीयया सह उत्तिष्ठ उद्गच्छ । शत्रून् प्रथमम् अभियाहीत्यर्थः । अनन्तरम् अमित्राणाम् शत्रूणां सेनां भञ्जन् आमर्दयन् भग्नवीर्यां कुर्वन् भोगेभिः भोगैः आत्मीयैः सर्पशरीरैः परि वारय परिवेष्टय । यथा शत्रुसेना अस्मान् न पश्यति तथा तदीयानि अक्षीणि पिधेहीत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

सप्त जातान् न्यर्बुद उदाराणां समीक्षयन् ।

---

१ P अर्बुदि॑ः । We with P J Cr. २ P °अर्बुदिः । We with P J Cr. ३ P अर्बुदे । We with P J Cr.

तेभिष्ट्वमाज्ये हुते सर्वैरुत्तिष्ठ सेनया ॥ ६ ॥

सप्त । जातान् । निऽअर्बुदे । उत्ऽआराणाम् । सम्ऽईक्षयन् ।
तेभिः । त्वम् । आज्ये । हुते । सर्वैः । उत् । तिष्ठ । सेनया ॥ ६ ॥

हे न्यर्बुदे एतत्संज्ञ सर्प उदाराणाम् प्रागुक्तलक्षणानां मध्ये सप्तसंख्याकान् जातान् उत्पन्नान् दृष्टितिरोधायकान् समीक्षयन् शत्रूणां दर्शयंस्त्वम् आज्ये हुते । उपलक्षणम् एतत् । आज्योपलक्षितेषु द्रव्येषु हुतेषु सत्सु तेभिः तैः सर्वैरुपलक्षितः सन् अस्मदीयया सेनया सह उत्तिष्ठ उद्गच्छ ॥

सप्तमी ॥

प्रतिघ्नानाश्रुमुखी कृधुकर्णी च क्रोशतु ।
विकेशी पुरुषे हते रदिते अर्बुदे तव ॥ ७ ॥

प्रतिऽघ्नाना । अश्रुऽमुखी । कृधुऽकर्णी । च । क्रोशतु ।
विऽकेशी । पुरुषे । हते । रदिते । अर्बुदे । तव ॥ ७ ॥

हे अर्बुदे तव रदिते दन्तैर्विलेखने खादने सति तथा तेन रदनेन शत्रुभूते पुरुषे हते मृते सति तदीया जाया प्रतिघ्नाना प्रतिमुखं स्वकीयं वक्षस्ताडयन्ती । ※प्रतिपूर्वात् हन्तेर्लटः शानच् । "गमहन°" इति उपधालोपः※ । अश्रुमुखी बाष्पमुखी कृधुकर्णी । कृध्विति ह्रस्वनाम । कर्णाभरणपरित्यागेन ह्रस्वकर्णी च विकेशी विकीर्णशिरोरुहा च सती क्रोशतु रोदनं करोतु । ※क्रुश आह्वाने रोदने च※ ॥

अष्टमी ॥

संकर्षन्ती करूकरं मनसा पुत्रमिच्छन्ती ।
पतिं भ्रातरमात्स्वान् रदिते अर्बुदे तव ॥ ८ ॥

सम्ऽकर्षन्ती । करूकरम् । मनसा । पुत्रम् । इच्छन्ती ।

---

१ B अर्बुदे. २ BCs रदिते. ३ P °कर्षन्ती !. We with PJCr.

1 S' दृष्टितिरो°. 2 S' om. तथा ते°.

पतिम् । भ्रातरम् । आत् । स्वान् । रदिते । अर्बुदे । तव ॥ ८ ॥

हे अर्बुदे तव त्वदीये रदिते रदने दन्तैर्विलेखने सति विषावेशवशात् शत्रुस्त्री करूकरं संकर्षन्ती । करु इति अनुकरणशब्दोयम् । तत्करोतीति करूकरम् हस्तपादाद्यवयवगतं संधिमद् अस्थिजातं तत् सम्यक् कर्षन्ती । लोके हि भयवशाद् उभयोर्हस्तयोः परस्पराङ्गुलिनिपीडनेन तादृशं शब्दम् उत्पादयन्ति । तदनन्तरं मनसा अन्तःकरणेन विषप्रतीकाराय पुत्रम् आत्मीयं सुतम् इच्छन्ती । तदनन्तरं पतिम् भर्तारम् इच्छन्ती । [ततो] भ्रातरम् आत्मीयं सहजम् । आत् अनन्तरं स्वान् स्वकीयान् बन्धुजनान् विषनिर्हरणाय इच्छन्ती । इत्थम् इतिकर्तव्यतामूढा भवत्वित्यर्थः ॥

नवमी ॥

अलिक्लवा जाष्कमदा गृध्राः श्येनाः पतत्रिणः ।
ध्वाङ्क्षाः शकुनयस्तृप्यन्त्वमित्रेषु समीक्षयन् रदिते अर्बुदे तव ॥ ९ ॥

अलिक्लवाः । जाष्कमदाः । गृध्राः । श्येनाः । पतत्रिणः ।
ध्वाङ्क्षाः । शकुनयः । तृप्यन्तु । अमित्रेषु । सम्ऽईक्षयन् । रदिते । अर्बुदे । तव ॥ ९ ॥

अलिक्लवाः । विशिष्टक्लैव्ययुक्ता विक्लवाः तद्विपरीता अलिक्लवाः । धृष्टाः पक्षिण इत्यर्थः । याश्च पक्षिजातयः क्लमदाः क्लमस्य शरीरावसादस्य दात्र्यः । ता अनुक्रामति । गृध्राः श्वेतवर्णा मांसाभिलाषिणः पक्षिणः । श्येनाः प्रसिद्धाः । पतत्रिणः अन्ये च मांसभक्षकाः पक्षिणः पतत्रिशब्देन विवक्षिताः । ध्वाङ्क्षाः काकाः । एवमात्मकाः शकुनयः हे अर्बुदे तव रदिते त्वदीये रदने विषदन्तैर्विलेखने अमित्रेषु अस्मदीयेषु शत्रुषु सति स-

---

१ B जाःक्मदा. ADKS̈VC$_s$ जाःक्मदा. Sâyaṇa याः क्लमदा. KV whose reading is of course taken from Sâyaṇa recite °क्लबा यः क्लमदा (!) instead of °क्लबा याः क्लमदा, because Sâyaṇa is unaccented. Sâyaṇa's text is not good. It probably arose originally from mispronunciation of ज for य. PP̂J जाष्कमदाःः।. Cp जाःकमदाः।. We with CRK̈D$_c$ and PP̂J.

---

[1] S′ करूषकरं. [2] S′ ताचानु° (*sic*) for ता अनु°.

भीक्षयन् ॥ ❋ व्यत्ययेन एकवचनम् ❋ । तन्मरणं प्रतीक्षमाणा-
स्तदनन्तरं तद्भक्षणेन तृप्यन्तु तृप्ता भवन्तु ॥

दशमी ॥

अथो सर्वं श्वापदं मक्षिका तृप्यतु क्रिमिः ।
पौरुषेयेधि कुणपे रदिते अर्बुदे तव ॥ १० ॥ (२५)

अथो इति । सर्वम् । श्वापदम् । मक्षिका । तृप्यतु । क्रिमिः ।
पौरुषेये । अधि । कुणपे । रदिते । अर्बुदे । तव ॥ १० ॥ (२५)

अथो अपि च सर्वं श्वापदम् शुनः पदानीव पदानि यस्य सृगाल-
व्याघ्रादेः तत् सर्वं श्वापदम् । मक्षिका मांसनिषेविणी या नीलमक्षिकेति
प्रसिद्धा । क्रिमिः मांसेषु जीर्णेषु जायमानः प्राणी । एतत् सर्वम् हे अ-
र्बुदे तव रदिते सति पौरुषेये पुरुषसंबन्धिनि कुणपे शवशरीरे अधि उ-
परि तृप्यतु । तव खादनेन सर्वेषु शत्रुषु मृतेषु तच्छरीराणि गृध्रादयः
पक्षिश्वसृगालादयश्च भक्षयन्त्वित्यर्थः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"आ गृह्णीतम्" इति सूक्तस्य शत्रुजयकर्मणि विनियोग उक्तः ॥

द्वितीयसूक्ते प्रथमा ॥

आ गृह्णीतं सं बृहतं प्राणापानान् न्यर्बुदे ।
निवाशा घोषाः सं यन्त्वमित्रेषु समीक्षयन् रदिते अर्बुदे तव ॥ ११ ॥

आ । गृह्णीतम् । सम् । बृहतम् । प्राणापानान् । निऽअर्बुदे ।
निऽवाशाः । घोषाः । सम् । यन्तु । अमित्रेषु । सम्ऽईक्षयन् । रदिते ।
अर्बुदे । तव ॥ ११ ॥

हे न्यर्बुदे त्वं च अर्बुदिश्च युवां शत्रुसंबन्धिनः प्राणापानान् आ गृ-
ह्णीतम् आसमन्तात् स्वीकुरुतम् । तदनन्तरं सं बृहतम् समूलम् उत्खिद-
तम् ॥ ❋ बृहू उद्यमने । तुदादित्वात् शप्रत्ययः ❋ ॥ हे अर्बुदे

---

१ P Cr क्रिमिः ।. We with P J. २ P J बृहतम् ।. We with P Cr.

तव रदिते सति अमित्रेषु शत्रुषु तद् रदितं समीक्षयन् । ⁑ षष्ठ्यर्थे प्रथमा ⁑ । समीक्षयतां जनानां निवाशाः नीचीनं वाश्यमाना आभाष्यमाणा घोषाः शब्दाः सं यन्तु सम्यग्वर्तन्ताम् । विषनिपीडितानाम् आर्तस्वरा उत्पद्यन्ताम् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

उद् वेपय सं विजन्तां भियामित्रान्त्सं सृज ।
उरुग्राहैर्बाह्वङ्कैर्विध्यामित्रान् न्यर्बुदे ॥ १२ ॥

उत् । वेपय । सम् । विजन्ताम् । भिया । अमित्रान् । सम् । सृज ।
उरुऽग्राहैः । बाहुऽअङ्कैः । विध्य । अमित्रान् । निऽअर्बुदे ॥ १२ ॥

हे न्यर्बुदे एतत्संज्ञ सर्पजातीय देव अमित्रान् अस्मदीयान् शत्रून् उद् वेपय उत्कम्पय । ⁑ टुवेपृ कम्पने इति धातुः ⁑ । ते च अनन्तरं सं विजन्ताम् भयात् स्वस्थानात् प्रचलिताः उद्विग्ना भवन्तु । ⁑ ओविजी भयचलनयोः ⁑ । भिया अस्मत्सकाशाज्जनितया भीत्या सं सृज संयोजय । तदनन्तरम् ऊरुग्राहैः ऊरूणां ग्रहणैः बाहुवङ्कैः बाहुना वक्रबन्धनैः अमित्रान् अस्मदीयान् शत्रून् विध्य ताडय ॥

तृतीया ॥

मुह्यन्त्वेषां बाहवश्चित्ताकूतं च यद्धृदि ।
मैषामुच्छेषि किं चन रदिते अर्बुदे तव ॥ १३ ॥

मुह्यन्तु । एषाम् । बाहवः । चित्तऽआकूतम् । च । यत् । हृदि ।
मा । एषाम् । उत् । शेषि । किम् । चन । रदिते । अर्बुदे । तव ॥ १३ ॥

हे अर्बुदे तव रदिते खादने सति एषां शत्रूणां बाहवः विषावेशवशाद् मुह्यन्तु मूढा व्यापारासमर्था भवन्तु । एषां शत्रूणां हृदि हृदये यत् चित्ताकूतम् चित्तेन संकल्पितम् अर्थजातं तदपि मुह्यतु मूढं विस्मृतं भवतु । यद्वा चित्तानि मनांसि आकूतानि कर्तव्यविशेषविषयास्तद्वृत्तयः । तत् सर्वं मुह्यतु । अपि च एषां शत्रूणां संबन्धि किं चन

¹ K भयाः. We with A B B̈ C K R S̈ P P̈ J V Cs. ² B मैषा° for मैषा°.

किमपि रथतुरगहस्त्यादिलक्षणं बलं मा उच्छेषि उच्छिष्टम् अवशिष्टं मा भूत् । सर्वमपि त्वया हन्यताम्[1] इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

प्रतिघ्नानाः सं धावन्तूरः पटूरावाघ्नानाः ।
अघारिणीर्विकेश्यो॒ रुदत्य१ः पुरुषे हते रदिते अर्बुदे तव ॥ १४ ॥

प्रतिऽघ्नानाः । सम् । धावन्तु । उरः । पटूरौ । आऽघ्नानाः ।
अघारिणीः । विऽकेश्यः । रुदत्यः । पुरुषे । हते । रदिते । अर्बुदे । तव ॥१४॥

हे अर्बुदे तव रदिते खादने सति पुरुषे स्वकीये भर्तरि हते सति तदीयाः स्त्रियः प्रतिघ्नानाः प्रतिमुखं स्वशरीरम् आघ्नत्यस्ताडयन्त्यः । तथा उरः वक्षःस्थलं पटूरौ तत्प्रदेशौ [च] आघ्नानाः हस्ताभ्याम् आताडयन्त्यः । विकेश्यः विकीर्णकेश्यः । अघारिणीः अघेन भर्तृवियोगजनितेन दुःखेन आर्ताः । रुदत्यः संजातरोदनाः सत्यः सं धावन्तु मृतपुरुषसमीपं शीघ्रं गच्छन्तु । ❋ "सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेशो वक्तव्यः" इति "पाघ्रा°" इत्यादिना धाव् आदेशः ❋ ॥

पञ्चमी ॥

श्वन्वतीरप्सरसो रूपका उतार्बुदे ।
अन्तःपात्रे रेरिहतीं रिशां दुर्णिहितैषिणीम् ।
सर्वास्ता अर्बुदे त्वममित्रेभ्यो दृशे कुरूदारांश्च प्र दर्शय ॥ १५ ॥

श्वन्ऽवतीः । अप्सरसः । रूपकाः । उत । अर्बुदे ।
अन्तःऽपात्रे । रेरिहतीम् । रिशाम् । दुर्निहितऽएषिणीम् ।
सर्वाः । ताः । अर्बुदे । त्वम् । अमित्रेभ्यः । दृशे । कुरु । उत्ऽआरान् ।
च । प्र । दर्शय ॥ १५ ॥

---

१ V धावन्तूरः पटूरा°. K धांवन्तूरश्चतुरा°. ABB̈CEK̈RPP̈J धावन्तूरः पटौरा°. We with DS̈Cs. २ ABB̈CE २ or १. We with DS̈KK̈VCs. ३ PP̈J पटौरे. We with Cp.

---

1 S' हन्यंताम्.

श्वन्वतीः शुना क्रीडार्थेन सारमेयेण सहिता अप्सरसः गन्धर्वस्त्रियः । रूपकाः मायावशात् केवलं रूपमात्रेण उपलभ्यमानाः सेनारूपकाः । हे अर्बुदे ताः सर्वा अमित्रेभ्यो दर्शय । तथा पात्रे अन्तः मध्ये रेरिहतीम् पुनःपुनर्लिहतीं दुर्निहितैषिणीम् दुष्टनिक्षिप्तम् इच्छन्तीं श्वशाम् गाम् हे अर्बुदे त्वं सर्वास्ताः प्राग् उदीरिता अमित्रेभ्यः शत्रुभ्यो दृशे दर्शनाय कुरु । उदारान् उल्कापातादीन् अद्भुतान् विकृतदर्शनान् यक्षराक्षसांश्च प्र दर्शय ॥

खडूरेऽधिचङ्क्रमां खर्विकां खर्ववासिनीम् ।
य उदारा अन्तर्हिता गन्धर्वाप्सरसश्च ये ।
सर्पा इतरजना रक्षांसि ॥ १६ ॥

खडूरे । अधिऽचङ्क्रमाम् । खर्विकाम् । खर्वऽवासिनीम् ।
ये । उत्ऽआराः । अन्तःऽहिताः । गन्धर्वऽअप्सरसः । च । ये ।
सर्पाः । इतरऽजनाः । रक्षांसि ॥ १६ ॥

चतुर्दंष्ट्रांछ्यावदतः कुम्भमुष्कॉं असृङ्मुखान् ।
स्वभ्यसा ये चोद्भ्यसाः ॥ १७ ॥

चतुःऽदंष्ट्रान् । श्यावऽदतः । कुम्भऽमुष्कान् । असृक्ऽमुखान् ।
स्वऽभ्यसाः । ये । च । उत्ऽभ्यसाः ॥ १७ ॥

षष्ठी ॥ दूरभूतं खं खडूरम् आकाशे दूरदेशे अधि उपरि चङ्क्रमाम् चङ्क्रमणशीलां मायावशाद् इतस्ततः प्रादुर्भवन्तीं [खर्विकाम् अल्पह्रस्वां खर्ववासिनीम् खर्वम् अल्पं शब्दायमानां मानवशात् मितभाषमाणाम् हे अर्बुदे त्वं शत्रुभ्यः प्र दर्शय यथा ते पराजयेरन् । ये उदाराः यक्षराक्षसादयः

१ K °चक्रमां. We with A B B̈ C D E K̈ R S̈ J V Cs. २ P P̈ °चङ्क्रमाम् ।. We with J Cp. ३ P इतरऽजनाः ।. We with P̈ J Cp. ४ B °दंष्ट्रा°. K °दंष्ट्यां. We with A B̈ C D E K̈ R S̈ V Cs. ५ B B̈ °मुष्कां.

1 S′ रेरिहृती. The text too in S′ has रेरिहंती. 2 S′ °लिहंतीं. 3 मानावशात्. 4 S′ मंतिभासमानाम्. The emendation is conjectural.

अन्तर्हिताः स्वमायया व्यवहिताः अस्मद्दृग्गोचरा न भवन्ति ये च गन्धर्वाप्सरसस्तथाविधाः तान् सर्वान् पराजयार्थं शत्रुभ्यो दर्शय ॥

सप्तमी ॥ सर्पाः सर्पस्वरूपाः इतरजनाः इतरजनसंज्ञका देवाः । यद्वा सर्पाः सर्पात्मका देवास्तदपेक्षया इतरजनाः तत्सदृशा देवजातयः । रक्षांसि राक्षसाः । ते च चतुर्दंष्ट्राः दंशनसाधनचतुर्दन्तयुक्ताः । तान् । श्यावदतः श्यामवर्णदन्तयुक्तान् । एतानपि मायामयान् अमित्रेभ्यो दर्शय । तथा [कुम्भमुष्कान् कुम्भा]कृतिमुष्कयुक्तान् । असृङ्मुखान् रक्तास्यान् । स्वभ्यसाः स्वायत्तभीतयो राक्षसाः । ये च उद्भ्यसाः उन्नतभीतयः । ॥ भ्यस भये । "घञर्थे कविधानम्" इति कप्रत्ययः ॥ । घोरेण रूपेण इत्थं विविधभयजनका राक्षसा इत्यर्थः । तान् सर्वान् अमित्रेभ्यो मायया दर्शय ॥

अष्टमी ॥

उद् वेपय त्वमर्बुदे॒ऽमित्राणाममूः सिचः[1] ।
जयाँश्च[3] जिष्णुश्चामित्राँ[4] जयतामिन्द्रमेदिनौ ॥ १८ ॥

उत् । वेपय । त्वम् । अर्बुदे । अमित्राणाम् । अमूः । सिचः[2] ।
जयन्[5] । च । जिष्णुः । च । अमित्रान् । जयताम् । इन्द्रऽमेदिनौ ॥१८॥

हे अर्बुदे त्वम् अमित्राणाम् शत्रूणाम् अमूः सेनाः शुचः शोचमाना विषावेशजनितशोकार्ताः उद् वेपय उत्कम्पय । ॥ शुच शोके । अस्मात् "क्विप् च" इति क्विप् ॥ । तथा अमित्रान् शत्रून् जयन् पराभावयन् जिष्णुः जयशीलश्च अर्बुदिन्यर्बुदी इन्द्रमेदिनौ इन्द्रेण सह स्निह्यन्तौ जयताम् अस्माकं जयं कुरुताम् ॥

नवमी ॥

प्रब्लीनो मृदितः शयां हतो॒ऽमित्रो न्यर्बुदे ।

---

1 B °दे अमित्रा° for °देमित्रा°. We with A K K^m B^h C D E R S^m V Cs. 2 K V शुञ्चः. We with K^m B^h A C D E R S^m P P^2 J V Cs Cr. 3 Sâyaṇa's text and K V जयेश्च. We with A B C B^h D E K^m R S^m V Cs. 4 B °मित्रां. B^h K K^m V Cs °मित्रान्. 5 Cr जयान् I. We with P P^2 J. The य seems to be lengthened in the Saṁhitâ.

अग्निजिह्वा धूमशिखा जयन्तीर्यन्तु सेनया ॥ १९ ॥

प्रऽव्लीनः । मृदितः । शयाम् । हतः । अमित्रः । निऽअर्बुदे ।

अग्निऽजिह्वाः । धूमऽशिखाः । जयन्तीः । यन्तु । सेनया ॥ १९ ॥

हे न्यर्बुदे अमित्रः अस्मदीयः [शत्रुः] प्रव्लीनः[1] प्रभीतः मृदितः संपिष्टगात्रः हतः गतासुः शयाम् शेताम् । "लोपस्त आत्मनेपदेषु" इति तलोपः । व्ली भये । अस्मात् प्रपूर्वात् कर्मणि निष्ठा । तकारस्य नत्वम् । अग्निजिह्वाः अग्नेर्ज्वालाः धूमशिखाः धूमप्ररोहाः मायावशात् त्वयोत्पादिताः जयन्तीः शत्रुबलं जयन्त्यः सेनया अस्मदीयया सह यन्तु गच्छन्तु ॥

दशमी ॥

तयार्बुदे प्रणुत्तानामिन्द्रो हन्तु वरंवरम् ।

अमित्राणां शचीपतिर्मामीषां मोचि कश्चन ॥ २० ॥ (२६)

तया । अर्बुदे । प्रऽनुत्तानाम् । इन्द्रः । हन्तु । वरम्ऽवरम् ।

अमित्राणाम् । शचीऽपतिः । मा । अमीषाम् । मोचि । कः । चन ॥ २० ॥

हे अर्बुदे त्वया[1] प्रणुत्तानाम् युद्धरङ्गात् प्रच्यावितानाम् । "नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त°" इति निपातनात् निष्ठानत्वाभावः । अमित्राणाम् शत्रूणां शचीपतिः शच्याः पतिः इन्द्रः वरंवरम् श्रेष्ठंश्रेष्ठं हन्तु मारयतु । अमीषां शत्रूणां मध्ये कश्चन कश्चिदपि मा मोचि मा मुच्यताम् क्रमशः सर्वो हन्यताम् इत्यर्थः । मुच्ऌ मोक्षणे इत्यस्मात् कर्मणि माङि लुङ् । "चिण् भावकर्मणोः" इति च्लेश्चिण् आदेशः । "चिणो लुक्" इति तशब्दस्य लुक् ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"उत् कसन्तु हृदयानि" इति सूक्तस्य शत्रुजयकर्मणि विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उत्कसन्तु हृदयान्यूर्ध्वः प्राण उदीषतु ।

1 S' omits °चि मा मुच्यताम् and has a blank space for about seven letters instead.

शौष्कास्यमनु वर्ततामुमित्रान् मोत मित्रिणः ॥ २१ ॥

उत् । कसन्तु । हृदयानि । ऊर्ध्वः । प्राणः । उत् । ईषतु ।

शौष्कऽआस्यम् । अनु । वर्तताम् । अमित्रान् । मा । उत । मित्रिणः ॥ २१ ॥

शत्रूणां संबन्धीनि हृदयानि अन्तःकरणानि उत् कसन्तु शरीराद् उद्गच्छन्तु । तथा प्राणः प्राणवायुः ऊर्ध्वः सन् उदीषतु शत्रुशरीरान्निर्गच्छतु । ॥ ईष गतौ ॥ । अमित्रान् शत्रून् शौष्कास्यम् शुष्कास्यता । भीतिवशाद् आस्यस्य निर्द्रवावम् । तद् अनु वर्तताम् अनुगच्छतु । आस्यशोषणेन शत्रवो म्रियन्ताम् इत्यर्थः । अपि च मित्रिणः अस्माकं मित्रभूतान् जनान् मा अनुवर्तताम् । तेषाम् आस्यशोषो मा भूद् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

ये च धीरा ये चाधीराः परांञ्चो बधिराश्च ये ।

तमसा ये च तूपरा अथो बस्ताभिवासिनः ।

सर्वांस्ताँ अर्बुदे त्वममित्रेभ्यो दृशे कुरूदारांश्च प्र दर्शय ॥ २२ ॥

ये । च । धीराः । ये । च । अधीराः । पराञ्चः । बधिराः । च । ये ।

तमसाः । ये । च । तूपराः । अथो इति । बस्तऽअभिवासिनः ।

सर्वान् । तान् । अर्बुदे । त्वम् । अमित्रेभ्यः । दृशे । कुरु । उतऽआरान् । च ।

प्र । दर्शय ॥ २२ ॥

ये च धीराः शूरा भटाः ये च अधीराः अशूराः कातराः । पराञ्चः पराङ्मुखा युद्धात् पलायमानाः ये च बधिराः भयवशात् हतश्रवणसामर्थ्याः । तमसा मोहेन ये च तूपराः तूपरः शृङ्गहीनः पशुः । तद्वद् अवस्थिताः । अथो अपि च बस्ताविवाशिनः बस्ताश्च अवयश्च बस्तावयः तद्वद् वाशितुं शीलम् एषां ते बस्ताविवाशिनः । बस्ताविध्वनिं

१ So A B B C D E K K R S V Cs. Sāyaṇa interprets तमसा, which is inferior to the MSS. २ So A B B C D E K K R S P P J Cp V Cs. ३ So P P J Cp. ४ So P P J Cp.

कुर्वाणा इत्यर्थः । हे अर्बुदे त्वं सर्वांस्तान् स्वमायया उद्भावितान् अमित्रेभ्यः शत्रुभ्यो दृशे दर्शनाय कुरु पराजयार्थम् । गतम् अन्यत् ॥

तृतीया ॥

अर्बुदिश्च त्रिषंधिश्चामित्रान् नो वि विध्यताम् ।
यथैषामिन्द्र वृत्रहन् हनाम शचीपतेमित्राणां सहस्रशः ॥ २३ ॥

अर्बुदिः । च । त्रिऽसंधिः । च । अमित्रान् । नः । वि । विध्यताम् ।
यथा । एषाम् । इन्द्र । वृत्रऽहन् । हनाम । शचीऽपते । अमित्राणाम् । सहस्रऽशः ॥ २३ ॥

[त्रिषंधिः] कश्चित् सेनामोहको देवः संधित्रयोपेतवज्रायुधाभिमानी वा । स च अर्बुदिश्च उभौ नः अस्माकम् अमित्रान् शत्रून् वि विध्यताम् विविधं ताडयताम् । हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र हे शचीपते शच्या देव्याः पते यथा येन प्रकारेण एषाम् अमित्राणाम् शत्रूणां संबन्धिनो जनान् सहस्रशः सहस्रसंख्याकान् एकोद्योगेन हनाम मारयाम । तथा वि विध्यताम् इति संबन्धः । ※ "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" इति सहस्रशब्दात् शस् प्रत्ययः ※ ॥

चतुर्थी ॥

वनस्पतीन् वानस्पत्यानोषधीरुत वीरुधः ।
गन्धर्वाप्सरसः सर्पान् देवान् पुण्यजनान् पितॄन् ।
सर्वांस्ताँ अर्बुदे त्वममित्रेभ्यो दृशे कुरूदारांश्च प्र दर्शय ॥ २४ ॥

वनस्पतीन् । वानस्पत्यान् । ओषधीः । उत । वीरुधः ।
गन्धर्वऽअप्सरसः । सर्पान् । देवान् । पुण्यऽजनान् । पितॄन् ।
सर्वान् । तान् । अर्बुदे । त्वम् । अमित्रेभ्यः । दृशे । कुरु । उतऽआरान् । च । प्र । दर्शय ॥ २४ ॥

१ K अर्थेना°. We with A B B C D E K R S P P J Cr V Cs. २ B Cs सर्वास्तां.
३ P उग्र. We with P J Cr.

※ S' °मोक्षको.

वनस्पतीन् वृक्षान् । वानस्पत्यान् वनस्पतिविकारान् । ओषधीः व्रीहियवाद्याः । [उत] वीरुधः विरोहणशीला आरण्याः । गन्धर्वाप्सरसः गन्धर्वान् अप्सरसश्च सर्पान् विकृतवेषान् भुजङ्गान् देवान् पुण्यजनान् यक्षान् पितॄन् मृतान् पूर्वपुरुषान् मायामयान् । तान् सर्वान् हे अर्बुदे त्वं शत्रुभ्यो दृष्टिविषयान् कुरु । उक्तार्थम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

ईशां वो मरुतो देव आदित्यो ब्रह्मणस्पतिः ।
ईशां व इन्द्रश्चाग्निश्च धाता मित्रः प्रजापतिः ।
ईशां व ऋषयश्चक्रुरमित्रेषु समीक्षयन् रदिते अर्बुदे तव ॥ २५ ॥

ईशाम् । वः । मरुतः । देवः । आदित्यः । ब्रह्मणः । पतिः ।
ईशाम् । वः । इन्द्रः । च । अग्निः । च । धाता । मित्रः । प्रजाऽपतिः ।
ईशाम् । वः । ऋषयः । चक्रुः । अमित्रेषु । सम्ऽईक्षयन् । रदिते । अर्बुदे । तव ॥ २५ ॥

हे शत्रवः वः युष्माकं मरुदाद्या देवाः । प्रत्ययश्रवणसामर्थ्यात् चक्रुरिति अन्ते श्रूयमाणं सर्वत्र संबध्यते । ईशां चक्रुः ईश्वराः शिक्षका भवन्तु । तथा इन्द्रश्च अग्निश्च इत्यनुक्रान्ताश्च देवाः हे शत्रवः [वः] युष्मान् ईशां चक्रुः ईश्वराः युष्माकं नियन्तारो भवन्तु । तथा ऋषयः अथर्वाङ्गिरःप्रभृतयः ईशां चक्रुः ईश्वराः शिक्षका भवन्तु । ✱ईश ऐश्वर्ये । "इजादेश्च गुरुमतोनृच्छः" इति आम् प्रत्ययः । "आम्प्रत्ययवत् कृञोनुप्रयोगस्य" इत्यनुप्रयुज्यमानस्य करोतेः आत्मनेपदाभावश्छान्दसः✱ । हे अर्बुदे अमित्रेषु अस्मदीयेषु शत्रुषु तव रदिते दन्तैर्विलेखने खादने सति तत् समीक्षयन् । ✱व्यत्ययेन एकवचनम✱ । अवलोकयन्तो देवाद्याः । ईशां चक्रुः इति संबन्धः ॥

---

१ B ऋषय॒॰.

---

1 S′ मरुताद्या.

षष्ठी ॥

तेषां सर्वेषामीशाना उत्तिष्ठत सं नह्यध्वं मित्रा देवजना यूयम् ।
इमं संग्रामं संजित्य यथालोकं वि तिष्ठध्वम् ॥ २६ ॥ (२७)

तेषाम् । सर्वेषाम् । ईशानाः । उत् । तिष्ठत । सम् । नह्यध्वम् । मित्राः ।
देवऽजनाः । यूयम् ।
इमम् । सम्ऽग्रामम् । सम्ऽजित्य । यथाऽलोकम् । वि । तिष्ठध्वम् ॥ २६ ॥

तेषां सर्वेषाम् अस्मदीयानां शत्रूणाम् ईशानाः ईश्वराः शिक्षकाः [सन्तः उत्तिष्ठत सं नह्यध्वं च तेषां शिक्षणाय उत्थाय संनद्धा भवत] । हे मित्रा देवजनाः यूयम् इमम् अस्मदीयं प्रस्तुतं संग्रामं संजित्य सम्यग् जित्वा अस्मदीयान् शत्रून् निरस्य यथालोकम् यथास्थानं वि तिष्ठध्वम् । स्वंस्वं स्थानं गच्छतेत्यर्थः । [१] "समवप्रविभ्यः स्थः" इति आत्मनेपदम् [१] ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"उत्तिष्ठत" इति सूक्तस्य शत्रुजयकर्मणि संप्रेषणादिषु विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उत्तिष्ठत सं नह्यध्वमुदाराः केतुभिः सह ।
सर्पा इतरजना रक्षांस्यमित्राननु धावत ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठत । सम् । नह्यध्वम् । उत्ऽआराः । केतुऽभिः । सह ।
सर्पाः । इतरऽजनाः । रक्षांसि । अमित्रान् । अनु । धावत ॥ १ ॥

हे उदाराः औदार्यगुणोपेताः सेनानायकाः केतुभिः आत्मीयैर्ध्वजैः सह उत्तिष्ठत युद्धार्थम् उद्गच्छत सं नह्यध्वम् संनद्धाः कवचादिभिः संबद्धा युद्धोद्युक्ता भवत । यद्वा उदाराः पूर्वोक्ता मायामया अद्भुतरूपा यातुधानाद्याः । तेत्र संबोध्याः ॥ सर्पाः हे सर्पाकृतयो देवजनाः । इ-

[१] So we divide with A B B̊ C D E K K̊ R S̊ P P̊ J Cr V Cs Dc. See Rw.

तरजनाः सर्पव्यतिरिक्ता देवजातयः एतत्संज्ञाः । हे रक्षांसि राक्षसाः यूयमपि अस्मदीयान् अमित्रान् शत्रून् अनु धावत अनु पृष्ठतः शीघ्रं गच्छत ॥

ईशां वो वेद राज्यं त्रिषंधे अरुणैः केतुभिः सह ।
ये अन्तरिक्षे ये दिवि पृथिव्यां ये च मानवाः ।
त्रिषंधेस्ते चेतसि दुर्णामान उपासताम् ॥ २ ॥

ईशाम् । वः । वेदं । राज्यम् । त्रिऽसंधे । अरुणैः । केतुऽभिः । सह ।
ये । अन्तरिक्षे । ये । दिवि । पृथिव्याम् । ये । च । मानवाः ।
त्रिऽसंधेः । ते । चेतसि । दुःऽनामानः । उप । आसताम् ॥ २ ॥

अयोमुखाः सूचीमुखा अथो विकङ्कतीमुखाः ।
क्रव्यादो वातरंहस आ सजन्त्वमित्रान् वज्रेण त्रिषंधिना ॥ ३ ॥

अयःऽमुखाः । सूचीऽमुखाः । अथो इति । विकङ्कतीऽमुखाः ।
क्रव्यऽअदः । वातऽरंहसः । आ । सजन्तु । अमित्रान् । वज्रेण । त्रिऽसंधिना ॥ ३ ॥

द्वितीया ॥ हे अमित्राः वः युष्माकं राज्यम् राष्ट्रं त्रिसंधिर्वज्राभिमानी देवः ईशां वेद ईशितव्यत्वेन जानातु । युष्मत्तः अपहृत्य स्ववशं करोत्वित्यर्थः । ईश ऐश्वर्ये । "इजादेश्च गुरुमतः०" इति पूर्ववद् आम् प्रत्ययः । कृभ्वस्तिव्यतिरिक्तस्य विदेरनुप्रयोगश्छान्दसः । हे त्रिसंधे वज्रात्मक देव अरुणैः अरुणवर्णैः केतुभिः आत्मीयैर्ध्वजैः सह । उत्तिष्ठेति शेषः । ये केतवः अन्तरिक्षे उत्पातरूपेण प्रादुर्भवन्ति ये च [दिवि] द्युलोके ये च पृथिव्याम् भूलोके मानवाः मनुष्यसंबन्धिनः केतवः । तैः केतुभिः सहेति पूर्वत्र संबन्धः ॥

१ K ॰धेस्त्वे. K̈ ॰धेस्ते. V ॰धेत्ते. We read ॰धेस्ते with A B C D E B̈ R S̈ P P̈ J C- Cp D c. २ P P̈ J Cp वेदुऽराज्यम् । . We with Sâyaṇa. ३ So P P̈ J Cp. ४ So A B B̈ C D E K K̈ R S̈ V Cs Dc. ५ P शुची॰. P̈ J शूर्ची॰. We with Cp.

तृतीया ॥ हे त्रिसंधे त्वं तव चेतसि मनसि वर्तमानं [दुर्णामानम्] दुष्टसंज्ञकम् अस्मदीयं शत्रुम् उपासताम् संभजन्ताम् । के पुनस्त इत्याह । अयोमुखाः अयःसदृशतुण्डयुक्ताः पक्षिणः । सूचीमुखाः सूच्याकारतुण्डयुक्ताः पक्षिणः । अथो अपि च विकङ्कतीमुखाः विकङ्कतः बहुकण्टको वृक्षविशेषः । "छन्दसीवनिपौ०" इति मत्वर्थीय ईकारः । विकङ्कतवद् बहुकण्टक[युक्त]मुखाः पक्षिविशेषाः ॥ क्रव्यादः क्रव्यम् आममांसम् अदन्ति भक्षयन्तीति क्रव्यादो गृध्रादयः । "क्रव्ये च" इति अद भक्षणे इत्यस्माद् विट् प्रत्ययः । वातरंहसः वातवेगाः त्रिसंधिना एतत्संज्ञेन देवेन वज्रेण वज्रायुधाभिमानिना प्रेरिताः सन्तः अमित्रान् अस्मदीयान् शत्रून् आ सजन्तु आसक्ता भवन्तु । यद्वा संधित्रयोपेतेन वज्रायुधेन आसक्तान् संबद्धान् कुर्वन्तु । यथा ते वज्रेण हन्येरन् तथा प्रयतन्ताम् इत्यर्थः । यस्य हि निकटे एवंरूपाः पक्षिण उपसर्पन्ति तस्य मरणम् अवश्यं भवतीति शाकुनिकशास्त्रप्रसिद्धिः ॥

चतुर्थी ॥

अन्तर्धेहि जातवेद आदित्य कुणपं बहु ।
त्रिषंधेरियं सेना सुहितास्तु मे वशे ॥ ४ ॥

अन्तः । धेहि । जातऽवेदः । आदित्य । कुणपम् । बहु ।
त्रिऽसंधेः । इयम् । सेना । सुऽहिता । अस्तु । मे । वशे ॥ ४ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः सांग्रामिकाग्ने आदित्य । "सुपां सुलुक्०" इति विभक्तेर्लुक् । आदित्यम् दिवि वर्तमानं सूर्यं बहु बहुलं कुणपम् । तृतीयार्थे द्वितीया । बहुलेन शवशरीरेण अन्तरिक्षे निपद्यमानेन अन्तर्धेहि आच्छादय । त्रिषंधेर्देवस्य संबन्धिनी इयं सेना मे मम वशे सुहितास्तु सम्यग् निहितास्तु । तया वयं शत्रून् जयेमेत्यर्थः ॥

१ So A B B̈ C D E K K̈ R S̈ V Cs De. २ P P̈ J सेनाः I. We with Cp.

1 The text in S′ reads त्रिसंधे त्वे in place of our त्रिषंधेस्ते. 2 S′ repeats again. 3 The text in S′ has दुर्णामानमुपा०. 4 S′ has space for two letters instead of °युक्त°.

पञ्चमी ॥

उत्तिष्ठ त्वं देवजनार्बुदे सेनया सह ।
अयं बलिर्व आहुतस्त्रिषंधेराहुतिः प्रिया ॥ ५ ॥

उत् । तिष्ठ । त्वम् । देवऽजन । अर्बुदे । सेनया । सह ।
अयम् । बलिः । वः । आऽहुतः । त्रिऽसंधेः । आऽहुतिः । प्रिया ॥ ५ ॥

हे देवजन देवजातीय अर्बुदे त्वम् आत्मीयया सेनया सह उत्तिष्ठ उद्गच्छ । हे अर्बुदे आहुतिः[1] हूयमानः पृषदाज्यहोमः वः युष्माकम् अयं बलिः तृप्तिकरो हविर्भागः । यतो बलिप्रियास्त्वदीयाः सर्पाः अतोऽस्मदीयं हूयमानं पृषदाज्यं स्वीकृत्य अस्मदीयान् शत्रून् मारयन्तु इत्यर्थः । तथा त्रिषंधेर्देवस्य या सेना प्राग् उक्ता सापि आहुतिप्रिया अनयाहुत्या प्रीता सती शत्रून् हिनस्तु ॥

षष्ठी ॥

शितिपदी सं द्यतु शरव्ये३यं चतुष्पदी ।
कृत्येमित्रेभ्यो भव त्रिषंधेः सह सेनया ॥ ६ ॥

शितिऽपदी । सम् । द्यतु । शरव्या । इयम् । चतुःऽपदी ।
कृत्ये । अमित्रेभ्यः । भव । त्रिऽसंधेः । सह । सेनया ॥ ६ ॥

शितिः श्वेतवर्णः पादे यस्याः सा शितिपदी गौः । सेयं चतुष्पदी पादचतुष्टयोपेता शरव्या शरूणां बाणानां समूहः शरव्या । ※ "पाशादिभ्यो यः" इति समूहेर्थे यप्रत्ययः ※ । शरसंहतिरूपा भूत्वा सं पततु शत्रून् संप्राप्नोतु । हे कृत्ये कृत्यारूपिणि शितिपदि त्वम् अमित्रे-

१ P °जना । We with J P Cr. २ So A B B̊ C D E K K̊ R S̊ P P̊ J Cr V Cs Dc. ३ So P P̊ J Cr. ४ P इदम् । We with P̊ J Cr.

1 Sāyaṇa's readings in this verse are inferior to ours. He could easily have changed and improved them, and the fact that he did not do so shows that he faithfully adhered to his text such as it was. 2 The text in S' has पततु for our द्यतु.

भ्यः शत्रुभ्यः कृत्यारूपा संहर्त्री भव । त्रिषंधेर्देवस्य सेनया सह । सेनापि तव सहायभूतेत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

धूमाक्षी सं पततु कृधुकर्णी च क्रोशतु ।
त्रिषंधेः सेनया जिते अरुणाः सन्तु केतवः ॥ ७ ॥

धूमऽअक्षी । सम् । पततु । कृधुऽकर्णी । च । क्रोशतु ।
त्रिऽसंधेः । सेनया । जिते । अरुणाः । सन्तु । केतवः ॥ ७ ॥

शत्रुसंबन्धिनी सेना धूमाक्षी धूमेन मायामयेन आवृतानि अक्षीणि चक्षूंषि यस्याः सा तथोक्ता । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति षच् समासान्तः । "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीष् । तादृशी सती सं पततु सम्यग् निपद्यताम् । तथा कृधुकर्णी अल्पश्रोत्रा पटहध्वनिना हतश्रवणसामर्थ्या च सा परकीया सेना क्रोशतु आक्रोशतु । इतिकर्तव्यतामूढा भवतु । इत्थं त्रिषंधेर्देवस्य संबन्धिन्या सेनया परकीये बले जिते जेतव्ये सति तत्संबन्धिनः अरुणाः अरुणवर्णाः केतवः ध्वजाः सन्तु भवन्तु ॥ यद्वा धूमैरक्षीणि आवृण्वती कृत्या धूमाक्षी । सा सं पततु शत्रुसेनां समागच्छतु । तथा कृधुकर्णी । कृधु इति अल्पनाम । कर्णयोः अल्पत्वापादिका श्रवणशक्तेर्विहन्त्री कृत्या कृधुकर्णी । सा च भीत्युत्पादनाय क्रोशतु । एवं त्रिषंधेः सेनया परकीये बले जिते सति तदीयाः केतवः अरुणाः रुधिरेणाक्ताः अरुणवर्णा भवन्तु ॥

अष्टमी ॥

अवायन्तां पक्षिणो ये वयांस्यन्तरिक्षे दिवि ये चरन्ति ।
श्वापदो मक्षिकाः सं रभन्तामामादो गृध्राः कुणपे रदन्ताम् ॥ ८ ॥

अव । अयन्ताम् । पक्षिणः । ये । वयांसि । अन्तरिक्षे । दिवि । ये । चरन्ति ।

---

१ B[h] omits the visarga. We with A B C D E K K[m] R S[m] V Cs De P P[2] J Cr. २ P P[2] J तपतु । We with Cr. It is पततु in A B B[h] C D E K K[m] R S[m] Cs De. ३ B[h] रभन्ताः. We with A B C D E K K[m] R S[m] V Cs De.

श्वापदः । मक्षिकाः । सम् । रभन्ताम् । आमऽअदः । गृध्राः । कुणपे । रदन्ताम् ॥ ८ ॥

अथ जयानन्तरभावीनि कार्याणि प्रार्थ्यन्ते । अन्तरिक्षे आकाशे ये वयांसि पक्षिणः संचरन्ति ते पक्षिणः अवायन्ताम् मृते शत्रुबले मांसभक्षणाय अवाङ्मुखं निपद्यन्ताम् । ※ अय पय गतौ । अनुदात्तेत्त्वाद् आत्मनेपदम् ※ । तथा दिवि द्युलोके ये पक्षिणश्चरन्ति तेप्यवायन्ताम् । तथा श्वापदः शुनः पादा इव पादा येषां ते तथोक्ताः श्वसृगालादयः मक्षिकाश्च सं रभन्ताम् शत्रुसेनायां शवभक्षणार्थम् उपक्रमन्ताम् । तथा आमादः आममांसभक्षका गृध्राः पक्षिविशेषाः कुणपे शत्रुसेनासंबन्धिशवशरीरे रदन्ताम् स्वतुण्डैः पादैश्च विलिखन्तु । भक्षणाय उद्युञ्जताम् इत्यर्थः । ※ रद विलेखने ※ ॥

नवमी ॥

यामिन्द्रेण संधां समधत्था ब्रह्मणा च बृहस्पते ।
तयाहमिन्द्रसंधया सर्वान् देवानिह हुव इतो जयत मामुतः ॥ ९ ॥

याम् । इन्द्रेण । सम्ऽधाम् । सम्ऽअधत्थाः । ब्रह्मणा । च । बृहस्पते । तया । अहम् । इन्द्रऽसंधया । सर्वान् । देवान् । इह । हुवे । इतः । जयत । मा । अमुतः ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते देव इन्द्रेण देवानाम् अधिपतिना ब्रह्मणा च तत्स्रष्ट्रा प्रजापतिना च यां संधाम् संधानक्रियां प्रतिज्ञारूपां समधत्थाः । ※ छान्दसो वर्णविकारः ※ । संहितवान् असि । तथा च मन्त्रान्तरम् । "इयं वः सा सत्या संधाभूद् याम् इन्द्रेण समधद्ध्वम्" इति [तै० सं० १. ७. ८. ४] । हे इन्द्र तया संधया प्रतिज्ञारूपया संधानक्रियया सर्वान् देवान् इह अस्मिन् संग्रामे हुवे आह्वयामि । हे आहूता देवाः इतः

१ K A V समधत्ता. We with B B C D E K R S P J Cs De. २ P °अधत्ताः १. We with P J Cr. ३ So P P J Cr.

1 S' omit तेप्यवाय°. 2 S' °रूपं. 3 S' समधत्ता. 4 S' समदध्वम्.

आसु अस्मदीयासु सेनासु जयत जयं कुरुत । अमुतः अमीषु परसेनासु मा जयत ॥

दशमी ॥

बृहस्पतिराङ्गिरस ऋषयो ब्रह्मसंशिताः ।
असुरक्षयणं वधं त्रिषंधिं दिव्याश्रयन् ॥ १० ॥ (२८)

बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । ऋषयः । ब्रह्मऽसंशिताः ।
असुरऽक्षयणम् । वधम् । त्रिऽसंधिम् । दिवि । आ । अश्रयन् ॥ १० ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रो बृहस्पतिः देवमन्त्री ब्रह्मसंशिताः ब्रह्मणा मन्त्रेण स्वभ्यस्तेन तीक्ष्णीकृता अन्य ऋषयश्च असुरक्षयणम् असुराणां क्षयकरं वधम् हननसाधनम् आयुधं त्रिषंधिम् एतत्संज्ञं देवं संधित्रयोपेतं वज्रं वा दिवि द्युलोके स्थितम् आश्रयन् असेवन्त । समभजन्तेत्यर्थः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"येनासौ गुप्त आदित्यः" इति सूक्तस्य शत्रुसेनाजयकर्मणि विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

येनासौ गुप्त आदित्य उभाविन्द्रश्च तिष्ठतः ।
त्रिषंधिं देवा अभजन्तौजसे च बलाय च ॥ ११ ॥

येन । असौ । गुप्तः । आदित्यः । उभौ । इन्द्रः । च । तिष्ठतः ।
त्रिऽसंधिम् । देवाः । अभजन्त । ओजसे । च । बलाय । च ॥ ११ ॥

येन त्रिसंधिना असौ दूरे दिवि दृश्यमान आदित्यः गुप्तः रक्षितः असुरकृतोपद्रवपरिहारेण पालितः स आदित्य इन्द्रश्च उभौ येन त्रिसंधिना वज्रेण बलेन तिष्ठतः स्वस्थाने प्रतिष्ठितौ भवतः तं त्रिसंधिम् असुरक्षयणम् आयुधभूतं देवं देवाः सर्वे अभजन्त असेवन्त । किमर्थम् । ओ-

---

१ B °स्थिताः afterwards corrected into °शिताः. २ P बृधम् ।. ३ B येनासु. We with ABCDEKKRSVC-D

जसे ओजो नाम शरीरान्तर्गतोऽष्टमो धातुः । बलं तेजः । तस्मै च तत्कार्याय बलाय च । ※उयभञ्ज तादर्थ्ये चतुर्थी※ ॥

द्वितीया ॥

सर्वाँल्लोकान्त्समजयन् देवा आहुत्यानया ।
बृहस्पतिराङ्गिरसो वज्रं यमसिञ्चतासुरक्षयणं वधम् ॥ १२ ॥

सर्वान् । लोकान् । सम् । अजयन् । देवाः । आऽहुत्या । अनया ।
बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । वज्रम् । यम् । असिञ्चत । असुरऽक्षयणम् ।
वधम् ॥ १२ ॥

देवाः इन्द्रादयः अनया आहुत्या अनेन पृषदाज्यहोमेन सर्वान् लोकान् समजयन् असुरान् निहत्य प्राप्नुवन् । आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रो बृहस्पतिः असुरक्षयणम् असुराणां क्षयकरं [यं] वधम् हननसाधनं वज्रम् आयुधम् असिञ्चत सेचनेन निर्मितवान् । पृषदाज्याहुतिरेव वज्रात्मना परिणतेत्यर्थः । अनया वज्ररूपया आहुत्येति पूर्वत्रान्वयः ॥

तृतीया ॥

बृहस्पतिराङ्गिरसो वज्रं यमसिञ्चतासुरक्षयणं वधम् ।
तेनाहममूं सेनां नि लिम्पामि बृहस्पतेमित्रान् हन्म्योजसा ॥ १३ ॥

बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । वज्रम् । यम् । असिञ्चत । असुरऽक्षयणम् । वधम् ।
तेन । अहम् । अमूम् । सेनाम् । नि । लिम्पामि । बृहस्पते । अमित्रान् ।
हन्मि । ओजसा ॥ १३ ॥

पूर्वार्धर्चः पूर्ववद् व्याख्येयः । हे बृहस्पते तेन त्वया निर्मितेन असुराणाम् अन्तकारिणा वज्रेण अहम् अमूः शात्रवीः सेनाम् । ※व्यत्ययेन एकवचनम्※ । सेनाः नि लिम्पामि नितरां छिनद्मि । सेनाच्छेदनानन्तरं तदधिपतीन् अमित्रान् शत्रून् ओजसा आत्मीयेन बलेन नि हन्मि निहिनस्मि ॥

1 S' omits °ष्टमो धातुः ।.

चतुर्थी ॥

सर्वे॑ दे॒वा अ॒त्याय॑न्ति॒ ये अ॒श्नन्ति॒ वष॑ट्कृतम् ।
इ॒मां जु॑षध्व॒माहु॑तिमि॒तो ज॑यत॒ मामु॒तः ॥ १४ ॥

सर्वे॑ । दे॒वाः । अ॒ति॒ऽआय॑न्ति । ये । अ॒श्नन्ति॑ । वष॑ट्ऽकृतम् ।
इ॒माम् । जु॒ष॒ध्व॒म् । आऽहु॑तिम् । इ॒तः । ज॒य॒त॒ । मा । अ॒मु॒तः ॥ १४ ॥

सर्वे इन्द्रादयो देवाः अत्यायन्ति शत्रून् अतिक्रम्य अस्मदभिमुखम् आगच्छन्ति । ते विशेष्यन्ते । ये देवा वषट्कृतम् वषट्कारेण दत्तं हविः अश्नन्ति भुञ्जते । ते सर्वे यूयम् इमाम् अस्मदीयाम् आहुतिं जुषध्वम् सेवध्वम् । तथा प्रीता यूयम् इतः । ॥ सप्तम्यर्थे तसिल् प्रत्ययः ॥ । आसु अस्मदीयासु सेनासु जयत जयं कुरुत । अमुतः अमूषु परकीयासु सेनासु मा जयत । तत्र पराजय एव भवत्वित्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

सर्वे॑ दे॒वा अ॒त्याय॑न्तु॒ त्रिष॑न्धे॒राहु॑तिः प्रि॒या ।
सं॒धां म॑ह॒तीं र॑क्षत॒ यया॒ग्रे असु॑रा जि॒ताः ॥ १५ ॥

सर्वे॑ । दे॒वाः । अ॒ति॒ऽआय॑न्तु । त्रि॒ऽसं॑धेः । आऽहु॑तिः । प्रि॒या ।
स॒म्ऽधाम् । म॒ह॒तीम् । र॒क्ष॒त॒ । यया॑ । अग्रे॑ । असु॑राः । जि॒ताः ॥ १५ ॥

सर्वे इन्द्रादयो देवाः अत्यायन्तु शत्रून् अतिक्रम्य अस्मदभिमुखम् आगच्छन्तु । तथा त्रिसंधेः एतन्नाम्नः सेनामोहकस्य देवस्य इयम् अस्मदीया आहुतिः प्रिया प्रीतिकरी भवतु । हे देवाः संधाम् जयविषयप्रतिज्ञां महतीम् प्रौढां रक्षत । सा च त्रिसंधेराहुतिः तां प्रतिज्ञां रक्षतु । यया संधया अग्रे पूर्वं देवासुरयुद्धकाले असुरा जिताः पराजयं प्रापिताः । तां संधाम् इति पूर्वत्रान्वयः ॥

वा॒युर॒मित्रा॑णामिष्व॒ग्राण्याञ्च॑तु ।
इन्द्र॑ एषां बा॒हून् प्रति॑ भनक्तु॒ मा श॑कन् प्रति॒धामिषु॑म् ।

आदित्य एषामस्त्रं वि नाशयतु चन्द्रमा युतामगतस्य पन्थाम् ॥ १६ ॥

वायुः । अमित्राणाम् । इषुऽअग्राणि । आ । अञ्चतु ।

इन्द्रः । एषाम् । बाहून् । प्रति । भनक्तु । मा । शकन् । प्रतिऽधाम् । इषुम् ।

आदित्यः । एषाम् । अस्त्रम् । वि । नाशयतु । चन्द्रमाः । युताम् । अगतस्य । पन्थाम् ॥ १६ ॥

षष्ठी ॥ वायुर्देवः अमित्राणाम् शत्रूणाम् इष्वग्राणि इषूणाम् शराणाम् अग्राणि आञ्चतु अभिमुखं गच्छतु । प्रतिकूलवातेन लक्ष्यप्राप्तेः प्रागेव निपात्यन्ताम् इत्यर्थः । तथा इन्द्रो देवः एषां शत्रूणां बाहून् प्रति भनक्तु प्रातिकूल्येन भग्नान् आयुधग्रहणासमर्थान् करोतु । ॥भञ्जो आमर्दने । रुधादित्वात् श्नम् प्रत्ययः॥ । अतस्ते इषुम् बाणं प्रतिधाम् पुनर्धनुषि प्रतिहितां कर्तुं मा शकन् शक्ता न भवन्तु । ॥शक्लृ शक्तौ । माङि लुङि लृदित्त्वात् च्लेः अङ् आदेशः॥ ॥

सप्तमी ॥ एषां शत्रूणाम् अस्त्रम् आयुधजातम् आदित्यः सूर्यो वि नाशयतु सामर्थ्यकुण्ठनेन विनष्टं करोतु । तथा चन्द्रमाः सोमः अगतस्य अप्राप्तस्य आजिगमिषतः शत्रोः पन्थाम् पन्थानम् अस्मत्प्राप्त्युपायभूतं मार्गं युताम् ततः पृथक्कुरुताम् । तादृशं मार्गं शत्रुर्न पश्यत्वित्यर्थः । ॥यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्मात् लोटि अदादित्वात् शपो लुक्॥ ॥

अष्टमी ॥

यदि प्रेयुर्देवपुरा ब्रह्म वर्माणि चक्रिरे ।

तनूपानं परिपाणं कृण्वाना यदुपोचिरे सर्वं तदरसं कृधि ॥ १७ ॥

यदि । प्रऽईयुः । देवऽपुराः । ब्रह्म । वर्माणि । चक्रिरे ।

तनूऽपानम् । परिऽपानम् । कृण्वानाः । यत् । उपऽऊचिरे । सर्वम् । तत् । अरसम् । कृधि ॥ १७ ॥

---

१ B नाशयति. We with A B̈ C D E K K̈ R S̈ V Cs. २ J अचतु ।. We with P P̈ Cp. ३ F प्रति । धाम् ।. We with P̈ J Cp.

---

1 S′ आचतु, though the text in S′ has °ग्राण्यांचतु. 2 S′ °घादेन. 3 S′ om. आ°.

यदि प्रेयुरित्येका पूर्वम् [५.८.६] आम्नाता । सा तत्रैव व्याख्याता ॥

नवमी ॥

क्रव्यादा॑नुव॒र्तय॑न् मृ॒त्युना॑ च पु॒रोहि॑तम् ।

त्रिषं॑धे॒ प्रेहि॒ सेन॑या॒ जया॒मित्रा॒न् प्र प॑द्यस्व ॥ १८ ॥

क्र॒व्य॒ऽअदा॑ । अ॒नु॒ऽव॒र्तय॑न् । मृ॒त्युना॑ । च॒ । पु॒रःऽहि॑तम् ।

त्रिऽसं॑धे । प्र । इ॒हि॒ । सेन॑या । जय॑ । अ॒मित्रा॑न् । प्र । प॒द्य॒स्व॒ ॥ १८ ॥

[हे त्रिषंधे एतत्संज्ञक देव] पुरोहितम् पुरस्तात् स्थितं शत्रुं क्रव्यादा । क्रव्यम् आममांसम् अत्ति भक्षयतीति क्रव्यात् । तेन अनुवर्तयन् अनुगमयन् । मृत्युना मारकेण देवेन [च] अनुगमयन् । सेनया आत्मीयया प्रेहि प्रगच्छ । गत्वा च अमित्रान् शत्रून् जय तदर्थं प्र पद्यस्व शत्रुमध्यं प्रविश । ॥पद गतौ । दिवादित्वात् श्यन् प्रत्ययः॥ ॥

दशमी ॥

त्रिषं॑धे॒ तम॑सा॒ त्वम॒मित्रा॒न् परि॑ वारय ।

पृ॒षदा॒ज्यप्र॑णुत्ताना॒ं मामीषां॑ मोचि॒ कश्च॒न ॥ १९ ॥

त्रिऽसं॑धे । तम॑सा । त्वम् । अ॒मित्रा॑न् । परि॑ । वा॒र॒य॒ ।

पृ॒ष॒दा॒ज्यऽप्र॑नुत्तानाम् । मा । अ॒मीषा॑म् । मो॒चि॒ । कः । च॒न ॥ १९ ॥

हे त्रिषंधे एतत्संज्ञक देव त्वं तमसा मायामयेन अन्धकारेण अमित्रान् शत्रून् परि वारय परिवृतान् परिवेष्टितान् कुरु । पृषदाज्यप्रणुत्तानाम् दधिमिश्रम् आज्यं पृषदाज्यम् । तद् अस्मिन् कर्मणि होम्यत्वेन विहितम् । तेन हूयमानेन प्रणुत्तानां प्रकर्षेण क्षिप्तानाम् अमीषां शत्रूणां मध्ये कश्चन एकोऽपि मा मोचि मुक्तो मा भूत् । सर्वांस्तमसा प्रावृत्य मारयेत्यर्थः ॥

एकादशी ॥

शि॒ति॒प॒दी सं प॑तत्व॒मित्रा॑णाम॒मूः सिचः॑ ।

१ B क्रव्यादेनु॰. २ B पृषदाज्यं. We with ACDKK̆B̆ERS̆VCs. ३ KV शुचः. We with ABB̆CDEK̆RS̆PP̆JCpCs.

मुह्यन्त्वद्यामूः सेना अमित्राणां न्यर्बुदे ॥ २० ॥ (२९)

शितिऽपदी। सम्। पततु। अमित्राणाम्। अमूः। सिचः।

मुह्यन्तु। अद्य। अमूः। सेनाः। अमित्राणाम्। निऽअर्बुदे ॥ २० ॥

शितिः श्वेतवर्णः पादे यस्याः सा शितिपदी गौः। सा परसेनामध्ये विसृज्यमाना अमित्राणां शत्रूणां शुंचः शोचमाना अस्मदायुधैर्निपीड्यमाना अमूः सेनाः सं पततु संगच्छतु। हे न्यर्बुदे एतत्संज्ञक सर्प अमित्राणाम् शत्रूणाम् अमूः दूरे दृश्यमानाः सेना अद्य इदानीं युद्धसमये मुह्यन्तु मूढा भवन्तु। स्वमायावशेन तासां मोहम् उत्पादयेत्यर्थः॥

[इति] पञ्चमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम्॥

"मूढा अमित्रा न्यर्बुदे" इति सूक्तस्य शत्रुजयकर्मणि विनियोग उक्तः॥

तत्र प्रथमा॥

मूढा अमित्रा न्यर्बुदे जह्येषां वरंवरम्।

अनया जहि सेनया ॥ २१ ॥

मूढाः। अमित्राः। निऽअर्बुदे। जहि। एषाम्। वरम्ऽवरम्।

अनया। जहि। सेनया ॥ २१ ॥

हे न्यर्बुदे एतत्संज्ञक देव त्वम् अमित्रान् शत्रून् मूढाः त्वदीयया मायया मूढान् संजातमोहान् कर्तव्याकर्तव्यविभागज्ञानशून्यान् कुरु। एषां शत्रूणां मध्ये वरंवरम् श्रेष्ठं[श्रेष्ठं] जहि मारय। तथा अनया अस्मदीयया सेनया तान् जहि। त्वत्प्रसादाद् अस्मदीयापि सेना जयं लभताम् इत्यर्थः॥

द्वितीया॥

यश्च कवची यश्चाकवचोऽमित्रो यश्चाज्मनि।

ज्यापाशैः कवचपाशैरज्मनाभिहतः शयाम् ॥ २२ ॥

१ KV शुचः। We with P P J Cr. २ B C D E R S̄ Cs यश्चाज्मनि. ३ B C D E R S̄ °रज्मना°. K °रद्मना°. We with A P̄ K V.

1 S′ मूढा त्वदी°.

यः । च । कवची । यः । च । अकवचः । अमित्रः । यः । च । अज्मनि ।
ज्याऽपाशैः । कवचऽपाशैः । अज्मना । अभिऽहतः । शयाम् ॥ २२ ॥

यः शत्रुः कवची कवचवान् तनुत्रेणावृतशरीरः यश्च शत्रुः अकवचः कवचरहितः अनावृतशरीरः यश्च अमित्रः शत्रुः [अज्मनि] अजति गच्छत्यनेनेति अज्म रथादि यानम् तत्र वर्तते स सर्वः शत्रुः ज्यापाशैः स्वस्वधनुर्गतैर्मौर्वीपाशैः कवचपाशैः वर्मबन्धनपाशैः अज्मना रथादिना तत्रत्यैः पाशैश्च अभिहितः बद्धः शयाम् शेताम् । "लोपस्त आत्मनेपदेषु" इति तलोपः । अयम् अर्थः । यद्यत् स्वरक्षणाय धनुःकवचादिकम् आबध्यते तदेव तस्य गतिप्रतिबन्धकं भवत्विति ॥

तृतीया ॥

ये वर्मिणो येवर्माणो अमित्रा ये च वर्मिणः ।
सर्वांस्ताँ अर्बुदे हतांश्वानोदन्तु भूम्याम् ॥ २३ ॥

ये । वर्मिणः । ये । अवर्माणः । अमित्राः । ये । च । वर्मिणः ।
सर्वान् । तान् । अर्बुदे । हतान् । श्वानः । अदन्तु । भूम्याम् ॥ २३ ॥

उक्त एवार्थो विवियते । ये शत्रवो वर्मिणः वर्मणा शस्त्रवारककवचेन युक्ताः ये अवर्माणः वर्मरहिताः ये च [अमित्राः] शत्रवो वर्मिणः वर्म कवचव्यतिरिक्तं शस्त्रनिवारकम् तद्युक्ताः । तदाच्छन्ना इत्यर्थः । हे अर्बुदे तान् सर्वान् त्वया हतान् मारितान् भूम्याम् पृथिव्यां निपतितान् श्वानः श्वसृगालाद्याः श्वापदाः अदन्तु भक्षयन्तु ॥

चतुर्थी ॥

ये रथिनो ये अरथा असादा ये च सादिनः ।
सर्वानदन्तु तान् हतान् गृध्राः श्येनाः पतत्रिणः ॥ २४ ॥

---

१ P P̆ J Cr अय्मनि । २ P P̆ J Cr अय्मना । ३ B Cs सर्वांस्तां. ४ B सर्वांदन्तु. K C सर्वानन्दन्तु. V सर्वान्रदन्तु. We with A Bh D E Km R Ŝm V Cs.

---

1 S′ अन्मति. 2 S′ यापाशैः । लोपः । लोपः for ज्यापाशैः. Did Sâyaṇa mean यापाशैः । जकारलोपः? His text too in S′ is यापाशैः.

ये। र॒थिनः॑। ये। अ॒र॒थाः। अ॒सा॒दाः। ये। च॒। सा॒दिनः॑।
सर्वा॑न्। अ॒द॒न्तु॒। तान्। ह॒तान्। गृध्राः॑। श्ये॒नाः। प॒त॒त्रिणः॑॥ २४॥

ये शत्रवो रथिनः रथारूढाः ये च अरथाः रथरहिताः ये च असादाः अश्वादियानरहिताः पदातयः ये च सादिनः अश्वारूढाः[1] हे अर्बुदे त्वत्प्रसादेन अस्माभिर्हतान् मारितान् तान् सर्वान् शत्रून् गृध्रादयः पक्षिणो रदन्तु विलिखन्तु। नखैर्मुखेन विलिख्य भक्षयन्त्वित्यर्थः। ॥ रद विलेखने इति धातुः ॥ ॥

पञ्चमी॥

स॒हस्र॑कुणपा शे॒तामा॒मित्री॒ सेना॑ सम॒रे व॒धाना॑म्।
विवि॑द्धा कक॒जाकृ॑ता॥ २५॥

स॒हस्र॑ऽकुणपा। शे॒ता॒म्। आ॒मि॒त्री। सेना॑। स॒म्ऽअ॒रे। व॒धाना॑म्।
वि॒ऽवि॑द्धा। क॒क॒जाऽकृ॑ता॥ २५॥

आमित्री अमित्रसंबन्धिनी शात्रवी सेना अस्मदीयां सेनां[2] प्राप्य वधानाम् हननसाधनानाम् आयुधानां समरे संगमने सति विविद्धा विविधशस्त्रपातेन हता सहस्रकुणपा असंख्यातशवयुक्ता सती ककजाकृता कुत्सितजनना विलोलजनना वा कृता भवतु॥

षष्ठी॥

म॒र्मा॒विधं॒ रोरु॑वतं सुप॒र्णैर॒दन्तु॑ दु॒श्चितं॑ मृदि॒तं शया॑नम्।
य इ॒मां प्र॒तीची॒माहु॑तिम॒मित्रो॑ नो यु॒युत्स॑ति॥ २६॥

म॒र्मा॒विध॑म्। रोरु॑वतम्। सु॒ऽप॒र्णैः। अ॒द॒न्तु॒। दुः॒ऽचित॑म्। मृ॒दि॒तम्। शया॑नम्।
यः। इ॒माम्। प्र॒तीची॑म्। आ॒ऽहु॑तिम्। अ॒मित्रः॑। नः॒। यु॒युत्स॑ति॥ २६॥

सुपर्णैः शोभनपतनैः शरैः मर्माविधम् मर्मसु स्तनमूलादिस्थानेषु वि-

---

१ B शते° and K शेमा° for शेता°. We with A B C D E K R S P P J Cp V Cs.
२ Dc °रदंतु corrected to °रदंतु. A B C D E K K R S Cs V °रदंतु. We with Dc P Cp. ३ P J अदुंतु।. P Cp अदंतु।, which we adopt.

---

1 S′ अश्वरूढाः. 2 Sâyaṇa's text in S′ is सेनाम् for शेताम्.

ध्यमानम् । व्यध ताडने इत्यस्मात् मर्मशब्दोपपदात् संपदादिलक्षणः कर्मणि क्विप् । "ग्रहिज्या॰" इत्यादिना संप्रसारणम् । "नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ" इति पूर्वपदस्य दीर्घः । मर्मव्यधनादेव रोरुवतम् अत्यर्थं क्रोशन्तं दुःश्रितम् दुःखैः पूरितं मृदितम् चूर्णीकृतम् अत एव भूमौ शयानम् एवंभूतं शत्रुम् अदन्तु श्वसृगालादयो भक्षयन्तु । यः अमित्रः शत्रुः नः अस्माकं संबन्धिनीम् इमां पृषदाज्येन हूयमानाम् आहुतिं प्रतीचीम् प्रतिमुखम् अञ्चन्तीं प्रतिनिवृत्तगतिं कर्तुं युयुत्सति योद्धुम् इच्छति । तम् एवंभूतं भक्षयन्तु इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

सप्तमी ॥

यां दे॒वा अ॑नुति॒ष्ठन्ति॒ यस्या॒ नास्ति॑ वि॒राध॑नम् ।
तयेन्द्रो॑ हन्तु वृत्र॒हा वज्रे॑ण॒ त्रिषं॑धिना ॥ २७ ॥ (३०)

याम् । दे॒वाः । अ॒नु॒ऽतिष्ठ॑न्ति । यस्याः॑ । न । अस्ति॑ । वि॒ऽराध॑नम् ।
तया॑ । इन्द्रः॑ । ह॒न्तु॒ । वृ॒त्र॒ऽहा । वज्रे॑ण । त्रिऽसं॑धिना ॥ २७ ॥

यां पृषदाज्याहुतिं देवा अनुतिष्ठन्ति वज्रोत्पादनाय आचरन्ति । यस्या आहुतेर्विराधनम् विराद्धिर्मोघवीर्यता नास्ति । अप्रतिहता शक्तिर्विद्यत इत्यर्थः । तया आहुत्या उत्पादितेन त्रिसंधिना संधित्रयोपेतेन वज्रेण वृत्रहा वृत्रासुरं हतवान् इन्द्रः हन्तु अस्मदीयान् शत्रून् हिनस्तु । "सर्वांल्लोकान्त्समजयन् देवा आहुत्यानया" [१२] इत्यनया [1]ऋचा पृषदाज्या-[2]हुतेर्वज्ररूपता प्रागेवोक्ता ॥

पञ्चमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो दे[3]यात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणार्येण विरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये
एकादशकाण्डः समाप्तः ॥

---

1 S' वा for ऋचा. 2 S' om. °हुतेर्वज्ररू°. 3 S' वेदात् for देयात्.

पृथिवीसूक्तम् एतत् । अस्मिन् पृथिव्याः प्रभूतं निसर्गवर्णनम् । कतिचित्पौराणिकाः कथाश्चाप्यस्या वर्णनम् । बहुवारं च ऋषिः पृथिवीं वरान् प्रार्थयते ॥

संप्रदायानुसारेण तु सूक्तं बहुविधं विनियुज्यते । तद्यथा "सत्यं बृहत्" इत्यनुवाको वास्तोष्पत्यगणे पठितः । अस्य गणस्य विनियोगः "इहैव ध्रुवाम्" [३. १२] इति सूक्ते द्रष्टव्यः ॥

तथा आग्रहायणीकर्मणि रात्रौ अभ्यातानान्तं कृत्वा स्वयंस्त्ररः प्रविशति । ततः अनेनानुवाकेन अग्नेः पश्चात् गर्ते दर्भान् आस्तीर्य एकं चरुं सकृत् सर्वहुतं जुहोति । द्वितीयं चरुम् अनेनानुवाकेन संपाताभिमन्त्र्य अश्नाति । तृतीयं चरुं "सत्यं बृहत्" इति आद्याभिः सप्तभिर्ऋग्भिः "भूमे मातः" [६३] इत्यष्टम्या ऋचा च त्रिर्जुहोति । अष्टानाम् ऋचाम् आवृत्त्या होमत्रयं संपादनीयम् इत्यर्थः । अग्नेः पश्चाद् दर्भेषु कशिपु तृणमयं प्रस्तरणम् आस्तीर्य "विमृग्वरीम्" [२९] इत्यनयोपविशति । "यास्ते शिवाः" [९. २. २५] इति संविशति । "यच्छयानः" [३४] इति पर्यावर्तते । "सत्यं बृहत्" इति नवभिः शन्तिवा [५९] इत्यृचा "उदायुषा" [३. ३१. १०, ११] इति द्वाभ्यां च प्रातरुत्तिष्ठते । "उद्वयम्" [७. ५५. ७] इति गच्छति । "उदीराणाः" [२८] इत्यृचा प्राङ् वोदङ् वा यावतो गच्छति । "यावत् ते" [३३] इत्यृचा भुवम् ईक्षते ॥ इत्याग्रहायणीकर्म ॥

तथा पुष्टिकामः उन्नतं स्थलम् आरुह्य "यावत् ते" [३३] इत्यृचा ईक्षते ॥

तथा अनेनानुवाकेन उदपात्रं संपात्य पुरस्ताद् अग्नेः सीरं युक्तं संप्रोक्षति ॥

तथा अनेनानुवाकेन कृषिकर्म भवति ॥ तच्च "सीरा युञ्जन्ति" इति [३. १७] सूक्ते विस्तरेणोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

तथा पुत्रधनादिसर्वफलप्राप्त्यर्थं "यस्यां सदोहविर्धाने [३८–४०] इति तिसृभिराज्यं जुहोति ॥

तथा व्रीहियवाद्यन्नकामः "यस्यामन्नम् [४२] इत्यृचा पृथिवीम् उपतिष्ठते ॥

तथा मणिहिरण्यादिकामः "निधिं बिभ्रती [४४, ४५] इति द्वाभ्यां पृथिवीम् उपतिष्ठते ॥

तथा प्राप्यापि मणिं हिरण्यं वा आभ्यामेवोपतिष्ठते ॥

तथा पुष्टिकामो वृष्टिकाले "यस्यां कृष्णम् [५२] इत्यृचा नवोदकम् अभिमन्त्र्य आचमनं स्नानं च करोति ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । "सत्यं बृहद् इत्याग्रहायण्याम् । पश्चाद् अग्नेर्दर्भेषु खदायां सर्वहुतम् । द्वितीयं संपातवन्तम् अश्नाति । तृतीयमादितः सप्तभिर्भूमे मातरिति त्रिर्जुहोति । पश्चाद् अग्नेर्दर्भेषु कशिपुमास्तीर्य विमृग्वरीम् इत्युपविशति । यास्ते शिवा इति संविशति । यच्छयान इति पर्यावर्तते । नवभिः शन्तिवेति दशम्योदायुषेत्युपोत्तिष्ठति । उद्वयम् इत्युत्क्रामति । उदीराणा इति त्रीणि पदानि प्राङ् वोदङ् वा यावत्येनोपनिष्क्रम्य यावत् त इति वीक्षते । उन्नताच्च । पुरस्ताद् अग्नेः सीरं युक्तम् उदपात्रेण संपातवताऽवसिञ्चति । आयोजनानाम् अप्ययः । यस्यां सदोहविर्धाने इति जुहोति वरो म आगमिष्यतीति । यस्यामन्नम् इत्युपतिष्ठते । निधिं बिभ्रतीति मणिं हिरण्यकामः । एवं विद्वान् । यस्यां कृष्णम् इति वार्षिकेणाचामति । शिरस्यानयते" इति [कौ० ३. ७] ॥ वरो वरणीयोऽर्थो मम भवेद् इत्यर्थः ॥

तथा ग्रामपत्तनादिरक्षार्थम् अनेनानुवाकेन चतुरः पुरोडाशान् अश्मोत्तरान् कृत्वा ग्रामादिकोणेषु निखनति ॥

तथा ग्रामपत्तनादिरक्षार्थम् अनेनानुवाकेन एकैकस्य पुरोडाशस्य पाषाणम् उपरि कृत्वा उभयान् संपातवतः कृत्वा ग्रामादिकोणेषु निखनति । सर्वत्र प्रतिद्रव्यं सूक्तावृत्तिः ॥

तथा अग्नेरायतनस्य असंतापयुक्ते देशे शयानः एतम् अनुवाकं जपति । सर्वत्र कर्मणां विकल्पः ॥

तद् उक्तं कौशिकसूत्रे । "भौमस्य दृतिकर्माणि । पुरोडाशान् अश्मोत्तरान् अन्तः स्रक्तिषु निदधाति । उभयान्त्संपातवतः । सभाभागधानेषु च । असंतापे ज्योतिरायतनस्यैकतोऽन्य शयानो भौमं जपति" इति [कौ० ५. २] ॥

तथा भूमिचलने अस्यानुवाकस्य होमे विनियोगः। "अथ यत्रैतद् भूमिचलो भवति" इत्युपक्रम्योक्तं कौशिकेन। "सत्यं बृहद् इत्येतेनानुवाकेन जुहुयात् सा तत्र प्रायश्चित्तिः" इति [कौ० १३.६]॥

तथा सोमयज्ञे दीक्षितनियमेषु मूत्रपुरीषशुद्ध्यर्थं लोष्टादाने अस्य विनियोगः। तद् उक्तं वैताने। "सत्यं बृहद् इति लोष्टम् आदाय" इति [वै० ३.२]॥

तथा "पार्थिवीं भूमिकामस्य" इति [न० क० १७] विहितायां पार्थिव्यां महाशान्तौ अस्यानुवाकस्य विनियोगः। तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे। "सत्यं बृहद् इत्यनुवाकः पार्थिव्याम्" इति [न० क० १८]॥

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति।
सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु॥ १॥

सत्यम्। बृहत्। ऋतम्। उग्रम्। दीक्षा। तपः। ब्रह्म। यज्ञः। पृथिवीम्। धारयन्ति।
सा। नः। भूतस्य। भव्यस्य। पत्नी। उरुम्। लोकम्। पृथिवी। नः। कृणोतु॥ १॥

असंबाधं बध्यतो मानवानां यस्या उद्वतः प्रवतः समं बहु।
नानावीर्या ओषधीर्या बिभर्ति पृथिवी नः प्रथतां राध्यतां नः॥ २॥

असम्ऽबाधम्। मध्यतः। मानवानाम्। यस्याः। उत्ऽवतः। प्रऽवतः। समम्। बहु।
नानाऽवीर्याः। ओषधीः। या। बिभर्ति। पृथिवी। नः। प्रथताम्। राध्यताम्। नः॥ २॥

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः।
यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत् सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु॥ ३॥

यस्याम्। समुद्रः। उत। सिन्धुः। आपः। यस्याम्। अन्नम्। कृष्टयः। सम्ऽबभूवुः।
यस्याम्। इदम्। जिन्वति। प्राणत्। एजत्। सा। नः। भूमिः। पूर्वऽपेये। दधातु॥ ३॥

यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः।
या बिभर्ति बहुधा प्राणदेजत् सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु॥ ४॥

यस्याः। चतस्रः। प्रऽदिशः। पृथिव्याः। यस्याम्। अन्नम्। कृष्टयः। सम्ऽबभूवुः।

---

१ K K̈ V Dc P P̈ J मध्यतो. A B B̈ C D R S̈ Cs Cp बध्यतो. It is probable the original reading मध्यतो was changed to बध्यतो by the proximity of the ब in असंबाधं. We allow the corrupt reading to stand in the saṁhitā text because it appears ancient and the pada text exhibits the original reading. २ K V Dc प्राणाद्दे°, a careless misreading doubtless due to ण द्द being taken for णा द्द, which was further corrected into a mistake. ३ K K̈ V Dc पृथिव्यां. ४ B B̈ K K̈ R S̈ Dc °ष्वप्य°. We with A C D V Cs. ५ A C R P P̈ J °न्ये. We with B̈ D K K̈ S̈ V Dc Cs Cp.

या । बिभर्ति । बहुऽधा । प्राणत् । एजंत् । सा । नः । भूमिः । गोषु । अपि । अन्ने ।
दधातु ॥ ४ ॥

यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन् ।
गवामश्वानां वयसश्च विष्ठा भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु ॥ ५ ॥

यस्याम् । पूर्वे । पूर्वऽजनाः । विऽचक्रिरे । यस्याम् । देवाः । असुरान् । अभिऽअवर्तयन् ।
गवाम् । अश्वानाम् । वयसः । च । विऽस्था । भगम् । वर्चः । पृथिवी । नः । दधातु ॥ ५ ॥

विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी ।
वैश्वानरं बिभ्रती भूमिरग्निमिन्द्रऋषभा द्रविणे नो दधातु ॥ ६ ॥

विश्वम्ऽभरा । वसुऽधानी । प्रतिऽस्था । हिरण्यऽवक्षाः । जगतः । निऽवेशनी ।
वैश्वानरम् । बिभ्रती । भूमिः । अग्निम् । इन्द्रऽऋषभा । द्रविणे । नः । दधातु ॥ ६ ॥

यां रक्षन्त्यस्वप्ना विश्वदानीं देवा भूमिं पृथिवीमप्रमादम् ।
सा नो मधु प्रियं दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥ ७ ॥

याम् । रक्षन्ति । अस्वप्नाः । विश्वऽदानीम् । देवाः । भूमिम् । पृथिवीम् । अप्रऽमादम् ।
सा । नः । मधु । प्रियम् । दुहाम् । अथो इति । उक्षतु । वर्चसा ॥ ७ ॥

यार्णवेधि सलिलमग्र आसीद् यां मायाभिरन्वचरन् मनीषिणः ।
यस्या हृदयं परमे व्योमन्त्सत्येनावृतममृतं पृथिव्याः ।
सा नो भूमिस्त्विषिं बलं राष्ट्रे दधातूत्तमे ॥ ८ ॥

या । अर्णवे । अधि । सलिलम् । अग्रे । आसीत् । याम् । मायाभिः । अनुऽअचरन् ।
मनीषिणः ।

यस्याः । हृदयम् । परमे । विऽओमन् । सत्येन । आऽवृतम् । अमृतम् । पृथिव्याः ।
सा । नः । भूमिः । त्विषिम् । बलम् । राष्ट्रे । दधातु । उत्ऽतमे ॥ ८ ॥

यस्यामापः परिचराः समानीरहोरात्रे अप्रमादं क्षरन्ति ।
सा नो भूमिर्भूरिधारा पयो दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥ ९ ॥

---

१ A B C D Cs °ष्टा. २ D Dc °न्द्रर्षभा. ३ A C D R Cs यार्णिवे°. We with B K K S V Dc. ४ D °वं. Dc °षिं changed to °षि.

यस्याम् । आपः । परिऽचराः । समानीः । अहोरात्रे इति । अप्रऽमादम् । क्षरन्ति ।
सा । नः । भूमिः । भूरिऽधारा । पयः । दुहाम् । अथो इति । उक्षतु । वर्चसा ॥ ९ ॥

यामश्विनावमिमातां विष्णुर्यस्यां विचक्रमे ।
इन्द्रो यां चक्र आत्मनेऽनमित्रां शचीपतिः ।
सा नो भूमिर्वि सृजतां माता पुत्राय मे पयः ॥ १० ॥(१)

याम् । अश्विनौ । अमिमाताम् । विष्णुः । यस्याम् । विऽचक्रमे ।
इन्द्रः । याम् । चक्रे । आत्मने । अनमित्राम् । शचीऽपतिः ।
सा । नः । भूमिः । वि । सृजताम् । माता । पुत्राय । मे । पयः ॥ १० ॥ (१)

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोऽरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु ।
बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ताम् ।
अजीतोऽहतो अक्षतोऽध्यष्ठां पृथिवीमहम् ॥ ११ ॥

गिरयः । ते । पर्वताः । हिमऽवन्तः । अरण्यम् । ते । पृथिवि । स्योनम् । अस्तु ।
बभ्रुम् । कृष्णाम् । रोहिणीम् । विश्वऽरूपाम् । ध्रुवाम् । भूमिम् । पृथिवीम् । इन्द्रऽगुप्ताम् ।
अजीतः । अहतः । अक्षतः । अधि । अस्थाम् । पृथिवीम् । अहम् ॥ ११ ॥

यत् ते मध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्वः संबभूवुः ।
तासु नो धेह्यभि नः पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः ।
पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु ॥ १२ ॥

यत् । ते । मध्यम् । पृथिवि । यत् । च । नभ्यम् । याः । ते । ऊर्जः । तन्वः । सम्ऽबभूवुः ।
तासु । नः । धेहि । अभि । नः । पवस्व । माता । भूमिः । पुत्रः । अहम् । पृथिव्याः ।
पर्जन्यः । पिता । सः । ऊं इति । नः । पिपर्तु ॥ १२ ॥

यस्यां वेदिं परिगृह्णन्ति भूम्यां यस्यां यज्ञं तन्वते विश्वकर्माणः ।
यस्यां मीयन्ते स्वरवः पृथिव्यामूर्ध्वाः शुक्रा आहुत्याः पुरस्तात् ।
सा नो भूमिर्वर्धयद् वर्धमाना ॥ १३ ॥

१ P K R C_s P P C_p शची°. २ All our authorities read भूमिर्वर्धयद्वर्धमाना, the *pada*-authorities dividing वर्धयत् । वर्धमाना ।. The correction already made by Bw is obviously necessary.

यस्याम्। वेदिम्। परिऽगृह्णन्ति। भूम्याम्। यस्याम्। यज्ञम्। तन्वते। विश्वऽकर्माणः। यस्याम्। मीयन्ते। स्वरवः। पृथिव्याम्। ऊर्ध्वाः। शुक्राः। आऽहुत्याः। पुरस्तात्। सा। नः। भूमिः। वर्धयत्। वर्धमाना ॥ १३ ॥

योनो द्वेषत् पृथिवि यः पृतन्याद् योऽभिदासान्मनसा यो वधेन।
तं नो भूमे रन्धय पूर्वकृत्वरि ॥ १४ ॥

यः। नः। द्वेषत्। पृथिवि। यः। पृतन्यात्। यः। अभिऽदासात्। मनसा। यः। वधेन। तम्। नः। भूमे। रन्धय। पूर्वऽकृत्वरि ॥ १४ ॥

त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं बिभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः।
तवेमे पृथिवि पञ्च मानवा येभ्यो ज्योतिरमृतं मर्त्येभ्य उद्यन्त्सूर्यो रश्मिभिरातनोति ॥ १५ ॥

त्वत्। जाताः। त्वयि। चरन्ति। मर्त्याः। त्वम्। बिभर्षि। द्विऽपदः। त्वम्। चतुःऽपदः। तव। इमे। पृथिवि। पञ्च। मानवाः। येभ्यः। ज्योतिः। अमृतम्। मर्त्येभ्यः। उत्ऽयन्। सूर्यः। रश्मिऽभिः। आऽतनोति ॥ १५ ॥

ता नः प्रजाः सं दुह्रतां समग्रा वाचो मधु पृथिवि धेहि मह्यम् ॥ १६ ॥

ताः। नः। प्रऽजाः। सम्। दुह्रताम्। सम्ऽअग्राः। वाचः। मधु। पृथिवि। धेहि। मह्यम् ॥ १६ ॥

विश्वस्वं मातरमोषधीनां ध्रुवां भूमिं पृथिवीं धर्मणा धृताम्।
शिवां स्योनामनु चरेम विश्वहा ॥ १७ ॥

विश्वऽस्वम्। मातरम्। ओषधीनाम्। ध्रुवाम्। भूमिम्। पृथिवीम्। धर्मणा। धृताम्। शिवाम्। स्योनाम्। अनु। चरेम। विश्वहा ॥ १७ ॥

महत् सधस्थं महती बभूविथ महान् वेग एजथुर्वेपथुष्टे।
महांस्त्वेन्द्रो रक्षत्यप्रमादम्।
सा नो भूमे प्र रोचय हिरण्यस्येव संदृशि मा नो द्विक्षत कश्चन ॥ १८ ॥

महत्। सधऽस्थम्। महती। बभूविथ। महान्। वेगः। एजथुः। वेपथुः। ते। महान्। त्वा। इन्द्रः। रक्षति। अप्रऽमादम्।

१ BCEKRC योऽभि°. We with ADSVD. २ A मर्त°.

सा । नः । भूमे । प्र । रोचय । हिरण्यस्यऽइव । सम्ऽदृशि । मा । नः । द्विक्षत । कः ।
चन ॥ १८ ॥

अग्निर्भूम्यामोषधीष्वग्निमापो बिभ्रत्यग्निरश्मसु ।
अग्निरन्तः पुरुषेषु गोष्वश्वेष्वग्नयः ॥ १९ ॥

अग्निः । भूम्याम् । ओषधीषु । अग्निम् । आपः । बिभ्रति । अग्निः । अश्मऽसु ।
अग्निः । अन्तः । पुरुषेषु । गोषु । अश्वेषु । अग्नयः ॥ १९ ॥

अग्निर्दिव आ तपत्यग्नेर्देवस्योर्व१न्तरिक्षम् ।
अग्निं मर्तास इन्धते हव्यवाहं घृतप्रियम् ॥ २० ॥ (२)

अग्निः । दिवः । आ । तपति । अग्नेः । देवस्य । उरु । अन्तरिक्षम् ।
अग्निम् । मर्तासः । इन्धते । हव्यऽवाहम् । घृतऽप्रियम् ॥ २० ॥ (२)

अग्निवासाः पृथिव्यसितज्ञूस्त्विषीमन्तं संशितं मा कृणोतु ॥ २१ ॥

अग्निऽवासाः । पृथिवी । असितऽज्ञूः । त्विषिऽमन्तम् । सम्ऽशितम् । मा । कृणोतु ॥ २१ ॥

भूम्यां देवेभ्यो ददति यज्ञं हव्यमरंकृतम् ।
भूम्यां मनुष्या जीवन्ति स्वधयान्नेन मर्त्याः ।
सा नो भूमिः प्राणमायुर्दधातु जरदष्टिं मा पृथिवी कृणोतु ॥ २२ ॥

भूम्याम् । देवेभ्यः । ददति । यज्ञम् । हव्यम् । अरम्ऽकृतम् ।
भूम्याम् । मनुष्याः । जीवन्ति । स्वधया । अन्नेन । मर्त्याः ।
सा । नः । भूमिः । प्राणम् । आयुः । दधातु । जरत्ऽअष्टिम् । मा । पृथिवी । कृणोतु ॥ २२ ॥

यस्ते गन्धः पृथिवि संबभूव यं बिभ्रत्योषधयो यमापः ।
यं गन्धर्वा अप्सरसश्च भेजिरे तेन मा सुरभिं कृणु मा नो द्विक्षत
कश्चन ॥ २३ ॥

यः । ते । गन्धः । पृथिवि । सम्ऽबभूव । यम् । बिभ्रति । ओषधयः । यम् । आपः ।
यम् । गन्धर्वाः । अप्सरसः । च । भेजिरे । तेन । मा । सुरभिम् । कृणु । मा । नः । द्वि-
क्षत । कः । चन ॥ २३ ॥

---

१ ABBCE २ We with DKKSVDc Cs. २ S मनुष्याः. ३ Pददाति ।.

यस्ते॑ ग॒न्धः पुष्क॑रमावि॒वेश॒ यं सं॑ज॒भ्रुः सू॒र्याया॑ विवा॒हे ।
अम॑र्त्याः पृथिवि ग॒न्धमग्रे॒ तेन॑ मा सुर॒भिं कृ॑णु॒ मा नो॑ द्विक्षत॒ क-
श्च॒न ॥ २४ ॥

यः । ते॒ । ग॒न्धः । पुष्क॑रम् । आ॒ऽवि॒वेश॑ । यम् । सम्ऽज॒भ्रुः । सू॒र्यायाः॑ । वि॒ऽवा॒हे ।
अम॑र्त्याः । पृथि॒वि॒ । ग॒न्धम् । अग्रे॑ । तेन॑ । मा । सु॒र॒भिम् । कृ॒णु॒ । मा । नः॒ । द्वि॒क्ष॒त॒ । कः॒ ।
च॒न ॥ २४ ॥

यस्ते॑ ग॒न्धः पुरु॑षेषु स्त्री॒षु पुं॒सु भगो॒ रुचिः॑ ।
यो अश्वे॑षु वी॒रेषु॒ यो मृ॒गेषू॒त ह॒स्तिषु॑ ।
क॒न्या॒यां॑ वर्चो॒ यद् भू॑मे॒ तेना॒स्माँ अपि॒ सं सृ॑ज॒ मा नो॑ द्विक्षत॒ क-
श्च॒न ॥ २५ ॥

यः । ते॒ । ग॒न्धः । पुरु॑षेषु । स्त्री॒षु । पुम्ऽसु । भगः॑ । रुचिः॑ ।
यः । अश्वे॑षु । वी॒रेषु॑ । यः । मृ॒गेषु॑ । उ॒त । ह॒स्तिषु॑ ।
क॒न्या॒याम् । वर्चः॑ । यत् । भू॒मे॒ । तेन॑ । अ॒स्मान् । अपि॑ । सम् । सृ॒ज॒ । मा । नः॒ । द्वि॒-
क्ष॒त॒ । कः॒ । च॒न ॥ २५ ॥

शि॒ला भूमि॒रश्मा॑ पां॒सुः सा भूमिः॒ संधृ॑ता धृ॒ता ।
तस्यै॒ हिर॑ण्यवक्षसे पृथि॒व्या अ॑करं॒ नमः॑ ॥ २६ ॥

शि॒ला । भूमिः॑ । अश्मा॑ । पां॒सुः । सा । भूमिः॑ । सम्ऽधृ॑ता । धृ॒ता ।
तस्यै॑ । हिर॑ण्यऽवक्षसे । पृ॒थि॒व्यै । अ॒क॒र॒म् । नमः॑ ॥ २६ ॥

यस्यां॑ वृ॒क्षा वा॑नस्प॒त्या ध्रु॒वास्तिष्ठ॑न्ति वि॒श्वहा॑ ।
पृ॒थि॒वीं वि॒श्वधा॑यसं धृ॒ताम॒च्छाव॑दामसि ॥ २७ ॥

यस्या॑म् । वृ॒क्षाः । वा॒न॒स्प॒त्याः । ध्रु॒वाः । तिष्ठ॑न्ति । वि॒श्वहा॑ ।
पृ॒थि॒वीम् । वि॒श्वऽधा॑यसम् । धृ॒ताम् । अ॒च्छ॒ऽआव॑दामसि ॥ २७ ॥

उ॒दी॒रा॒णा उ॒तासी॑ना॒स्तिष्ठ॑न्तः प्र॒क्राम॑न्तः ।

---

१ S Cs अश्व्येषु. २ B C D S यद्भूमे. We with A E K K̈ R V Dc Cs P P̈ J Cp.
३ R E तेनास्मैं.

पद्भ्यां दक्षिणसव्याभ्यां मा व्यथिष्महि भूम्याम् ॥ २८ ॥

उत्ऽईराणाः । उत । आसीनाः । तिष्ठन्तः । प्रऽक्रामन्तः ।

पत्ऽभ्याम् । दक्षिणऽसव्याभ्याम् । मा । व्यथिष्महि । भूम्याम् ॥ २८ ॥

विमृग्वरीं पृथिवीमा वदामि क्षमां भूमिं ब्रह्मणा वावृधानाम् ।

ऊर्जं पुष्टं बिभ्रतीमन्नभागं घृतं त्वाभि नि षीदेम भूमे ॥ २९ ॥

विऽमृग्वरीम् । पृथिवीम् । आ । वदामि । क्षमाम् । भूमिम् । ब्रह्मणा । ववृधानाम् ।

ऊर्जम् । पुष्टम् । बिभ्रतीम् । अन्नऽभागम् । घृतम् । त्वा । अभि । नि । सीदेम । भूमे ॥ २९ ॥

शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु यो नः सेदुरप्रिये तं नि दध्मः ।

पवित्रेण पृथिवि मोत् पुनामि ॥ ३० ॥ (३)

शुद्धाः । नः । आपः । तन्वे । क्षरन्तु । यः । नः । सेदुः । अप्रिये । तम् । नि । दध्मः ।

पवित्रेण । पृथिवि । मा । उत् । पुनामि ॥ ३० ॥ (३)

यास्ते प्राचीः प्रदिशो या उदीचीर्यास्ते भूमे अधराद् याश्च पश्चात् ।

स्योनास्ता मह्यं चरते भवन्तु मा नि पप्तं भुवने शिश्रियाणः ॥ ३१ ॥

याः । ते । प्राचीः । प्रऽदिशः । याः । उदीचीः । याः । ते । भूमे । अधरात् । याः ।
च । पश्चात् ।

स्योनाः । ताः । मह्यम् । चरते । भवन्तु । मा । नि । पप्तम् । भुवने । शिश्रियाणः ॥३१॥

मा नः पश्चान्मा पुरस्तान्नुदिष्ठा मोत्तरादधरादुत ।

स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन् परिपन्थिनो वरीयो यावया वधम् ॥३२॥

मा । नः । पश्चात् । मा । पुरस्तात् । नुदिष्ठाः । मा । उत्तरात् । अधरात् । उत ।

स्वस्ति । भूमे । नः । भव । मा । विदन् । परिऽपन्थिनः । वरीयः । यवय । वधम् ॥ ३२ ॥

यावत् तेभि विपश्यामि भूमे सूर्येण मेदिना ।

तावन्मे चक्षुर्मा मेष्टोत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ३३ ॥

यावत् । ते । अभि । विऽपश्यामि । भूमे । सूर्येण । मेदिना ।

तावत् । मे । चक्षुः । मा । मेष्ट । उत्तराम्ऽउत्तराम् । समाम् ॥ ३३ ॥

---

१ B D S पृथिवीमा. २ K स्वे° A B C E R P P J स्ते°. We with D K S V De Cs Cp. ३ P मा । उत् ।. We with P J Cp. ४ C S °दिष्टा ५ P मेष्टाः ।.

यच्छयानः पर्यावर्ते दक्षिणं सव्यमभि भूमे पार्श्वम् ।
उत्तानास्त्वा प्रतीचीं यत् पृष्टीभिरधिशेमहे ।
मा हिंसीस्तत्र नो भूमे सर्वस्य प्रतिशीवरि ॥ ३४ ॥

यत् । शयानः । परिऽआवर्ते । दक्षिणम् । सव्यम् । अभि । भूमे । पार्श्वम् ।
उत्तानाः । त्वा । प्रतीचीम् । यत् । पृष्टीभिः । अधिऽशेमहे ।
मा । हिंसीः । तत्र । नः । भूमे । सर्वस्य । प्रतिऽशीवरि ॥ ३४ ॥

यत् ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु ।
मा ते मर्म विमृग्वरि मा ते हृदयमर्पिपम् ॥ ३५ ॥

यत् । ते । भूमे । विऽखनामि । क्षिप्रम् । तत् । अपि । रोहतु ।
मा । ते । मर्म । विऽमृग्वरि । मा । ते । हृदयम् । अर्पिपम् ॥ ३५ ॥

ग्रीष्मस्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमन्तः शिशिरो वसन्तः ।
ऋतवस्ते विहिता हायनीरहोरात्रे पृथिवि नो दुहाताम् ॥ ३६ ॥

ग्रीष्मः । ते । भूमे । वर्षाणि । शरत् । हेमन्तः । शिशिरः । वसन्तः ।
ऋतवः । ते । विऽहिताः । हायनीः । अहोरात्रे इति । पृथिवि । नः । दुहाताम् ॥ ३६ ॥

याप सर्पं विजमाना विमृग्वरी यस्यामासन्नग्नयो ये अप्स्वन्तः ।
परा दस्यून् ददती देवपीयूनिन्द्रं वृणाना पृथिवी न वृत्रम् ।
शक्राय दध्रे वृषभाय वृष्णे ॥ ३७ ॥

या । अप । सर्पम् । विजमाना । विऽमृग्वरी । यस्याम् । आसन् । अग्नयः । ये । अप्ऽसु । अन्तः ।
परा । दस्यून् । ददती । देवऽपीयून् । इन्द्रम् । वृणाना । पृथिवी । न । वृत्रम् ।
शक्राय । दध्रे । वृषभाय । वृष्णे ॥ ३७ ॥

यस्यां सदोहविर्धाने यूपो यस्यां निमीयते ।
ब्रह्माणो यस्यामर्चन्त्यृग्भिः साम्ना यजुर्विदः ।
युज्यन्ते यस्यामृत्विजः सोममिन्द्राय पातवे ॥ ३८ ॥

---

१ K K̊ S̊ V Dc Cs P J Cr °ष्ठी°. We with A B̊ C D E R P̊. २ P दक्षिणाम् ।. ३ A B̊ D E धिपनामि. ४ K K̊ V Dc हृदयमर्पितम्. ५ P विमृग्वरि ।. ६ P शतम् ।. ७ A B̊ C D E R S̊ Cs ३. We with K K̊ V Dc.

यस्याम् । सदोहविर्धाने इति सदःऽहविर्धाने । यूपः । यस्याम् । निऽमीयते ।
ब्रह्माणः । यस्याम् । अर्चन्ति । ऋक्ऽभिः । साम्ना । यजुःऽविदः ।
युज्यन्ते । यस्याम् । ऋत्विजः । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ ३८ ॥

यस्यां पूर्वे भूतकृत ऋषयो गा उदानृचुः ।
सप्त सत्रेण वेधसो यज्ञेन तपसा सह ॥ ३९ ॥

यस्याम् । पूर्वे । भूतऽकृतः । ऋषयः । गाः । उत् । आनृचुः ।[1]
सप्त । सत्रेण । वेधसः । यज्ञेन । तपसा । सह ॥ ३९ ॥

सा नो भूमिरा दिशतु यद्धनं कामयामहे ।
भगो अनुप्रयुङ्क्तामिन्द्र एतु पुरोगवः ॥ ४० ॥ (४)

सा । नः । भूमिः । आ । दिशतु । यत् । धनम् । कामयामहे ।
भगः । अनुऽप्रयुङ्क्ताम् ।[2] इन्द्रः । एतु । पुरःऽगवः ॥ ४० ॥ (४)

यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्या व्यैलबाः ।
युध्यन्ते यस्यामाक्रन्दो यस्यां वदति दुन्दुभिः ।
सा नो भूमिः प्र णुदतां सपत्नानसपत्नं मा पृथिवी कृणोतु ॥ ४१ ॥

यस्याम् । गायन्ति । नृत्यन्ति । भूम्याम् । मर्त्याः । विऽऐलबाः[3] ।
युध्यन्ते । यस्याम् । आऽक्रन्दः । यस्याम् । वदति । दुन्दुभिः ।
सा । नः । भूमिः । प्र । नुदताम् । सऽपत्नान् । असपत्नम् । मा । पृथिवी । कृणोतु ॥ ४१ ॥

यस्यामन्नं व्रीहियवौ यस्या इमाः पञ्च कृष्टयः ।
भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नमोस्तु वर्षमेदसे ॥ ४२ ॥

यस्याम् । अन्नम् । व्रीहिऽयवौ । यस्याः । इमाः । पञ्च । कृष्टयः ।
भूम्यै । पर्जन्यऽपत्न्यै । नमः । अस्तु । वर्षऽमेदसे ॥ ४२ ॥

यस्याः पुरो देवकृताः क्षेत्रे यस्या विकुर्वते ।

---

१ So all our authorities without exception. The reading though ungrammatical (see Pāṇ. VIII. 1. 71) is universal and ancient, due probably to a mistaken notion that आनृचुः contains the upasarga आ. See, however, XIX. ६. ५ = *Rig.* X. ९०. ११, where the pada-text would appear to be incorrect. २ B̈ R P P̊ °युङ्क्ता°. ३ P विऽएलबाः ।.

प्रजापतिः पृथिवीं विश्वगर्भामाशामाशां रण्यां नः कृणोतु ॥ ४३ ॥

यस्याः । पुरः । देवऽकृताः । क्षेत्रे । यस्याः । विऽकुर्वते ।
प्रजाऽपतिः । पृथिवीम् । विश्वऽगर्भाम् । आशाम्ऽआशाम् । रण्याम् । नः । कृणोतु ॥ ४३ ॥

निधिं बिभ्रती बहुधा गुहा वसु मणिं हिरण्यं पृथिवी ददातु मे ।
वसूनि नो वसुदा रासमाना देवी दधातु सुमनस्यमाना ॥ ४४ ॥

निऽधिम् । बिभ्रती । बहुऽधा । गुहा । वसु । मणिम् । हिरण्यम् । पृथिवी । ददातु । मे ।
वसूनि । नः । वसुऽदाः । रासमाना । देवी । दधातु । सुऽमनस्यमाना ॥ ४४ ॥

जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम् ।
सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां ध्रुवेव धेनुरनपस्फुरन्ती ॥ ४५ ॥

जनम् । बिभ्रती । बहुऽधा । विऽवाचसम् । नानाऽधर्माणम् । पृथिवी । यथाऽओकसम् ।
सहस्रम् । धाराः । द्रविणस्य । मे । दुहाम् । ध्रुवाऽइव । धेनुः । अनपऽस्फुरन्ती ॥ ४५ ॥

यस्ते सर्पो वृश्चिकस्तृष्टदंश्मा हेमन्तजब्धो भृमलो गुहा शये ।
क्रिमिर्जिन्वत् पृथिवि यद्यदेजति प्रावृषि तन्नः सर्पन्मोप सृपद् यच्छिवं
तेन नो मृड ॥ ४६ ॥

यः । ते । सर्पः । वृश्चिकः । तृष्टऽदंश्मा । हेमन्तऽजब्धः । भृमलः । गुहा । शये ।
क्रिमिः । जिन्वत् । पृथिवि । यत्ऽयत् । एजति । प्रावृषि । तत् । नः । सर्पत् । मा ।
उप । सृपत् । यत् । शिवम् । तेन । नः । मृड ॥ ४६ ॥

ये ते पन्थानो बहवो जनायना रथस्य वर्त्मानसश्च यातवे ।
यैः संचरन्त्युभये भद्रपापास्तं पन्थानं जयेमानमित्रमतस्करं यच्छिवं
तेन नो मृड ॥ ४७ ॥

ये । ते । पन्थानः । बहवः । जनऽअयनाः । रथस्य । वर्त्म । अनसः । च । यातवे ।
यैः । सम्ऽचरन्ति । उभये । भद्रऽपापाः । तम् । पन्थानम् । जयेम । अनमित्रम् । अत-
स्करम् । यत् । शिवम् । तेन । नः । मृड ॥ ४७ ॥

---

१ A दधातु. २ BB̈K °पस्पुर°. A E °पस्फर°. ३ R शये. ४ So all our authorities. See Rv. ५ B E वर्त्मानसश्च.

मल्वं बिभ्रती गुरुभृद् भद्रपापस्य निधनं तितिक्षुः ।
वराहेण पृथिवी संविदाना सूकराय वि जिहीते मृगाय ॥ ४८ ॥

मल्वम् । बिभ्रती । गुरुऽभृत् । भद्रऽपापस्य । निऽधनम् । तितिक्षुः ।
वराहेण । पृथिवी । सम्ऽविदाना । सूकराय । वि । जिहीते । मृगाय ॥ ४८ ॥

ये त आरण्याः पशवो मृगा वने हिताः सिंहा व्याघ्राः पुरुषादश्चरन्ति ।
उलं वृकं पृथिवि दुच्छुनामित ऋक्षीकां रक्षो अप बाधयास्मत् ॥४९॥

ये । ते । आरण्याः । पशवः । मृगाः । वने । हिताः । सिंहाः । व्याघ्राः । पुरुषऽअदः । चरन्ति ।
उलम् । वृकम् । पृथिवि । दुच्छुनाम् । इतः । ऋक्षीकाम् । रक्षः । अप । बाधय । अस्मत् ॥ ४९ ॥

ये गन्धर्वा अप्सरसो ये चारायाः किमीदिनः ।
पिशाचान्त्सर्वा रक्षांसि तानस्मद् भूमे यावय ॥ ५० ॥ (५)

ये । गन्धर्वाः । अप्सरसः । ये । च । अरायाः । किमीदिनः ।
पिशाचान् । सर्वा । रक्षांसि । तान् । अस्मत् । भूमे । यवय ॥ ५० ॥ (५)

यां द्विपादः पक्षिणः संपतन्ति हंसाः सुपर्णाः शकुना वयांसि ।
यस्यां वातो मातरिश्वेयते रजांसि कृण्वंश्च्यावयंश्च वृक्षान् ।
वातस्य प्रवामुपवामनु वात्यर्चिः ॥ ५१ ॥

याम् । द्विऽपादः । पक्षिणः । सम्ऽपतन्ति । हंसाः । सुऽपर्णाः । शकुनाः । वयांसि ।
यस्याम् । वातः । मातरिश्वा । ईयते । रजांसि । कृण्वन् । च्यवयन् । च । वृक्षान् ।
वातस्य । प्रऽवाम् । उपऽवाम् । अनु । वाति । अर्चिः ॥ ५१ ॥

यस्यां कृष्णमरुणं च संहिते अहोरात्रे विहिते भूम्यामधि ।
वर्षेण भूमिः पृथिवी वृतावृता सा नो दधातु भद्रया प्रिये धामनिधामनि ॥ ५२ ॥

---

१ P² मल्वम्. We with P J Cp. २ B B^h रक्ष्यो. K V Dc Cs Cp रक्षोप. We with A C D E K K^m R S^m. ३ P ते ।. ४ P P² °कान् ।. We with J Cp. ५ P सर्वाः ।. ६ K K^m V Dc द्विपदः. ७ A B D E Cs °वयांश्च.

यस्याम् । कृष्णम् । अरुणम् । च । संहिते इति सम्ऽहिते । अहोरात्रे इति । विहिते इति विऽहिते । भूम्याम् । अधि ।
वर्षेण । भूमिः । पृथिवी । वृता । आऽवृता । सा । नः । दधातु । भद्रया । प्रिये । धामनिऽधामनि ॥ ५२ ॥

द्यौश्च म इदं पृथिवी चान्तरिक्षं च मे व्यचः ।
अग्निः सूर्य आपो मेधां विश्वे देवाश्च सं ददुः ॥ ५३ ॥

द्यौः । च । मे । इदम् । पृथिवी । च । अन्तरिक्षम् । च । मे । व्यचः ।
अग्निः । सूर्यः । आपः । मेधाम् । विश्वे । देवाः । च । सम् । ददुः ॥ ५३ ॥

अहमस्मि सहमान उत्तरो नाम भूम्याम् ।
अभीषाडस्मि विश्वाषाडाशामाशां विषासहिः ॥ ५४ ॥

अहम् । अस्मि । सहमानः । उत्तरः । नाम । भूम्याम् ।
अभीषाट् । अस्मि । विश्वाषाट् । आशाम्ऽआशाम् । विऽससहिः ॥ ५४ ॥

अदो यद् देवि प्रथमाना पुरस्ताद् देवैरुक्ता व्यसर्पो महित्वम् ।
आ त्वा सुभूतमविशत् तदानीमकल्पयथाः प्रदिशश्चतस्रः ॥ ५५ ॥

अदः । यत् । देवि । प्रथमाना । पुरस्तात् । देवैः । उक्ता । विऽअसर्पः । महिऽत्वम् ।
आ । त्वा । सुऽभूतम् । अविशत् । तदानीम् । अकल्पयथाः । प्रऽदिशः । चतस्रः ॥ ५५ ॥

ये ग्रामा यदरण्यं याः सभा अधि भूम्याम् ।
ये संग्रामाः समितयस्तेषु चारु वदेम ते ॥ ५६ ॥

ये । ग्रामाः । यत् । अरण्यम् । याः । सभाः । अधि । भूम्याम् ।
ये । सम्ऽग्रामाः । सम्ऽइतयः । तेषु । चारु । वदेम । ते ॥ ५६ ॥

अश्व इव रजो दुधुवे वि तान् जनान् य आक्षियन् पृथिवीं यादजायत ।
मन्द्राग्रेत्वरी भुवनस्य गोपा वनस्पतीनां गृभिरोषधीनाम् ॥ ५७ ॥

अश्वःऽइव । रजः । दुधुवे । वि । तान् । जनान् । ये । आऽअक्षियन् । पृथिवीम् । यात् । अजायत ।

---

[1] P आऽवृत्ता ।. [2] J P उक्ताः ।. [3] B अधि. [4] B समिधय°. R समित°. All other authorities have समितय°. P J सम्ऽइतयः ।. Cp सम्ऽइतयः । changed into सम्ऽइतयः ।. We with P.

मन्द्रा । अग्रऽइत्वरी । भुवनस्य । गोपाः । वनस्पतीनाम् । गृभिः । ओषधीनाम् ॥ ५७ ॥

यद् वदामि मधुमत् तद् वदामि यदीक्षे तद् वनन्ति मा ।
त्विषीमानस्मि जूतिमानवान्यान् हन्मि दोधतः ॥ ५८ ॥

यत् । वदामि । मधुऽमत् । तत् । वदामि । यत् । ईक्षे । तत् । वनन्ति । मा ।
त्विषिऽमान् । अस्मि । जूतिऽमान् । अव । अन्यान् । हन्मि । दोधतः ॥ ५८ ॥

शन्तिवा सुरभिः स्योना कीलालोध्नी पयस्वती ।
भूमिरधि ब्रवीतु मे पृथिवी पयसा सह ॥ ५९ ॥

शन्तिऽवा । सुरभिः । स्योना । कीलालऽऊध्नी । पयस्वती ।
भूमिः । अधि । ब्रवीतु । मे । पृथिवी । पयसा । सह ॥ ५९ ॥

यामन्वैच्छद्धविषा विश्वकर्मान्तरर्णवे रजसि प्रविष्टाम् ।
भुजिष्यं१ पात्रं निहितं गुहा यदाविर्भोगे अभवन्मातृमद्भ्यः ॥ ६० ॥

याम् । अनुऽऐच्छत् । हविषा । विश्वऽकर्मा । अन्तः । अर्णवे । रजसि । प्रऽविष्टाम् ।
भुजिष्यम् । पात्रम् । निऽहितम् । गुहा । यत् । आविः । भोगे । अभवत् । मातृमत्ऽभ्यः ॥ ६० ॥

त्वमस्यावपनी जनानामदितिः कामदुघा पप्रथाना ।
यत् त ऊनं तत् त आ पूरयाति प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्य ॥ ६१ ॥

त्वम् । असि । आऽवपनी । जनानाम् । अदितिः । कामऽदुघा । पप्रथाना ।
यत् । ते । ऊनम् । तत् । ते । आ । पूरयाति । प्रजाऽपतिः । प्रथमऽजाः । ऋतस्य ॥ ६१ ॥

उपस्थास्ते अनमीवा अयक्ष्मा अस्मभ्यं सन्तु पृथिवि प्रसूताः ।
दीर्घं न आयुः प्रतिबुध्यमाना वयं तुभ्यं बलिहृतः स्याम ॥ ६२ ॥

उपऽस्थाः । ते । अनमीवाः । अयक्ष्माः । अस्मभ्यम् । सन्तु । पृथिवि । प्रऽसूताः ।
दीर्घम् । नः । आयुः । प्रतिऽबुध्यमानाः । वयम् । तुभ्यम् । बलिऽहृतः । स्याम ॥ ६२ ॥

भूमे मातर्नि धेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम् ।

---

१ K वदानि. २ A D E K K S V D C P P J वदानि. We with B C R Cp. ३ A R °त्तद्वं°. ४ P शिंतिऽवा ।. We with P J Cp. ५ P P °उभ्नी ।. We with J Cp. ६ A B B C D E K K R S D C ३. We with V.

संविदाना दिवा कवे श्रियां मा धेहि भूत्याम् ॥ ६३ ॥ (६)

भूमे । मातः । नि । धेहि । मा । भद्रया । सुऽप्रतिस्थितम् ।

सम्ऽविदाना । दिवा । कवे । श्रियाम् । मा । धेहि । भूत्याम् ॥ ६३ ॥ (६)

प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

इति प्रथमोनुवाकः ॥

क्रव्याद् नाम योऽग्निस्तद्विषयं सूक्तम् एतत् । त्रयोऽग्नयो भवन्ति । आमात्क्रव्यादुदवाह इति । अन्नम् अपक्वम् अश्नाति आमाद् लौकिकोऽग्निः "येनेदं मनुष्याः पक्त्वाश्नन्ति" इति शतपथे [१. २. १. ४] । क्रव्यं शवदाहे मांसम् अश्नाति क्रव्याद् घोरस्वरूपाश्रिताग्निः पित्र्यः "येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद्" इति तत्रैव । हुतं पक्वं देवयजन आहुतम् अन्नम् अश्नाति [illegible] देवान् प्रति तदन्नं वहतीति वा समिद्धो हव्यवाट् यागयोग्योऽग्निः । आमात्क्रव्यादौ यागयोग्यौ न भवतः । अत्र क्रव्यादं घोरस्वरूपम् अग्निम् अनुलक्ष्य सूक्तं प्रवर्तते । न केवलं क्रव्याच्छवदाहे शवमांसम् अत्ति अपि तु घोररूपाद् [illegible] रोगान् मृत्युं च बहुविधम् आवहति । तथैव नानापत्कारको भवति । तास्ता आपदस्तांस्तान् रोगांस्तं च मृत्युं सूक्तकर्ता प्रार्थनया परिहारयति । अपि च क्रव्यादो यद् घोरं रूपं तेन स शत्रून् मारयत्विति प्रार्थ्यते । सर्वाणि पापानि क्रव्याद् अपहरत्वित्याशास्ते । तथैव क्रव्यादो नाशाय गार्हपत्याग्नेः प्रार्थना । क्रव्यादोऽग्नेः [illegible] नाशमाशुकरोत्विति ॥

सांप्रदायिकाः क्रव्याच्छमने विनियुञ्जते । क्रव्यादं शमयिष्यन् क्रव्याच्छमनकामः कौशिकेनोक्तप्रकारेण कर्म करोति । तत् सर्वं "चित्र्याग्निं शमयिष्यन् ज्येष्ठस्य चाविभक्तिनः" इत्यादि नवमेध्याये चतुर्थकण्डिकां यावत् प्रपञ्चितं द्रष्टव्यम् ॥

नडमा रोह न ते अत्र लोक इदं सीसं भागधेयं त एहि ।

यो गोषु यक्ष्मः पुरुषेषु यक्ष्मस्तेन त्वं साकमधराङ् परेहि ॥ १ ॥

नडम् । आ । रोह । न । ते । अत्र । लोकः । इदम् । सीसम् । भागऽधेयम् । ते । आ । इहि ।

यः । गोषु । यक्ष्मः । पुरुषेषु । यक्ष्मः । तेन । त्वम् । साकम् । अधराङ् । परा । इहि ॥ १ ॥

अघशंसदुःशंसाभ्यां करेणानुकरेण च ।

यक्ष्मं च सर्वं तेनेतो मृत्युं च निरजामसि ॥ २ ॥

अघशंसऽदुःशंसाभ्याम् । करेण । अनुऽकरेण । च ।

यक्ष्मम् । च । सर्वम् । तेन । इतः । मृत्युम् । च । निः । अजामसि ॥ २ ॥

निरितो मृत्युं निर्ऋतिं निररातिमजामसि ।

यो नो द्वेष्टि तमद्ध्यग्ने अक्रव्याद् यमु द्विष्मस्तमु ते प्र सुवामसि ॥ ३ ॥

निः । इतः । मृत्युम् । निःऽऋतिम् । निः । अरातिम् । अजामसि ।

यः । नः । द्वेष्टि । तम् । अद्धि । अग्ने । अक्रव्यऽअत् । यम् । ऊं इति । द्विष्मः । तम् । ऊं इति । ते । प्र । सुवामसि ॥ ३ ॥

१ A B B̈ C E तमर्ध्यग्ने. D K K̈ R S̈ V Dc Cs तमध्यग्ने. P P̈ J V Cp अधि ।. The correction is obvious. See Whitney's *Index*. २ P P̈ Cp अक्रव्यऽअत् ।. We with J.

यद्यग्निः क्रव्याद् यदि वा व्याघ्र इमं गोष्ठं प्रविवेशान्योकाः ।
तं माषाज्यं कृत्वा प्र हिणोमि दूरं स गच्छत्वप्सुषदोऽप्यग्नीन् ॥ ४ ॥

यदि । अग्निः । क्रव्यऽअत् । यदि । वा । व्याघ्रः । इमम् । गोऽस्थम् । प्रऽविवेश । अन्यऽओकाः ।
तम् । माषऽआज्यम् । कृत्वा । प्र । हिणोमि । दूरम् । सः । गच्छतु । अप्सुऽसदः । अपि । अग्नीन् ॥ ४ ॥

यत् त्वा क्रुद्धाः प्रचक्रुर्मन्युना पुरुषे मृते ।
सुकल्पमग्ने तत् त्वया पुनस्त्वोद्दीपयामसि ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । क्रुद्धाः । प्रऽचक्रुः । मन्युना । पुरुषे । मृते ।
सुऽकल्पम् । अग्ने । तत् । त्वया । पुनः । त्वा । उत् । दीपयामसि ॥ ५ ॥

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः पुनर्ब्रह्मा वसुनीतिरग्ने ।
पुनस्त्वा ब्रह्मणस्पतिराधाद् दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ ६ ॥

पुनः । त्वा । आदित्याः । रुद्राः । वसवः । पुनः । ब्रह्मा । वसुऽनीतिः । अग्ने ।
पुनः । त्वा । ब्रह्मणः । पतिः । आ । अधात् । दीर्घायुऽत्वाय । शतऽशारदाय ॥ ६ ॥

यो अग्निः क्रव्यात् प्रविवेश नो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् ।
तं हरामि पितृयज्ञाय दूरं स घर्ममिन्धां परमे सधस्थे ॥ ७ ॥

यः । अग्निः । क्रव्यऽअत् । प्रऽविवेश । नः । गृहम् । इमम् । पश्यन् । इतरम् । जातऽवेदसम् ।
तम् । हरामि । पितृऽयज्ञाय । दूरम् । सः । घर्मम् । इन्धाम् । परमे । सधऽस्थे ॥ ७ ॥

क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
इहायमितरो जातवेदा देवो देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ८ ॥

क्रव्यऽअदम् । अग्निम् । प्र । हिणोमि । दूरम् । यमऽराज्ञः । गच्छतु । रिप्रऽवाहः ।
इह । अयम् । इतरः । जातऽवेदाः । देवः । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रऽजानन् ॥ ८ ॥

क्रव्यादमग्निमिषितो हरामि जनान् दृंहन्तं वज्रेण मृत्युम् ।

---

१ So all our authorities. See Rw. २ B D E Cs °षदो°. ३ All our Mss. omit क्रव्यादम्. But it is to be understood as usual, as verses 8 and 10 begin with it. But the fact that K V omit it shows that the tradition of this Veda is derived from Mss. and is not strictly oral as it should always be. Though the Mss. omit repeated words the reciters do not.

नि तं शास्मि गार्हपत्येन विद्वान् पितृणां लोकेपि भागो अस्तु ॥ ९ ॥

क्रव्यऽअदम् । अग्निम् । इषितः । हरामि । । जनान् । दृंहन्तम् । वज्रेण । मृत्युम् ।
नि । तम् । शास्मि । गार्हऽपत्येन । विद्वान् । पितृणाम् । लोके । अपि । भागः । अस्तु ॥ ९ ॥

क्रव्यादमग्निं शशमानमुक्थ्यं१ प्र हिणोमि पथिभिः पितृयाणैः ।
मा देवयानैः पुनरा गा अत्रैवैधि पितृषु जागृहि त्वम् ॥ १० ॥ (७)

क्रव्यऽअदम् । अग्निम् । शशमानम् । उक्थ्यम् । प्र । हिनोमि । पथिऽभिः । पितृऽयानैः ।
मा । देवऽयानैः । पुनः । आ । गाः । अत्र । एव । एधि । पितृषु । जागृहि । त्वम् ॥ १० ॥ (७)

समिन्धते संकसुकं स्वस्तये शुद्धा भवन्तः शुचयः पावकाः ।
जहाति रिप्रमत्येन एति समिद्धो अग्निः सुपुना पुनाति ॥ ११ ॥

सम् । इन्धते । सम्ऽकसुकम् । स्वस्तये । शुद्धाः । भवन्तः । शुचयः । पावकाः ।
जहाति । रिप्रम् । अति । एनः । एति । सम्ऽइद्धः । अग्निः । सुऽपुना । पुनाति ॥ ११ ॥

देवो अग्निः संकसुको दिवस्पृष्ठान्यारुहत् ।
मुच्यमानो निरेणसोमोगस्माँ अशस्त्याः ॥ १२ ॥

देवः । अग्निः । सम्ऽकसुकः । दिवः । पृष्ठानि । आ । अरुहत् ।
मुच्यमानः । निः । एनसः । अमोक् । अस्मान् । अशस्त्याः ॥ १२ ॥

अस्मिन् वयं संकसुके अग्नौ रिप्राणि मृज्महे ।
अभूम यज्ञियाः शुद्धाः प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ १३ ॥

अस्मिन् । वयम् । सम्ऽकसुके । अग्नौ । रिप्राणि । मृज्महे ।
अभूम । यज्ञियाः । शुद्धाः । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ १३ ॥

संकसुको विकसुको निर्ऋथो यश्च निस्वरः ।
ते ते यक्ष्मं सवेदसो दूराद् दूरमनीनशन् ॥ १४ ॥

---

१ R शास्ति. २ B C अपि for °पि. ३ A B B C D E R S D c C s ३. We with K K V. ४ C R D c निरेनसो. ५ R E °गस्मैं. ६ B मृग्महे. ७ A B C E K K R P J तार्षत्. We with D S V D c C s P C p. ८ R E D c C p निःस्वरः. We with A B C D K K S V C s P P J. ९ All our saṁhitâ authorities have °नीनशं. And so the pada authorities too except J P C p which have °नीनशम् ।.

सम्ऽकसुकः । विऽकसुकः । निःऽऋथः । यः । च । निऽस्वरः ।
ते । ते । यक्ष्मम् । सऽवेदसः । दूरात् । दूरम् । अनीनशन् ॥ १४ ॥

यो नो अश्वेषु वीरेषु यो नो गोष्वजाविषु ।
क्रव्यादं निर्णुदामसि यो अग्निर्जनयोपनः ॥ १५ ॥

यः । नः । अश्वेषु । वीरेषु । यः । नः । गोषु । अजऽअविषु ।
क्रव्यऽअदम् । निः । नुदामसि । यः । अग्निः । जनऽयोपनः ॥ १५ ॥

अन्येभ्यस्त्वा पुरुषेभ्यो गोभ्यो अश्वेभ्यस्त्वा ।
निः क्रव्यादं नुदामसि यो अग्निर्जीवितयोपनः ॥ १६ ॥

अन्येभ्यः । त्वा । पुरुषेभ्यः । गोभ्यः । अश्वेभ्यः । त्वा ।
निः । क्रव्यऽअदम् । नुदामसि । यः । अग्निः । जीवितऽयोपनः ॥ १६ ॥

यस्मिन् देवा अमृजत यस्मिन् मनुष्या उत ।
तस्मिन् घृतस्तावो मृष्ट्वा त्वमग्ने दिवं रुह ॥ १७ ॥

यस्मिन् । देवाः । अमृजत । यस्मिन् । मनुष्याः । उत ।
तस्मिन् । घृतऽस्तावः । मृष्ट्वा । आ । त्वम् । अग्ने । दिवम् । रुह ॥ १७ ॥

समिद्धो अग्न आहुत स नो माभ्यपक्रमीः ।
अत्रैव दीदिहि द्यवि ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ १८ ॥

सम्ऽइद्धः । अग्ने । आऽहुत । सः । नः । मा । अभिऽअपक्रमीः ।
अत्र । एव । दीदिहि । द्यवि । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ १८ ॥

सीसे मृड्ढ्वं नडे मृड्ढ्वमग्नौ संकसुके च यत् ।
अथो अव्यां रामायां शीर्षक्तिमुपबर्हणे ॥ १९ ॥

सीसे । मृड्ढ्वम् । नडे । मृड्ढ्वम् । अग्नौ । सम्ऽकसुके । च । यत् ।
अथो इति । अव्याम् । रामायाम् । शीर्षक्तिम् । उपऽबर्हणे ॥ १९ ॥

सीसे मलं सादयित्वा शीर्षक्तिमुपबर्हणे ।

---

१ B न. २ ABDŠ Cs निष्क्र°. We with BCEKKRV Dc. ३ All our authorities अमृजत, except J which has अमृजत। corrected into अमृजत।. ४ ABDKK Š V Dc Cs रुहः. P P J रुहः।. We with BCER Cp. ५ P मा।. ६ P मृड्ढ्वम्।.

अव्यामसिक्न्यां मृष्ट्वा शुद्धा भवत यज्ञियाः ॥ २० ॥ (८)

सीसे । मलम् । सादयित्वा । शीर्षक्तिम् । उपऽबर्हणे ।
अव्याम् । असिक्न्याम् । मृष्ट्वा । शुद्धाः । भवत । यज्ञियाः ॥ २० ॥ (८)

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते एष इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमीहेमे वीरा बहवो भवन्तु ॥ २१ ॥

परम् । मृत्यो इति । अनु । परा । इहि । पन्थाम् । यः । ते । एषः । इतरः । देवऽयानात् ।
चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । इह । इमे । वीराः । बहवः । भवन्तु ॥ २१ ॥

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रन्नभूद् भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ।
प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ २२ ॥

इमे । जीवाः । वि । मृतैः । आ । अववृत्रन् । अभूत् । भद्रा । देवऽहूतिः । नः । अद्य ।
प्राञ्चः । अगाम । नृतये । हसाय । सुऽवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ २२ ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।
शतं जीवन्तः शरदः पुरूचीस्तिरो मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ २३ ॥

इमम् । जीवेभ्यः । परिऽधिम् । दधामि । मा । एषाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् ।
शतम् । जीवन्तः । शरदः । पुरूचीः । तिरः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥ २३ ॥

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यति स्थ ।
तान् वस्त्वष्टा सुजनिमा सजोषाः सर्वमायुर्नयतु जीवनाय ॥ २४ ॥

आ । रोहत । आयुः । जरसम् । वृणानाः । अनुऽपूर्वम् । यतमानाः । यति । स्थ ।
तान् । वः । त्वष्टा । सुऽजनिमा । सऽजोषाः । सर्वम् । आयुः । नयतु । जीवनाय ॥ २४ ॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथर्तव ऋतुभिर्यन्ति साकम् ।
यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूंषि कल्पयैषाम् ॥ २५ ॥

यथा । अहानि । अनुऽपूर्वम् । भवन्ति । यथा । ऋतवः । ऋतुऽभिः । यन्ति । साकम् ।
यथा । न । पूर्वम् । अपरः । जहाति । एव । धातः । आयूंषि । कल्पय । एषाम् ॥ २५ ॥

१ B देवयानान्. २ P मृत्यो° ।. ३ B R विमृते°. ४ A D K K̂ Ŝ V Dc Cs Cp यदि. E °ति changed to °दि. We with B̂ C R P P̂ J.

अश्मन्वती रीयते सं रभध्वं वीरयध्वं प्र तरता सखायः ।
अत्रा जहीत ये असन् दुरेवा अनमीवानुत्तरेमाभि वाजान् ॥ २६ ॥
अश्मन्ऽवती । रीयते । सम् । रभध्वम् । वीरयध्वम् । प्र । तरत । सखायः ।
अत्र । जहीत । ये । असन् । दुःऽएवाः । अनमीवान् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥ २६ ॥
उत्तिष्ठता प्र तरता सखायोश्मन्वती नदी स्यन्दत इयम् ।
अत्रा जहीत ये असन्नशिवाः शिवान्त्स्योनानुत्तरेमाभि वाजान् ॥२७॥
उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः । अश्मन्ऽवती । नदी । स्यन्दते । इयम् ।
अत्र । जहीत । ये । असन् । अशिवाः । शिवान् । स्योनान् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥ २७ ॥
वैश्वदेवीं वर्चस आ रभध्वं शुद्धा भवन्तः शुचयः पावकाः ।
अतिक्रामन्तो दुरिता पदानि शतं हिमाः सर्ववीरा मदेम ॥ २८ ॥
वैश्वऽदेवीम् । वर्चसे । आ । रभध्वम् । शुद्धाः । भवन्तः । शुचयः । पावकाः ।
अतिऽक्रामन्तः । दुःऽइता । पदानि । शतम् । हिमाः । सर्वऽवीराः । मदेम ॥ २८ ॥
उदीचीनैः पथिभिर्वायुमद्भिरतिक्रामन्तोवरान् परेभिः ।
त्रिः सप्त कृत्व ऋषयः परेता मृत्युं प्रत्यौहन् पदयोपनेन ॥ २९ ॥
उदीचीनैः । पथिऽभिः । वायुमत्ऽभिः । अतिऽक्रामन्तः । अवरान् । परेभिः ।
त्रिः । सप्त । कृत्वः । ऋषयः । पराऽइताः । मृत्युम् । प्रति । औहन् । पदऽयोपनेन ॥ २९ ॥
मृत्योः पदं योपयन्त एत द्राघीय आयुः[4] प्रतरं दधानाः ।
आसीना मृत्युं नुदता सधस्थेथ[5] जीवासो विदथमा वदेम ॥ ३० ॥(१)
मृत्योः । पदम् । योपयन्तः । आ । इत । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ।
आसीनाः । मृत्युम् । नुदत । सधऽस्थे । अथ । जीवासः । विदथम् । आ । वदेम ॥३०॥ (१)
इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सं स्पृशन्ताम् ।
अनश्रवो अनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥ ३१ ॥
इमाः । नारीः । अविधवाः । सुऽपत्नीः । आऽअञ्जनेन । सर्पिषा । सम् । स्पृशन्ताम् ।

---

१ A B[h] R सखायः. २ D येसन्न॰. ३ P P[p] ॰इतः ।. ४ S[m] D Cs आयुष्प॰. ५ E सधस्थेथ जीवासो.

अनश्रवः । अनमीवाः । सुऽरत्नाः । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् । अग्रे ॥ ३१ ॥

व्याकरोमि हविषाहमेतौ तौ ब्रह्मणा व्य१हं कल्पयामि ।
स्वधां पितृभ्यो अजरां कृणोमि दीर्घेणायुषा समिमान्त्सृजामि ॥ ३२ ॥

विऽआकरोमि । हविषा । अहम् । एतौ । तौ । ब्रह्मणा । वि । अहम् । कल्पयामि ।
स्वधाम् । पितृऽभ्यः । अजराम् । कृणोमि । दीर्घेण । आयुषा । सम् । इमान् । सृजामि ॥३२॥

यो नो अग्निः पितरो हृत्स्व१न्तराविवेशामृतो मर्त्येषु ।
मय्यहं तं परि गृह्णामि देवं मा सो अस्मान् द्विक्षत मा वयं तम ॥ ३३ ॥

यः । नः । अग्निः । पितरः । हृत्ऽसु । अन्तः । आऽविवेश । अमृतः । मर्त्येषु ।
मयि । अहम् । तम् । परि । गृह्णामि । देवम् । मा । सः । अस्मान् । द्विक्षत । मा । वयम् । तम् ॥ ३३ ॥

अपावृत्य गार्हपत्यात् क्रव्यादा प्रेत दक्षिणा ।
प्रियं पितृभ्य आत्मने ब्रह्मभ्यः कृणुता प्रियम् ॥ ३४ ॥

अपऽआवृत्य । गार्हऽपत्यात् । क्रव्यऽअदा । प्र । इत । दक्षिणा ।
प्रियम् । पितृऽभ्यः । आत्मने । ब्रह्मऽभ्यः । कृणुत । प्रियम् ॥ ३४ ॥

द्विभागधनमादाय प्र क्षिणात्यवर्त्या ।
अग्निः पुत्रस्य ज्येष्ठस्य यः क्रव्यादनिराहितः ॥ ३५ ॥

द्विभागऽधनम् । आऽदाय । प्र । क्षिणाति । अवर्त्या ।
अग्निः । पुत्रस्य । ज्येष्ठस्य । यः । क्रव्यऽअत् । अनिःऽआहितः ॥ ३५ ॥

यत् कृषते यद् वनुते यच्च वस्नेन विन्दते ।
सर्वं मर्त्यस्य तन्नास्ति क्रव्याच्चेदनिराहितः ॥ ३६ ॥

यत् । कृषते । यत् । वनुते । यत् । च । वस्नेन । विन्दते ।
सर्वम् । मर्त्यस्य । तत् । न । अस्ति । क्रव्यऽअत् । च । इत् । अनिःऽआहितः ॥ ३६ ॥

---

१ A B B^{h} C D E R S^{m} Dc Cs ३ for १. We with K K^{m} V. २ A B^{h} K K^{m} V Dc °मां सृंजामि. ३ E पितरो. K^{m} पितरौ. ४ A B^{h} C D E R S^{m} Cs ३. We with K K^{m} V Dc. ५ A मर्तेषु. ६ K V °दृात्प्रेत. ७ C R Cs P वस्नेन. We with A B^{h} D E K K^{m} S^{m} V Dc P^{2} J Cp. ८ A B D Cs क्रव्याच्चे°. ९ P J V Cp अस्ति ।. We with P^{2}.

अयज्ञियो हृतवर्चा भवति नैनेन हविरत्तवे।
छिनत्ति कृष्या गोर्धनाद् यं क्रव्यादनुवर्तते ॥ ३७ ॥

अयज्ञियः। हृतऽवर्चाः। भवति। न। एनेन। हविः। अत्तवे।
छिनत्ति। कृष्याः। गोः। धनात्। यम्। क्रव्यऽअत्। अनुऽवर्तते ॥ ३७ ॥

मुहुर्गृध्यैः प्र वदत्यार्तिं मर्त्यो नीत्य।
क्रव्याद् यानग्निरन्तिकादनुविद्वान् वितावति ॥ ३८ ॥

मुहुः। गृध्यैः। प्र। वदति। आर्तिम्। मर्त्यः। निऽइत्य।
क्रव्यऽअत्। यान्। अग्निः। अन्तिकात्। अनुऽविद्वान्। विऽतावति ॥ ३८ ॥

ग्राह्या गृहाः सं सृज्यन्ते स्त्रिया यन्म्रियते पतिः।
ब्रह्मैव विद्वानेष्यो३ यः क्रव्यादं निरादधत् ॥ ३९ ॥

ग्राह्याः। गृहाः। सम्। सृज्यन्ते। स्त्रियाः। यत्। म्रियते। पतिः।
ब्रह्मा। एव। विद्वान्। एष्यः। यः। क्रव्यऽअदम्। निःऽआदधत् ॥ ३९ ॥

यद् रिप्रं शमलं चकृम यच्च दुष्कृतम्।
आपो मा तस्माच्छुम्भन्त्वग्नेः संकसुकाच्च यत् ॥ ४० ॥ (१०)

यत्। रिप्रम्। शमलम्। चकृम। यत्। च। दुःऽकृतम्।
आपः। मा। तस्मात्। शुम्भन्तु। अग्नेः। सम्ऽकसुकात्। च। यत् ॥ ४० ॥ (१०)

ता अधरादुदीचीराववृत्रन् प्रजानतीः पथिभिर्देवयानैः।
पर्वतस्य वृषभस्याधि पृष्ठे नवाश्चरन्ति सरितः पुराणीः ॥ ४१ ॥

ताः। अधरात्। उदीचीः। आ। अववृत्रन्। प्रऽजानतीः। पथिऽभिः। देवऽयानैः।
पर्वतस्य। वृषभस्य। अधि। पृष्ठे। नवाः। चरन्ति। सरितः। पुराणीः ॥ ४१ ॥

अग्ने अक्रव्यान्निः क्रव्यादं नुदा देवयजनं वह ॥ ४२ ॥

अग्ने। अक्रव्यऽअत्। निः। क्रव्यऽअदम्। नुद। आ। देवऽयजनम्। वह ॥ ४२ ॥

इमं क्रव्यादा विवेशायं क्रव्यादमन्वगात्।

१ P भवंति।. २ PJCp एनेन।. ३ B ग्रहाः. ४ B̈ K १. ५ S̈ °दधात्. PJ निःऽआदधत्।. ६ BB̈CDc दुःकृतम्. ७ ADES̈Cs °ग्निष्क्रव्यादं. R °ग्निःष्क्रव्यादं. We with B̈CKK̈VDc. ८ PCp अक्रव्यऽअत्।. We with JP̈.

व्याघ्रौ कृत्वा नानानं तं हरामि शिवापरम् ॥ ४३ ॥

इमम्। क्रव्यऽअत्। आ। विवेश। अयम्। क्रव्यऽअदम्। अनु। अगात्।
व्याघ्रौ। कृत्वा। नानानम्। तम्। हरामि। शिवऽअपरम् ॥ ४३ ॥

अन्तर्धिर्देवानां परिधिर्मनुष्याणा-
मग्निर्गार्हपत्य उभयानन्तरा श्रितः ॥ ४४ ॥

अन्तःऽधिः। देवानाम्। परिऽधिः। मनुष्याणाम्।
अग्निः। गार्हऽपत्यः। उभयान्। अन्तरा। श्रितः ॥ ४४ ॥

जीवानामायुः प्र तिर त्वमग्ने पितृणां लोकमपि गच्छन्तु ये मृताः।
सुगार्हपत्यो वितपन्नरातिमुषामुषां श्रेयसीं धेह्यस्मै ॥ ४५ ॥

जीवानाम्। आयुः। प्र। तिर। त्वम्। अग्ने। पितृणाम्। लोकम्। अपि। गच्छन्तु।
ये। मृताः।
सुऽगार्हपत्यः। विऽतपन्। अरातिम्। उषाम्ऽउषाम्। श्रेयसीम्। धेहि। अस्मै ॥ ४५ ॥

सर्वानग्ने सहमानः सपत्नानैषामूर्जं रयिमस्मासु धेहि ॥ ४६ ॥

सर्वान्। अग्ने। सहमानः। सऽपत्नान्। आ। एषाम्। ऊर्जम्। रयिम्। अस्मासु। धेहि ॥ ४६ ॥

इममिन्द्रं वह्निं पप्रिमन्वारभध्वं स वो निर्वक्षद् दुरितादवद्यात्।
तेनाप हत शरुमापतन्तं तेन रुद्रस्य परि पातास्ताम् ॥ ४७ ॥

इमम्। इन्द्रम्। वह्निम्। पप्रिम्। अनुऽआरभध्वम्। सः। वः। निः। वक्षत्। दुःऽइतात्।
अवद्यात्।
तेन। अप। हत। शरुम्। आऽपतन्तम्। तेन। रुद्रस्य। परि। पात। अस्ताम् ॥ ४७ ॥

अनड्वाहं प्लवमन्वारभध्वं स वो निर्वक्षद् दुरितादवद्यात्।
आ रोहत सवितुर्नावमेतां षड्भिरुर्वीभिरमतिं तरेम ॥ ४८ ॥

अनड्वाहम्। प्लवम्। अनुऽआरभध्वम्। सः। वः। निः। वक्षत्। दुःऽइतात्। अवद्यात्।
आ। रोहत। सवितुः। नावम्। एताम्। षट्ऽभिः। उर्वीभिः। अमतिम्। तरेम ॥ ४८ ॥

---

१ B क्रत्वा. २ The *Sarvânukramaṇî* and the *Panchapaṭalikâ* and our Saṁhitâ authorities do not put an *avasâna* after °नुष्याणाम्, though of course the pada authorities as usual indicate the end of a pâda by a ॥. See Rw. ३ C R उभयान°. ४ K K^m S^m V Dc Cs Cp विलपन्न°. We with A B C D E R P P^J J. ५ P प्रगिम्।. ६ P आस्ताम्।. ७ P प्ललम्।.

अहोरात्रे अन्वेषि बिभ्रत् क्षेम्यस्तिष्ठन् प्रतरणः सुवीरः ।
अनातुरान्त्सुमनसस्तल्प बिभ्रज्ज्योगेव नः पुरुषगन्धिरेधि ॥ ४९ ॥

अहोरात्रे इति । अनु । एषि । बिभ्रत् । क्षेम्यः । तिष्ठन् । प्रऽतरणः । सुऽवीरः ।
अनातुरान् । सुऽमनसः । तल्प । बिभ्रत् । ज्योक् । एव । नः । पुरुषऽगन्धिः । एधि ॥ ४९ ॥

ते देवेभ्य आ वृश्चन्ते पापं जीवन्ति सर्वदा ।
क्रव्याद् यानग्निरन्तिकादश्व इवानुवपते नडम् ॥ ५० ॥ (११)

ते । देवेभ्यः । आ । वृश्चन्ते । पापम् । जीवन्ति । सर्वदा ।
क्रव्यऽअत् । यान् । अग्निः । अन्तिकात् । अश्वःऽइव । अनुऽवपते । नडम् ॥ ५० ॥ (११)

येऽश्रद्धा धनकाम्या क्रव्यादा समासते ।
ते वा अन्येषां कुम्भीं पर्यादधति सर्वदा ॥ ५१ ॥

ये । अश्रद्धाः । धनऽकाम्या । क्रव्यऽअदा । सम्ऽआसते ।
ते । वै । अन्येषाम् । कुम्भीम् । परिऽआदधति । सर्वदा ॥ ५१ ॥

प्रेव पिपतिषति मनसा मुहुरा वर्तते पुनः ।
क्रव्याद् यानग्निरन्तिकादनुविद्वान् वितावति ॥ ५२ ॥

प्रऽइव । पिपतिषति । मनसा । मुहुः । आ । वर्तते । पुनः ।
क्रव्यऽअत् । यान् । अग्निः । अन्तिकात् । अनुऽविद्वान् । विऽतावति ॥ ५२ ॥

अविः कृष्णा भागधेयं पशूनां सीसं क्रव्यादपि चन्द्रं त आहुः ।
माषाः पिष्टा भागधेयं ते हव्यमरण्यान्या गह्वरं सचस्व ॥ ५३ ॥

अविः । कृष्णा । भागऽधेयम् । पशूनाम् । सीसम् । क्रव्यऽअत् । अपि । चन्द्रम् । ते । आहुः ।
माषाः । पिष्टाः । भागऽधेयम् । ते । हव्यम् । अरण्यान्याः । गह्वरम् । सचस्व ॥ ५३ ॥

इषीकां जरतीमिष्ट्वा तिल्पिञ्जं दण्डनं नडम् ।
तमिन्द्र इध्मं कृत्वा यमस्याग्निं निरादधौ ॥ ५४ ॥

---

१ K °ष्टुन्तप्र° (sic). २ B C E K R येश्रद्धा. We with A D K S V Dc Cs. ३ All our Saṁhitā authorities have °काम्यान्क्र°. V °काम्यात् । and P P J Cp °काम्या । आत् ।. Only Dc originally read काम्या क्र° which we follow. Rw. have the correction in the Index. ४ K विपति°. ५ K J पिष्ठा. K J पिष्ठाः ।.

इषीकाम्। जरतीम्। इष्ट्वा। तिल्पिञ्जम्। दण्डनम्। नडम्।

तम्। इन्द्रः। इध्मम्। कृत्वा। यमस्य। अग्निम्। निःऽआदधौ॥ ५४॥

प्रत्यञ्चमर्कं प्रत्यर्पयित्वा प्रविद्वान् पन्थां वि ह्याविवेश।

परामीषामसून् दिदेश दीर्घेणायुषा समिमान्त्सृजामि॥ ५५॥ (१२)

प्रत्यञ्चम्। अर्कम्। प्रतिऽअर्पयित्वा। प्रऽविद्वान्। पन्थाम्। वि। हि। आऽविवेश।

परा। अमीषाम्। असून्। दिदेश। दीर्घेण। आयुषा। सम्। इमान्। सृजामि॥ ५५॥ (१२)

द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम्॥

इति द्वितीयोनुवाकः॥

"पुमान् पुंसोधि तिष्ठ चर्म" इति स्वर्गौदनविषयकं सूक्तम्। ऋषिः कश्चिद् ओदनं कश्चिद् दाता संबोधयति। पक्वस्य स्वर्गौदनस्य प्रतापं तथा तेन प्रापणीयानि फलानि चिन्तयित्वाह। स्वर्गेऽनेनौदनेन पुत्रादिभिः समागमो भविष्यतीत्यभिप्रायं दर्शयति। स्वर्गौदनात् क्रव्यादं रक्षश्च पिशाचं च परिहरति। आदित्याश्च अङ्गिरसश्च एतं क्रव्यादादिभ्यः पालयन्त्वित्याशास्ते। यः स्वर्गौदनः स षष्टिवर्षानन्तरं फलप्रदो भवतीति तथा पक्कनिधिपा इवेति वर्ण्यते। तं च प्राच्यादिसर्वाभ्यो दिग्भ्यः संरक्षणार्थं परिदद्मस्ता एतम् अस्मदर्थे परिरक्षन्तु स चास्मान् जरापूर्वकं मृत्युंयावद् भागधेयम् आनयत्वित्याशास्य सूक्तम् उपसंहरति॥

सांप्रदायिका यत् सवयज्ञविधौ विनियुञ्जते सूक्तं सम्यक् तत्। तच्च "अग्नीन् आधास्यमानः सवान् वा दास्यन्" इति प्रक्रम्य "यथासवम् अन्यान् पृथग्वेति प्रकृतिः" इत्यन्ते कौशिकसूत्रे [कौ° ८. १–४] द्रष्टव्यम्॥ अयं यः सांप्रदायिको विनियोगस्तेन कतिपयमन्त्राणां तात्पर्यं समीचीनम् आविर्भवतीत्यसंशयम्॥

पुमान् पुंसोधि तिष्ठ चर्मेहि तत्र ह्वयस्व यतमा प्रिया ते।

यावन्तावग्रे प्रथमं संमेयथुस्तद् वां वयो यमराज्ये समानम्॥ १॥

पुमान्। पुंसः। अधि। तिष्ठ। चर्म। इहि। तत्र। ह्वयस्व। यतमा। प्रिया। ते।

यावन्तौ। अग्रे। प्रथमम्। सम्ऽएयथुः। तत्। वाम्। वयः। यमऽराज्ये। समानम्॥ १॥

तावद् वां चक्षुस्तति वीर्याणि तावत् तेजस्ततिधा वाजिनानि।

अग्निः शरीरं सचते यदैधोधा पक्वान्मिथुना सं भवाथः॥ २॥

तावत्। वाम्। चक्षुः। तति। वीर्याणि। तावत्। तेजः। ततिऽधा। वाजिनानि।

अग्निः। शरीरम्। सचते। यदा। एधः। अध। पक्वात्। मिथुना। सम्। भवाथः॥ २॥

---

१ R प्रविद्वान्°. २ B °सूनिदेश. B °सूंदीदेश. R °मसूंनदि°. ३ Such is the accent of all our authorities except P J which have दिदेश।. ४ B D K K V De °मांत्सृजामि. ५ E समेयथु°. ६ P P मिथुना।.

समस्मिँल्लोके सम्ु देवयाने सं स्मा समेतं यमराज्येषु ।
पूतौ पवित्रैरुप तद्ध्वयेथां यद्यद् रेतो अधि वां संबभूव ॥ ३ ॥

सम् । अस्मिन् । लोके । सम् । ऊं इति । देवऽयाने । सम् । स्म । सम्ऽएतम् । यमऽराज्येषु ।
पूतौ । पवित्रैः । उप । तत् । ह्वयेथाम् । यत्ऽयत् । रेतः । अधि । वाम् । सम्ऽबभूव ॥ ३ ॥

आपस्पुत्रासो अभि सं विशध्वमिमं जीवं जीवधन्याः समेत्य ।
तासां भजध्वममृतं यमाहुर्यमोदनं पचति वां जनित्री ॥ ४ ॥

आपः । पुत्रासः । अभि । सम् । विशध्वम् । इमम् । जीवम् । जीवऽधन्याः । सम्ऽएत्य ।
तासाम् । भजध्वम् । अमृतम् । यम् । आहुः । यम् । ओदनम् । पचति । वाम् । जनित्री ॥ ४ ॥

यं वां पिता पचति यं च माता रिप्रान्निर्मुक्त्यै शमलाच्च वाचः ।
स ओदनः शतधारः स्वर्ग उभे व्याप नभसी महित्वा ॥ ५ ॥

यम् । वाम् । पिता । पचति । यम् । च । माता । रिप्रात् । निःऽमुक्त्यै । शमलात् । च । वाचः ।
सः । ओदनः । शतऽधारः । स्वःऽगः । उभे इति । वि । आप । नभसी इति । महिऽत्वा ॥ ५ ॥

उभे नभसी उभयांश्च लोकान् ये यज्वनामभिजिताः स्वर्गाः ।
तेषां ज्योतिष्मान् मधुमान् यो अग्रे तस्मिन् पुत्रैर्जरसि सं श्रयेथाम् ॥ ६ ॥

उभे इति । नभसी इति । उभयान् । च । लोकान् । ये । यज्वनाम् । अभिऽजिताः । स्वःऽगाः ।
तेषाम् । ज्योतिष्मान् । मधुऽमान् । यः । अग्रे । तस्मिन् । पुत्रैः । जरसि । सम् । श्रयेथाम् ॥ ६ ॥

प्राचींप्राचीं प्रदिशमा रभेथामेतं लोकं श्रद्दधानाः सचन्ते ।
यद् वां पक्वं परिविष्टमग्नौ तस्य गुप्तये दंपती सं श्रयेथाम् ॥ ७ ॥

प्राचीम्ऽप्राचीम् । प्रऽदिशम् । आ । रभेथाम् । एतम् । लोकम् । श्रत्ऽदधानाः । सचन्ते ।
यत् । वाम् । पक्वम् । परिऽविष्टम् । अग्नौ । तस्य । गुप्तये । दंपती इति दम्ऽपती । सम् ।
श्रयेथाम् ॥ ७ ॥

दक्षिणां दिशमभि नक्षमाणौ पर्यावर्तेथामभि पात्रमेतत् ।
तस्मिन् वां यमः पितृभिः संविदानः पक्वाय शर्म बहुलं नि यच्छात् ॥ ८ ॥

---

१ A K Cs तध्वे॰. K[m] तध्व॰. B[h] D तद्ध॰. We with E R S[m] Dc. २ B शमलाच्च. ३ A तस्मिन्वां corrected to तस्मिन्वयं. B corrects तस्मिन्वो (?) into तस्मिन्वयं. D K K[m] S[m] Dc Cs Cr तस्मिन्वयं. We with B[h] C E R P P[2] J.

दक्षिणाम् । दिशम् । अभि । नक्षमाणौ । परिऽआवर्तेथाम् । अभि । पात्रम् । एतत् । तस्मिन् । वाम् । यमः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः । पक्वाय । शर्म । बहुलम् । नि । यच्छात् ॥ ८ ॥

प्रतीची दिशामियमिद् वरं यस्यां सोमो अधिपा मृडिता च ।
तस्यां श्रयेथां सुकृतः सचेथामधा पक्वान्मिथुना सं भवाथः ॥ ९ ॥

प्रतीची । दिशाम् । इयम् । इत् । वरम् । यस्याम् । सोमः । अधिऽपाः । मृडिता । च । तस्याम् । श्रयेथाम् । सुऽकृतः । सचेथाम् । अध । पक्वात् । मिथुना । सम् । भवाथः ॥ ९ ॥

उत्तरं राष्ट्रं प्रजयोत्तरावद् दिशामुदीची कृणवन्नो अग्रम् ।
पाङ्क्तं छन्दः पुरुषो बभूव विश्वैर्विश्वाङ्गैः सह सं भवेम ॥ १० ॥ (१२)

उत्तरम् । राष्ट्रम् । प्रऽजया । उत्तरऽवत् । दिशाम् । उदीची । कृणवत् । नः । अग्रम् । पाङ्क्तम् । छन्दः । पुरुषः । बभूव । विश्वैः । विश्वऽअङ्गैः । सह । सम् । भवेम ॥ १० ॥ (१२)

ध्रुवेयं विराण्नमो अस्त्वस्यै शिवा पुत्रेभ्य उत मह्यमस्तु ।
सा नो देव्यदिते विश्ववार इर्य इव गोपा अभि रक्ष पक्वम् ॥ ११ ॥

ध्रुवा । इयम् । विऽराट् । नमः । अस्तु । अस्यै । शिवा । पुत्रेभ्यः । उत । मह्यम् । अस्तु । सा । नः । देवि । अदिते । विश्वऽवारे । इर्यःऽइव । गोपाः । अभि । रक्ष । पक्वम् ॥ ११ ॥

पितेव पुत्रानभि सं स्वजस्व नः शिवा नो वाता इह वान्तु भूमौ ।
यमोदनं पचतो देवते इह तं नस्तप उत सत्यं च वेत्तु ॥ १२ ॥

पिताऽइव । पुत्रान् । अभि । सम् । स्वजस्व । नः । शिवाः । नः । वाताः । इह । वान्तु । भूमौ । यम् । ओदनम् । पचतः । देवते इति । इह । तम् । नः । तपः । उत । सत्यम् । च । वेत्तु ॥ १२ ॥

यद्यत् कृष्णः शकुन एह गत्वा त्सरन् विषक्तं बिलं आससाद ।
यद्वा दास्या३र्द्रहस्ता समङ्क्त उलूखलं मुसलं शुम्भतापः ॥ १३ ॥

यत्ऽयत् । कृष्णः । शकुनः । आ । इह । गत्वा । त्सरन् । विऽसक्तम् । बिले । आऽससाद ।

---

१ P दक्षिणम् ।. We with $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J Cr. २ B changes °मक्ष° to °मिक्ष°. ३ D सचेता°. ४ B °मर्था. ५ P कृणवत् ।. ६ $\overset{m}{\mathrm{S}}$ D Cs तम॒° for तं न°. ७ $\overset{h}{\mathrm{B}}$ C P Cr सरन् for त्सरन्. We with A D E K $\overset{m}{\mathrm{K}}$ R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ V Dc Cs $\overset{2}{\mathrm{P}}$ J. ८ $\overset{2}{\mathrm{P}}$ त्सरम् ।.

यत्। वा। दासी। आर्द्रऽहस्ता। सम्ऽअङ्क्ते। उलूखलम्। मुसलम्। शुम्भत। आपः ॥ १३ ॥

अयं ग्रावा पृथुबुध्नो वयोधाः पूतः पवित्रैरप हन्तु रक्षः।
आ रोह चर्म महि शर्म यच्छ मा दंपती पौत्रमघं नि गाताम् ॥१४॥

अयम्। ग्रावा। पृथुऽबुध्नः। वयःऽधाः। पूतः। पवित्रैः। अप। हन्तु। रक्षः।
आ। रोह। चर्म। महि। शर्म। यच्छ। मा। दंपती इति दम्ऽपती। पौत्रम्। अघम्।
नि। गाताम् ॥ १४ ॥

वनस्पतिः सह देवैर्न आगन् रक्षः पिशाचाँ अपबाधमानः।
स उच्छ्रयातै प्र वदाति वाचं तेन लोकाँ अभि सर्वान् जयेम ॥ १५ ॥

वनस्पतिः। सह। देवैः। नः। आ। अगन्। रक्षः। पिशाचान्। अपऽबाधमानः।
सः। उत्। श्रयातै। प्र। वदाति। वाचम्। तेन। लोकान्। अभि। सर्वान्। जयेम ॥ १५ ॥

सप्त मेधान् पशवः पर्यगृह्णन् य एषां ज्योतिष्माँ उत यश्चकर्श।
त्रयस्त्रिंशद् देवतास्तान्त्सचन्ते स नः स्वर्गमभि नेष लोकम् ॥ १६ ॥

सप्त। मेधान्। पशवः। परि। अगृह्णन्। यः। एषाम्। ज्योतिष्मान्। उत। यः। चकर्श।
त्रयःऽत्रिंशत्। देवताः। तान्। सचन्ते। सः। नः। स्वःऽगम्। अभि। नेष। लोकम् ॥ १६ ॥

स्वर्गं लोकमभि नो नयासि सं जायया सह पुत्रैः स्याम।
गृह्णामि हस्तमनु मैत्वत्र मा नस्तारीन्निर्ऋतिर्मो अरातिः ॥ १७ ॥

स्वःऽगम्। लोकम्। अभि। नः। नयासि। सम्। जायया। सह। पुत्रैः। स्याम।
गृह्णामि। हस्तम्। अनु। मा। आ। एतु। अत्र। मा। नः। तारीत्। निःऽऋतिः। मो
इति। अरातिः ॥ १७ ॥

ग्राहिं पाप्मानमति ताँ अयाम तमो व्यस्य प्र वदासि वल्गु।
वानस्पत्य उद्यतो मा जिहिंसीर्मा तण्डुलं वि शरीर्देवयन्तम् ॥ १८ ॥

ग्राहिम्। पाप्मानम्। अति। तान्। अयाम। तमः। वि। अस्य। प्र। वदासि। वल्गु।
वानस्पत्यः। उत्ऽयतः। मा। जिहिंसीः। मा। तण्डुलम्। वि। शरीः। देवऽयन्तम् ॥ १८ ॥

---

१ P सम्ऽअक्ते।. २ E R पिशाचं. ३ E लोकं. ४ P वदुति।. We with P[2] J Cp.
५ E R ज्योतिष्मं. ६ R जयासि. ७ E R तं. ८ B[h] D K J जहिंसी°. A C K K[m] V Dc Cs
P P[2] जिहिं°. We with E R S[m]. ९ B[h] C शरै°. १० P तन्दुलम्।.

विश्वव्यंचा घृतपृष्ठो भविष्यन्त्सयोनिर्लोकमुप याह्येतम् ।
वर्षवृद्धमुप यच्छ शूर्पं तुषं पलावानप तद् विनक्तु ॥ १९ ॥

विश्वऽव्यंचाः । घृतऽपृष्ठः । भविष्यन् । सऽयोनिः । लोकम् । उप । याहि । एतम् ।
वर्षऽवृद्धम् । उप । यच्छ । शूर्पम् । तुषम् । पलावान् । अप । तत् । विनक्तु ॥ १९ ॥

त्रयो लोकाः संमिता ब्राह्मणेन द्यौरेवासौ पृथिव्यन्तरिक्षम् ।
अंशून् गृभीत्वान्वारभेथामा प्यायन्तां पुनरा यन्तु शूर्पम् ॥ २० ॥

त्रयः । लोकाः । सम्ऽमिताः । ब्राह्मणेन । द्यौः । एव । असौ । पृथिवी । अन्तरिक्षम् ।
अंशून् । गृभीत्वा । अनुऽआरभेथाम् । आ । प्यायन्ताम् । पुनः । आ । यन्तु । शूर्पम् ॥ २० ॥

पृथग्रूपाणि बहुधा पशूनामेकरूपो भवसि सं समृद्ध्या ।
एतां त्वचं लोहिनीं तां नुदस्व ग्रावा शुम्भाति मलग इव वस्त्रा ॥ २१ ॥

पृथक् । रूपाणि । बहुऽधा । पशूनाम् । एकऽरूपः । भवसि । सम् । सम्ऽऋद्ध्या ।
एताम् । त्वचम् । लोहिनीम् । ताम् । नुदस्व । ग्रावा । शुम्भाति । मलगःऽइव । वस्त्रा ॥ २१ ॥

पृथिवीं त्वा पृथिव्यामा वेशयामि तनूः समानी विकृता त एषा ।
यद्यद् द्युत्तं लिखितमर्पणेन तेन मा सुस्रोर्ब्रह्मणापि तद् वपामि ॥ २२ ॥

पृथिवीम् । त्वा । पृथिव्याम् । आ । वेशयामि । तनूः । समानी । विऽकृता । ते । एषा ।
यत्ऽयत् । द्युत्तम् । लिखितम् । अर्पणेन । तेन । मा । सुस्रोः । ब्रह्मणा । अपि । तत् ।
वपामि ॥ २२ ॥

जनित्रीव प्रति हर्यासि सूनुं सं त्वा दधामि पृथिवीं पृथिव्या ।
उखा कुम्भी वेद्यां मा व्यथिष्ठा यज्ञायुधैराज्येनातिषक्ता ॥ २३ ॥

जनित्रीऽइव । प्रति । हर्यासि । सूनुम् । सम् । त्वा । दधामि । पृथिवीम् । पृथिव्या ।
उखा । कुम्भी । वेद्याम् । मा । व्यथिष्ठाः । यज्ञऽआयुधैः । आज्येन । अतिऽसक्ता ॥ २३ ॥

अग्निः पचन् रक्षतु त्वा पुरस्तादिन्द्रो रक्षतु दक्षिणतो मरुत्वान् ।

---

१ K °कमप. D °कमपं. २ K °नपिपाह्निनक्तु. AERCs PPJ °मपतह्नि°. We with BCDKSVCp. ३ ABCDEKRSDcCs °सौ पृथि°. PJ असौ ।. We with KPCpV. ४ ACERDc ३ for १. We with BDKSVCs. ५ ABCDEKRCs °भीत्वा अन्वा°. W with KSVDc. ६ K प्यायतां. ७ PCp मा ।. ८ AKK उपा.

वरुणस्त्वा दृंहाद्धरुणे प्रतीच्या उत्तरात् त्वा सोमः सं ददातै ॥ २४ ॥

अग्निः । पचन् । रक्षतु । त्वा । पुरस्तात् । इन्द्रः । रक्षतु । दक्षिणतः । मरुत्वान् ।
वरुणः । त्वा । दृंहात् । धरुणे । प्रतीच्याः । उत्तरात् । त्वा । सोमः । सम् । ददातै ॥ २४ ॥

पूताः पवित्रैः पवन्ते अभ्राद् दिवं च यन्ति पृथिवीं च लोकान् ।
ता जीवला जीवधन्याः प्रतिष्ठाः पात्र आसिक्ताः पर्यग्निरिन्धाम् ॥२५॥

पूताः । पवित्रैः । पवन्ते । अभ्रात् । दिवम् । च । यन्ति । पृथिवीम् । च । लोकान् ।
ताः । जीवलाः । जीवऽधन्याः । प्रतिऽस्थाः । पात्रे । आऽसिक्ताः । परि । अग्निः । इ-न्धाम् ॥ २५ ॥

आ यन्ति दिवः पृथिवीं सचन्ते भूम्याः सचन्ते अध्यन्तरिक्षम् ।
शुद्धाः सतीस्ता उ शुम्भन्त एव ता नः स्वर्गमभि लोकं नयन्तु ॥ २६ ॥

आ । यन्ति । दिवः । पृथिवीम् । सचन्ते । भूम्याः । सचन्ते । अधि । अन्तरिक्षम् ।
शुद्धाः । सतीः । ताः । ऊं इति । शुम्भन्ते । एव । ताः । नः । स्वःऽगम् । अभि ।
लोकम् । नयन्तु ॥ २६ ॥

उतेव प्रभ्वीरुत संमितास उत शुक्राः शुचयश्चामृतासः ।
ता ओदनं दंपतिभ्यां प्रशिष्टा आपः शिक्षन्तीः पचता सुनाथाः ॥२७॥

उतऽइव । प्रऽभ्वीः । उत । सम्ऽमितासः । उत । शुक्राः । शुचयः । च । अमृतासः ।
ताः । ओदनम् । दंपतिऽभ्याम् । प्रऽशिष्टाः । आपः । शिक्षन्तीः । पचत । सुऽनाथाः ॥ २७ ॥

संख्याता स्तोकाः पृथिवीं सचन्ते प्राणापानैः संमिता ओषधीभिः ।
असंख्याता ओप्यमानाः सुवर्णाः सर्वं व्यापुः शुचयः शुचित्वम् ॥ २८ ॥

सम्ऽख्याताः । स्तोकाः । पृथिवीम् । सचन्ते । प्राणापानैः । सम्ऽमिताः । ओषधीभिः ।

---

१ D दंधाजै. २ P पचन्म् ।. ३ K °रिन्धान्. ४ Such is the accent of all our authorities. ५ P शुंभे । ते ।. J शुंभम् । ते ।. P̈ शुंभम् । ते ।. We with Cr. ६ A प्रशिष्टा. ७ None of our authorities have प्रशिष्टा आपः शिक्षन्तीः as appears to be required. Rw. take with the Mss. आपःशिक्षन्तीः as one word. Of our authorities only CP has आपः । शिक्षन्तीः । which is still wanting in half the truth आपः ।. Defective as it is we follow Cr. ८ K P P̈ J V आपःऽशिक्षन्तीः ।. We with Cr.

असंम्ऽख्याताः। आऽउप्यमानाः। सुऽवर्णीः। सम्। वि। आपुः। शुचयः। शुचिऽत्वम्॥ २८॥

उद्योधन्त्यभि वल्गन्ति तप्ताः फेनमस्यन्ति बहुलांश्च बिन्दून्।
योषेव दृष्ट्वा पतिमृत्वियायैतैस्तण्डुलैर्भवता समापः॥ २९॥

उत्। योधन्ति। अभि। वल्गन्ति। तप्ताः। फेनम्। अस्यन्ति। बहुलान्। च। बिन्दून्।
योषाऽइव। दृष्ट्वा। पतिम्। ऋत्वियाय। एतैः। तण्डुलैः। भवत। सम्। आपः॥ २९॥

उत्थापय सीदतो बुध्न एनानद्भिरात्मानमभि सं स्पृशन्ताम्।
अमासि पात्रैरुदकं यदेतन्मितास्तण्डुलाः प्रदिशो यदीमाः॥ ३०॥ (१५)

उत्। स्थापय। सीदतः। बुध्ने। एनान्। अत्ऽभिः। आत्मानम्। अभि। सम्। स्पृशन्ताम्।
अमासि। पात्रैः। उदकम्। यत्। एतत्। मिताः। तण्डुलाः। प्रऽदिशः। यदि। इमाः॥ ३०॥ (१५)

प्र यच्छ पर्शुं त्वरया हरौषमहिंसन्त ओषधीर्दान्तु पर्वन्।
यासां सोमः परि राज्यं बभूवामन्युता नो वीरुधो भवन्तु॥ ३१॥

प्र। यच्छ। पर्शुम्। त्वरय। आ। हर। ओषम्। अहिंसन्तः। ओषधीः। दान्तु। पर्वन्।
यासाम्। सोमः। परि। राज्यम्। बभूव। अमन्युताः। नः। वीरुधः। भवन्तु॥ ३१॥

नवं बर्हिरोदनाय स्तृणीत प्रियं हृदश्चक्षुषो वल्ग्वस्तु।
तस्मिन् देवाः सह दैवीर्विशन्त्विमं प्राश्नन्त्वृतुभिर्निषद्य॥ ३२॥

नवम्। बर्हिः। ओदनाय। स्तृणीत। प्रियम्। हृदः। चक्षुषः। वल्गु। अस्तु।
तस्मिन्। देवाः। सह। दैवीः। विशन्तु। इमम्। प्र। अश्नन्तु। ऋतुऽभिः। निऽसद्य॥ ३२॥

---

१ All our authorities have °मृत्वियायै° (except C which has °मृत्वियायैस्तैस्त,° and K[m] which has °मृत्वियाय एतैस्त°), the pada-authorities reading ऋत्वियाय। एतैः।. Rw. have changed the reading to °मृत्विया यै° (ऋत्विया या एतैः &c.). The construction with या ऋत्विया सा योषेव though not incorrect appears un-Vedic, and the reading is opposed to all the Mss. and reciters, and, further, is not necessary. In all the passages which have yet been found ऋत्विय may correctly be interpreted as equivalent to 'maithuna' (See XIV. 2. 37. Ṛv. X. 183. 2. TS. 2. 5. 1. 5). २ K त्वर्या, who, however, says त्वरया is a *varietas lectionis*. ३ K K[m] V Dc परिराज्यं. We with A B C D E R S[m] Cs P P[J] J Cp. ४ All our authorities read प्रियां. ५ P J अश्नंतु।. We with P[2] Cp.

वनस्पते स्तीर्णमा सीद बर्हिरग्निष्टोमैः संमितो देवताभिः ।
त्वष्ट्रेव रूपं सुकृतं स्वधित्येना एहाः परि पात्रे ददृश्राम् ॥ ३३ ॥

वनस्पते । स्तीर्णम् । आ । सीद । बर्हिः । अग्निऽस्तोमैः । सम्ऽमितः । देवताभिः ।
त्वष्ट्राऽइव । रूपम् । सुऽकृतम् । स्वऽधित्या । एना । एहाः । परि । पात्रे । ददृश्राम् ॥ ३३ ॥

षष्ठ्यां शरत्सु निधिपा अभीच्छात् स्वः पक्वेनाभ्यश्नवातै ।
उपैनं जीवान् पितरश्च पुत्रा एतं स्वर्गं गमयान्तमग्नेः ॥ ३४ ॥

षष्ठ्याम् । शरत्ऽसु । निधिऽपाः । अभि । इच्छात् । स्वः । पक्वेन । अभि । अश्नवातै ।
उप । एनम् । जीवान् । पितरः । च । पुत्राः । एतम् । स्वःऽगम् । गमय । अन्तम् ।
अग्नेः ॥ ३४ ॥

धर्ता ध्रियस्व धरुणे पृथिव्या अच्युतं त्वा देवताश्च्यावयन्तु ।
तं त्वा दंपती जीवन्तौ जीवपुत्रावुद् वासयातः पर्यग्निधानात् ॥ ३५ ॥

धर्ता । ध्रियस्व । धरुणे । पृथिव्याः । अच्युतम् । त्वा । देवताः । च्यवयन्तु ।
तम् । त्वा । दंपती इति दम्ऽपती । जीवन्तौ । जीवऽपुत्रौ । उत् । वासयातः । परि ।
अग्निऽधानात् ॥ ३५ ॥

सर्वान्त्समागा अभिजित्य लोकान् यावन्तः कामाः समतीतृपस्तान् ।
वि गाहेथामायवनं च दर्विरेकस्मिन् पात्रे अध्युद्धरैनम् ॥ ३६ ॥

सर्वान् । सम्ऽआगाः । अभिऽजित्य । लोकान् । यावन्तः । कामाः । सम् । अतीतृपः । तान् ।
वि । गाहेथाम् । आऽयवनम् । च । दर्विः । एकस्मिन् । पात्रे । अधि । उत् । हर । ए-
नम् ॥ ३६ ॥

उप स्तृणीहि प्रथय पुरस्ताद् घृतेन पात्रमभि घारयैतत् ।
वाश्रेवोस्रा तरुणं स्तनस्युमिमं देवासो अभिहिङ्कृणोत ॥ ३७ ॥

उप । स्तृणीहि । प्रथय । पुरस्तात् । घृतेन । पात्रम् । अभि । घारय । एतत् ।
वाश्राऽइव । उस्रा । तरुणम् । स्तनस्युम् । इमम् । देवासः । अभिऽहिङ्कृणोत ॥ ३७ ॥

उपास्तरीरकरो लोकमेतमुरुः प्रथतामसमः स्वर्गः ।

१ A K̈ P J सुकृतं. We with B̈ C D E K R S̈ V Dc Cs P̈ Cp. २ P जीवान् ।. ३ R °स्रा उद्धा°. S̈ °वुद्धास° ४ B गायेथा°. ५ A B D अभिहि°.

तस्मिं छ्रयातै महिषः सुपर्णो देवा एनं देवताभ्यः प्र यच्छान् ॥ ३८ ॥

उप। असर्वाः। अकरः। लोकम्। एतम्। उरुः। प्रथताम्। असमः। स्वःऽगः।
तस्मिन्। श्रयातै। महिषः। सुऽपर्णः। देवाः। एनम्। देवताभ्यः। प्र। यच्छान् ॥ ३८ ॥

यद्यज्जाया पचति त्वत् परःपरः पतिर्वा जाये त्वत् तिरः।
सं तत् सृजेथा सह वां तदस्तु संपादयन्तौ सह लोकमेकम् ॥ ३९ ॥

यत्ऽयत्। जाया। पचति। त्वत्। परःऽपरः। पतिः। वा। जाये। त्वत्। तिरः।
सम्। तत्। सृजेथाम्। सह। वाम्। तत्। अस्तु। सम्ऽपादयन्तौ। सह। लोकम्।
एकम् ॥ ३९ ॥

यावन्तो अस्याः पृथिवीं सचन्ते अस्मत् पुत्राः परि ये संबभूवुः।
सर्वांस्ताँ उप पात्रे ह्वयेथां नाभिं जानानाः शिशवः समायान् ॥ ४० ॥ (१९)

यावन्तः। अस्याः। पृथिवीम्। सचन्ते। अस्मत्। पुत्राः। परि। ये। सम्ऽबभूवुः।
सर्वान्। तान्। उप। पात्रे। ह्वयेथाम्। नाभिम्। जानानाः। शिशवः। सम्ऽआयान् ॥ ४० ॥ (१९)

वसोर्या धारा मधुना प्रपीना घृतेन मिश्रा अमृतस्य नाभयः।
सर्वास्ता अव रुन्धे स्वर्गः षष्ट्यां शरत्सु निधिपा अभीच्छात् ॥ ४१ ॥

वसोः। याः। धाराः। मधुना। प्रऽपीनाः। घृतेन। मिश्राः। अमृतस्य। नाभयः।
सर्वाः। ताः। अव। रुन्धे। स्वःऽगः। षष्ट्याम्। शरत्ऽसु। निधिऽपाः। अभि। इ-
च्छात् ॥ ४१ ॥

निधिं निधिपा अभ्येनमिच्छादनीश्वरा अभितः सन्तु ये३ऽन्ये।
अस्माभिर्दत्तो निहितः स्वर्गस्त्रिभिः काण्डैस्त्रीन्त्स्वर्गानरुक्षत् ॥ ४२ ॥

निऽधिम्। निधिऽपाः। अभि। एनम्। इच्छात्। अनीश्वराः। अभितः। सन्तु। ये। अन्ये।
अस्माभिः। दत्तः। निऽहितः। स्वःऽगः। त्रिऽभिः। काण्डैः। त्रीन्। स्वःऽगान्। अ-
रुक्षत् ॥ ४२ ॥

---

१ B C D K P P J यं त for न्. We with A E K R S V Dc Cs. Cp यच्छान्। २ P स्वःऽगाः।. ३ A B B C D E K R S Dc Cs P J Cp सचन्ते. We with K V P. ४ R E सर्वांस्तं. ५ B D सर्वास्ता. ६ D K K Š Cs J पष्ठ्यां. ७ K K V Dc °मिच्छा°. ८ K १ for ३. Cs has no kampa. ९ P °हिताः।. १० P स्वःऽगाः।.

अग्नी रक्षस्तपतु यद् विदेवं क्रव्यात् पिशाच इह मा प्र पास्त ।
नुदाम एनमप रुध्मो अस्मदादित्या एनमङ्गिरसः सचन्ताम् ॥ ४३ ॥

अग्निः । रक्षः । तपतु । यत् । विऽदेवम् । क्रव्यऽअत् । पिशाचः । इह । मा । प्र । पास्त ।
नुदामः । एनम् । अप । रुध्मः । अस्मत् । आदित्याः । एनम् । अङ्गिरसः । सचन्ताम् ॥ ४३ ॥

आदित्येभ्यो अङ्गिरोभ्यो मध्विदं घृतेन मिश्रं प्रति वेदयामि ।
शुद्धहस्तौ ब्राह्मणस्यानिहत्यैतं स्वर्गं सुकृतावपीतम् ॥ ४४ ॥

आदित्येभ्यः । अङ्गिरःऽभ्यः । मधु । इदम् । घृतेन । मिश्रम् । प्रति । वेदयामि ।
शुद्धऽहस्तौ । ब्राह्मणस्य । अनिऽहत्य । एतम् । स्वःऽगम् । सुऽकृतौ । अपि । इतम् ॥ ४४ ॥

इदं प्रापमुत्तमं काण्डमस्य यस्माल्लोकात् परमेष्ठी समाप ।
आ सिञ्च सर्पिर्घृतवत् समङ्ग्ध्येष भागो अङ्गिरसो नो अत्र ॥ ४५ ॥

इदम् । प्र । आपम् । उत्ऽतमम् । काण्डम् । अस्य । यस्मात् । लोकात् । परमेऽस्थी ।
समऽआप ।
आ । सिञ्च । सर्पिः । घृतऽवत् । सम् । अङ्ग्धि । एषः । भागः । अङ्गिरसः । नः । अत्र ॥ ४५ ॥

सत्याय च तपसे देवताभ्यो निधिं शेवधिं परि दद्म एतम् ।
मा नो द्यूतेव गान्मा समित्यां मा स्मान्यस्मा उत्सृजता पुरा मत् ॥४६॥

सत्याय । च । तपसे । देवताभ्यः । निऽधिम् । शेवऽधिम् । परि । दद्मः । एतम् ।
मा । नः । द्यूते । अव । गात् । मा । सम्ऽइत्याम् । मा । स्म । अन्यस्मै । उत् । सृजत ।
पुरा । मत् ॥ ४६ ॥

अहं पचाम्यहं ददामि ममेदु कर्मन् करुणेधि जाया ।
कौमारो लोको अजनिष्ट पुत्रो३न्वारभेथां वय उत्तरावत् ॥ ४७ ॥

अहम् । पचामि । अहम् । ददामि । मम । इत् । ऊं इति । कर्मन् । करुणे । अधि । जाया ।
कौमारः । लोकः । अजनिष्ट । पुत्रः । अनुऽआरभेथाम् । वयः । उत्तरऽवत् ॥ ४७ ॥

---

१ D रुध्मो. We with A B B̍ C E K K̍ R S̍ V De Cs P P̍ J Cp. २ P मा।. ३ P J रुध्मः।. ४ B corrects पि to पं. ५ P बह्मणस्य।. ६ E प्राप°. ७ B काण्डमस्य. ८ B̍ दध्म. ९ E मेत्. B̍ वत्. A D R S̍ Cs P J मत्. We with B C K K̍ V De P̍ Cp. १० P द्युते।. ११ K वंदामि. १२ K̍ S १ for ३. १३ P °निष्ठ।.

न किल्बिषमत्र नाधारो अस्ति न यन्मित्रैः सममममान एति ।
अनूनं पात्रं निहितं न एतत् पक्तारं पक्वः पुनरा विशाति ॥ ४८ ॥

न । किल्बिषम् । अत्र । न । आऽधारः । अस्ति । न । यत् । मित्रैः । सम्ऽअममानः । एति ।
अनूनम् । पात्रम् । निऽहितम् । नः । एतत् । पक्तारम् । पक्वः । पुनः । आ । विशाति ॥ ४८ ॥

प्रियं प्रियाणां कृणवाम तमस्ते यन्तु यतमे द्विषन्ति ।
धेनुरनड्वान् वयोवय आयदेव पौरुषेयमप मृत्युं नुदन्तु ॥ ४९ ॥

प्रियम् । प्रियाणाम् । कृणवाम । तमः । ते । यन्तु । यतमे । द्विषन्ति ।
धेनुः । अनड्वान् । वयःऽवयः । आऽयत् । एव । पौरुषेयम् । अप । मृत्युम् । नुदन्तु ॥ ४९ ॥

समग्नयो विदुरन्यो अन्यं य ओषधीः सचते यश्च सिन्धून् ।
यावन्तो देवा दिव्या३तपन्ति हिरण्यं ज्योतिः पचतो बभूव ॥ ५० ॥ (११)

सम् । अग्नयः । विदुः । अन्यः । अन्यम् । यः । ओषधीः । सचते । यः । च । सिन्धून् ।
यावन्तः । देवाः । दिवि । आऽतपन्ति । हिरण्यम् । ज्योतिः । पचतः । बभूव ॥ ५० ॥ (११)

एषा त्वचां पुरुषे सं बभूवानग्नाः सर्वे पशवो ये अन्ये ।
क्षत्रेणात्मानं परि धापयाथोमोतं वासो मुखमोदनस्य ॥ ५१ ॥

एषा । त्वचाम् । पुरुषे । सम् । बभूव । अनग्नाः । सर्वे । पशवः । ये । अन्ये ।
क्षत्रेण । आत्मानम् । परि । धापयाथः । अमाऽउतम् । वासः । मुखम् । ओदनस्य ॥ ५१ ॥

यदक्षेषु वदा यत् समित्यां यद्वा वदा अनृतं वित्तकाम्या ।
समानं तन्तुमभि संवसानौ तस्मिन्त्सर्वं शमलं सादयाथः ॥ ५२ ॥

यत् । अक्षेषु । वदाः । यत् । सम्ऽइत्याम् । यत् । वा । वदाः । अनृतम् । वित्तऽकाम्या ।
समानम् । तन्तुम् । अभि । सम्ऽवसानौ । तस्मिन् । सर्वम् । शमलम् । सादयाथः ॥ ५२ ॥

---

१ D संनममान. B̊ R सनममान. E सममान. Cs संममममान. We with A C K K̊ S̊ V Dc P P̊ J Cp. २ B B̊ Cs निहितं. ३ P̊ किल्विषम् ।. ४ P कृण्वाम ।. ५ A B B̊ D E R S̊ V Cs P̊ Cp विदु°. We with C K̊ P J. Dc विदु° changed to विदु°. ६ A S̊ सचते. ७ Dc एषां corrected to एषा. ८ S̊ त्वचा. ९ R यदक्षेषु. १० B̊ °काम्यां. ११ B सादयेथाः.

वर्षं वनुष्वापि गच्छ देवांस्त्वचो धूमं पर्युत्पातयासि ।
विश्वव्यचा घृतपृष्ठो भविष्यन्त्सयोनिर्लोकमुप याह्येतम् ॥ ५३ ॥
वर्षम् । वनुष्व । अपि । गच्छ । देवान् । त्वचः । धूमम् । परि । उत् । पातयासि ।
विश्वऽव्यचाः । घृतऽपृष्ठः । भविष्यन् । सऽयोनिः । लोकम् । उप । याहि । एतम् ॥ ५३ ॥
तन्वं स्वर्गो बहुधा वि चक्रे यथा विद आत्मन्नन्यवर्णाम् ।
अपाजैत् कृष्णां रुशतीं पुनानो या लोहिनी तां ते अग्नौ जुहोमि ॥ ५४ ॥
तन्वम् । स्वःऽगः । बहुऽधा । वि । चक्रे । यथा । विदे । आत्मन् । अन्यऽवर्णाम् ।
अप । अजैत् । कृष्णाम् । रुशतीम् । पुनानः । या । लोहिनी । ताम् । ते । अग्नौ । जुहोमि ॥ ५४ ॥
प्राच्यै त्वा दिशे३ऽग्नयेऽधिपतयेऽसिताय रक्षित्र आदित्यायेषुमते ।
एतं परि दद्मस्तं नो गोपायतास्माकमैतोः ।
दिष्टं नो अत्र जरसे नि नेषज्जरा मृत्यवे परि णो ददात्वथ पक्वेन सह सं भवेम ॥ ५५ ॥
प्राच्यै । त्वा । दिशे । अग्नये । अधिऽपतये । असिताय । रक्षित्रे । आदित्याय । इषुऽमते ।
एतम् । परि । दद्मः । तम् । नः । गोपायत । आ । अस्माकम् । आऽएतोः ।
दिष्टम् । नः । अत्र । जरसे । नि । नेषत् । जरा । मृत्यवे । परि । नः । ददातु । अथ । पक्वेन । सह । सम् । भवेम ॥ ५५ ॥
दक्षिणायै त्वा दिश इन्द्रायाधिपतये तिरश्चिराजये रक्षित्रे यमायेषुमते ।
एतं०।० ॥ ५६ ॥
दक्षिणायै । त्वा । दिशे । इन्द्राय । अधिऽपतये । तिरश्चिऽराजये । रक्षित्रे । यमाय । इषुऽमते ॥० ॥ ५६ ॥
प्रतीच्यै त्वा दिशे वरुणायाधिपतये पृदाकवे रक्षित्रेऽन्नायेषुमते ।
एतं०।० ॥ ५७ ॥
प्रतीच्यै । त्वा । दिशे । वरुणाय । अधिऽपतये । पृदाकवे । रक्षित्रे । अन्नाय । इषुऽमते ॥० ॥५७॥

---

१ B °त्तयासि. R P P² J °पातयामसि. We with A B C D E K K^m S^m V Dc Cs Cp.
२ S^m °निर्लोकमुप. ३ B रुषतीं.

उदीच्यै त्वा दिशे सोमायाधिपतये स्वजाय रक्षित्रेशन्या इषुमत्यै ।
एतं०।० ॥ ५८ ॥

उदीच्यै । त्वा । दिशे । सोमाय । अधिऽपतये । स्वजाय । रक्षित्रे । अशन्यै । इषुऽमत्यै ॥० ॥५८॥

ध्रुवायै त्वा दिशे विष्णवेधिपतये कल्माषग्रीवाय रक्षित्र ओषधीभ्य इ-
षुमतीभ्यः । एतं०।० ॥ ५९ ॥

ध्रुवायै । त्वा । दिशे । विष्णवे । अधिऽपतये । कल्माषऽग्रीवाय । रक्षित्रे । ओषधीभ्यः ।
इषुऽमतीभ्यः ॥० ॥ ५९ ॥

ऊर्ध्वायै त्वा दिशे बृहस्पतयेधिपतये श्वित्राय रक्षित्रे वर्षायेषुमते ।
एतं परि दद्मस्तं नो गोपायतास्माकमैतोः ।
दिष्टं नो अत्र जरसे नि नेषज्जरा मृत्यवे परि णो ददात्वथ पक्वेन सह
सं भवेम ॥ ६० ॥ (१८)

ऊर्ध्वायै । त्वा । दिशे । बृहस्पतये । अधिऽपतये । श्वित्राय । रक्षित्रे । वर्षाय । इषुऽमते ।
एतम् । परि । दद्मः । तम् । नः । गोपायत । आ । अस्माकम् । आऽएतोः ।
दिष्टम् । नः । अत्र । जरसे । नि । नेषत् । जरा । मृत्यवे । परि । नः । ददातु ।
अथ । पक्वेन । सह । सम् । भवेम ॥ ६० ॥ (१८)

तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

इति तृतीयोनुवाकः ॥

वशाविषयकं सूक्तम् एतत् । वशा गौर्या गर्भं न गृह्णातीति दारिलः (कौ० ५. ८) । वशा वन्ध्या गौरिति सायणः (ऋ० २. ७. ५) । वशा स्वभाववन्ध्या गौरिति स एव (ऋ० १०. ९१. १४) ।

यस्य गृहे वशा जाता तस्य गृहे 'अज्ञातगदा सती' अर्थात् अज्ञातवशात्वरूपवैकल्या सती आ वर्षत्रयाद् रक्षितव्या । तदनन्तरम् असंग्राह्या भवति । वशा गौर्देवानां विशेषेण प्रियं हविर्भवति । तस्माद्देवानामर्थं तां याचद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यस्तत्पतिर्दद्यादेव । तथा कृते प्रजादिवृद्धिर्भवति न च कृते पश्चात् आपदः संजायन्ते । तदेव आपत्समनं तस्या अदत्तायाः कस्मात् दक्षात् कीदृशं भवतीत्याह । अन्यापि कथं विपत्तिर्भवतीति च । याचद्भ्यो ब्राह्मणेभ्योऽदत्ता वशा अक्षोपद्रवादि पापं जनयति । यदा वशां ब्राह्मणा याचन्ते देवा एव तद् याचन्तीति मन्तव्यम् वशा हि देवानां भागो भवति । वशा दत्ता सती सर्वान् दातुः कामान् दुग्धे । यो वशां वेहतं मन्यमानः स्वयमेव हत्वा पचेत्तस्य हानिर्भवति । वशा हि ब्राह्मणेभ्य आत्मानं दीयमानां तैश्च हता सती देवेभ्यो हवीरूपेण अर्प्यमाणाम् इच्छति । तस्माद् यदि हुतां वा अहुतां वा यो वशापतिस्तां स्वगृह एव पचते सोधःपातम् आप्य नरकं गच्छतीत्याह ॥

वशाशमनप्रकारः कौशिके [५. ८, ९] प्रपञ्चितः ॥

१ P कल्फा° ।. २ K̈ V Dc P̈ श्विष्वाय.

वशादानस्य प्रकारस्तु "ददामीति वशाम् उदपात्रेण संपातवता संप्रोक्ष्याभिमन्त्र्याभिनिगद्य दद्याद् दाता याच्यमानः" इति कौशिके [८.७] दर्शितः ॥

ददामीत्येव ब्रूयादनु चैनामभुत्सत ।
वशां ब्रह्मभ्यो याचद्भ्यस्तत् प्रजावदपत्यवत् ॥ १ ॥

ददामि । इति । एव । ब्रूयात् । अनु । च । एनाम् । अभुत्सत ।
वशाम् । ब्रह्मऽभ्यः । याचत्ऽभ्यः । तत् । प्रजाऽवत् । अपत्यऽवत् ॥ १ ॥

प्रजया स वि क्रीणीते पशुभिश्चोप दस्यति ।
य आर्षेयेभ्यो याचद्भ्यो देवानां गां न दित्सति ॥ २ ॥

प्रऽजया । सः । वि । क्रीणीते । पशुऽभिः । च । उप । दस्यति ।
यः । आर्षेयेभ्यः । याचत्ऽभ्यः । देवानाम् । गाम् । न । दित्सति ॥ २ ॥

कूटयास्य सं शीर्यन्ते श्लोणया काटमर्दति ।
बण्डया दह्यन्ते गृहाः काणया दीयते स्वम् ॥ ३ ॥

कूटया । अस्य । सम् । शीर्यन्ते । श्लोणया । काटम् । अर्दति ।
बण्डया । दह्यन्ते । गृहाः । काणया । दीयते । स्वम् ॥ ३ ॥

विलोहितो अधिष्ठानाच्छक्नो विन्दति गोपतिम् ।
तथा वशायाः संविद्यं दुरदभ्ना ह्यु१च्यसे ॥ ४ ॥

विऽलोहितः । अधिऽस्थानात् । शक्नः । विन्दति । गोऽपतिम् ।
तथा । वशायाः । सम्ऽविद्यम् । दुरदभ्ना । हि । उच्यसे ॥ ४ ॥

पदोरस्या अधिष्ठानाद् विक्लिन्दुर्नाम विन्दति ।
अनामनात् सं शीर्यन्ते या मुखेनोपजिघ्रति ॥ ५ ॥

पदोः । अस्याः । अधिऽस्थानात् । विऽक्लिन्दुः । नाम । विन्दति ।
अनामनात् । सम् । शीर्यन्ते । याः । मुखेन । उपऽजिघ्रति ॥ ५ ॥

यो अस्याः कर्णावास्कुनोत्या स देवेषु वृश्चते ।
लक्ष्म कुर्व इति मन्यते कनीयः कृणुते स्वम् ॥ ६ ॥

१ B यादनु. २ A K K̈ ह्युच्यसे. B̈ V ह्यु१च्यसे. C S̈ C ह्युच्यसे. D D ह्यु१च्यसे. E ह्यु३च्यसे. R ह्युच्यसे. ३ B मनान्स. ४ B यक्ष्म.

यः । अस्याः । कर्णौ । आऽस्कुनोति । आ । सः । देवेषु । वृश्चते ।
लक्ष्म । कुर्वे । इति । मन्यते । कनीयः । कृणुते । स्वम् ॥ ६ ॥

यदस्याः कस्मै चिद् भोगाय बालान् कश्चित् प्रकृन्तति ।
ततः किशोरा म्रियन्ते वत्सांश्च घातुको वृकः ॥ ७ ॥

यत् । अस्याः । कस्मै । चित् । भोगाय । बालान् । कः । चित् । प्रऽकृन्तति ।
ततः । किशोराः । म्रियन्ते । वत्सान् । च । घातुकः । वृकः ॥ ७ ॥

यदस्या गोपतौ सत्या लोम ध्वाङ्क्षो अजीहिडत् ।
ततः कुमारा म्रियन्ते यक्ष्मो विन्दत्यनामनात् ॥ ८ ॥

यत् । अस्याः । गोऽपतौ । सत्याः । लोम । ध्वाङ्क्षः । अजीहिडत् ।
ततः । कुमाराः । म्रियन्ते । यक्ष्मः । विन्दति । अनामनात् ॥ ८ ॥

यदस्याः पल्पूलनं शकृद् दासी समस्यति ।
ततोपरूपं जायते तस्मादव्येष्यदेनसः ॥ ९ ॥

यत् । अस्याः । पल्पूलनम् । शकृत् । दासी । सम्ऽअस्यति ।
ततः । अपऽरूपम् । जायते । तस्मात् । अविऽएष्यत् । एनसः ॥ ९ ॥

जायमानाभि जायते देवान्त्सब्राह्मणान् वशा ।
तस्माद् ब्रह्मभ्यो देयैषा तदाहुः स्वस्य गोपनम् ॥ १० ॥ (१९)

जायमाना । अभि । जायते । देवान् । सऽब्राह्मणान् । वशा ।
तस्मात् । ब्रह्मऽभ्यः । देया । एषा । तत् । आहुः । स्वस्य । गोपनम् ॥ १० ॥ (१९)

य एनां वनिमायन्ति तेषां देवकृता वशा ।
ब्रह्मज्येयं तदब्रुवन् य एनां निप्रियायते ॥ ११ ॥

ये । एनाम् । वनिम् । आऽयन्ति । तेषाम् । देवऽकृता । वशा ।
ब्रह्मऽज्येयम् । तत् । अब्रुवन् । यः । एनाम् । निऽप्रियायते ॥ ११ ॥

य आर्षेयेभ्यो याचद्भ्यो देवानां गां न दित्सति ।

---

१ B योऽस्या॰. २ K V पल्पू॰. We with De Cs P Cp. The other MSS. doubtful between ॰ल्पू॰ and ॰ल्पू॰. ३ R सकृ॰. ४ P P[2] J Cp गोऽपनम् ।. ५ J P एनान् ।. ६ So P P[2] J Cp.

आ स देवेषु वृश्चते ब्राह्मणानां च मन्यवे ॥ १२ ॥

यः । आर्षेयेभ्यः । याचत्ऽभ्यः । देवानाम् । गाम् । न । दित्सति ।
आ । सः । देवेषु । वृश्चते । ब्राह्मणानाम् । च । मन्यवे ॥ १२ ॥

यो अस्य स्याद् वशाभोगो अन्यामिच्छेत तर्हि सः ।
हिंस्ते अदत्ता पुरुषं याचितां च न दित्सति[2] ॥ १३ ॥

यः । अस्य । स्यात् । वशाऽभोगः । अन्याम् । इच्छेत । तर्हि । सः ।
हिंस्ते । अदत्ता । पुरुषम् । याचिताम् । च । न । दित्सति ॥ १३ ॥

यथा शेवधिर्निहितो ब्राह्मणानां तथा वशा ।
तामेतदच्छायन्ति यस्मिन् कस्मिंश्च जायते ॥ १४ ॥

यथा । शेवऽधिः । निऽहितः । ब्राह्मणानाम् । तथा । वशा ।
ताम् । एतत् । अच्छऽआयन्ति । यस्मिन् । कस्मिन् । च । जायते ॥ १४ ॥

स्वमेतदच्छायन्ति यद् वशां ब्राह्मणा अभि ।
यथैनानन्यस्मिन् जिनीयादेवास्या निरोधनम् ॥ १५ ॥

स्वम् । एतत् । अच्छऽआयन्ति । यत् । वशाम् । ब्राह्मणाः । अभि ।
यथा । एनान् । अन्यस्मिन् । जिनीयात् । एव । अस्याः । निऽरोधनम् ॥ १५ ॥

चरेदेवा त्रैहायणादविज्ञातगदा सती ।
वशां च विद्यान्नारद ब्राह्मणास्तर्ह्येष्याः ॥ १६ ॥

चरेत् । एव । आ । त्रैहायनात् । अविज्ञातऽगदा । सती ।
वशाम् । च । विद्यात् । नारद । ब्राह्मणाः । तर्हि । एष्याः ॥ १६ ॥

य एनामवशामाह देवानां निहितं निधिम् ।
उभौ तस्मै भवाशर्वौ परिक्रम्येषुमस्यतः ॥ १७ ॥

यः । एनाम् । अवशाम् । आह । देवानाम् । निऽहितम् । निऽधिम् ।
उभौ । तस्मै । भवाशर्वौ । परिऽक्रम्य । इषुम् । अस्यतः ॥ १७ ॥

---

१ P मृत्यवे ।. We with P J Cp. २ B दित्सते. ३ P स्यात् ।. We with P J Cp. ४ P अच्छऽयन्ति ।. We with P J Cp. ५ A B B C D E R S Cs P J Cp ब्राह्मणा ।. We with K K V Dc P. ६ P स्वाम् ।.

यो अस्या ऊधो न वेदाथो अस्या स्तनानुत।
उभयेनैवास्मै दुहे दातुं चेदशकद् वशाम् ॥ १८ ॥

यः। अस्याः। ऊधः। न। वेदं। अथो इति। अस्याः। स्तनान्। उत।
उभयेन। एव। अस्मै। दुहे। दातुम्। च। इत्। अशकत्। वशाम् ॥ १८ ॥

दुरदभ्नैनमा शये याचितां च न दित्सति।
नास्मै कामाः समृध्यन्ते यामदत्त्वा चिकीर्षति ॥ १९ ॥

दुरदभ्ना। एनम्। आ। शये। याचिताम्। च। न। दित्सति।
न। अस्मै। कामाः। सम्। ऋध्यन्ते। याम्। अदत्त्वा। चिकीर्षति ॥ १९ ॥

देवा वशामयाचन् मुखं कृत्वा ब्राह्मणम्।
तेषां सर्वेषामददद्धेडं न्येति मानुषः ॥ २० ॥ (२०)

देवाः। वशाम्। अयाचन्। मुखम्। कृत्वा। ब्राह्मणम्।
तेषाम्। सर्वेषाम्। अददत्। हेडम्। नि। एति। मानुषः ॥ २० ॥ (२०)

हेडं पशूनां न्येति ब्राह्मणेभ्योऽददद् वशाम्।
देवानां निहितं भागं मर्त्यश्चेन्निप्रियायते ॥ २१ ॥

हेडम्। पशूनाम्। नि। एति। ब्राह्मणेभ्यः। अददत्। वशाम्।
देवानाम्। निऽहितम्। भागम्। मर्त्यः। च। इत्। निऽप्रियायते ॥ २१ ॥

यदन्ये शतं याचेयुर्ब्राह्मणा गोपतिं वशाम्।
अथैनां देवा अब्रुवन्नेवं ह विदुषो वशा ॥ २२ ॥

यत्। अन्ये। शतम्। याचेयुः। ब्राह्मणाः। गोऽपतिम्। वशाम्।
अथ। एनाम्। देवाः। अब्रुवन्। एवम्। ह। विदुषः। वशा ॥ २२ ॥

---

१ C °कद्भ्रशा. २ K S̈ V °द्द्धेडं. ३ B B̈ C E K̈ न्येति for न्येति. We with A D K S̈ V Dc Cs. ४ P अयाचन्।. ५ All our authorities except Cp have °भ्योदद्द्वशाम् (P P̈ J K V reading अदद्दत् in the pada-patha). We with Cp. Rw have already made the correction. ६ P मर्त्यः।. ७ A C E K R S̈ P̈ J Cp अथैतां. We with B D K̈ V Dc Cs. ८ P एनाम्।. P̈ J Cp एनाम्।.

य एवं विदुषेऽदत्त्वाथान्येभ्यो ददद् वशाम् ।
दुर्गा तस्मा अधिष्ठाने पृथिवी सहदेवता ॥ २३ ॥

यः । एवम् । विदुषे । अदत्त्वा । अथ । अन्येभ्यः । ददत् । वशाम् ।
दुःऽगा । तस्मै । अधिऽस्थाने । पृथिवी । सहऽदेवता ॥ २३ ॥

देवा वशामयाचन् यस्मिन्नग्रे अजायत ।
तामेतां विद्यान्नारदः सह देवैरुदाजत ॥ २४ ॥

देवाः । वशाम् । अयाचन् । यस्मिन् । अग्रे । अजायत ।
ताम् । एताम् । विद्यात् । नारदः । सह । देवैः । उत् । आजत ॥ २४ ॥

अनपत्यमल्पपशुं वशा कृणोति पूरुषम् ।
ब्राह्मणैश्च याचितामथैनां निप्रियायते ॥ २५ ॥

अनपत्यम् । अल्पऽपशुम् । वशा । कृणोति । पुरुषम् ।
ब्राह्मणैः । च । याचिताम् । अथ । एनाम् । निऽप्रियायते ॥ २५ ॥

अग्नीषोमाभ्यां कामाय मित्राय वरुणाय च ।
तेभ्यो याचन्ति ब्राह्मणास्तेष्वा वृश्चतेऽददत् ॥ २६ ॥

अग्नीषोमाभ्याम् । कामाय । मित्राय । वरुणाय । च ।
तेभ्यः । याचन्ति । ब्राह्मणाः । तेषु । आ । वृश्चते । अददत् ॥ २६ ॥

यावदस्या गोपतिर्नोपशृणुयादृचः स्वयम् ।
चरेदस्य तावद् गोषु नास्य श्रुत्वा गृहे वसेत् ॥ २७ ॥

यावत् । अस्याः । गोऽपतिः । न । उपऽशृणुयात् । ऋचः । स्वयम् ।
चरेत् । अस्य । तावत् । गोषु । न । अस्य । श्रुत्वा । गृहे । वसेत् ॥ २७ ॥

---

१ A B B̈ D E Cs विदुषे°. We with C K K̈ R S̈ V Dc. २ All our Saṁhitā authorities have °भ्योददद्वशाम्. P P̈ J Cr ददत् ।. Rw °भ्योऽददद्वशाम्. Our correction is necessary. ३ Dc विद्यान्नारदः changed to विद्यान्नारदः. P P̈ नारदः ।. We with A B B̈ C D E K K̈ R S̈ Cs J Cp. ४ P यातिताम् ।. ५ R S̈ °णास्तेष्वा. ६ A B̈ C E R P P̈ J वशेत्. We with D K K̈ S̈ V Dc Cs Cp.

यो अस्या ऋचं उपश्रुत्याथ गोष्वचीचरत् ।
आयुश्च तस्य भूतिं च देवा वृश्चन्ति हीडिताः ॥ २८ ॥

यः । अस्याः । ऋचः । उपऽश्रुत्य । अथ । गोषु । अचीचरत् ।
आयुः । च । तस्य । भूतिम् । च । देवाः । वृश्चन्ति । हीडिताः ॥ २८ ॥

वशा चरन्ती बहुधा देवानां निहितो निधिः ।
आविष्कृणुष्व रूपाणि यदा स्थाम जिघांसति ॥ २९ ॥

वशा । चरन्ती । बहुऽधा । देवानाम् । निऽहितः । निऽधिः ।
आविः । कृणुष्व । रूपाणि । यदा । स्थाम । जिघांसति ॥ २९ ॥

आविरात्मानं कृणुते यदा स्थाम जिघांसति ।
अथो ह ब्रह्मभ्यो वशा याञ्च्याय कृणुते मनः ॥ ३० ॥ (२१)

आविः । आत्मानम् । कृणुते । यदा । स्थाम । जिघांसति ।
अथो इति । ह । ब्रह्मऽभ्यः । वशा । याञ्च्याय । कृणुते । मनः ॥ ३० ॥ (२१)

मनसा सं कल्पयति तद् देवाँ अपि गच्छति ।
ततो ह ब्रह्माणो वशामुपप्रयन्ति याचितुम् ॥ ३१ ॥

मनसा । सम् । कल्पयति । तत् । देवान् । अपि । गच्छति ।
ततः । ह । ब्रह्माणः । वशाम् । उपऽप्रयन्ति । याचितुम् ॥ ३१ ॥

स्वधाकारेण पितृभ्यो यज्ञेन देवताभ्यः ।
दानेन राजन्यो वशाया मातुर्हेडं न गच्छति ॥ ३२ ॥

स्वधाऽकारेण । पितृऽभ्यः । यज्ञेन । देवताभ्यः ।
दानेन । राजन्यः । वशायाः । मातुः । हेडम् । न । गच्छति ॥ ३२ ॥

---

१ A D S[m] अस्या २. २ K ऋचं. ३ All our authorities have गोष्वचीचरत्, the pada-authorities having अचीचरत् ।. Rw's correction appears necessary. ४ A C D R Cs P J Cp वृश्चंति. We with B B[h] E K K[m] S[m] V Dc P[h]. ५ B[h] E R V Dc आविः कृणुष्व ।. We with A C D K K[m] S[m] Cs. ६ P P[h] J कृणुते ।. We with Cp. ७ B K K[m] याच्याय. A B[h] E R P[h] V याञ्च्याय. D Cs याच्ञाय. Cp याञ्चाय. We with C Dc S[m] P J. ८ P स्थाम ।. ९ E R °ष्वं. १० B K K[m] ब्रह्मणो.

वशा माता राजन्यस्य तथा संभूतमग्रशः ।
तस्या आहुरनर्पणं यद् ब्रह्मभ्यः प्रदीयते ॥ ३३ ॥
वशा । माता । राजन्यस्य । तथा । सम्ऽभूतम् । अग्रऽशः ।
तस्याः । आहुः । अनर्पणम् । यत् । ब्रह्मऽभ्यः । प्रऽदीयते ॥ ३३ ॥

यथाज्यं प्रगृहीतमालुम्पेत् स्रुचो अग्नये ।
एवा ह ब्रह्मभ्यो वशामग्नय आ वृश्चतेऽददत् ॥ ३४ ॥
यथा । आज्यम् । प्रऽगृहीतम् । आऽलुम्पेत् । स्रुचः । अग्नये ।
एव । ह । ब्रह्मऽभ्यः । वशाम् । अग्नये । आ । वृश्चते । अददत् ॥ ३४ ॥

पुरोडाशवत्सा सुदुघा लोकेऽस्मा उप तिष्ठति ।
सास्मै सर्वान् कामान् वशा प्रददुषे दुहे ॥ ३५ ॥
पुरोडाशऽवत्सा । सुऽदुघा । लोके । अस्मै । उप । तिष्ठति ।
सा । अस्मै । सर्वान् । कामान् । वशा । प्रऽददुषे । दुहे ॥ ३५ ॥

सर्वान् कामान् यमराज्ये वशा प्रददुषे दुहे ।
अथाहुर्नारकं लोकं निरुन्धानस्य याचिताम् ॥ ३६ ॥
सर्वान् । कामान् । यमऽराज्ये । वशा । प्रऽददुषे । दुहे ।
अथ । आहुः । नारकम् । लोकम् । निऽरुन्धानस्य । याचिताम् ॥ ३६ ॥

प्रवीयमाना चरति क्रुद्धा गोपतये वशा ।
वेहतं मा मन्यमानो मृत्योः पाशेषु बध्यताम् ॥ ३७ ॥
प्रऽवीयमाना । चरति । क्रुद्धा । गोऽपतये । वशा ।
वेहतम् । मा । मन्यमानः । मृत्योः । पाशेषु । बध्यताम् ॥ ३७ ॥

यो वेहतं मन्यमानोमा च पचते वशाम् ।
अप्यस्य पुत्रान् पौत्रांश्च याचयते बृहस्पतिः ॥ ३८ ॥
यः । वेहतम् । मन्यमानः । अमा । च । पचते । वशाम् ।
अपि । अस्य । पुत्रान् । पौत्रान् । च । याचयते । बृहस्पतिः ॥ ३८ ॥

१ A R प्रगृहीत°. २ B °ददत्. ३ P स्रुच. ४ V Dc लोके. ५ P अस्मै. ६ So P P J Cr. See *Chaturadhyayi* 4. 96. ७ P °रुधानस्य. ८ R मन्यमानो.

महदेषावं तपति चरन्ती गोषु गौरपि ।
अथो ह गोपतये वशाददुषे विषं दुहे ॥ ३९ ॥

महत् । एषा । अर्व । तपति । चरन्ती । गोषु । गौः । अपि ।
अथो इति । ह । गोऽपतये । वशा । अददुषे । विषम् । दुहे ॥ ३९ ॥

प्रियं पशूनां भवति यद् ब्रह्मभ्यः प्रदीयते ।
अथो वशायास्तत् प्रियं यद् देवत्रा हविः स्यात् ॥ ४० ॥ (२२)

प्रियम् । पशूनाम् । भवति । यत् । ब्रह्मऽभ्यः । प्रऽदीयते ।
अथो इति । वशायाः । तत् । प्रियम् । यत् । देवऽत्रा । हविः । स्यात् ॥ ४० ॥ (२२)

या वशा उदकल्पयन् देवा यज्ञादुदेत्य ।
तासां विलिप्त्यं भीमामुदाकुरुत नारदः ॥ ४१ ॥

याः । वशाः । उत्ऽअकल्पयन् । देवाः । यज्ञात् । उत्ऽएत्य ।
तासाम् । विऽलिप्त्यम् । भीमाम् । उत्ऽआकुरुत । नारदः ॥ ४१ ॥

तां देवा अमीमांसन्त वशेया३मवशेति ।
तामब्रवीन्नारद एषा वशानां वशतमेति ॥ ४२ ॥

ताम् । देवाः । अमीमांसन्त । वशा । इया३म् । अवशा३ । इति ।
ताम् । अब्रवीत् । नारदः । एषा । वशानाम् । वशऽतमा । इति ॥ ४२ ॥

कति नु वशा नारद यास्त्वं वेत्थ मनुष्यजाः ।
तास्त्वा पृच्छामि विद्वांसं कस्या नाश्नीयादब्राह्मणः ॥ ४३ ॥

कति । नु । वशाः । नारद । याः । त्वम् । वेत्थ । मनुष्यऽजाः ।
ताः । त्वा । पृच्छामि । विद्वांसम् । कस्याः । न । अश्नीयात् । अब्राह्मणः ॥ ४३ ॥

विलिप्त्या बृहस्पते या च सूतवशा वशा ।
तस्या नाश्नीयादब्राह्मणो य आशंसेत भूत्याम् ॥ ४४ ॥

---

१ B B̈ D Cs P Cp स्यात्. २ D K K̈ S̈ V C विलिप्सीं. A Dc °प्सीं changed from °प्त्यं. Cp विलिप्सीं changed to विलिप्त्यं. We with B̈ C E R P P̈ J. ३ So all our Saṃhitâ authorities. Also Rw. Against Pâṇini VIII. 2. 97, see *Chaturâdhyâyî* 1. 97. ४ So all our pada-authorities. See foregoing note. ५ B यास्त्वं. ६ P वेत्थ ।.

विऽलिप्त्याः । बृहस्पते । या । च । सूतऽवशा । वशा ।
तस्याः । न । अश्नीयात् । अब्राह्मणः । यः । आऽशंसेत । भूत्याम् ॥ ४४ ॥

नमस्ते अस्तु नारदानुष्ठु विदुषे वशा ।
कतमासां भीमतमा यामदत्त्वा पराभवेत् ॥ ४५ ॥

नमः । ते । अस्तु । नारद । अनुस्थु । विदुषे । वशा ।
कतमा । आसाम् । भीमऽतमा । याम् । अदत्त्वा । पराऽभवेत् ॥ ४५ ॥

विलिप्ती या बृहस्पतेथो सूतवशा वशा ।
तस्या नाश्नीयादब्राह्मणो य आशंसेत भूत्याम् ॥ ४६ ॥

विऽलिप्ती । या । बृहस्पते । अथो इति । सूतऽवशा । वशा ।
तस्याः । न । अश्नीयात् । अब्राह्मणः । यः । आऽशंसेत । भूत्याम् ॥ ४६ ॥

त्रीणि वै वशाजातानि विलिप्ती सूतवशा वशा ।
ताः प्र यच्छेद् ब्रह्मभ्यः सोनाव्रस्कः प्रजापतौ ॥ ४७ ॥

त्रीणि । वै । वशाऽजातानि । विऽलिप्ती । सूतऽवशा । वशा ।
ताः । प्र । यच्छेत् । ब्रह्मऽभ्यः । सः । अनाव्रस्कः । प्रजाऽपतौ ॥ ४७ ॥

एतद् वो ब्राह्मणा हविरिति मन्वीत याचितः ।
वशां चेदेनं याचेयुर्या भीमाददुषो गृहे ॥ ४८ ॥

एतत् । वः । ब्राह्मणाः । हविः । इति । मन्वीत । याचितः ।
वशाम् । च । इत् । एनम् । याचेयुः । या । भीमा । अददुषः । गृहे ॥ ४८ ॥

देवा वशां पर्यवदन् न नोदादिति हीडिताः ।
एताभिर्ऋग्भिर्भेदं तस्माद् वै स पराभवत् ॥ ४९ ॥

देवाः । वशाम् । परि । अवदन् । न । नः । अदात् । इति । हीडिताः ।
एताभिः । ऋक्ऽभिः । भेदम् । तस्मात् । वै । सः । परा । अभवत् ॥ ४९ ॥

उतैनां भेदो नाददाद् वशामिन्द्रेण याचितः ।

---

१ P अब्राह्मणः ।. २ A B C D K R S V Dc Cs P J नुष्ठु. Cp अनुष्ठु ।. We with E K P. ३ B ता प्र. ४ A B C D E K R सोना॰. We with K S V Dc Cs. ५ C K ब्राह्मणा. P Cp ब्राह्मणाः ।. We with A B D E K R S V Dc Cs P J.

तस्मात् तं देवा आगसोवृश्चन्नहमुत्तरे ॥ ५० ॥

उत । एनाम् । भेदः । न । अददात् । वशाम् । इन्द्रेण । याचितः ।

तस्मात् । तम् । देवाः । आगसः । अवृश्चन् । अहम्ऽउत्तरे ॥ ५० ॥

ये वशाया अदानाय वदन्ति परिरापिणः ।

इन्द्रस्य मन्यवे जाल्मा आ वृश्चन्ते अचित्त्या ॥ ५१ ॥

ये । वशायाः । अदानाय । वदन्ति । परिऽरापिणः ।

इन्द्रस्य । मन्यवे । जाल्माः । आ । वृश्चन्ते । अचित्त्या ॥ ५१ ॥

ये गोपतिं पराणीयाथाहुर्मा ददा इति ।

रुद्रस्यास्तां ते हेतिं परि यन्त्यचित्त्या ॥ ५२ ॥

ये । गोऽपतिम् । पराऽनीय । अथ । आहुः । मा । ददाः । इति ।

रुद्रस्य । अस्ताम् । ते । हेतिम् । परि । यन्ति । अचित्त्या ॥ ५२ ॥

यदि हुतां यद्यहुताममा च पचते वशाम् ।

देवान्त्सब्राह्मणानृत्वा जिह्मो लोकान्निर्ऋच्छति ॥ ५३ ॥ (२३)

यदि । हुताम् । यदि । अहुताम् । अमा । च । पचते । वशाम् ।

देवान् । सऽब्राह्मणान् । ऋत्वा । जिह्मः । लोकात् । निः । ऋच्छति ॥ ५३ ॥ (२३)

चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

इति चतुर्थोनुवाकः ॥

ब्रह्मगवीविषयमेतत् सूक्तम् । ब्राह्मणस्य गौर्ब्रह्मगवी । तां क्षत्रियो नादद्यात् । आदद्याच्चेद् वाग् वीर्यं लक्ष्मीस्तं हास्यति । ओजआदि नशिष्यति । तां क्षत्रियो न हन्यात् न पचेत् न भक्षेत् । सा हि हता सती नानाविधा आपदो नानाविधान् मृत्यून् नानाविधानि च दुःखानि ऐहिकान्यामुष्मिकाणि आवहतीत्याह ॥

संप्रदायानुसारेणास्य सूक्तस्य विनियोगस्तु "नैतां ते देवाः" इत्यत्र [५.१८] द्रष्टव्यः ॥

श्रमेण तपसा सृष्टा ब्रह्मणा वित्तर्ते श्रिता ॥ १ ॥

---

१ A B B̊ C D E K K̊ S̊ C s आगसो. P J आगसः ।. Cr आगसः । changed to आगसः ।. Dc आगसो° changed to आगसो°. K R अगसो. We with V Dc P̊. V, however, wrongly reads his pada as आगसः ।. २ P P̊ J एताम् ।. ३ All our authorities have तें (the pada being ते ।). Rw's correction is of course necessary. ४ P अस्ताम् ।. P̊ अस्ताम् ।. We with J Cr. ५ A C D E K K̊ V Dc Cs P̊ J Cr °निर्ऋछति. We with B̊ R P. ६ B̊ हृष्टा. ७ So we with all our authorities. See Rw.

श्रमेण । तपसा । सृष्टा । ब्रह्मणा । वित्ता । ऋते । श्रिता ॥ १ ॥

सत्येनावृता श्रिया प्रावृता यशसा परीवृता ॥ २ ॥

सत्येन । आऽवृता । श्रिया । प्राऽवृता । यशसा । परिऽवृता ॥ २ ॥

स्वधया परिहिता श्रद्धया पर्यूढा दीक्षया गुप्ता यज्ञे प्रतिष्ठिता लोको निधनम् ॥ ३ ॥

स्वधया । परिऽहिता । श्रद्धया । परिऽऊढा । दीक्षया । गुप्ता । यज्ञे । प्रतिऽस्थिता । लोकः । निऽधनम् ॥ ३ ॥

ब्रह्म पदवायं ब्राह्मणोधिपतिः ॥ ४ ॥

ब्रह्म । पदऽवायम् । ब्राह्मणः । अधिऽपतिः ॥ ४ ॥

तामाददानस्य ब्रह्मगवीं जिनतो ब्राह्मणं क्षत्रियस्य ॥ ५ ॥

ताम् । आऽददानस्य । ब्रह्मऽगवीम् । जिनतः । ब्राह्मणम् । क्षत्रियस्य ॥ ५ ॥

अप क्रामति सूनृता वीर्य॑१ पुण्या लक्ष्मीः ॥ ६ ॥ (२४)

अप । क्रामति । सूनृता । वीर्यम् । पुण्या । लक्ष्मीः ॥ ६ ॥ (२४)

इति पञ्चमेनुवाके प्रथमं पर्यायसूक्तम् ॥

ओजश्च तेजश्च सहश्च बलं च वाक् चेन्द्रियं च श्रीश्च धर्मश्च ॥ १ ॥

ओजः । च । तेजः । च । सहः । च । बलम् । च । वाक् । च । इन्द्रियम् । च । श्रीः । च । धर्मः । च ॥ १ ॥

ब्रह्म च क्षत्रं च राष्ट्रं च विशश्च त्विषिश्च यशश्च वर्चश्च द्रविणं च ॥ २ ॥

ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । राष्ट्रम् । च । विशः । च । त्विषिः । च । यशः । च । वर्चः । च । द्रविणम् । च ॥ २ ॥

आयुश्च रूपं च नाम च कीर्तिश्च प्राणश्चापानश्च चक्षुश्च श्रोत्रं च ॥ ३ ॥

आयुः । च । रूपम् । च । नाम । च । कीर्तिः । च । प्राणः । च । अपानः । च । चक्षुः । च । श्रोत्रम् । च ॥ ३ ॥

पयश्च रसश्चान्नं चान्नाद्यं चर्तं च सत्यं चेष्टं च पूर्तं च प्रजा च पशवश्च ॥ ४ ॥

---

१ P P̊ J °स्थिताः ।. We with V Cp. २ P ब्रह्मणम् ।. ३ A B B̊ D E R S̊ Dc Cs ३. We with C K K̊ V. ४ So we with all our authorities. See Rw.

पयः । च । रसः । च । अन्नम् । च । अन्नऽअद्यम् । च । ऋतम् । च । सत्यम् । च । इष्टम् । च । पूर्तम् । च । प्रऽजा । च । पशवः । च ॥ ४ ॥

तानि सर्वाण्यप क्रामन्ति ब्रह्मगवीमाददानस्य जिनतो ब्राह्मणं क्षत्रियस्य ॥ ५ ॥ (२५)

तानि । सर्वाणि । अप । क्रामन्ति । ब्रह्मऽगवीम् । आऽददानस्य । जिनतः । ब्राह्मणम् । क्षत्रियस्य ॥ ५ ॥ (२५)

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं पर्यायसूक्तम् ॥

सैषा भीमा ब्रह्मगव्य१घविषा साक्षात् कृत्या कूल्बजमावृता ॥ १ ॥

सा । एषा । भीमा । ब्रह्मऽगवी । अघऽविषा । सऽअक्षात् । कृत्या । कूल्बजम् । आऽवृता ॥ १ ॥

सर्वाण्यस्यां घोराणि सर्वे च मृत्यवः ॥ २ ॥

सर्वाणि । अस्याम् । घोराणि । सर्वे । च । मृत्यवः ॥ २ ॥

सर्वाण्यस्यां क्रूराणि सर्वे पुरुषवधाः ॥ ३ ॥

सर्वाणि । अस्याम् । क्रूराणि । सर्वे । पुरुषऽवधाः ॥ ३ ॥

सा ब्रह्मज्यं देवपीयुं ब्रह्मगव्यादीयमाना मृत्योः पड्वीश आ द्यति ॥ ४ ॥

सा । ब्रह्मऽज्यम् । देवऽपीयुम् । ब्रह्मऽगवी । आऽदीयमाना । मृत्योः । पड्वीशे । आ । द्यति ॥ ४ ॥

मेनिः शतवधा हि सा ब्रह्मज्यस्य क्षितिर्हि सा ॥ ५ ॥

मेनिः । शतऽवधा । हि । सा । ब्रह्मऽज्यस्य । क्षितिः । हि । सा ॥ ५ ॥

तस्माद् वै ब्राह्मणानां गौर्दुराधर्षा विजानता ॥ ६ ॥

तस्मात् । वै । ब्राह्मणानाम् । गौः । दुःऽआधर्षा । विऽजानता ॥ ६ ॥

वज्रो धावन्ती वैश्वानर उद्वीता ॥ ७ ॥

वज्रः । धावन्ती । वैश्वानरः । उत्ऽवीता ॥ ७ ॥

हेतिः शफानुत्खिदन्ती महादेवो३पेक्षमाणा ॥ ८ ॥

१ A B कामति. २ P ब्रह्मणम् ।. ३ A B B C D E K K S V D C ३ (A E °व्या३°). ४ P आवृता ।. ५ D S C पीयूं. P पीयूम् ।. ६ B °वीश. C K K °वीश. V D °विंश. We with A B D E R S C P P J C. ७ E उद्वीता. ८ A B °खिदंति. ९ D देवो°.

ह्रेतिः । शफान् । उत्ऽखिदन्ती । महाऽदेवः । अपऽईक्षमाणा ॥ ८ ॥

क्षुरपविरीक्षमाणा वाश्यमानाभि स्फूर्जति ॥ ९ ॥

क्षुरऽपविः । ईक्षमाणा । वाश्यमाना । अभि । स्फूर्जति ॥ ९ ॥

मृत्युर्हिङ्कृण्वत्युग्रो देवः पुच्छं पर्यस्यन्ती ॥ १० ॥

मृत्युः । हिङ्ऽकृण्वती । उग्रः । देवः । पुच्छम् । परिऽअस्यन्ती ॥ १० ॥

सर्वज्यानिः कर्णौ वरीवर्जयन्ती राजयक्ष्मो मेहन्ती ॥ ११ ॥

सर्वऽज्यानिः । कर्णौ । वरीवर्जयन्ती । राजऽयक्ष्मः । मेहन्ती ॥ ११ ॥

मेनिर्दुह्यमाना शीर्षक्तिर्दुग्धा ॥ १२ ॥

मेनिः । दुह्यमाना । शीर्षक्तिः । दुग्धा ॥ १२ ॥

सेदिरुपतिष्ठन्ती मिथोयोधः परामृष्टा ॥ १३ ॥

सेदिः । उपऽतिष्ठन्ती । मिथःऽयोधः । पराऽमृष्टा ॥ १३ ॥

शरव्या३ मुखेपिनह्यमान ऋतिर्हन्यमाना ॥ १४ ॥

शरव्या॒ । मुखे । अपिऽनह्यमाने । ऋतिः । हन्यमाना ॥ १४ ॥

अघविषा निपतन्ती तमो निपतिता ॥ १५ ॥

अघऽविषा । निऽपतन्ती । तमः । निऽपतिता ॥ १५ ॥

अनुगच्छन्ती प्राणानुप दासयति ब्रह्मगवी ब्रह्मज्यस्य ॥ १६ ॥ (२६)

अनुऽगच्छन्ती । प्राणान् । उप । दासयति । ब्रह्मऽगवी । ब्रह्मऽज्यस्य ॥ १६ ॥ (२६)

इति पञ्चमेनुवाके तृतीयं पर्यायसूक्तम् ॥

वैरं विकृत्यमाना पौत्राद्यं विभाज्यमाना ॥ १ ॥

वैरम् । विऽकृत्यमाना । पौत्रऽआद्यम् । विऽभाज्यमाना ॥ १ ॥

---

१ C स्पूर्जति. P² स्फु°. २ ABʰCEKKᵐVDc °त्यु३°. DRC: °कृण्वत्युग्रो. Sᵐ °कृण्व-त्युग्रो changed to °कृण्वन्त्यु३ग्रो. ३ PP² हिङ्कृ°. ४ K °योनः (!) ५ ABʰER °ने ऋतिं°. C °नर्ऋतिं°. D °नेरतिं°. KKᵐSᵐVCs °नेरितिं°. Dc °न ऋतिं° changed to °नेरितिं°. PP² JCr °नह्यमाने ।. The context and the saṁhitā text favor °नह्यमाना in the pada text. ६ K °हव्यमाना.

देवहेतिर्ह्रियमाणा व्यृद्धिर्हृता ॥ २ ॥

देवऽहेतिः । ह्रियमाणा । विऽऋद्धिः । हृता ॥ २ ॥

पाप्माधिधीयमाना पारुष्यमवधीयमाना ॥ ३ ॥

पाप्मा । अधिऽधीयमाना । पारुष्यम् । अवऽधीयमाना ॥ ३ ॥

विषं प्रयस्यन्ती तक्मा प्रयस्ता ॥ ४ ॥

विषम् । प्रऽयस्यन्ती । तक्मा । प्रऽयस्ता ॥ ४ ॥

अघं पच्यमाना दुष्वप्न्यं पक्का ॥ ५ ॥

अघम् । पच्यमाना । दुःऽस्वप्न्यम् । पक्का ॥ ५ ॥

मूलबर्हणी पर्याक्रियमाणा क्षितिः पर्याकृता ॥ ६ ॥

मूलऽबर्हणी । परिऽआक्रियमाणा । क्षितिः । परिऽआकृता ॥ ६ ॥

असंज्ञा गन्धेन शुगुद्ध्रियमाणाशीविष उद्धृता ॥ ७ ॥

असम्ऽज्ञा । गन्धेन । शुक् । उद्ध्रियमाणा । आशीविषः । उद्धृता ॥ ७ ॥

अभूतिरुपह्रियमाणा पराभूतिरुपहृता ॥ ८ ॥

अभूतिः । उपऽह्रियमाणा । पराऽभूतिः । उपऽहृता ॥ ८ ॥

शर्वः क्रुद्धः पिश्यमाना शिमिदा पिशिता ॥ ९ ॥

शर्वः । क्रुद्धः । पिश्यमाना । शिमिदा । पिशिता ॥ ९ ॥

अवर्तिरश्यमाना निर्ऋतिरशिता ॥ १० ॥

अवर्तिः । अश्यमाना । निःऽऋतिः । अशिता ॥ १० ॥

अशिता लोकाच्छिनत्ति ब्रह्मगवी ब्रह्मज्यमस्माच्चामुष्माच्च ॥ ११ ॥ (२७)

अशिता । लोकात् । छिनत्ति । ब्रह्मऽगवी । ब्रह्मऽज्यम् । अस्मात् । च । अमुष्मात् ।
च ॥ ११ ॥ (२७)

इति पञ्चमेनुवाके चतुर्थं पर्यायसूक्तम् ॥

---

१ A C D E R S̈ Cs हेतिर्हृयमाणा. We with K K̈ V Dc P P̈ J Cp. २ E R व्यृद्धिर्हृता. B̈ वृद्धिर्हृता. We with A C D K K̈ S̈ V Dc Cs. ३ P देवाऽहेतिः।. ४ P ऋता।. ५ B̈ E प्रयछन्ती. ६ A शकुध्रि॰. B शनुकुध्रि॰. D K K̈ S̈ V Dc Cs शगुध्रि॰. We with B̈ C E R. ७ B उद्धता. ८ P P̈ J Cp उध्रिय॰।. ९ P ॰नाः।. १० B̈ C K K̈ S̈ V लोकांछि॰. We with A B D E R P P̈ J Cp.

तस्या आहननं कृत्या मेनिराशसनं वलग ऊबध्यम् ॥ १ ॥

तस्याः । आऽहननम् । कृत्या । मेनिः । आऽशसनम् । वलगः । ऊबध्यम् ॥ १ ॥

अस्वगता परिह्णुता ॥ २ ॥

अस्वऽगता । परिऽह्णुता ॥ २ ॥

अग्निः क्रव्याद् भूत्वा ब्रह्मगवी ब्रह्मज्यं प्रविश्याति ॥ ३ ॥

अग्निः । क्रव्यऽअत् । भूत्वा । ब्रह्मऽगवी । ब्रह्मऽज्यम् । प्रऽविश्य । अत्ति ॥ ३ ॥

सर्वास्याङ्गा पर्वा मूलानि वृश्चति ॥ ४ ॥

सर्वा । अस्य । अङ्गा । पर्वा । मूलानि । वृश्चति ॥ ४ ॥

छिनत्त्यस्य पितृबन्धु परा भावयति मातृबन्धु ॥ ५ ॥

छिनत्ति । अस्य । पितृऽबन्धु । परा । भावयति । मातृऽबन्धु ॥ ५ ॥

विवाहां ज्ञातीन्त्सर्वानपि क्षापयति ब्रह्मगवी ब्रह्मज्यस्य क्षत्रियेणापुनर्दी-
यमाना ॥ ६ ॥

विऽवाहान् । ज्ञातीन् । सर्वान् । अपि । क्षापयति । ब्रह्मऽगवी । ब्रह्मऽज्यस्य । क्षत्रियेण ।
अपुनःऽदीयमाना ॥ ६ ॥

अवास्तुमेनमस्वगमप्रजसं करोत्यपरापरणो भवति क्षीयते ॥ ७ ॥

अवास्तुम् । एनम् । अस्वगम् । अप्रजसम् । करोति । अपराऽपरणः । भवति । क्षीयते ॥ ७ ॥

य एवं विदुषो ब्राह्मणस्य क्षत्रियो गामादत्ते ॥ ८ ॥ (२८)

यः । एवम् । विदुषः । ब्राह्मणस्य । क्षत्रियः । गाम् । आऽदत्ते ॥ ८ ॥ (२८)

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चमं पर्यायसूक्तम् ॥

क्षिप्रं वै तस्याहनने गृध्राः कुर्वत ऐलबम् ॥ १ ॥

क्षिप्रम् । वै । तस्य । आऽहनने । गृध्राः । कुर्वते । ऐलबम् ॥ १ ॥

क्षिप्रं वै तस्यादहनं परि नृत्यन्ति केशिनीः
आघ्नानाः पाणिनोरसि कुर्वाणाः पापमैलबम् ॥ २ ॥

---

१ B[h] S[m] परिहुता (may be °न्हु°). We with A C D E K K[m] V P P[2] J Cp. २ A B B[h] D K K[m] V Dc °पुनर्दीयमाना. P[2] अपुनःऽदीयमाना ।. V Cp अपुनः । दीयमाना ।. Cs °पुनर्दीयमाना. We with C E R S[m] P J. ३ B भवति. ४ P एलबम् ।. We with P[2] J Cp.

तस्य । आऽदहनम् । परि । नृत्यन्ति । केशिनीः ।
आऽघ्नानाः । पाणिना । उरसि । कुर्वाणाः । पापम् । ऐलवम् ॥ २ ॥

क्षिप्रं वै तस्य वास्तुषु वृकाः कुर्वत ऐलबम् ॥ ३ ॥

तस्य । वास्तुषु । वृकाः । कुर्वते । ऐलबम् ॥ ३ ॥

क्षिप्रं वै तस्य पृच्छन्ति यत् तदासी३दिदं नु ता३दिति ॥ ४ ॥

क्षिप्रम् । वै । तस्य । पृच्छन्ति । यत् । तत् । आसी३त् । इदम् । नु । ता३त् । इति ॥ ४ ॥

छिन्ध्या च्छिन्धि प्र च्छिन्ध्यपि क्षापय क्षापय ॥ ५ ॥

छिन्धि । आ । छिन्धि । प्र । छिन्धि । अपि । क्षापय । क्षापय ॥ ५ ॥

आददानमाङ्गिरसि ब्रह्मज्यमुप दासय ॥ ६ ॥

आऽददानम् । आङ्गिरसि । ब्रह्मऽज्यम् । उप । दासय ॥ ६ ॥

वैश्वदेवी ह्यु१च्यसे कृत्या कूल्बजमावृता ॥ ७ ॥

वैश्वऽदेवी । हि । उच्यसे । कृत्या । कूल्बजम् । आऽवृता ॥ ७ ॥

ओषन्ती समोषन्ती ब्रह्मणो वज्रः ॥ ८ ॥

ओषन्ती । सम्ऽओषन्ती । ब्रह्मणः । वज्रः ॥ ८ ॥

क्षुरपविर्मृत्युर्भूत्वा वि धाव त्वम् ॥ ९ ॥

क्षुरऽपविः । मृत्युः । भूत्वा । वि । धाव । त्वम् ॥ ९ ॥

आ दत्से जिनतां वर्च इष्टं पूर्तं चाशिषः ॥ १० ॥

आ । दत्से । जिनताम् । वर्चः । इष्टम् । पूर्तम् । च । आऽशिषः ॥ १० ॥

आदाय जीतं जीताय लोके३मुष्मिन् प्र यच्छसि ॥ ११ ॥

आऽदाय । जीतम् । जीताय । लोके । अमुष्मिन् । प्र । यच्छसि ॥ ११ ॥

---

१ B तस्या. २ K K^m V तदासीदिदं नु ता३दिति. D C^s तदासी१दिदं नु ता१दिति. C तदासीदिदं नु ता३दिति. S^m तदासी३दिदं नु ता१दिति. P आसीत् ३ । तात् ३ ।. P̈ आसी३त् । ता३त् ।. Cp आसीत् । इदं । नु । तात् । changed to आसीत् । इदं । नु । तात् ३ ।. J आसी३त् । ता३त् ।. A B^h E R Dc. तदासी३दिदं नु ता३दिति. ३ B K^m °रसिब्र°. ४ P आंगिरसि ।. ५ D Cs °ह्यु° (no kampa). E R °ह्यु३°. K °ह्यू१°. V °ह्यु१°. Dc °ह्यु१°. A B^h C °ह्यु३°. ६ P^3 कूल्वंजम् ।. ७ B लोके१°.

अघ्न्ये पदवीर्भव ब्राह्मणस्याभिशस्त्या ॥ १२ ॥

अघ्न्ये । पदऽवीः । भव । ब्राह्मणस्य । अभिऽशस्त्या ॥ १२ ॥

मेनिः शरव्या भवाघादघविषा भव ॥ १३ ॥

मेनिः । शरव्या । भव । अघात् । अघऽविषा । भव ॥ १३ ॥

अघ्न्ये प्र शिरो जहि ब्रह्मज्यस्य कृतागसो देवपीयोरराधसः ॥ १४ ॥

अघ्न्ये । प्र । शिरः । जहि । ब्रह्मऽज्यस्य । कृतऽआगसः । देवऽपीयोः । अराधसः ॥ १४ ॥

त्वया प्रमूर्णं मृदितमग्निर्दहतु दुश्चितम् ॥ १५ ॥ (२९)

त्वया । प्रऽमूर्णम् । मृदितम् । अग्निः । दहतु । दुःऽचितम् ॥ १५ ॥ (२९)

इति पञ्चमेनुवाके षष्ठं पर्यायसूक्तम् ॥

वृश्च प्र वृश्च सं वृश्च दह प्र दह सं दह ॥ १ ॥

वृश्च । प्र । वृश्च । सम् । वृश्च । दह । प्र । दह । सम् । दह ॥ १ ॥

ब्रह्मज्यं देव्यघ्न्य आ मूलादनुसंदह ॥ २ ॥

ब्रह्मऽज्यम् । देवि । अघ्न्ये । आ । मूलात् । अनुऽसंदह ॥ २ ॥

यथायाद् यमसादनात् पापलोकान् परावतः ॥ ३ ॥

यथा । अयात् । यमऽसदनात् । पापऽलोकान् । पराऽवतः ॥ ३ ॥

एवा त्वं देव्यघ्न्ये ब्रह्मज्यस्य कृतागसो देवपीयोरराधसः ॥ ४ ॥

एव । त्वम् । देवि । अघ्न्ये । ब्रह्मऽज्यस्य । कृतऽआगसः । देवऽपीयोः । अराधसः ॥ ४ ॥

वज्रेण शतपर्वणा तीक्ष्णेन क्षुरभृष्टिना ॥ ५ ॥

वज्रेण । शतऽपर्वणा । तीक्ष्णेन । क्षुरऽभृष्टिना ॥ ५ ॥

प्र स्कन्धान् प्र शिरो जहि ॥ ६ ॥

प्र । स्कन्धान् । प्र । शिरः । जहि ॥ ६ ॥

लोमान्यस्य सं छिन्धि त्वचमस्य वि वेष्टय ॥ ७ ॥

लोमानि । अस्य । सम् । छिन्धि । त्वचम् । अस्य । वि । वेष्टय ॥ ७ ॥

---

१ R S अघ्न्ये. २ R अघ्न्ये. ३ So our authorities of saṁhitā and pada respectively. We should expect यथा याद् यम° and यथा । यात् । यम° ।.

मांसान्यस्य शातय स्नावान्यस्य सं वृह ॥ ८ ॥

मांसानि । अस्य । शातय । स्नावानि । अस्य । सम् । वृह ॥ ८ ॥

अस्थीन्यस्य पीडय मज्जानमस्य निर्जहि ॥ ९ ॥

अस्थीनि । अस्य । पीडय । मज्जानम् । अस्य । निः । जहि ॥ ९ ॥

सर्वास्याङ्गा पर्वाणि वि श्रथय ॥ १० ॥

सर्वा । अस्य । अङ्गा । पर्वाणि । वि । श्रथय ॥ १० ॥

अग्निरेनं क्रव्यात् पृथिव्या नुदतामुदोषतु वायुरन्तरिक्षान्महतो वरिम्णः ॥ ११ ॥

अग्निः । एनम् । क्रव्यऽअत् । पृथिव्याः । नुदताम् । उत् । ओषतु । वायुः । अन्तरिक्षात् । महतः । वरिम्णः ॥ ११ ॥

सूर्य एनं दिवः प्र णुदतां न्योषतु ॥ १२ ॥ (३०)

सूर्यः । एनम् । दिवः । प्र । नुदताम् । नि । ओषतु ॥ १२ ॥ (३०)

पञ्चमेऽनुवाके सप्तमं पर्यायसूक्तम् ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ॥

इति द्वादशं काण्डं समाप्तम् ॥

१ D E K S वृह. Cp बृह । We with A B C K R V D C P P J. २ J V Cp विश्र° । P वि । श्रथय । P विश्रथय ।

"उदेहि वाजिन्" इति सूक्तं रोहितदेवताकम् । रोहितः सविता देवः । उद्यन् यः सर्वेषां रोहकः इति ज्ञेयम् । रोहितसाहचर्येण मरुतः इन्द्रः अज एकपादः अग्निः सविता मित्रावरुणौ अग्न्यादि अग्निः सूर्यः इत्यादयो देवा अप्यनुक्ता वर्णिताश्च । रोहितस्य तथा तत्संबन्धिदेवानामत्र वर्णने प्रयोजनं राज्ञा राष्ट्रस्य भरणम् इति सूक्तं इतस्ततो द्रष्टव्यम् ॥

कश्चिन्मन्त्रेषु रोहितपदस्य निर्वचनं रुहो रोह प्ररुहो प्ररोह द्यावापृथिवीभ्यां प्ररोहति रोहितः इति कृतम् ॥

याज्ञिकास्तु वक्ष्यमाणप्रकारेण विनियुञ्जन्ति । तद्यथा ।

अर्थकामः "उदेहि वाजिन्" इत्यादिभिर्विंशत्यृग्भिरुद्यन्तम् आदित्यम् उपतिष्ठते ॥

तथा अर्थोत्थापनकामः उक्ताभिर्विंशत्यृग्भिः स्नानं कृत्वा उपतिष्ठते ॥

तथा अर्थसिद्धिकामः अहतवस्त्रपरिधानं कृत्वा उक्ताभिर्ऋग्भिरुपतिष्ठते ॥

तथा अर्थो मम सिध्यताम् एवंकामस्ताभिर्ऋग्भिर्वस्त्रम् अभिमन्त्र्य परिधापयति ॥

तथा विद्रावणादिविषये शमनकामः उक्ताभिर्ऋग्भिर्वस्त्रम् अभिमन्त्र्य ददाति ॥

सूत्रितं हि । "°उत्तमेन [६. ६२] वाचस्पतिलिङ्गाभिरुद्यन्तम् उपतिष्ठते । स्नातोऽहतवासा निरवाहतम् आच्छादयति ददाति" इति । कौ° ५. ५ ॥ उदेहि वाजिन्निति विंशत्यृचो वाचस्पतिलिङ्गा इति केशवः ॥

"यो रोहितः" इति द्वयोर्ऋचोः [२५, २६] सलिलगणे पाठः । अतः "सलिलैः क्षीरौदनम् अश्नाति मन्थान्तानि" [कौ° २. १] "सलिलैः सर्वकामः" [कौ° ३. ७] इत्यादौ चास्य विनियोगः ॥ सलिलगणश्च "आपो हि ष्ठा" इति १. ५ सूक्ते द्रष्टव्यः ॥

"समिद्धो अग्निः समिधानो घृतवृद्धः" इति [२८–३२] पञ्चर्चस्य विनियोगो "य इमे द्यावापृथिवी" [१३. ३] इत्यत्र द्रष्टव्यः ॥

उदेहि वाजिन् यो अप्स्वं१न्तरिदं राष्ट्रं प्र विश सूनृतावत् ।
यो रोहितो विश्वमिदं जजान स त्वा राष्ट्राय सुभृतं बिभर्तु ॥ १ ॥

उत्ऽएहि । वाजिन् । यः । अप्ऽसु । अन्तः । इदम् । राष्ट्रम् । प्र । विश । सूनृताऽवत् ।
यः । रोहितः । विश्वम् । इदम् । जजान । सः । त्वा । राष्ट्राय । सुऽभृतम् । बिभर्तु ॥ १ ॥

उद्वाज आ गन् यो अप्स्वं१न्तर्विश आ रोह त्वद्योनयो याः ।
सोमं दधानोऽप ओषधीर्गाश्चतुष्पदो द्विपद आ वेशयेह ॥ २ ॥

उत् । वाजः । आ । गन् । यः । अप्ऽसु । अन्तः । विशः । आ । रोह । त्वत्ऽयोनयः । याः ।
सोमम् । दधानः । अपः । ओषधीः । गाः । चतुःऽपदः । द्विऽपदः । आ । वेशय । इह ॥ २ ॥

यूयमुग्रा मरुतः पृश्निमातर इन्द्रेण युजा प्र मृणीत शत्रून् ।

---

१ B B̈ C D E R Š C. ३ We with K K̈ V Dc.

३३

आ वो रोहितः शृणवत् सुदानवस्त्रिषप्तासो मरुतः स्वादुसंमुदः ॥ ३ ॥

यूयम् । उग्राः । मरुतः । पृश्निऽमातरः । इन्द्रेण । युजा । प्र । मृणीत । शत्रून् ।

आ । वः । रोहितः । शृणवत् । सुऽदानवः । त्रिऽसप्तासः । मरुतः । स्वादुऽसंमुदः ॥ ३ ॥

रुहो रुरोह रोहित आ रुरोह गर्भो जनीनां जनुषामुपस्थम् ।

ताभिः संरब्धमन्वविन्दन् षडुर्वीर्गातुं प्रपश्यन्निह राष्ट्रमाहाः ॥ ४ ॥

रुहः । रुरोह । रोहितः । आ । रुरोह । गर्भः । जनीनाम् । जनुषाम् । उपऽस्थम् ।

ताभिः । समऽरब्धम् । अनु । अविन्दन् । षट् । उर्वीः । गातुम् । प्रऽपश्यन् । इह । राष्ट्रम् । आ । अहाः ॥ ४ ॥

आ ते राष्ट्रमिह रोहितोहार्षीद् व्यास्थन्मृधो अभयं ते अभूत् ।

तस्मै ते द्यावापृथिवी रेवतीभिः कामं दुहाथामिह शक्वरीभिः ॥ ५ ॥

आ । ते । राष्ट्रम् । इह । रोहितः । अहार्षीत् । वि । आस्थत् । मृधः । अभयम् । ते । अभूत् ।

तस्मै । ते । द्यावापृथिवी इति । रेवतीभिः । कामम् । दुहाथाम् । इह । शक्वरीभिः ॥ ५ ॥

रोहितो द्यावापृथिवी जजान तत्र तन्तुं परमेष्ठी ततान ।

तत्र शिश्रियेज एकपादोदृंहद् द्यावापृथिवी बलेन ॥ ६ ॥

रोहितः । द्यावापृथिवी इति । जजान । तत्र । तन्तुम् । परमेऽस्थी । ततान ।

तत्र । शिश्रिये । अजः । एकऽपादः । अदृंहत् । द्यावापृथिवी इति । बलेन ॥ ६ ॥

रोहितो द्यावापृथिवी अदृंहत् तेन स्वः स्तभितं तेन नाकः ।

तेनान्तरिक्षं विमिता रजांसि तेन देवा अमृतमन्वविन्दन् ॥ ७ ॥

रोहितः । द्यावापृथिवी इति । अदृंहत् । तेन । स्वरिति स्वः । स्तभितम् । तेन । नाकः ।

तेन । अन्तरिक्षम् । विऽमिता । रजांसि । तेन । देवाः । अमृतम् । अनु । अविन्दन् ॥ ७ ॥

वि रोहितो अमृशद् विश्वरूपं समाकुर्वाणः प्ररुहो रुहश्च ।

दिवं रूढ्वा महता महिम्ना सं ते राष्ट्रमनक्तु पयसा घृतेन ॥ ८ ॥

---

१ K K̈ V Dc संरभ्व°. २ A D S̈ Cs °तो अहार्षी°. We with B̈ C E K K̈ R V Dc. ३ B̈ C E R S̈ °द्यास्थ° for °द् व्यास्थ°. We with A D K K̈ V. ४ A B̈ C D E K K̈ R S̈ V Dc Cs दुहाथा°. P P̈ J Cp दुहाथाम् ।. The emendation to °ता° adopted by Rw. is not inevitable, though desirable. ५ P रेवतीभिः ।. ६ B B̈ D E R S̈ स्व. ७ R रूढ्वा.

वि । रोहि॑तः । अमृ॒शत् । वि॒श्वऽरू॑पम् । स॒म्ऽआ॒कु॒र्वा॒णः । प्र॒ऽरुहः॑ । रुहः॑ । च॒ ।
दिव॑म् । रु॒द्ध्वा । म॒हता । म॒हि॒म्ना । सम् । ते॒ । रा॒ष्ट्रम् । अ॒न॒क्तु॒ । पय॑सा । घृ॒तेन॑ ॥ ८ ॥

यास्ते॒ रुहः॑ प्र॒रुहो॒ यास्त॑ आ॒रुहो॒ याभि॑रापृ॒णासि॒ दिव॑म॒न्तरि॑क्षम् ।
तासां॒ ब्रह्म॑णा॒ पय॑सा वावृधा॒नो वि॒शि रा॒ष्ट्रे जा॑गृहि॒ रोहि॑तस्य ॥ ९ ॥

याः । ते॒ । रुहः॑ । प्र॒ऽरुहः॑ । याः । ते॒ । आ॒ऽरुहः॑ । याभिः॑ । आ॒ऽपृ॒णासि॑ । दिव॑म् । अ॒-
न्तरि॑क्षम् ।
तासा॑म् । ब्रह्म॑णा । पय॑सा । व॒वृ॒धा॒नः । वि॒शि । रा॒ष्ट्रे । जा॒गृ॒हि॒ । रोहि॑तस्य ॥ ९ ॥

यास्ते॒ विश॒स्तप॑सः संबभू॒वुर्व॒त्सं गा॑य॒त्रीमनु॒ ता इ॒हागुः॑ ।
तास्त्वा॒ वि॑शन्तु॒ मन॑सा शि॒वेन॒ संमा॑ता व॒त्सो अ॒भ्ये॑तु॒ रोहि॑तः ॥१०॥(१)

याः । ते॒ । विशः॑ । तप॑सः । स॒म्ऽब॒भू॒वुः । व॒त्सम् । गा॒य॒त्रीम् । अनु॑ । ताः । इ॒ह । आ । अ॒गुः॒ ।
ताः । त्वा॒ । आ । वि॒श॒न्तु॒ । मन॑सा । शि॒वेन॑ । स॒म्ऽमा॑ता । व॒त्सः । अ॒भि । ए॒तु॒ । रो-
हि॑तः ॥ १० ॥ (१)

ऊ॒र्ध्वो रोहि॑तो॒ अधि॒ नाके॒ अस्था॒द् विश्वा॑ रू॒पाणि॒ ज॒नय॑न् यु॒वा क॒विः ।
ति॒ग्मेना॒ग्निर्ज्योति॑षा॒ वि भा॑ति तृ॒तीये॑ च॒क्रे रज॑सि प्रि॒याणि॑ ॥ ११ ॥

ऊ॒र्ध्वः । रोहि॑तः । अधि॑ । नाके॑ । अ॒स्था॒त् । विश्वा॑ । रू॒पाणि॑ । ज॒नय॑न् । यु॒वा । क॒विः ।
ति॒ग्मेन॑ । अ॒ग्निः । ज्योति॑षा । वि । भा॒ति॒ । तृ॒तीये॑ । च॒क्रे । रज॑सि । प्रि॒याणि॑ ॥ ११ ॥

स॒हस्र॑शृङ्गो वृष॒भो जा॒तवे॑दा घृ॒ताहु॑तः॒ सोम॑पृष्ठः सु॒वीरः॑ ।
मा मा॑ हासीन्नाथि॒तो नेत् त्वा॑ जहा॑नि गोपो॒षं च॑ मे वीरपो॒षं च॑ धेहि॥१२॥

स॒हस्र॑ऽशृङ्गः । वृ॒ष॒भः । जा॒तऽवे॑दाः । घृ॒तऽआ॑हुतः । सोम॑ऽपृष्ठः । सु॒ऽवीरः॑[1] ।
मा । मा॒ । हा॒सी॒त् । ना॒थि॒तः । न । इत् । त्वा॒ । जहा॑नि । गो॒ऽपो॒षम् । च॒ । मे॒ । वी-
र॒ऽपो॒षम् । च॒ । धे॒हि॒ ॥ १२ ॥

रोहि॑तो य॒ज्ञस्य॑ जनि॒ता मुखं॑ च॒ रोहि॑ताय वा॒चा श्रोत्रे॑ण॒ मन॑सा जुहोमि ।
रोहि॑तं दे॒वा य॑न्ति सुमन॒स्यमा॑ना॒ स मा॑ रोहैः॑ सामि॒त्यै रो॑हयतु ॥ १३ ॥

रोहि॑तः । य॒ज्ञस्य॑ । ज॒नि॒ता । मुख॑म् । च॒ । रोहि॑ताय । वा॒चा । श्रोत्रे॑ण । मन॑सा । जु॒हो॒मि॒ ।
रोहि॑तम् । दे॒वाः । य॒न्ति॒ । सु॒ऽम॒न॒स्यमा॑नाः । सः । मा॒ । रोहैः॑ । साम्[2]ऽइ॒त्यै । रो॒ह॒य॒तु॒ ॥ १३ ॥

---

१ P सुऽवीराः ।. २ R सं.

रोहितो यज्ञं व्यदधाद् विश्वकर्मणे तस्मात् तेजांस्युप मेमान्यागुः ।
वोचेयं ते नाभिं भुवनस्याधि मज्मनि ॥ १४ ॥

रोहितः । यज्ञम् । वि । अदधात् । विश्वऽकर्मणे । तस्मात् । तेजांसि । उप । मा । इमानि ।
आ । अगुः ।
वोचेयम् । ते । नाभिम् । भुवनस्य । अधि । मज्मनि ॥ १४ ॥

आ त्वा रुरोह बृहत्युऽत पङ्क्तिरा ककुब् वर्चसा जातवेदः ।
आ त्वा रुरोहोष्णिहाक्षरो वषट्कार आ त्वा रुरोह रोहितो रेतसा सह ॥१५॥

आ । त्वा । रुरोह । बृहती । उत । पङ्क्तिः । आ । ककुप् । वर्चसा । जातऽवेदः ।
आ । त्वा । रुरोह । उष्णिहाऽअक्षरः । वषट्ऽकारः । आ । त्वा । रुरोह । रोहितः ।
रेतसा । सह ॥ १५ ॥

अयं वस्ते गर्भं पृथिव्या दिवं वस्तेयमन्तरिक्षम् ।
अयं ब्रध्नस्य विष्टपि स्वर्लोकान् व्यानशे ॥ १६ ॥

अयम् । वस्ते । गर्भम् । पृथिव्याः । दिवम् । वस्ते । अयम् । अन्तरिक्षम् ।
अयम् । ब्रध्नस्य । विष्टपि । स्वः । लोकान् । वि । आनशे ॥ १६ ॥

वाचस्पते पृथिवी नः स्योना स्योना योनिस्तल्पा नः सुशेवा ।
इहैव प्राणः सख्ये नो अस्तु तं त्वा परमेष्ठिन् पर्यग्निरायुषा वर्चसा दधातु ॥ १७ ॥

वाचः । पते । पृथिवी । नः । स्योना । स्योना । योनिः । तल्पा । नः । सुऽशेवा ।
इह । एव । प्राणः । सख्ये । नः । अस्तु । तम् । त्वा । परमेऽस्थिन् । परि । अग्निः ।
आयुषा । वर्चसा । दधातु ॥ १७ ॥

वाचस्पत ऋतवः पञ्च ये नौ वैश्वकर्मणाः परि ये संबभूवुः ।

---

१ B C D E R S̈ Cs P P̈ J Cr मय्मनि. Dc मय्मनि changed to मज्मनि. २ C D Dc Cs °हत्यूऽत. E °हत्युऽत्त. R °हत्युत्त. S̈ °हत्यूऽत. ३ B̈ दिवं च वस्ते°. ४ D E S̈ Cs नं स्योना. ५ B E K K̈ R सुशेवाः. We with A B̈ C D S̈ V Dc Cs P P̈ J Cr. ६ So P P̈ J Cr, and not तल्पाः ।. ७ A B̈ C D E K R S̈ V Dc Cs P P̈ J Cr ये नौ. B K̈ read योनौ for ये नौ. The passage is not free from suspicion of corruption.

इहैव प्राणः सख्ये नो अस्तु तं त्वा परमेष्ठिन् परि रोहित आयुषा व-
र्चसा दधातु ॥ १८ ॥

पते। ऋतवः। पञ्च। ये। नौ। वैश्वऽकर्माणः। परि। ये। सम्ऽबभूवुः।
परि। रोहितः। आयुषा। वर्चसा। दधातु ॥ १८ ॥

वाचस्पते सौमनसं मनश्च गोष्ठे नो गा जनय योनिषु प्रजाः।
इहैव प्राणः सख्ये नो अस्तु तं त्वा परमेष्ठिन् पर्यहमायुषा वर्चसा द-
धामि ॥ १९ ॥

वाचः। पते। सौमनसम्। मनः। च। गोऽस्थे। नः। गाः। जनय। योनिषु। प्रऽजाः।
इह। एव। प्राणः। सख्ये। नः। अस्तु। तम्। त्वा। परमेऽस्थिन्। परि। अहम्। आ-
युषा। वर्चसा। दधामि ॥ १९ ॥

परि त्वा धात् सविता देवो अग्निर्वर्चसा मित्रावरुणावभि त्वा।
सर्वा अरातीरवक्रामन्नेहीदं राष्ट्रमकरः सूनृतावत् ॥ २० ॥ (२)

परि। त्वा। धात्। सविता। देवः। अग्निः। वर्चसा। मित्रावरुणौ। अभि। त्वा।
सर्वाः। अरातीः। अवऽक्रामन्। आ। इहि। इदम्। राष्ट्रम्। अकरः। सूनृताऽवत् ॥ २० ॥ (२)

यं त्वा पृषती रथे प्रष्टिर्वहति रोहित।
शुभा यासि रिणन्नपः ॥ २१ ॥

यम्। त्वा। पृषती। रथे। प्रष्टिः। वहति। रोहित।
शुभा। यासि। रिणन्। अपः ॥ २१ ॥

अनुव्रता रोहिणी रोहितस्य सूरिः सुवर्णा बृहती सुवर्चाः।
तया वाजान् विश्वरूपां जयेम तया विश्वाः पृतना अभि ष्याम ॥ २२ ॥

अनुऽव्रता। रोहिणी। रोहितस्य। सूरिः। सुऽवर्णा। बृहती। सुऽवर्चाः।
तया। वाजान्। विश्वऽरूपान्। जयेम। तया। विश्वाः। पृतनाः। अभि। स्याम ॥ २२ ॥

१ A प्रष्टि°. B C K K V D. P P Cp पृष्टि°. S प्रष्टि changed to प्रष्टि°. We with D E R C. J. २ B R S C. रोहितः. P Cp रोहितः।. ३ B E K R P P J ऋणन्नपः. S यासि रि° changed to यास्त्रृ°. We with A B C D K V D. C. Cp. ४ C स्याम. ५ P P J °रूपाम्।. Cp °रूपां।.

इदं सदो रोहिणी रोहितस्यासौ पन्थाः पृषती येन याति ।
तां गन्धर्वाः कश्यपा उन्नयन्ति तां रक्षन्ति कवयोऽप्रमादम् ॥ २३ ॥

इदम् । सदः । रोहिणी । रोहितस्य । असौ । पन्थाः । पृषती । येन । याति ।
ताम् । गन्धर्वाः । कश्यपाः । उत् । नयन्ति । ताम् । रक्षन्ति । कवयः । अप्रऽमादम् ॥ २३ ॥

सूर्यस्याश्वा हरयः केतुमन्तः सदा वहन्त्यमृताः सुखं रथम् ।
घृतपावा रोहितो भ्राजमानो दिवं देवः पृषतीमा विवेश ॥ २४ ॥

सूर्यस्य । अश्वाः । हरयः । केतुऽमन्तः । सदा । वहन्ति । अमृताः । सुऽखम् । रथम् ।
घृतऽपावा । रोहितः । भ्राजमानः । दिवम् । देवः । पृषतीम् । आ । विवेश ॥ २४ ॥

यो रोहितो वृषभस्तिग्मशृङ्गः पर्यग्निं परि सूर्यं बभूव ।
यो विष्टभ्नाति पृथिवीं दिवं च तस्माद् देवा अधि सृष्टीः सृजन्ते ॥ २५ ॥

यः । रोहितः । वृषभः । तिग्मऽशृङ्गः । परि । अग्निम् । परि । सूर्यम् । बभूव ।
यः । विऽस्तभ्नाति । पृथिवीम् । दिवम् । च । तस्मात् । देवाः । अधि । सृष्टीः । सृजन्ते ॥ २५ ॥

रोहितो दिवमारुहन्महतः पर्यर्णवात् ।
सर्वा रुरोह रोहितो रुहः ॥ २६ ॥

रोहितः । दिवम् । आ । अरुहत् । महतः । परि । अर्णवात् ।
सर्वाः । रुरोह । रोहितः । रुहः ॥ २६ ॥

वि मिमीष्व पयस्वतीं घृताचीं देवानां धेनुरनपस्पृगेषा ।
इन्द्रः सोमं पिबतु क्षेमो अस्त्वग्निः प्र स्तौतु वि मृधो नुदस्व ॥ २७ ॥

वि । मिमीष्व । पयस्वतीम् । घृताचीम् । देवानाम् । धेनुः । अनपऽस्पृक् । एषा ।
इन्द्रः । सोमम् । पिबतु । क्षेमः । अस्तु । अग्निः । प्र । स्तौतु । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २७ ॥

समिद्धो अग्निः समिधानो घृतवृद्धो घृताहुतः ।
अभीषाड् विश्वाषाडग्निः सपत्नान् हन्तु ये मम ॥ २८ ॥

---

१ D Cs तान् for तां. २ A B B C D E K K R S Cs गंधर्वाः. Dc गंधर्वाः changed to गंधर्वाः. P J Cp गंधर्वाः ।. We with V Dc P. ३ P P J रोहिणीः ।. We with Cp.

सम्ऽइद्धः। अग्निः। सम्ऽइधानः। घृतऽवृद्धः। घृतऽआहुतः।
अभीषाट्। विश्वाषाट्। अग्निः। सऽपत्नान्। हन्तु। ये। मम ॥ २८ ॥

हन्त्वेनान् प्र दहत्वरिर्यो नः पृतन्यति।
क्रव्यादाग्निना वयं सपत्नान् प्र दहामसि ॥ २९ ॥

हन्तु। एनान्। प्र। दहतु। अरिः। यः। नः। पृतन्यति।
क्रव्यऽअदा। अग्निना। वयम्। सऽपत्नान्। प्र। दहामसि ॥ २९ ॥

अवाचीनानव जहीन्द्र वज्रेण बाहुमान्।
अधा सपत्नान् मामकानग्नेस्तेजोभिरादिषि ॥ ३० ॥(३)

अवाचीनान्। अव। जहि। इन्द्र। वज्रेण। बाहुऽमान्।
अध। सऽपत्नान्। मामकान्। अग्नेः। तेजःऽभिः। आ। अदिषि ॥ ३० ॥(३)

अग्ने सपत्नानधरान् पादयास्मद् व्यथया सजातमुत्पिपानं बृहस्पते।
इन्द्राग्नी मित्रावरुणावधरे पद्यन्तामप्रतिमन्यूयमानाः ॥ ३१ ॥

अग्ने। सऽपत्नान्। अधरान्। पादय। अस्मत्। व्यथय। सऽजातम्। उत्ऽपिपानम्।
बृहस्पते।
इन्द्राग्नी इति। मित्रावरुणौ। अधरे। पद्यन्ताम्। अप्रतिऽमन्यूयमानाः ॥ ३१ ॥

उद्यंस्त्वं देव सूर्य सपत्नानव मे जहि।
अवैनानश्मना जहि ते यन्त्वधमं तमः ॥ ३२ ॥

उत्ऽयन्। त्वम्। देव। सूर्य। सऽपत्नान्। अव। मे। जहि।
अव। एनान्। अश्मना। जहि। ते। यन्तु। अधमम्। तमः ॥ ३२ ॥

वत्सो विराजो वृषभो मतीनामा रुरोह शुक्रपृष्ठोऽन्तरिक्षम्।
घृतेनार्कमभ्यर्चन्ति वत्सं ब्रह्म सन्तं ब्रह्मणा वर्धयन्ति ॥ ३३ ॥

वत्सः। विऽराजः। वृषभः। मतीनाम्। आ। रुरोह। शुक्रऽपृष्ठः। अन्तरिक्षम्।
घृतेन। अर्कम्। अभि। अर्चन्ति। वत्सम्। ब्रह्म। सन्तम्। ब्रह्मणा। वर्धयन्ति ॥ ३३ ॥

दिवं च रोह पृथिवीं च रोह राष्ट्रं च रोह द्रविणं च रोह।

---

१ K दहत्वग्निर्यो. २ P एनाम्।. ३ B अर्वाची°. ४ B B̈ R C_s P̈ °पृष्ठो°.

प्रजां च रोहामृतं च रोह रोहितेन तन्वं[1] सं स्पृशस्व ॥ ३४ ॥

दिवम् । च । रोह । पृथिवीम् । च । रोह । राष्ट्रम् । च । रोह । द्रविणम् । च । रोह ।
प्रऽजाम् । च । रोह । अमृतम् । च । रोह । रोहितेन । तन्वा । सम् । स्पृशस्व ॥ ३४ ॥

ये देवा राष्ट्रभृतोभितो यन्ति सूर्यम् ।
तैष्टे रोहितः संविदानो राष्ट्रं दधातु सुमनस्यमानः ॥ ३५ ॥

ये । देवाः । राष्ट्रऽभृतः । अभितः । यन्ति । सूर्यम् ।
तैः । ते । रोहितः । सम्ऽविदानः । राष्ट्रम् । दधातु । सुऽमनस्यमानः ॥ ३५ ॥

उत त्वा यज्ञा ब्रह्मपूता वहन्त्यध्वगतो हरयस्त्वा वहन्ति ।
तिरः समुद्रमति रोचसेर्णवम् ॥ ३६ ॥

उत । त्वा । यज्ञाः । ब्रह्मऽपूताः । वहन्ति । अध्वऽगतः । हरयः । त्वा । वहन्ति ।
तिरः । समुद्रम् । अति । रोचसे । अर्णवम् ॥ ३६ ॥

रोहिते द्यावापृथिवी अधि श्रिते वसुजिति गोजिति संधनाजिति ।
सहस्रं यस्य जनिमानि सप्त च वोचेयं ते नाभिं भुवनस्याधि मज्मनि ॥ ३७ ॥

रोहिते । द्यावापृथिवी इति । अधि । श्रिते इति । वसुऽजिति । गोऽजिति । संधनऽजिति ।
सहस्रम् । यस्य । जनिमानि । सप्त । च । वोचेयम् । ते । नाभिम् । भुवनस्य । अधि ।
मज्मनि ॥ ३७ ॥

यशा यासि प्रदिशो दिशश्च यशाः पशूनामुत चर्षणीनाम् ।
यशाः पृथिव्या अदित्या उपस्थेहं भूयासं सवितेव चारुः ॥ ३८ ॥

यशाः । यासि । प्रऽदिशः । दिशः । च । यशाः । पशूनाम् । उत । चर्षणीनाम् ।
यशाः । पृथिव्याः । अदित्याः । उपऽस्थे । अहम् । भूयासम् । सविताऽइव । चारुः ॥ ३८ ॥

अमुत्र सन्निह वेत्थेतः संस्तानि पश्यसि ।
इतः पश्यन्ति रोचनं दिवि सूर्यं विपश्चितम् ॥ ३९ ॥

अमुत्र । सन् । इह । वेत्थ । इतः । सन् । तानि । पश्यसि ।
इतः । पश्यन्ति । रोचनम् । दिवि । सूर्यम् । विपःऽचितम् ॥ ३९ ॥

---

१ B B C D S C s ३ for १. We with A K K V Dc. २ A R S रोचसे अर्णवम्. ३ B D E R S C s P P J Cr मज्मनि. We with C Dc.

देवो देवान् मर्चयस्यन्तश्चरस्यर्णवे ।
समानमग्निमिन्धते तं विदुः कवयः परे ॥ ४० ॥ (४)

देवः । देवान् । मर्चयसि । अन्तः । चरसि । अर्णवे ।
समानम् । अग्निम् । इन्धते । तम् । विदुः । कवयः । परे ॥ ४० ॥ (४)

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात् ।
सा कद्रीची कं स्विदर्धं परागात् क्व स्वित् सूते नहि यूथे अस्मिन् ॥४१॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सम् । बिभ्रती । गौः । उत् । अस्थात् ।
सा । कद्रीची । कम् । स्वित् । अर्धम् । परा । अगात् । क्व । स्वित् । सूते । नहि । यूथे ।
अस्मिन् ॥ ४१ ॥

एकपदी द्विपदी सा चतुष्पद्यष्टापदी नवपदी बभूवुषी ।
सहस्राक्षरा भुवनस्य पङ्क्तिस्तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति ॥ ४२ ॥

एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुःऽपदी । अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभूवुषी ।
सहस्रऽअक्षरा । भुवनस्य । पङ्क्तिः । तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । क्षरन्ति ॥ ४२ ॥

आरोहन् द्यामृतः प्राव मे वचः ।
उत त्वा यज्ञा ब्रह्मपूता वहन्त्यध्वगतो हरयस्त्वा वहन्ति ॥ ४३ ॥

आऽरोहन्[१] । द्याम् । अमृतः । प्र । अव । मे । वचः ।
उत । त्वा । यज्ञाः । ब्रह्मऽपूताः । वहन्ति । अध्वऽगतः । हरयः । त्वा । वहन्ति ॥ ४३ ॥

वेद तत् ते अमर्त्य यत् त आक्रमणं दिवि ।
यत् ते सधस्थं परमे व्योमन् ॥ ४४ ॥

वेद । तत् । ते । अमर्त्य । यत् । ते । आऽक्रमणम् । दिवि ।
यत् । ते । सधऽस्थम् । परमे । विऽओमन् ॥ ४४ ॥

सूर्यो द्यां सूर्यः पृथिवीं सूर्य आपोति पश्यति ।
सूर्यो भूतस्यैकं चक्षुरा रुरोह दिवं महीम् ॥ ४५ ॥

सूर्यः । द्याम् । सूर्यः । पृथिवीम् । सूर्यः । आपः । अति । पश्यति ।
सूर्यः । भूतस्य । एकम् । चक्षुः । आ । रुरोह । दिवम् । महीम् ॥ ४५ ॥

१ J आऽरोहम् I. २ P J Cp अवं I. We with P.

उर्वीरासन् परिधयो वेदिर्भूमिरकल्पत ।
तत्रैतावग्नी आधत्त हिमं घ्रंसं च रोहितः ॥ ४६ ॥

उर्वीः । आसन् । परिऽधयः । वेदिः । भूमिः । अकल्पत ।
तत्र । एतौ । अग्नी इति । आ । अधत्त । हिमम् । घ्रंसम् । च । रोहितः ॥ ४६ ॥

हिमं घ्रंसं चाधाय यूपान् कृत्वा पर्वतान् ।
वर्षाज्यावग्नी ईजाते रोहितस्य स्वर्विदः ॥ ४७ ॥

हिमम् । घ्रंसम् । च । आऽधाय । यूपान् । कृत्वा । पर्वतान् ।
वर्षऽआज्यौ । अग्नी इति । ईजाते इति । रोहितस्य । स्वःऽविदः ॥ ४७ ॥

स्वर्विदो रोहितस्य ब्रह्मणाग्निः समिध्यते ।
तस्माद् घ्रंसस्तस्माद्धिमस्तस्माद् यज्ञो[१]ऽजायत ॥ ४८ ॥

स्वःऽविदः । रोहितस्य । ब्रह्मणा । अग्निः । सम् । इध्यते ।
तस्मात् । घ्रंसः । तस्मात् । हिमः । तस्मात् । यज्ञः । अजायत ॥ ४८ ॥

ब्रह्मणाग्नी वावृधानौ ब्रह्मवृद्धौ ब्रह्माहुतौ ।
ब्रह्मेद्धावग्नी ईजाते रोहितस्य स्वर्विदः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मणा । अग्नी इति । ववृधानौ । ब्रह्मऽवृद्धौ । ब्रह्मऽआहुतौ ।
ब्रह्मऽइद्धौ[२] । अग्नी इति । ईजाते इति । रोहितस्य । स्वःऽविदः ॥ ४९ ॥

सत्ये अन्यः समाहितोऽप्स्व[१]न्यः समिध्यते ।
ब्रह्मेद्धावग्नी ईजाते रोहितस्य स्वर्विदः ॥ ५० ॥(५)

सत्ये । अन्यः । सम्ऽआहितः । अप्ऽसु । अन्यः । सम् । इध्यते ।[०] ॥ ५० ॥(५)

यं वातः परि शुम्भति यं वेन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः ।
ब्रह्मेद्धावग्नी ईजाते रोहितस्य स्वर्विदः ॥ ५१ ॥

यम् । वातः । परिऽशुम्भति । यम् । वा । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ।
ब्रह्मऽइद्धौ[४] । अग्नी इति । ईजाते इति । रोहितस्य । स्वःऽविदः ॥ ५१ ॥

वेदिं भूमिं कल्पयित्वा दिवं कृत्वा दक्षिणाम् ।

१ E यज्ञोजायत. २ P Cp ब्रह्मऽइद्धौ ।. We with P̈ J. ३ B B̈ C E ३ for १. ४ P ब्रह्मइद्धौ ।. Cp ब्रह्मऽइद्धौ ।.

घ्रंसं तदग्निं कृत्वा चकार विश्वमात्मन्वद् वर्षेणाज्येन रोहितः ॥ ५२ ॥

वेदिम् । भूमिम् । कल्पयित्वा । दिवम् । कृत्वा । दक्षिणाम् ।

घ्रंसम् । तत् । अग्निम् । कृत्वा । चकार । विश्वम् । आत्मन्ऽवत् । वर्षेण । आज्येन । रोहितः ॥ ५२ ॥

वर्षमाज्यं घ्रंसो अग्निर्वेदिर्भूमिरकल्पत ।

तत्रैतान् पर्वतानग्निर्गीर्भिरूर्ध्वाँ अकल्पयत् ॥ ५३ ॥

वर्षम् । आज्यम् । घ्रंसः । अग्निः । वेदिः । भूमिः । अकल्पत ।

तत्र । एतान् । पर्वतान् । अग्निः । गीःऽभिः । ऊर्ध्वान् । अकल्पयत् ॥ ५३ ॥

गीर्भिरूर्ध्वान् कल्पयित्वा रोहितो भूमिमब्रवीत् ।

त्वयीदं सर्वं जायतां यद् भूतं यच्च भाव्यम् ॥ ५४ ॥

गीःऽभिः । ऊर्ध्वान् । कल्पयित्वा । रोहितः । भूमिम् । अब्रवीत् ।

त्वयि । इदम् । सर्वम् । जायताम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भाव्यम् ॥ ५४ ॥

स यज्ञः प्रथमो भूतो भव्यो अजायत ।

तस्माद्ध जज्ञ इदं सर्वं यत् किं चेदं विरोचते रोहितेन ऋषिणाभृतम् ॥ ५५ ॥

सः । यज्ञः । प्रथमः । भूतः । भव्यः । अजायत ।

तस्मात् । ह । जज्ञे । इदम् । सर्वम् । यत् । किम् । च । इदम् । विऽरोचते । रोहितेन । ऋषिणा । आऽभृतम् ॥ ५५ ॥

यश्च गां पदा स्फुरति प्रत्यङ् सूर्यं च मेहति ।

तस्य वृश्चामि ते मूलं न च्छायां करवोऽपरम् ॥ ५६ ॥

यः । च । गाम् । पदा । स्फुरति । प्रत्यङ् । सूर्यम् । च । मेहति ।

तस्य । वृश्चामि । ते । मूलम् । न । छायाम् । करवः । अपरम् ॥ ५६ ॥

यो माभिच्छायमत्येषि मां चाग्निं चान्तरा ।

तस्य वृश्चामि ते मूलं न च्छायां करवोऽपरम् ॥ ५७ ॥

यः । मा । अभिऽछायम् । अतिऽएषि । माम् । च । अग्निम् । च । अन्तरा ।

---

१ P चकर् । २ D यच्च भाव्यम् ३ A B D S C- यज्ञ. ४ P ऋषीणा । ५ K °त्येति.

तस्य॑ । वृ॒श्चामि॑ । ते॒ । मूल॑म् । न । छा॒याम् । क॒र॒वः॑ । अप॑रम् ॥ ५७ ॥

यो अ॒द्य दे॑व सूर्य॒ त्वां च॒ मां चा॒न्तरा॑यति ।

दुः॒ष्वप्न्यं॒ तस्मि॑ञ्छमलं दुरि॒तानि॑ च मृज्महे ॥ ५८ ॥

यः । अ॒द्य । दे॒व॒ । सूर्य॒ । त्वाम् । च॒ । माम् । च॒ । अ॒न्तरा । अय॑ति ।

दुः॒ऽस्वप्न्य॑म् । तस्मि॑न् । शम॑लम् । दुः॒ऽइ॒तानि॑ । च॒ । मृ॒ज्म॒हे॒ ॥ ५८ ॥

मा प्र गा॑म प॒थो व॒यं मा य॒ज्ञादि॑न्द्र सो॒मिनः॑ ।

मान्त स्थु॑र्नो॒ अरा॑तयः ॥ ५९ ॥

मा । प्र । गा॒म॑ । प॒थः । व॒यम् । मा । य॒ज्ञात् । इ॒न्द्र॒ । सो॒मिनः॑ ।

मा । अ॒न्तः । स्थुः॒ । नः॒ । अरा॑तयः ॥ ५९ ॥

यो य॒ज्ञस्य॑ प्र॒साध॑न॒स्तन्तु॑र्दे॒वेष्वात॑तः ।

तमाहु॑तमशीमहि ॥ ६० ॥ (६)

यः । य॒ज्ञस्य॑ । प्र॒ऽसाध॑नः । तन्तुः॑ । दे॒वेषु॑ । आऽत॑तः ।

तम् । आऽहु॑तम् । अ॒शी॒म॒हि॒ ॥ ६० ॥ (६)

प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

इति प्रथमोनुवाकः ॥

"उदस्य केतवः" इति सवितृदेवताकम् ॥

याज्ञिका वक्ष्यमाणप्रकारेण विनियुञ्जन्ति ।

"उदस्य केतवः" इत्यनुवाकस्य सलिलगणे पाठः । अतस्तस्य गणप्रयुक्तो विनियोगो द्रष्टव्यः [१.५] ॥

तथा उपनयने आयुरभिवृद्ध्यर्थम् अनेनानुवाकेन माणवकस्त्रिकालम् आदित्यम् उपतिष्ठेत । सूत्रितं हि । "उदस्य केतवः [१३.२] मूर्धाहम् [१६.३] विषासहिम् [१७.१] इत्युद्यन्तम् उपतिष्ठते मध्यंदिनेऽस्तं यन्तम्" इति । कौ० ७.९ ॥

तथा चातुर्मास्ये साकमेधपर्वणि पित्र्येष्टौ जातायाम् आदित्योपस्थाने इदं विनियुक्तम् । तद् उक्तं वैताने । "प्राञ्चोऽभ्युत्क्रम्योदस्य केतव इत्यादित्यमुपतिष्ठन्ते" इति । वै० २.५ ॥

उद॑स्य के॒तवो॑ दि॒वि शु॒क्रा भ्राज॑न्त ईरते ।

आ॒दि॒त्यस्य॑ नृ॒चक्ष॑सो म॒हिव्र॑तस्य मी॒ढुषः॑ ॥ १ ॥

उत् । अ॒स्य । के॒तवः॑ । दि॒वि । शु॒क्राः । भ्राज॑न्तः । ई॒र॒ते॒ ।

आ॒दि॒त्यस्य॑ । नृ॒ऽचक्ष॑सः । म॒हिऽव्र॑तस्य । मी॒ढुषः॑ ॥ १ ॥

१ P Cp कुरुवः । We with P[2] J. २ B दुःष्वप्न्यं. ३ B C D E R S[m] Cs मृष्महे. P P[2] J Cp मृज्महे । We with Dc. ४ P गाम । ५ A B E R Dc P[2] J मीढुषः.

दिशां प्रज्ञानां स्वरयन्तमर्चिषा सुपक्षमाशुं पतयन्तमर्णवे ।

स्तवाम सूर्यं भुवनस्य गोपां यो रश्मिभिर्दिश आभाति सर्वाः ॥ २ ॥

दिशाम् । प्रऽज्ञानाम् । स्वरयन्तम् । अर्चिषा । सुऽपक्षम् । आशुम् । पतयन्तम् । अर्णवे ।

स्तवाम । सूर्यम् । भुवनस्य । गोपाम् । यः । रश्मिऽभिः । दिशः । आऽभाति । सर्वाः ॥ २ ॥

यत् प्राङ् प्रत्यङ् स्वधया यासि शीभं नानारूपे अहनी कर्षि मायया ।

तदादित्य महि तत् ते महि श्रवो यदेको विश्वं परि भूम जायसे ॥ ३ ॥

यत् । प्राङ् । प्रत्यङ् । स्वधया । यासि । शीभम् । नानारूपे इति नानाऽरूपे । अहनी इति । कर्षि । मायया ।

तत् । आदित्य । महि । तत् । ते । महि । श्रवः । यत् । एकः । विश्वम् । परि । भूम । जायसे ॥ ३ ॥

विपश्चितं तरणिं भ्राजमानं वहन्ति यं हरितः सप्त बह्वीः ।

स्रुताद् यमत्त्रिर्दिवमुन्निनाय तं त्वा पश्यन्ति परियान्तमाजिम् ॥ ४ ॥

विपःऽचितम् । तरणिम् । भ्राजमानम् । वहन्ति । यम् । हरितः । सप्त । बह्वीः ।

स्रुतात् । यम् । अत्त्रिः । दिवम् । उत्ऽनिनाय । तम् । त्वा । पश्यन्ति । परिऽयान्तम् । आजिम् ॥ ४ ॥

मा त्वा दभन् परियान्तमाजिं स्वस्ति दुर्गाँ अति याहि शीभम् ।

दिवं च सूर्य पृथिवीं च देवीमहोरात्रे विमिमानो यदेषि ॥ ५ ॥

मा । त्वा । दभन् । परिऽयान्तम् । आजिम् । स्वस्ति । दुःऽगान् । अति । याहि । शीभम् ।

दिवम् । च । सूर्य । पृथिवीम् । च । देवीम् । अहोरात्रे इति । विऽमिमानः । यत् । एषि ॥ ५ ॥

स्वस्ति ते सूर्य चरसे रथाय येनोभावन्तौ परियासि सद्यः ।

यं ते वहन्ति हरितो वहिष्ठाः शतमश्वा यदि वा सप्त बह्वीः ॥ ६ ॥

स्वस्ति । ते । सूर्य । चरसे । रथाय । येन । उभौ । अन्तौ । परिऽयासि । सद्यः ।

यम् । ते । वहन्ति । हरितः । वहिष्ठाः । शतम् । अश्वाः । यदि । वा । सप्त । बह्वीः ॥ ६ ॥

---

१ K K̆ S̆ V प्रज्ञानें. Dc प्रज्ञानां changed to प्रज्ञानें. P प्रऽज्ञानम् ।. २ P रश्मि° ।. ३ P भूम ।. ४ A B P̆ C D E K K̆ R S̆ V Dc P P̆ J Cp स्तुता°. But A B̆ E R S̆ P may be स्रुता°. Cs स्रुता°. ५ B E °भावंतौ. ६ All our authorities have वहिष्ठाः.

सुखं सूर्यं रथमंशुमन्तं स्योनं सुवह्निमधि तिष्ठ वाजिनम् ।
यं ते वहन्ति हरितो वहिष्ठाः शतमश्वा यदि वा सप्त बह्वीः ॥ ७ ॥

सुऽखम् । सूर्य । रथम् । अंशुऽमन्तम् । स्योनम् । सुऽवह्निम् । अधि । तिष्ठ । वाजिनम् ।
यम् । ते । वहन्ति । हरितः । वहिष्ठाः । शतम् । अश्वाः । यदि । वा । सप्त । बह्वीः ॥ ७ ॥

सप्त सूर्यो हरितो यातवे रथे हिरण्यत्वचसो बृहतीरयुक्त ।
अमोचि शुक्रो रजसः परस्ताद् विधूय देवस्तमो दिवमारुहत् ॥ ८ ॥

सप्त । सूर्यः । हरितः । यातवे । रथे । हिरण्यऽत्वचसः । बृहतीः । अयुक्त ।
अमोचि । शुक्रः । रजसः । परस्तात् । विऽधूय । देवः । तमः । दिवम् । आ । अरुहत् ॥ ८ ॥

उत् केतुना बृहता देव आगन्नपावृक् तमोऽभि ज्योतिरश्रैत् ।
दिव्यः सुपर्णः स वीरो व्यख्यददितेः पुत्रो भुवनानि विश्वा ॥ ९ ॥

उत् । केतुना । बृहता । देवः । आ । अगन् । अप । अवृक् । तमः । अभि । ज्योतिः ।
अश्रैत् ।
दिव्यः । सुऽपर्णः । सः । वीरः । वि । अख्यत् । अदितेः । पुत्रः । भुवनानि । विश्वा ॥ ९ ॥

उद्यन् रश्मीना तनुषे विश्वा रूपाणि पुष्यसि ।
उभा समुद्रौ क्रतुना वि भासि सर्वांल्लोकान् परिभूर्भ्राजमानः ॥ १० ॥ (१)

उत्ऽयन् । रश्मीन् । आ । तनुषे । विश्वा । रूपाणि । पुष्यसि ।
उभा । समुद्रौ । क्रतुना । वि । भासि । सर्वान् । लोकान् । परिऽभूः । भ्राजमानः ॥ १० ॥ (१)

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीडन्तौ परि यातोर्णवम् ।
विश्वान्यो भुवना विचष्टे हैरण्यैरन्यं हरितो वहन्ति ॥ ११ ॥

पूर्वऽअपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीडन्तौ । परि । यातः । अर्णवम् ।
विश्वा । अन्यः । भुवना । विऽचष्टे । हैरण्यैः । अन्यम् । हरितः । वहन्ति ॥ ११ ॥

दिवि त्वात्त्रिरधारयत् सूर्या मासाय कर्तवे ।

---

१ A B C D E K K^{m} R S^{m} V D^{c} C^{s} सूर्य. P P^{2} J सूर्य ।. C^{p} सूर्यम् ।. The emendation made by Rw to सूर्य appears desirable. २ B^{h} सुवर्णमधि. ३ All our authorities have वहिष्ठाः. ४ P अपः ।. ५ P अवृक् ।. ६ B B^{h} S^{m} उद्यन्नश्मीना. ७ A B यातो अर्णवम्. ८ A B E °रण्यं. ९ B °धारयत्°. १० So we with all our authorities. See Rw.

स एषि सुधृतस्तपन् विश्वा भूतावचाकशत् ॥ १२ ॥

दिवि । त्वा । अत्रिः । अधारयत् । सूर्य । मासाय । कर्तवे ।
सः । एषि । सुऽधृतः । तपन् । विश्वा । भूता । अवऽचाकशत् ॥ १२ ॥

उभावन्तौ समर्षसि वत्सः संमातराविव ।
नन्वे३तदितः पुरा ब्रह्म देवा अमी विदुः ॥ १३ ॥

उभौ । अन्तौ । सम् । अर्षसि । वत्सः । संमातरौऽइव ।
ननु । एतत् । इतः । पुरा । ब्रह्म । देवाः । अमी इति । विदुः ॥ १३ ॥

यत् समुद्रमनु श्रितं तत् सिषासति सूर्यः ।
अध्वास्य विततो महान् पूर्वश्चापरश्च यः ॥ १४ ॥

यत् । समुद्रम् । अनु । श्रितम् । तत् । सिषासति । सूर्यः ।
अध्वा । अस्य । विऽततः । महान् । पूर्वः । च । अपरः । च । यः ॥ १४ ॥

तं समाप्नोति जूतिभिस्ततो नाप चिकित्सति ।
तेनामृतस्य भक्षं देवानां नाव रुन्धते ॥ १५ ॥

तम् । सम् । आप्नोति । जूतिऽभिः । ततः । न । अप । चिकित्सति ।
तेन । अमृतस्य । भक्षम् । देवानाम् । न । अव । रुन्धते ॥ १५ ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १६ ॥

उत् । ऊं इति । त्यम् । जातऽवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ।
दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥ १६ ॥

अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः ।
सूराय विश्वचक्षसे ॥ १७ ॥

अप । त्ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुऽभिः ।
सूराय । विश्वऽचक्षसे ॥ १७ ॥

अदृश्रन्नस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु ।

---

१ P P² J Cp सूर्यो ।. २ A १ for ३. ३ P विदुः ।. ४ E R जनं.

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥ १८ ।

अदृश्रन् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।
भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥ १८ ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य ।
विश्वमा भासि रोचन ॥ १९ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य ।
विश्वम् । आ । भासि । रोचन ॥ १९ ॥

प्रत्यङ् देवाना विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषीः ।
प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥ २० ॥ (८)

प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषीः ।
प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ २० ॥ (८)

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥ २१ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् । अनु ।
त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ २१ ॥

वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहर्मिमानो अक्तुभिः ।
पश्यन् जन्मानि सूर्य ॥ २२ ॥

वि । द्याम् । एषि । रजः । पृथु । अहः । मिमानः । अक्तुऽभिः ।
पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ २२ ॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य ।
शोचिष्केशं विचक्षणम् ॥ २३ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य ।
शोचिःऽकेशम् । विऽचक्षणम् ॥ २३ ॥

---

१ B B C D E C^s ज्योतिःकृदसि. २ B C D E R Š प्रत्यङ्ङुदेषि. K °गुदेषि. We with V D^c C^s. ३ E R जन. ४ A E K R D^c पश्य. ५ A B D Š C^s शोचिःकेशं

अयु॑क्त स॒प्त शु॒न्ध्युवः॒ सूरो॒ रथ॑स्य न॒प्त्यः॑।
ताभि॑र्याति॒ स्वयु॑क्तिभिः ॥ २४ ॥

अयु॑क्त। स॒प्त। शु॒न्ध्युवः॑। सूरः॑। रथ॑स्य। न॒प्त्यः॑।
ताभिः॑। या॒ति॒। स्वयु॑क्ति॒ऽभिः ॥ २४ ॥

रोहि॑तो॒ दिव॒मारु॑हत् तप॑सा तप॒स्वी।
स योनि॒मैति॒ स उ॑ जायते॒ पुनः॒ स दे॒वाना॒मधि॑पतिर्बभूव ॥ २५ ॥

रोहि॑तः। दिव॑म्। आ। अ॒रु॒ह॒त्। तप॑सा। त॒प॒स्वी।
सः। योनि॑म्। आ। ए॒ति॒। सः। ऊं॒ इति॑। जा॒य॒ते॒। पुनः॑। सः। दे॒वाना॑म्। अधि॑ऽपतिः।
ब॒भू॒व॒ ॥ २५ ॥

यो वि॒श्वच॑र्षणिरु॒त वि॒श्वतो॑मुखो॒ यो वि॒श्वत॑स्पाणिरु॒त वि॒श्वत॑स्पृथः।
सं बा॒हुभ्यां॒ भर॑ति॒ सं पत॑त्रै॒र्द्यावा॑पृथि॒वी ज॒नय॑न् दे॒व एकः॑ ॥ २६ ॥

यः। वि॒श्वऽच॑र्षणिः। उ॒त। वि॒श्वतः॑ऽमुखः। यः। वि॒श्वतः॑ऽपाणिः। उ॒त। वि॒श्वतः॑ऽपृथः।
सम्। बा॒हुऽभ्या॑म्। भर॑ति। सम्। पत॑त्रैः। द्यावा॑पृथि॒वी इति॑। ज॒नय॑न्। दे॒वः। एकः॑ ॥ २६ ॥

एक॑पा॒द् द्विप॑दो॒ भूयो॒ वि च॑क्रमे॒ द्विपा॒त् त्रिपा॑दम॒भ्ये॑ति प॒श्चात्।
द्विपा॑द्ध॒ षट्प॑दो॒ भूयो॒ वि च॑क्रमे॒ त एक॑पदस्त॒न्वं॑[1] समा॑सते ॥ २७ ॥

एक॑ऽपात्। द्विऽप॑दः। भूयः॑। वि। च॒क्र॒मे॒। द्विऽपा॑त्। त्रिऽपा॑दम्। अ॒भि। ए॒ति॒। प॒श्चात्।
द्विऽपा॑त्। ह॒। षट्ऽप॑दः। भूयः॑। वि। च॒क्र॒मे॒। ते। एक॑ऽपदः। त॒न्व॑म्। सम्। आ॒स॒ते॒ ॥ २७ ॥

अत॑न्द्रो॒ यास्य॑न् ह॒रितो॒ यदास्था॑द् द्वे रू॒पे कृ॑णु॒ते रोच॑मानः।
के॒तु॒मानु॒द्यन्त्सह॑मानो॒ रजां॑सि॒ विश्वा॑ आदित्य प्र॒वतो॒ वि भा॑सि ॥ २८ ॥

अत॑न्द्रः। यास्य॑न्। ह॒रितः॑। यत्। आ॒ऽअस्था॑त्। द्वे इति॑। रू॒पे इति॑। कृ॒णु॒ते॒। रोच॑मानः।
के॒तु॒ऽमान्। उ॒त्ऽयन्। सह॑मानः। रजां॑सि। विश्वाः॑। आ॒दि॒त्य॒। प्र॒ऽवतः॑। वि। भा॒सि॒ ॥ २८ ॥

बण्म॒हाँ अ॑सि सूर्य॒ बडा॑दित्य म॒हाँ अ॑सि।
म॒हांस्ते॑ म॒ह॒तो म॑हि॒मा त्वमा॑दित्य म॒हाँ अ॑सि ॥ २९ ॥

बट्। म॒हान्। अ॒सि॒। सूर्य॑। बट्। आ॒दि॒त्य॒। म॒हान्। अ॒सि॒।
म॒हान्। ते॒। म॒ह॒तः। म॒हि॒मा। त्वम्। आ॒दि॒त्य॒। म॒हान्। अ॒सि॒ ॥ २९ ॥

---

१ R °पृथिवी. २ ABBCE २ for १. ३ R °स्यान्द्वे. ४ ER बण्महँ. ५ E महँ.

रोच॑से दि॒वि रोच॑से अ॒न्तरि॑क्षे॒ पत॑ङ्ग पृथि॒व्यां रोच॑से॒ रोच॑से अ॒प्स्व१॒॑न्तः।
उ॒भा स॑मु॒द्रौ रुच्या॒ व्या॑पिथ दे॒वो दे॑वासि महि॒षः स्व॒र्जित् ॥ ३० ॥ (९)

रोच॑से। दि॒वि। रोच॑से। अ॒न्तरि॑क्षे। पत॑ङ्ग। पृ॒थि॒व्याम्। रोच॑से। रोच॑से। अ॒प्ऽसु। अ॒न्तः।
उ॒भा। स॒मु॒द्रौ। रुच्या॑। वि। आ॒पि॒थ॒। दे॒वः। दे॒व। अ॒सि॒। म॒हि॒षः। स्वः॒ऽजित् ॥ ३० ॥ (९)

अ॒र्वाङ् प॒रस्ता॑त् प्र॒य॑तो व्य॒ध्व आ॒शुर्वि॒प॒श्चित् प॒तय॑न् प॒तङ्गः॑।
विष्णु॒र्विचि॑त्तः॒ शव॑साधि॒तिष्ठ॒न् प्र के॒तुना॑ सहते॒ विश्व॒मेज॑त् ॥ ३१ ॥

अ॒र्वाङ्। प॒रस्ता॑त्। प्र॒ऽय॑तः। वि॒ऽअ॒ध्वे। आ॒शुः। वि॒पः॒ऽचित्। प॒तय॑न्। प॒त॒ङ्गः।
विष्णुः॑। वि॒ऽचि॑त्तः। शव॑सा। अ॒धि॒ऽति॒ष्ठ॑न्। प्र। के॒तुना॑। स॒ह॒ते॒। विश्व॑म्। एज॑त् ॥ ३१ ॥

चि॒त्रश्चि॑कि॒त्वान् म॑हि॒षः सु॑प॒र्ण आ॑रो॒चय॒न् रोद॑सी अ॒न्तरि॑क्षम्।
अ॒हो॒रा॒त्रे परि॒ सूर्यं॑ वसा॑ने॒ प्रास्य॒ विश्वा॑ तिरतो वी॒र्या॑णि ॥ ३२ ॥

चि॒त्रः। चि॒कि॒त्वान्। म॒हि॒षः। सु॒ऽप॒र्णः। आ॒ऽरो॒चय॑न्। रोद॑सी॒ इति॑। अ॒न्तरि॑क्षम्।
अ॒हो॒रा॒त्रे इति॑। परि॑। सूर्य॑म्। व॒सा॑ने॒ इति॑। प्र। अ॒स्य॒। विश्वा॑। ति॒र॒तः। वी॒र्या॑णि ॥ ३२ ॥

ति॒ग्मो वि॒भ्राज॑न् त॒न्वं१॒॑ शिशा॑नोऽरंग॒मासः॑ प्र॒वतो॒ ररा॑णः।
ज्योति॑ष्मान् प॒क्षी म॑हि॒षो व॑यो॒धा विश्वा॒ आस्था॑त् प्र॒दिशः॒ कल्प॑-
मानः ॥ ३३ ॥

ति॒ग्मः। वि॒ऽभ्राज॑न्। त॒न्व॑म्। शिशा॑नः। अ॒र॒म्ऽग॒मासः॑। प्र॒ऽव॒तः॑। ररा॑णः।
ज्योति॑ष्मान्। प॒क्षी। म॒हि॒षः। व॒यः॒ऽधाः। विश्वाः॑। आ। अ॒स्था॒त्। प्र॒ऽदिशः॑। कल्प॑-
मानः ॥ ३३ ॥

चि॒त्रं दे॒वानां॑ के॒तुरनी॑कं॒ ज्योति॑ष्मान् प्र॒दिशः॒ सूर्य॑ उ॒द्यन्।
दि॒वा॒क॒रोऽति॑ द्यु॒म्नैस्तमां॑सि॒ विश्वा॑तारीद् दुरि॒तानि॑ शु॒क्रः ॥ ३४ ॥

चि॒त्रम्। दे॒वाना॑म्। के॒तुः। अनी॑कम्। ज्योति॑ष्मान्। प्र॒ऽदिशः॑। सूर्यः॑। उ॒त्ऽयन्।
दि॒वा॒ऽक॒रः। अति॑। द्यु॒म्नैः। तमां॑सि। विश्वा॑। अ॒ता॒री॒त्। दुः॒ऽइ॒तानि॑। शु॒क्रः ॥ ३४ ॥

चि॒त्रं दे॒वाना॒मुद॑गा॒दनी॑कं॒ चक्षु॑र्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्या॒ग्नेः।

---

१ R दिवि रोचसे. २ A B̈ C E R ३ for १. ३ D E Cs व्यापिथ. ४ B B̈ C D E S̈ Cs ३ for १. We with K K̈ R V Dc. ५ B̈ °नोअरंग°. ६ B Cs अस्थात्.

आप्राद् द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ ३५ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।
आ । अप्रात् । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥ ३५ ॥

उच्चा पतन्तमरुणं सुपर्णं मध्ये दिवस्तरणिं भ्राजमानम् ।
पश्याम त्वा सवितारं यमाहुरजस्रं ज्योतिर्यदविन्ददत्त्रिः ॥ ३६ ॥

उच्चा । पतन्तम् । अरुणम् । सुऽपर्णम् । मध्ये । दिवः । तरणिम् । भ्राजमानम् ।
पश्याम । त्वा । सवितारम् । यम् । आहुः । अजस्रम् । ज्योतिः । यत् । अविन्दत् ।
अत्रिः ॥ ३६ ॥

दिवस्पृष्ठे धावमानं सुपर्णमदित्याः पुत्रं नाथकाम उप यामि भीतः ।
स नः सूर्य प्र तिर दीर्घमायुर्मा रिषाम सुमतौ ते स्याम ॥ ३७ ॥

दिवः । पृष्ठे । धावमानम् । सुऽपर्णम् । अदित्याः । पुत्रम् । नाथऽकामः । उप । यामि । भीतः ।
सः । नः । सूर्य । प्र । तिर । दीर्घम् । आयुः । मा । रिषाम । सुऽमतौ । ते । स्याम ॥ ३७ ॥

सहस्राह्ण्यं वियतावस्य पक्षौ हरेर्हंसस्य पततः स्वर्गम् ।
स देवान्त्सर्वानुरस्युपदद्य संपश्यन् याति भुवनानि विश्वा ॥ ३८ ॥

सहस्रऽअह्न्यम् । विऽयतौ । अस्य । पक्षौ । हरेः । हंसस्य । पततः । स्वःऽगम् ।
सः । देवान् । सर्वान् । उरसि । उपऽदद्य । सम्ऽपश्यन् । याति । भुवनानि । विश्वा ॥ ३८ ॥

रोहितः कालो अभवद् रोहितोग्रे प्रजापतिः ।
रोहितो यज्ञानां मुखं रोहितः स्व१राभरत ॥ ३९ ॥

रोहितः । कालः । अभवत् । रोहितः । अग्रे । प्रजाऽपतिः ।
रोहितः । यज्ञानाम् । मुखम् । रोहितः । स्वः । आ । अभरत् ॥ ३९ ॥

रोहितो लोको अभवद् रोहितोत्यतपद् दिवम् ।
रोहितो रश्मिभिर्भूमिं समुद्रमनु सं चरत ॥ ४० ॥ (१०)

रोहितः । लोकः । अभवत् । रोहितः । अति । अतपत् । दिवम् ।
रोहितः । रश्मिऽभिः । भूमिम् । समुद्रम् । अनु । सम् । चरत् ॥ ४० ॥(१०)

---

१ P उत् । २ P आदित्याः । ३ A D E K K̈ S̈ रोहित for रोहितः. ४ A B̈ C D E S̈ Cs ३ for १. We with B K K̈ V Dc. ५ R ᵒभरत. ६ P अभवत् ।

सर्वा दिशः समचरद् रोहितोऽधिपतिर्दिवः ।
दिवं समुद्रमाद् भूमिं सर्वं भूतं वि रक्षति ॥ ४१ ॥

सर्वाः । दिशः । सम् । अचरत् । रोहितः । अधिऽपतिः । दिवः ।
दिवम् । समुद्रम् । आत् । भूमिम् । सर्वम् । भूतम् । वि । रक्षति ॥ ४१ ॥

आरोहञ्छुक्रो बृहतीरतन्द्रो द्वे रूपे कृणुते रोचमानः ।
चित्रश्चिकित्वान् महिषो वातमाया यावतो लोकानभि यद् विभाति ॥ ४२ ॥

आऽरोहन् । शुक्रः । बृहतीः । अतन्द्रः । द्वे इति । रूपे इति । कृणुते । रोचमानः ।
चित्रः । चिकित्वान् । महिषः । वातम्ऽआयाः । यावतः । लोकान् । अभि । यत् ।
विऽभाति ॥ ४२ ॥

अभ्य१न्यदेति पर्यन्यदस्यतेऽहोरात्राभ्यां महिषः कल्पमानः ।
सूर्यं वयं रजसि क्षियन्तं गातुविदं हवामहे नाधमानाः ॥ ४३ ॥

अभि । अन्यत् । एति । परि । अन्यत् । अस्यते । अहोरात्राभ्याम् । महिषः । कल्पमानः ।
सूर्यम् । वयम् । रजसि । क्षियन्तम् । गातुऽविदम् । हवामहे । नाधमानाः ॥ ४३ ॥

पृथिवीप्रो महिषो नाधमानस्य गातुरदब्धचक्षुः परि विश्वं बभूव ।
विश्वं संपश्यन्त्सुविदत्रो यजत्र इदं शृणोतु यदहं ब्रवीमि ॥ ४४ ॥

पृथिवीऽप्रः । महिषः । नाधमानस्य । गातुः । अदब्धऽचक्षुः । परि । विश्वम् । बभूव ।
विश्वम् । सम्ऽपश्यन् । सुऽविदत्रः । यजत्रः । इदम् । शृणोतु । यत् । अहम् । ब्रवीमि ॥ ४४ ॥

पर्यस्य महिमा पृथिवीं समुद्रं ज्योतिषा विभ्राजन् परि द्यामन्तरिक्षम् ।
सर्वं संपश्यन्त्सुविदत्रो यजत्र इदं शृणोतु यदहं ब्रवीमि ॥ ४५ ॥

---

१ A B C E R Dc आरोहंछुक्रो. K °हंच्छु°. Cs °हंन्छु°. We with D K S V. P °रो-हम् ।. २ K K अभ्या३°. A B C D E R S Dc Cs अभ्य३°. We with V. ३ K °देति. K V °देति. P एति ।. We with A B C D E R S Dc Cs P J Cp. ४ A °ते अहो°. ५ So we with A B B C D E R S Cs P J Cp. Also Rw. K K V Dc P बभूव. We have probably to understand a यः with बभूव. ६ B E ब्रवीमि.

परि । अस्य । महिमा । पृथिवीम् । समुद्रम् । ज्योतिषा । विऽभ्राजन् । परि । द्याम् । अन्तरिक्षम् ।

सर्वम् । सम्ऽपश्यन् । सुऽविदत्रः । यजत्रः । इदम् । शृणोतु । यत् । अहम् । ब्रवीमि ॥ ४५ ॥

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।

यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥ ४६ ॥ (११)

अबोधि । अग्निः । सम्ऽइधा । जनानाम् । प्रति । धेनुम्ऽइव । आऽयतीम् । उषसम्[1] ।

यह्वाःऽइव । प्र । वयाम् । उत्ऽजिहानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकम् । अच्छ ॥ ४६ ॥ (११)

द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

रोहितदेवताकम् एतत् सूक्तम् । रोहितः कश्चिद् देव उद्यत्सूर्यरूपः सूर्यस्य रोहितनामको यः प्रधानोऽश्वस्तद्रूपेण वा कल्पितः । तस्य परमार्थं रूपं त्रयोदशचतुर्दशपञ्चदशषोडशसप्तदशाष्टादशैकोनविंशेषु मन्त्रेषु द्रष्टव्यम् ॥

सांप्रदायिकास्तु एवं विनियुञ्जन्ति । तद्यथा ।

आभिचारिके कर्मणि "य इमे द्यावापृथिवी" इत्यनुवाकेन पाशान् पदे बध्नाति विधानेन ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेनानुवाकेन रक्तशालिक्षीरौदनं संपात्याभिमन्त्र्य द्वेष्याय ददाति ॥

तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनानुवाकेन आमपात्रस्योपरि द्वेष्याय हस्तप्रक्षालनं ददाति ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनानुवाकेन वृषभं संपातवन्तं कृत्वा शत्रोरभिमुखं विसृजति ॥

तथा उक्त एव कर्मणि अनेनानुवाकेन शत्रुप्रतिकृतिं मृन्मयीं कृत्वा पश्चाद् अग्नेः स्थाणौ बद्ध्वा तस्या मूर्ध्नि संपातान् आनयति ॥ "यस्मिन् षडुर्वीः पञ्च" [६] इत्यृचा उदवज्रान् प्रहरति उक्तेन विधानेन ॥ "यो अन्नादो अन्नपतिः" [७] इत्यृचा उदकम् अभिमन्त्र्य द्वेष्यं मनसा चाध्यायन्नाचामति ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । "समिद्धो अग्निः [१२.१.२८--३२] य इमे द्यावापृथिवी [१३.३] अजैष्म [१६.६] इत्यधिपाशान् आदधाति । पदेपदे पाशान् बध्नाति । अधिपाशान् बाधकान् ऊर्ध्वस्तान् संक्षुद्य संनह्य अग्नेरभ्यस्यति । अश्विशिरः क्षीरौदनादीनि त्रीणि । गर्तेध्मावन्तरेणावलेखनीं स्थाणौ निबध्य द्वादशरात्रं संपातान् अभ्यतिनयति । षष्ठ्योदवज्रान् प्रहरति । सप्तम्याचामति" इति [कौ° ६.३] ॥

य इमे द्यावापृथिवी जजान यो द्रापिं कृत्वा भुवनानि वस्ते ।

यस्मिन् क्षियन्ति प्रदिशः षडुर्वीर्याः पतङ्गो अनु विचाकशीति[3]

तस्य देवस्य । क्रुद्धस्यैतदागो य एवं विद्वांसं ब्राह्मणं जिनाति ।

उद् वेपय रोहित प्र क्षिणीहि ब्रह्मज्यस्य प्रति मुञ्च पाशान् ॥ १ ॥

यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जजान । यः । द्रापिम् । कृत्वा । भुवनानि । वस्ते ।

---

१ P has सम् ।. २ P उषासम् ।. ३ The division into avasānas which we adopt in this and the following verses is based on A B B̈ C D E K K̈ R S̈ V Dc Cs P P̈ J. See Rw.

यस्मिन् । श्रियन्ति । प्रऽदिशः । षट् । उर्वीः । याः । पतङ्गः । अनु । विऽचाकशीति ।
तस्य । देवस्य ॥ क्रुद्धस्य । एतत् । आगः । यः । एवम् । विद्वांसम् । ब्राह्मणम् । जिनाति ।
उत् । वेपय । रोहित । प्र । क्षिणीहि । ब्रह्मऽज्यस्य । प्रति । मुञ्च । पाशान् ॥ १ ॥

यस्माद् वाता ऋतुथा पवन्ते यस्मात् समुद्रा अधि विक्षरन्ति
तस्य देवस्य ।०।० ॥ २ ॥

यस्मात् । वाताः[1] । ऋतुऽथा । पवन्ते । यस्मात् । समुद्राः । अधि । विऽक्षरन्ति ।
तस्य ।० ॥ २ ॥

यो मारयति प्राणयति यस्मात् प्राणन्ति भुवनानि विश्वा
तस्य०।०।० ॥ ३ ॥

यः । मारयति । प्राणयति । यस्मात् । प्राणन्ति । भुवनानि । विश्वा ।
तस्य ।० ॥ ३ ॥

यः प्राणेन द्यावापृथिवी तर्पयत्यपानेन समुद्रस्य जठरं यः पिपर्ति
तस्य०।०।० ॥ ४ ॥

यः । प्राणेन । द्यावापृथिवी इति । तर्पयति । अपानेन । समुद्रस्य । जठरम् । यः । पिपर्ति ।
तस्य ।० ॥ ४ ॥

यस्मिन् विराट् परमेष्ठी प्रजापतिरग्निर्वैश्वानरः सह पङ्क्त्या श्रितः ।
यः परस्य प्राणं परमस्य तेज आददे
तस्य०।०।० ॥ ५ ॥

यस्मिन् । विऽराट् । परमेऽस्थी । प्रजाऽपतिः । अग्निः । वैश्वानरः । सह । पङ्क्त्या । श्रितः ।
यः । परस्य । प्राणम् । परमस्य । तेजः । आऽददे ।
तस्य ।० ॥ ५ ॥

यस्मिन् षडुर्वीः पञ्च दिशो अधि श्रिताश्चतस्र आपो यज्ञस्य त्रयोक्षराः[2] ।
यो अन्तरा रोदसी क्रुद्धश्चक्षुषैक्षत
तस्य०।०।० ॥ ६ ॥

यस्मिन् । षट् । उर्वीः । पञ्च । दिशः । अधि । श्रिताः । चतस्रः । आपः । यज्ञस्य । त्रयः ।
अक्षराः ।

---

१ P वातः ।. २ All our authorities read त्रयोक्षरा ।.

यः। अन्तरा। रोदसी इति। क्रुद्धः। चक्षुषा। पेहोन।

तस्य।०॥ ६॥

यो अन्नादो अन्नपतिर्बभूव ब्रह्मणस्पतिरुत यः।

भूतो भविष्यद् भुवनस्य यस्पतिस्-

तस्य०।०।० ॥ ७॥

यः। अन्नऽअदः। अन्नऽपतिः। बभूव। ब्रह्मणः। पतिः। उत। यः।

भूतः। भविष्यत्। भुवनस्य। यः। पतिः।

तस्य।०॥ ७॥

अहोरात्रैर्विमितं त्रिंशदङ्गं त्रयोदशं मासं यो निर्मिमीते

तस्य०।०।० ॥ ८॥

अहोरात्रैः। विऽमितम्। त्रिंशत्ऽअङ्गम्। त्रयःऽदशम्। मासम्। यः। निःऽमिमीते।

तस्य।०॥ ८॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत् पतन्ति।

त आववृत्रन्त्सदनादृतस्य

तस्य०।०।० ॥ ९॥

कृष्णम्। निऽयानम्। हरयः। सुऽपर्णाः। अपः। वसानाः। दिवम्। उत्। पतन्ति।

ते। आ। अववृत्रन्। सदनात्। ऋतस्य।

तस्य।०॥ ९॥

यत् ते चन्द्रं कश्यप रोचनावद् यत् संहितं पुष्कलं चित्रभानु।

यस्मिन्त्सूर्या आर्पिताः सप्त साकं

तस्य०।०।० ॥ १०॥ (१२)

यत्। ते। चन्द्रम्। कश्यप। रोचनऽवत्। यत्। सम्ऽहितम्। पुष्कलम्। चित्रऽभानु।

यस्मिन्। सूर्याः। आर्पिताः। सप्त। साकम्।

तस्य।०॥ १०॥ (१२)

---

१ ... चक्षुषा। changed to चक्षुषा।. P̈ चक्षुषा।. We with P Cp. २ A योन्नादो. ३ B K K R V Dc omit अ°. ४ P °अदः।. ५ P अन्नऽपतिः।. ६ K °नि°. ७ P निःऽमिमी°।. ८ K पुष्करं. P पुष्कलम्।.

बृहदेनमनु वस्ते पुरस्ताद् रथंतरं प्रति गृह्णाति पश्चात् ।
ज्योतिर्वसाने सदमप्रमादं
तस्य०।०।० ॥ ११ ॥

बृहत् । एनम् । अनु । वस्ते । पुरस्तात् । रथम्ऽतरम् । प्रति । गृह्णाति । पश्चात् ।
ज्योतिः । वसाने इति । सदम् । अप्रऽमादम् ।
तस्य ।० ॥ ११ ॥

बृहदन्यतः पक्ष आसीद् रथंतरमन्यतः सबले सध्रीची ।
यद् रोहितमजनयन्त देवास्-
तस्य०।०।० ॥ १२ ॥

बृहत् । अन्यतः । पक्षः । आसीत् । रथम्ऽतरम् । अन्यतः । सबले इति सऽबले । स-ध्रीची इति ।
यत् । रोहितम् । अजनयन्त । देवाः ।
तस्य ।० ॥ १२ ॥

स वरुणः सायमग्निर्भवति स मित्रो भवति प्रातरुद्यन् ।
स सविता भूत्वान्तरिक्षेण याति स इन्द्रो भूत्वा तपति मध्यतो दिवं
तस्य०।०।० ॥ १३ ॥

सः । वरुणः । सायम् । अग्निः । भवति । सः । मित्रः । भवति । प्रातः । उत्ऽयन् ।
सः । सविता । भूत्वा । अन्तरिक्षेण । याति । सः । इन्द्रः । भूत्वा । तपति । मध्यतः । दिवम् ।
तस्य ।० ॥ १३ ॥

सहस्राह्ण्यं वियतावस्य पक्षौ हरेर्हंसस्य पततः स्वर्गम् ।
स देवान्त्सर्वानुरस्युपदद्य संपश्यन् याति भुवनानि विश्वा
तस्य०।०।० ॥ १४ ॥

सहस्रऽअह्न्यम् । विऽयतौ । अस्य । पक्षौ । हरेः । हंसस्य । पततः । स्वःऽगम् ।
सः । देवान् । सर्वान् । उरसि । उपऽदद्य । सम्ऽपश्यन् । याति । भुवनानि । विश्वा ।
तस्य ।० ॥ १४ ॥

अयं स देवो अप्स्व१न्तः सहस्रमूलः पुरुशाको अत्त्रिः।
य इदं विश्वं भुवनं जजान
तस्य०।०।० ॥ १५ ॥

अयम्। सः। देवः। अप्ऽसु। अन्तः। सहस्रऽमूलः। पुरुऽशाकः। अत्त्रिः।
यः। इदम्। विश्वम्। भुवनम्। जजान।
तस्य।० ॥ १५ ॥

शुक्रं वहन्ति हरयो रघुष्यदो देवं दिवि वर्चसा भ्राजमानम्।
यस्योर्ध्वा दिवं तन्व१स्तपन्त्यर्वाङ् सुवर्णैः पटरैर्वि भाति
तस्य०।०।० ॥ १६ ॥

शुक्रम्। वहन्ति। हरयः। रघुऽस्यदः। देवम्। दिवि। वर्चसा। भ्राजमानम्।
यस्य। ऊर्ध्वाः। दिवम्। तन्वः। तपन्ति। अर्वाङ्। सुऽवर्णैः। पटरैः। वि। भाति।
तस्य।० ॥ १६ ॥

येनादित्यान् हरितः संवहन्ति येन यज्ञेन बहवो यन्ति प्रजानन्तः।
यदेकं ज्योतिर्बहुधा विभाति
तस्य०।०।० ॥ १७ ॥

येन। आदित्यान्। हरितः। सम्ऽवहन्ति। येन। यज्ञेन। बहवः। यन्ति। प्रऽजानन्तः।
यत्। एकम्। ज्योतिः। बहुऽधा। विऽभाति।
तस्य।० ॥ १७ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः
तस्य०।०।० ॥ १८ ॥

सप्त। युञ्जन्ति। रथम्। एकऽचक्रम्। एकः। अश्वः। वहति। सप्तऽनामा।

---

१ A B C E R ३ for १. We with D K K S V De Cs. २ K K V De अद्रिः. ३ P °मूलम्।. ४ The MSS. read thus: K K V °न्वा१°; D °न्व१°; De °न्वा३° changed to °न्व१°; E Cs तन्वा१त°; C तन्वा३स्त°; R तन्वा३स्त°; S तन्वास्त°. ५ S यांति. ६ All our authorities read विभाति except P which has विऽभाति and which we follow.

त्रिऽनाभि । चक्रम् । अजरम् । अनर्वम् । यत्र । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्थुः ।
तस्य ।० ॥ १८ ॥

अष्टधा युक्तो वहति वह्निरुग्रः पिता देवानां जनिता मतीनाम् ।
ऋतस्य तन्तुं मनसा मिमानः सर्वा दिशः पवते मातरिश्वा
तस्य०।०।० ॥ १९ ॥

अष्टऽधा । युक्तः । वहति । वह्निः । उग्रः । पिता । देवानाम् । जनिता । मतीनाम् ।
ऋतस्य । तन्तुम् । मनसा । मिमानः । सर्वाः । दिशः । पवते । मातरिश्वा ।
तस्य ।० ॥ १९ ॥

सम्यञ्चं तन्तुं प्रदिशोनु सर्वा अन्तर्गायत्र्याममृतस्य गर्भे
तस्य०।०।० ॥ २० ॥ (१३)

सम्यञ्चम् । तन्तुम् । प्रऽदिशः । अनु । सर्वाः । अन्तः । गायत्र्याम् । अमृतस्य । गर्भे ।
तस्य ।० ॥ २० ॥ (१३)

निम्रुचस्तिस्रो व्युषो ह तिस्रस्त्रीणि रजांसि दिवो अङ्ग तिस्रः ।
विद्मा ते अग्ने त्रेधा जनित्रं त्रेधा देवानां जनिमानि विद्म
तस्य०।०।० ॥ २१ ॥

निऽम्रुचः । तिस्रः । विऽउषः । ह । तिस्रः । त्रीणि । रजांसि । दिवः । अङ्ग । तिस्रः ।
विद्म । ते । अग्ने । त्रेधा । जनित्रम् । त्रेधा । देवानाम् । जनिमानि । विद्म ।
तस्य ।० ॥ २१ ॥

वि य और्णोत् पृथिवीं जायमान आ समुद्रमदधादन्तरिक्षे
तस्य०।०।० ॥ २२ ॥

वि । यः । और्णोत् । पृथिवीम् । जायमानः । आ । समुद्रम् । अदधात् । अन्तरिक्षे ।
तस्य ।० ॥ २२ ॥

त्वमग्ने क्रतुभिः केतुभिर्हितो३र्कः समिद्ध उदरोचथा दिवि ।

---

१ B D प्रदिशो°. २ P गायत्र्यम् ।. ३ A S जनिमानि. ४ P निम्रुचः ।. ५ P व्रियः ।.
६ A D S̆ V C- १ for ३. We with B̆ C E K K̆ Dc.

किमभ्या॒र्चिन्म॒रुत॑: पृश्नि॑मातरो॒ यद् रोहि॑त॒मज॑नयन्त दे॒वास्-

तस्यं०।०।० ॥ २३ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने । क्रतु॑ऽभिः । के॒तुऽभिः॑ । हि॒तः । अ॒र्कः । सम्ऽइ॑द्धः । उत् । अ॒रो॒च॒थाः॒ । दि॒वि । किम् । अ॒भि । आ॒र्च॒न् । म॒रुत॑: । पृश्नि॑ऽमातरः । यत् । रोहि॑तम् । अज॑नयन्त । दे॒वाः । तस्य॑ ।० ॥ २३ ॥

य आ॑त्म॒दा ब॑ल॒दा यस्य॒ विश्वे॑ उ॒पास॑ते प्र॒शिषं॒ यस्य॑ दे॒वाः ।

यो॒३॑स्येशे॑ द्वि॒पदो॒ यश्चतु॑ष्पद॒स्-

तस्यं०।०।० ॥ २४ ॥

यः । आ॒त्म॒ऽदाः । ब॒ल॒ऽदाः । यस्य॑ । विश्वे॑ । उ॒प॒ऽआस॑ते । प्र॒ऽशिष॑म् । यस्य॑ । दे॒वाः । यः । अ॒स्य । ईशे॑ । द्वि॒ऽपद॑: । यः । चतु॑:ऽपदः । तस्य॑ ।० ॥ २४ ॥

एक॑पाद् द्वि॒पदो॒ भूयो॒ वि च॑क्रमे॒ द्विपा॑त् त्रि॒पाद॑म॒भ्ये॑ति प॒श्चात् ।

चतु॑ष्पाच्चक्रे॒ द्वि॒पदा॑मभिस्व॒रे सं॒पश्य॑न् प॒ङ्क्तिमु॑प॒तिष्ठ॑मानस्-

तस्य॑ दे॒वस्य॑ । क्रु॒द्धस्यै॒तदा॒गो॒ य ए॒वं वि॒द्वांसं॑ ब्रा॒ह्मणं॒ जि॒नाति॑ ।

उद् वे॑पय रोहित॒ प्र क्षि॑णीहि ब्रह्म॒ज्यस्य॒ प्रति॑ मुञ्च॒ पाशा॑न् ॥ २५ ॥

एक॑ऽपात् । द्वि॒ऽपद॑: । भूय॑: । वि । च॒क्र॒मे॒ । द्वि॒ऽपात् । त्रि॒ऽपाद॑म् । अ॒भि । ए॒ति॒ । प॒श्चात् । चतु॑:ऽपात् । च॒क्रे॒ । द्वि॒ऽपदा॑म् । अ॒भि॒ऽस्व॒रे । स॒म्ऽपश्य॑न् । प॒ङ्क्तिम् । उ॒प॒ऽतिष्ठ॑मानः । तस्य॑ । दे॒वस्य॑ ॥ क्रु॒द्धस्य॑ । ए॒तत् । आग॑: । यः । ए॒वम् । वि॒द्वांस॑म् । ब्रा॒ह्मण॑म् । जि॒नाति॑ । उत् । वे॒प॒य॒ । रो॒हि॒त॒ । प्र । क्षि॒णी॒हि॒ । ब्र॒ह्म॒ऽज्यस्य॑ । प्रति॑ । मु॒ञ्च॒ । पाशा॑न् ॥ २५ ॥

कृ॒ष्णाया॑: पु॒त्रो अर्जु॑नो॒ रात्र्या॑ व॒त्सो॑ऽजायत ।

स ह॒ द्यामधि॑ रोहति॒ रुहो॑ रुरोह॒ रोहि॑तः ॥ २६ ॥ (१४)

कृ॒ष्णाया॑: । पु॒त्रः । अर्जु॑नः । रात्र्या॑: । व॒त्सः । अ॒जा॒य॒त॒ । सः । ह॒ । द्याम् । अधि॑ । रो॒ह॒ति॒ । रुह॑: । रु॒रो॒ह॒ । रोहि॑तः ॥ २६ ॥ (१४)

तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

---

१ K K̈ V Dc १ for ३. Cs has no kampa. We with B̈ E. २ R °मभिस्वरे.

एतदपि रोहितदेवताकम् । विनियोगस्तु "स एति" इत्यनुवाकं जपति स्वर्गकाम इति विनियोगमालायाम् ॥

स एति सविता स्वर्दिवस्पृष्ठेऽवचाकशत् ॥ १ ॥

सः । एति । सविता । स्वः । दिवः । पृष्ठे । अवऽचाकशत् ॥ १ ॥

रश्मिभिर्नभ आभृतं महेन्द्र एत्यावृतः ॥ २ ॥

रश्मिऽभिः । नभः । आऽभृतम् । महाऽइन्द्रः । एति । आऽवृतः ॥ २ ॥

स धाता स विधर्ता स वायुर्नभ उच्छ्रितम् ।० ॥ ३ ॥

सः । धाता । सः । विऽधर्ता । सः । वायुः । नभः । उत्ऽश्रितम् ।० ॥ ३ ॥

सोऽर्यमा स वरुणः स रुद्रः स महादेवः ।० ॥ ४ ॥

सः । अर्यमा । सः । वरुणः । सः । रुद्रः । सः । महाऽदेवः ।० ॥ ४ ॥

सो अग्निः स उ सूर्यः स उ एव महायमः ।० ॥ ५ ॥

सः । अग्निः । सः । ऊं इति । सूर्यः । सः । ऊं इति । एव । महाऽयमः ।० ॥ ५ ॥

तं वत्सा उप तिष्ठन्त्येकशीर्षाणो युता दश ।० ॥ ६ ॥

तम् । वत्साः । उप । तिष्ठन्ति । एकऽशीर्षाणः । युताः । दश ।० ॥ ६ ॥

पश्चात् प्राञ्च आ तन्वन्ति यदुदेति वि भासति ।० ॥ ७ ॥

पश्चात् । प्राञ्चः । आ । तन्वन्ति । यत् । उत्ऽएति । वि । भासति ।० ॥ ७ ॥

तस्यैष मारुतो गणः स एति शिक्याकृतः ॥ ८ ॥

तस्य । एषः । मारुतः । गणः । सः । एति । शिक्याऽकृतः ॥ ८ ॥

रश्मिभिर्नभ आभृतं महेन्द्र एत्यावृतः ॥ ९ ॥

रश्मिऽभिः । नभः । आऽभृतम् । महाऽइन्द्रः । एति । आऽवृतः ॥ ९ ॥

तस्येमे नव कोशा विष्टम्भा नवधा हिताः ॥ १० ॥

तस्य । इमे । नव । कोशाः । विऽस्तम्भाः । नवऽधा । हिताः ॥ १० ॥

---

१ K स्वर्दिवः पृ°. २ A B B̈ C D E K̈ R V De Cs °स्पृष्ठेव°. K °व॰ पृष्ठेव°. We with S̈. ३ S̈ उच्छ्रुतं. ४ The Vaidikas repeat the line रश्मिभिर्नभ आभृतं &c. after verses 3, 4, 5, 6 and 7. D S̈ and De support the repetition and the other MSS. are not opposed to it, as their omission of indisputable intermediate repetition is habitual.

स प्रजाभ्यो वि पश्यति यच्च प्राणति यच्च न ॥ ११ ॥

सः । प्रऽजाभ्यः । वि । पश्यति । यत् । च । प्राणति । यत् । च । न ॥ ११ ॥

तमिदं निगतं सहः स एष एक एकवृदेक एव ॥ १२ ॥

तम् । इदम् । निऽगतम् । सहः । सः । एषः । एकः । एकऽवृत् । एकः । एव ॥ १२ ॥

एते अस्मिन् देवा एकवृतो भवन्ति ॥ १३ ॥ (१५)

एते । अस्मिन् । देवाः । एकऽवृतः । भवन्ति ॥ १३ ॥ (१५)

इति चतुर्थेनुवाके प्रथमं पर्यायसूक्तम् ॥

कीर्तिश्च यशश्चाम्भश्च नभश्च ब्राह्मणवर्चसं चान्नं चान्नाद्यं च ॥ १ ॥

कीर्तिः । च । यशः । च । अम्भः । च । नभः । च । ब्राह्मणऽवर्चसम् । च । अन्नम् । च । अन्नऽअद्यम् । च ॥ १ ॥

य एतं देवमेकवृतं वेद ॥ २ ॥

यः । एतम् । देवम् । एकऽवृतम् । वेद ॥ २ ॥

न द्वितीयो न तृतीयश्चतुर्थो नाप्युच्यते ।[१]० ॥ ३ ॥

न । द्वितीयः । न । तृतीयः । चतुर्थः । न । अपि । उच्यते ।० ॥ ३ ॥

न पञ्चमो न षष्ठः सप्तमो नाप्युच्यते ।० ॥ ४ ॥

न । पञ्चमः । न । षष्ठः । सप्तमः । न ।० ॥ ४ ॥

[२]नाष्टमो न नवमो दशमो नाप्युच्यते ।० ॥ ५ ॥

न । अष्टमः । न । नवमः । दशमः । न । अपि । उच्यते ।० ॥ ५ ॥

स सर्वस्मै वि पश्यति यच्च प्राणति यच्च न ।० ॥ ६ ॥

सः । सर्वस्मै । वि । पश्यति । यत् । च । प्राणति । यत् । च । न ।० ॥ ६ ॥

तमिदं निगतं सहः स एष एक एकवृदेक एव ।० ॥ ७ ॥

तम् । इदम् । निऽगतम् । सहः । सः । एषः । एकः । एकऽवृत् । एकः । एव ।० ॥ ७ ॥

---

१ The Vaidikas repeat य एतं देवमेकवृतं वेद after the following verses of this and the first verse of the next paryâya-sûkta. **D** and **Ŝ** support the repetition, and the other MSS. are not opposed to it, as they invariably omit all intermediate repetitions. २ **K K̃ R V D**c नाष्टमो. We with **A B B̃ C D E Ŝ C**s.

सर्वे अस्मिन् देवा एकवृतो भवन्ति ।० ॥ ८ ॥ (१६)

सर्वे । अस्मिन् । देवाः । एकऽवृतः । भवन्ति ।० ॥ ८ ॥ (१६)

इति चतुर्थेनुवाके द्वितीयं पर्यायसूक्तम् ॥

ब्रह्म च तपश्च कीर्तिश्च यशश्चाम्भश्च नभश्च ब्राह्मणवर्चसं चान्नं चान्नाद्यं च ।० ॥ १ ॥

ब्रह्म । च । तपः । च । कीर्तिः । च । यशः । च । अम्भः । च । नभः । च । ब्राह्मणऽवर्चसम् । च । अन्नम् । च । अन्नऽअद्यम् । च ।० ॥ १ ॥

भूतं च भव्यं च श्रद्धा च रुचिश्च स्वर्गश्च स्वधा च ॥ २ ॥

भूतम् । च । भव्यम् । च । श्रद्धा । च । रुचिः । च । स्वःऽगः । च । स्वधा । च ॥ २ ॥

य एतं देवमेकवृतं वेद ॥ ३ ॥

यः । एतम् । देवम् । एकऽवृतम् । वेद ॥ ३ ॥

स एव मृत्युः सोऽमृतं सोऽभ्वं१ स रक्षः ॥ ४ ॥

सः । एव । मृत्युः । सः । अमृतम् । सः । अभ्वम् । सः । रक्षः ॥ ४ ॥

स रुद्रो वसुवनिर्वसुदेये नमोवाके वषट्कारोनु संहितः ॥ ५ ॥

सः । रुद्रः । वसुऽवनिः । वसुऽदेये । नमःऽवाके । वषट्ऽकारः । अनु । सम्ऽहितः ॥ ५ ॥

तस्येमे सर्वे यातव उप प्रशिषमासते ॥ ६ ॥

तस्य । इमे । सर्वे । यातवः । उप । प्रऽशिषम् । आसते ॥ ६ ॥

तस्यामू सर्वा नक्षत्रा वशे चन्द्रमसा सह ॥ ७ ॥ (१७)

तस्य । अमू । सर्वा । नक्षत्रा । वशे । चन्द्रमसा । सह ॥ ७ ॥ (१७)

इति चतुर्थेनुवाके तृतीयं पर्यायसूक्तम् ॥

---

१ All our authorities have सर्वे अस्मिन्देवा, except P̊ which has सर्वे ।. २ K̊ च भव्यं च. B B̊ D E K R S̊ Cs च भव्यं च. P Cp भव्यम् ।. J भव्यम् changed to भव्यम् ।. We with A C V Dc P̊. ३ P J insert सर्वम् । च । after भव्यम् । च ।. Also P̊ but without accents. The Saṁhitâ MSS. (A B B̊ C D E K K̊ S̊) and Cp omit the words. R Dc once read them (without accents) but have subsequently cancelled them. ४ A °भ्वां ३. P̊ C D E R S̊ Cs °भ्वं ३. We with K K̊ V Dc. ५ P P̊ J °वने ।. We with Cp. ६ P प्रऽशिषम् ।.

स वा अह्नोऽजायत तस्मादहरजायत ॥ १ ॥

सः। वै। अह्नः। अजायत। तस्मात्। अहः। अजायत ॥ १ ॥

स वै रात्र्या अजायत तस्माद् रात्रिरजायत ॥ २ ॥

०वै। रात्र्याः। अजायत। तस्मात्। रात्रिः। अजायत ॥ २ ॥

स वा अन्तरिक्षादजायत तस्मादन्तरिक्षमजायत ॥ ३ ॥

०वै। अन्तरिक्षात्। अजायत। तस्मात्। अन्तरिक्षम्। अजायत ॥ ३ ॥

स वै वायोरजायत तस्माद् वायुरजायत ॥ ४ ॥

०वै। वायोः। अजायत। तस्मात्। वायुः। अजायत ॥ ४ ॥

स वै दिवोऽजायत तस्माद् द्यौरध्यजायत ॥ ५ ॥

०वै। दिवः। अजायत। तस्मात्। द्यौः। अधि। अजायत ॥ ५ ॥

स वै दिग्भ्योऽजायत तस्माद् दिशोऽजायन्त ॥ ६ ॥

०वै। दिक्ऽभ्यः। अजायत। तस्मात्। दिशः। अजायन्त ॥ ६ ॥

स वै भूमेरजायत तस्माद् भूमिरजायत ॥ ७ ॥

०वै। भूमेः। अजायत। तस्मात्। भूमिः। अजायत ॥ ७ ॥

स वा अग्नेरजायत तस्मादग्निरजायत ॥ ८ ॥

०वै। अग्नेः। अजायत। तस्मात्। अग्निः। अजायत ॥ ८ ॥

स वा अद्भ्योऽजायत तस्मादापोऽजायन्त ॥ ९ ॥

०वै। अत्ऽभ्यः। अजायत। तस्मात्। आपः। अजायन्त ॥ ९ ॥

स वा ऋग्भ्योऽजायत तस्मादृचोऽजायन्त ॥ १० ॥

०वै। ऋक्ऽभ्यः। अजायत। तस्मात्। ऋचः। अजायन्त ॥ १० ॥

स वै यज्ञादजायत तस्माद् यज्ञोऽजायत ॥ ११ ॥

सः। वै। यज्ञात्। अजायत। तस्मात्। यज्ञः। अजायत ॥ ११ ॥

स यज्ञस्तस्य यज्ञः स यज्ञस्य शिरस्कृतम् ॥ १२ ॥

---

१ C D वाह्नो for वा अह्नो. २ A B B̈ C D E R S̈ Cs P J Cr भूमेर°. Dc भूमेर° changed to भूमेर°. We with K K̈ V P̈. ३ A B B̈ C D E R S̈ Cs P J Cr तस्माद्भूमिर°. Dc भूमिर° changed to भूमिर°. We with K K̈ V P̈.

सः । यज्ञः । तस्य॑ । यज्ञः । सः । यज्ञस्य॑ । शिरः॑ । कृतम् ॥ १२ ॥

स स्तनयति स वि द्योतते स उ अश्मानमस्यति ॥ १३ ॥

सः । स्तनयति । सः । वि । द्योतते । सः । ऊं इति॑ । अश्मानम् । अस्यति ॥ १३ ॥

पापाय॑ वा भद्राय॑ वा पुरुषायासुराय वा ॥ १४ ॥

पापाय॑ । वा । भद्राय॑ । वा । पुरुषाय । असुराय । वा ॥ १४ ॥

यद्वा कृणोष्योषधीर्यद्वा वर्षसि भद्रया यद्वा जन्यमवीवृधः ॥ १५ ॥

यत् । वा । कृणोषि॑ । ओषधीः । यत् । वा । वर्षसि । भद्रया॑ । यत् । वा । जन्यम् । अ॑-वीवृधः ॥ १५ ॥

तावांस्ते मघवन् महिमोपो ते तन्वः शतम् ॥ १६ ॥

तावान् । ते । मघऽवन् । महिमा । उपो इति॑ । ते । तन्वः । शतम् ॥ १६ ॥

उपो ते बध्वे बद्धानि यदि वासि न्यर्बुदम् ॥ १७ ॥ (१८)

उपो इति॑ । ते । बध्वे॑ । बद्धानि । यदि॑ । वा । असि॑ । निऽअर्बुदम् ॥ १७ ॥ (१८)

इति चतुर्थेनुवाके चतुर्थं पर्यायसूक्तम् ॥

भूयानिन्द्रो नमुराद् भूयानिन्द्रासि मृत्युभ्यः ॥ १ ॥

भूयान् । इन्द्रः॑ । नमुरात् । भूयान् । इन्द्र । असि । मृत्युऽभ्यः॑ ॥ १ ॥

भूयानरात्याः शच्याः पतिस्त्वमिन्द्रासि विभूः प्रभूरिति त्वोपास्महे वयम् ॥ २ ॥

भूयान् । अरात्याः । शच्याः॑ । पतिः॑ । त्वम् । इन्द्र । असि । विऽभूः । प्रऽभूः । इति॑ । त्वा । उप॑ । आस्महे । वयम् ॥ २ ॥

नमस्ते अस्तु पश्यत पश्य॑ मा पश्यत ॥ ३ ॥

नमः॑ । ते । अस्तु । पश्यत । पश्य॑ । मा । पश्यत ॥ ३ ॥

अन्नाद्येन यशसा तेजसा ब्राह्मणवर्चसेन ॥ ४ ॥

१ All our authorities have जन्यमवीवृधः (the pada-authorities अवीवृधः ।.) २ A D S̈ बध्वे बद्धा॰. R बद्धे बद्धा॰. Cs बध्वे बधा॰. E बद्धे बद्धा॰. B̈ C P J बद्धे बद्धा॰. P̈ बद्धे । बद्धानि ।. K K̈ V बध्वे बद्धा॰. Dc बद्धे बद्धा॰ changed to बध्वे बद्धा॰. Cp बद्धे । बद्धानि । changed from बद्धे । बद्धानि ।. Rw बद्धे बद्धानि.

अन्नऽअद्येन । यशसा । तेजसा । ब्राह्मणऽवर्चसेन ॥ ४ ॥

अम्भो अमो महः सह इति त्वोपास्महे वयम् ।०।० ॥ ५ ॥

अम्भः । अमः । महः । सहः । इति ।० ॥ ५ ॥

अम्भो अरुणं रजतं रजः सह इति त्वोपास्महे वयम् ।०।० ॥ ६ ॥ (१९)

अम्भः । अरुणम् । रजतम् । रजः । सहः । इति ।० ॥ ६ ॥ (१९)

इति चतुर्थेनुवाके पञ्चमं पर्यायसूक्तम् ॥

उरुः पृथुः सुभूर्भुव इति त्वोपास्महे वयम् ।०।० ॥ १ ॥

उरुः । पृथुः । सुऽभूः । भुवः । इति ।० ॥ १ ॥

प्रथो वरो व्यचो लोक इति त्वोपास्महे वयम् ।०।० ॥ २ ॥

प्रथः । वरः । व्यचः । लोकः । इति ।० ॥ २ ॥

भवद्वसुरिदद्वसुः संयद्वसुरायद्वसुरिति त्वोपास्महे वयम् ॥ ३ ॥

भवत्ऽवसुः । इदत्ऽवसुः । संयत्ऽवसुः । आयत्ऽवसुः । इति । त्वा । उप । आस्महे । वयम् ॥ ३ ॥

नमस्ते अस्तु पश्यत पश्य मा पश्यत ॥ ४ ॥

नमः । ते । अस्तु । पश्यत । पश्य । मा । पश्यत ॥ ४ ॥

अन्नाद्येन यशसा तेजसा ब्राह्मणवर्चसेन ॥ ५ ॥ (२०)

अन्नऽअद्येन । यशसा । तेजसा । ब्राह्मणऽवर्चसेन ॥ ५ ॥ (२०)

चतुर्थेनुवाके षष्ठं पर्यायसूक्तम् ॥

चतुर्थोनुवाकः ॥

इति त्रयोदशं काण्डं समाप्तम् ॥

१ The Vaidikas repeat the two lines नमस्ते and अन्नाद्येन after this verse as also after the following one and after each of the first two verses of the next paryâya-sûkta. This would not interfere with the number of the verses composing the paryâya-sûktas as intermediate repetitions do not come in the enumeration. There is nothing in the *Sarvânukramaṇî* or the *Pañchapaṭalikâ* inconsistent with the Vaidikas' repetition. C D E R Š Dc indicate the repetition and the other MSS. are not opposed to it. २ P̈ J पृथः ।. ३ K °राजद्वसु°.

विवाहपरमेतत् काण्डम् । तत्र वक्ष्यमाणानि कर्माणि भवन्ति । तेषु तत्तन्मन्त्रविनियोगाः सूत्रकारेण प्रायोऽन्वर्थमेव कृतास्ते कौशिके दशमेऽध्याये विस्तारेण प्रपञ्चितास्तत्रैव द्रष्टव्याः । अत्र तु कर्मक्रमस्य मन्त्रवद् दिग्दर्शनम् ॥

सूक्तारम्भे सूर्या नाम या सूर्यरूपा सवितृपुत्री देवी तस्या विवाहस्य कथा वर्णिता ॥

कर्मक्रमस्तु यथा वक्ष्यते ।

विवाहः । स कुमार्याः पितृगृहे । सत्येनोत्तभितेति षोडश पूर्वापरमिति १. २३, २४ द्वे इत्यष्टादशभिराज्यहोमः । आगमक्शरं कुमारीमाशयति[1] ॥ हस्तगृहीतशरावसंपुटं सानुचरं कंचिद् वरं प्रति प्रेषयति । १. ३१ ॥ ब्राह्मणप्रेषणम् । १. ३१ ॥ कुमारीरक्षार्थं पालप्रेषणम् । १. ३४ ॥ उदकग्रहणार्थं व्रजनम् ॥ अप्सु लोष्टं प्रक्षिपति । १. ३७ ॥ अवगाहनम् । १. ३८ ॥ उदकघटपूरणम् । १. ३८ ॥ उदकघटम् उदाहाराय प्रयच्छति । १. ३९ ॥ शाखायां घटनिधानम् ॥ तेनोदकेन सर्वोदकार्थकरणम् ॥ आज्यहोमः । १. १७ ॥ कुमारीकेशविचर्तनम् । १. ५८ ॥ ईशानकोणे तिष्ठन्त्याः कुमार्या उष्णोदकेन आप्लावनम् । २. ६५ ॥ शीतोदकेन सेचनम् । १. ३५, १. ४३ ॥ वासमाङ्गानि प्रमार्ष्टि ॥ तत् कुमारी पालाय प्रयच्छति । २. ६६, ६७ ॥ तद्वासस्तुम्बरदण्डेन गृहीत्वा गोपाटे प्रक्षिपति ॥ अहतेन वाससा तामाच्छादयति । १. ४५, ५३ ॥ यज्ञोपवीतवद्धाधय वस्त्रं बध्नाति ॥ केशप्रलेखनम् । २. ६८ ॥ योक्त्रस्य कटिप्रदेशे बन्धनम् । १. ४२, २. ७० ॥ ज्येष्ठीमधुमणे रक्तसूत्रेण बन्धनम्[2] अनामिकायाम् ॥ कन्यादानाद् अनन्तरम् उपाध्यायः कुमारीं हस्ते गृहीत्वा कौतुकगृहान्निर्णयति ॥ शाखायां युगं धारयति । १. २० ॥ दक्षिणतस्तत् पुरुषो धारयति । कन्याया ललाटप्रदेशे हिरण्यबन्धनम् । १. ४०, ४१ । तदुपरि युगच्छिद्राद्उदकनिनयनम् ॥ कुमार्या अश्मारोहणम् । १. ४७ ॥ तया लाजहोमः । २. ६३ ॥ वरेण पाणिग्रहणम् । १. ४८–५२ ॥ वरः कन्याम् अग्निं त्रिः परिणयति । १. ३९ ॥ सप्तलेखालेखनम्[3] ॥ तासु वधूमुत्क्रामयति ॥ तल्प उपवेशयति । २. ३१, १. ६० ॥ उपविष्टायास्तस्याः पादौ सुहृत् प्रक्षालयति ॥ कुमारीकटिवेष्टितं योक्त्रं मोचयति । १. ५७, ५८ ॥ तद्योक्त्रे भृत्याः संरभन्ते । ये जयन्ति ते बलीयांसो मन्यन्ते ॥ वधूः सर्वौषधीभिरमूर्ध्नि पलाशपत्रेणावपति । २. ५३–५८ ॥ कुमारीं तल्पाद् उत्थापयति । १. ५९, ६०, ६२ ॥ इति विवाहः ॥

अथोद्वाहः । तत्र वरस्य गृहे वधूनयनम् । तद्यथा । वधूवरौ यानमारोहयति । १. ६१, २. ३० ॥ कर्ता अग्रे व्रजति । २. ८, १. ६४ ॥ दक्षिणेन पादेन प्रक्रामति अध्वानम् । २. ११, १. ३४ ॥ तेनैवाक्षा यद्यन्याप्युढा तर्हि वधूवस्त्रस्य दशाखण्डं गृहीत्वा चतुष्पथे क्षिप्त्वा दक्षिणेन पादेन तदुपरि तिष्ठति तत् प्रायश्चित्तम् । २. ७४ ॥ उभयोरूढयोः शुभकामः सन् जपं कुर्यात् । २. ४६ ॥ अन्तरा ब्रह्माणम् अतिक्रमयतः ॥ यानस्य विनिष्करणम् । २. ४७ ॥ अध्वनि तीर्थे आयाने लोष्टं प्रक्षिप्य तत उत्तरति । २. ६ ॥ महावृक्षेषु दृष्टेषु जपति । २. ९ ॥ वध्वीक्षणार्थं कुदृक्षु स्त्रीष्वागतासु ताः प्रति जपति । २. २८ ॥ ह्रदमेदं (सिन्धुसंगमं) दृष्ट्वा जपति । २. ७ ॥ ओषधीनदीक्षेत्रवनेषु दृष्टेषु जपति । २. ७ ॥ श्मशाने दृष्टे जपति । २. ७३ ॥ अध्वनि सुप्तायां वध्वां प्रबोधयति मन्त्रेण । २. ७५ ॥ वरपितृगृह आसन्नागते जपति । २. १२ ॥ गृहमागते याने तद् अद्भिः संप्रोक्ष्य बलीवर्दौ विमोचयति । २. १६ ॥ निर्ऋत्यपनोदाय पत्नीशालां प्रोक्षति । २. १९ ॥ दक्षिणतो गृहपार्श्वे गोमयपिण्डेऽश्मानं स्थापयति । १. ४७ ॥ तस्योपरि पलाशस्य यत्पर्णत्रितयं तस्माद् मध्यमपर्णं गृहीत्वा स्थापयति तस्योपरि घृतं घृतस्योपरि चत्वारि दूर्वाग्राणि तदुपरि वधूं स्थापयति । १. ४७ ॥ तस्माद् वधूं प्रणाय्य वरगृहे प्रवेशयति । २. २६, १. २१, १. ६३, १. ६४ । पूर्णपात्रेण कुम्भफलेन अक्षतसहितेन प्रवेशः ॥ अग्निं प्रज्वाल्य ततो हस्तग्रहणं कृत्वा वरो वधूं परिणयति । २. १७, १८ ॥ अग्निसरस्वतीपितृसूर्यादेवमित्रवरुणेभ्यो नमस्कुर्वतीम् अनुमन्त्रयते । २. २०, २. ४६ ॥ कश्चिद् रोहितचर्म आहरति । २. २१ । उपस्तृतस्य तस्योपरि बल्बजम् उपस्तृणाति तस्योपरि वधूमारोहयति उपवेशयति च । २. २३ ॥ दक्षिणोत्तरम् उपस्थं कुरुते वधूः ॥ ब्राह्मणायनं कुमारं शुभनामकं तस्या उपस्थ उपवेशयति । ३. २४ ॥ कुमाराय फलमोदकादि दत्त्वा तम् उत्थापयति । २. २५ ॥

---

1 See Kāṇḍa ɪɪ. 36. 2 See ɪ. 34. 3 See v. 1. 6.

तेन भूतेनेत्यादिना वरवध्वौ क्रमेण जुहुतः[1] । २. १–५, २. ४५ ॥ संपातान् आनयति । उदपात्रे उत्तरान् संपातान् आनयति । उदपात्रं वरवध्वोरञ्जल्योर्निनयति । २. ४५ ॥ तेन भूतेनेति[2] रसान् संपात्य तान् स्थालीपाके च जायापती उपसर्पयति । तत एकस्मिन् स्थाने स्वजनैः सह उपविश्य मिष्टान्नस्य सहाशनं कुर्यात् पतिः ॥ तेनैव सूक्तेन यवानाम् आज्यमिश्राणां पूर्णाञ्जलिं जुहोति ॥ इत्युद्वाहः ॥

अथ चतुर्थिकाकर्म । तद्यथा । सप्त मर्यादा[3] इति वरो व्रीहीन् जुहोति विवाहाग्नौ ॥ अक्ष्यौ नाविति[4] परस्परं वरवध्वावक्षिणी अञ्जाते ॥ महीमूष्वितिति वरवध्वौ खट्वामालम्भयति आचार्यः । आरोहयति । २. ३१ । तत्र च तामुपवेशयति । २. २३ ॥ संवेशयति च । २. ३२ ॥ तौ वस्त्रेणाच्छादयति[6] ॥ तावभिमुखौ करोति । २. ३७ ॥ इहेमाविति । २. ६४ । वरवध्वौ त्रिः संनुदति ॥ मदुघमणिं पिष्ट्वा औक्षे प्रक्षिप्य वधूवरौ परस्परं संगच्छेते[7] । २. ७१,७२ ॥ ब्रह्म जज्ञानमिति[3] अङ्गुष्ठेन वरः प्रजननदेशं स्पृशति ॥ खट्वाया उत्थापयति वरो वधूम् । २. ४३ ॥ अहतवस्त्रं वरवध्वौ परिधापयति आचार्यः । १. ४५ । ५३, ५५ ॥ वधूसीमन्ते शष्पं निदधाति वरः । १. ५५,५६ । व्रीहियवौ सीमन्ते निदधाति अमन्त्रकम् । दर्भपिञ्जूल्या सीमन्तं विचृनति । शणशकलेन वधूकेशान् परिवेष्टयति ॥ सर्वेण काण्डेन आज्यं जुहोति वरः । प्रायश्चित्तमेतत् ॥ शुल्कद्रव्यं पृथक् करोति इदं तव इदं मामकीयमिति । १. ३२ ॥ वाधूयं वस्त्रं ददतं वरमनुमन्त्रयते । १. २५–३० । आचार्यस्तत् प्रतिगृह्णाति । २. ४१,४२ ॥ तत् स्थाणावासजति । २. ४८ ॥ तद् गृहीत्वा गच्छति । २. ४९ ॥ तद् वृक्षं प्रतिच्छादयति । २. ५० ॥ सर्वे स्नानं कुर्वन्ति । २. ४५ ॥ तेन वाधूयेनाच्छादयत्यात्मानमाचार्यः । २. ५१ ॥ नवं वसानः । २. ४४ । इति जपित्वा आचार्यो गृहं गच्छति ॥ कुमार्यां नीयमानायां पितृगृहे रोदने सति जीवं रुदन्ति । १. ४६ । इत्यनया यदीमे केशिनः । २. ५९–६२ । इति चतसृभिश्चाज्यं जुहोति । तत् प्रायश्चित्तम् ॥ इति चतुर्थिकाकर्म ॥

स॒त्येनोत्त॑भिता॒ भूमि॒ः सूर्ये॒णोत्त॑भिता॒ द्यौः ।
ऋ॒तेना॑दि॒त्यास्ति॑ष्ठन्ति दि॒वि सोमो॒ अधि॑ श्रि॒तः ॥ १ ॥

स॒त्येन॑ । उत्ऽत॑भिता । भूमि॑ः । सूर्ये॑ण । उत्ऽत॑भिता । द्यौः ।
ऋ॒तेन॑ । आ॒दि॒त्याः । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ । दि॒वि । सोम॑ः । अधि॑ । श्रि॒तः ॥ १ ॥

सोमे॑नादि॒त्या ब॒लिन॒ः सोमे॑न पृथि॒वी म॒ही ।
अथो॒ नक्ष॑त्राणामे॒षामु॒पस्थे॒ सोम॒ आहि॑तः ॥ २ ॥

सोमे॑न । आ॒दि॒त्याः । ब॒लिन॑ः । सोमे॑न । पृ॒थि॒वी । म॒ही ।
अथो॒ इति॑ । नक्ष॑त्राणाम् । ए॒षाम् । उ॒पऽस्थे॑ । सोम॑ः । आऽहि॑तः ॥ २ ॥

सोमं॑ मन्यते पपि॒वान् यत् सं॑पिं॒षन्त्योष॑धिम् ।
सोमं॒ यं ब्र॒ह्माणो॑ वि॒दुर्न तस्या॑श्नाति॒ पार्थि॑वः ॥ ३ ॥

सोम॑म् । म॒न्य॒ते॒ । प॒पि॒ऽवान् । यत् । स॒म्ऽपिं॑षन्ति । ओष॑धिम् ।
सोम॑म् । यम् । ब्र॒ह्माण॑ः । वि॒दुः । न । तस्य॑ । अ॒श्नाति॒ । पार्थि॑वः ॥ ३ ॥

1 See VI. 78, VI. 82 and V. 24. 2 See VI. 78. 3 See V. 1, 6. 4 See VII. 37. 5 See VII. 6. 2. 6 See VII. 38. 7 See I. 34 8 See IV. 1.

१ C °पिंषं°. A Ŝ °पींषं°. D °पीषं°. P P̂ J °पीषं°. Cp °पिंशंति।.

यत् त्वा सोम प्रपिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः ।
वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥ ४ ॥

यत् । त्वा । सोम । प्रऽपिबन्ति । ततः । आ । प्यायसे । पुनः ।
वायुः । सोमस्य । रक्षिता । समानाम् । मासः । आऽकृतिः ॥ ४ ॥

आच्छद्विधानैर्गुपितो बार्हतैः सोम रक्षितः ।
ग्राव्णामिच्छृण्वन् तिष्ठसि न ते अश्नाति पार्थिवः ॥ ५ ॥

आच्छत्ऽविधानैः । गुपितः । बार्हतैः । सोम । रक्षितः ।
ग्राव्णाम् । इत् । शृण्वन् । तिष्ठसि । न । ते । अश्नाति । पार्थिवः ॥ ५ ॥

चित्तिरा उपबर्हणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् ।
द्यौर्भूमिः कोश आसीद् यदयात् सूर्या पतिम् ॥ ६ ॥

चित्तिः । आः । उपऽबर्हणम् । चक्षुः । आः । अभिऽअञ्जनम् ।
द्यौः । भूमिः । कोशः । आसीत् । यत् । अयात् । सूर्या । पतिम् ॥ ६ ॥

रैभ्यासीदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी ।
सूर्याया भद्रमिद् वासो गाथयैति परिष्कृता ॥ ७ ॥

रैभी । आसीत् । अनुऽदेयी । नाराशंसी । निऽओचनी ।
सूर्यायाः । भद्रम् । इत् । वासः । गाथया । एति । परिष्कृता ॥ ७ ॥

स्तोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः ।
सूर्याया अश्विना वराग्निरासीत् पुरोगवः ॥ ८ ॥

स्तोमाः । आसन् । प्रतिऽधयः । कुरीरम् । छन्दः । ओपशः ।
सूर्यायाः । अश्विना । वरा । अग्निः । आसीत् । पुरःऽगवः ॥ ८ ॥

सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा ।
सूर्यां यत् पत्ये शंसन्तीं मनसा सवितादद्रात् ॥ ९ ॥

सोमः । वधूऽयुः । अभवत् । अश्विना । आस्ताम् । उभा । वरा ।
सूर्याम् । यत् । पत्ये । शंसन्तीम् । मनसा । सविता । अददात् ॥ ९ ॥

---

१ P आ ।. २ E °थैधि.

मनो अस्या अन आसीद् द्यौरासीदुत च्छदिः ।
शुक्रावनड्वाहावास्तां यदयात् सूर्या पतिम् ॥ १० ॥ (१)

मनः । अस्याः । अनः । आसीत् । द्यौः । आसीत् । उत । छदिः ।
शुक्रौ । अनड्वाहौ । आस्ताम् । यत् । अयात् । सूर्या । पतिम् ॥ १० ॥ (१)

ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावैताम् ।
श्रोत्रे ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥ ११ ॥

ऋक्ऽसामाभ्याम् । अभिऽहितौ । गावौ । ते । सामनौ । ऐताम् ।
श्रोत्रे इति । ते । चक्रे इति । आस्ताम् । दिवि । पन्थाः । चराचरः ॥ ११ ॥

शुची ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।
अनो मनस्मयं सूर्यारोहत् प्रयती पतिम् ॥ १२ ॥

शुची इति । ते । चक्रे इति । यात्याः । विऽआनः । अक्षः । आऽहतः ।
अनः । मनस्मयम् । सूर्या । आ । अरोहत् । प्रऽयती । पतिम् ॥ १२ ॥

सूर्याया वहतुः प्रागात् सविता यमवासृजत् ।
मघासु हन्यन्ते गावः फल्गुनीषु व्युह्यते ॥ १३ ॥

सूर्यायाः । वहतुः । प्र । अगात् । सविता । यम् । अवऽअसृजत् ।
मघासु । हन्यन्ते । गावः । फल्गुनीषु । वि । उह्यते ॥ १३ ॥

यदश्विना पृच्छमानावयातं त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ।
क्वैकं चक्रं वामासीत् क्व देष्ट्राय तस्थथुः ॥ १४ ॥

यत् । अश्विना । पृच्छमानौ । अयातम् । त्रिऽचक्रेण । वहतुम् । सूर्यायाः ।
क्व । एकम् । चक्रम् । वाम् । आसीत् । क्व । देष्ट्राय । तस्थथुः ॥ १४ ॥

यदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप ।
विश्वे देवा अनु तद् वामजानन् पुत्रः पितरमवृणीत पूषा ॥ १५ ॥

यत् । अयातम् । शुभः । पती इति । वरेऽयम् । सूर्याम् । उप ।

---

१ K सामनावितः. २ P पथाः ।. ३ E प्रयंती. ४ All our authorities have हन्यंते. (P P J Cp हन्यंते ।.) Perhaps a चेत् or च is to be understood. ५ D E K Cs तस्थतुः. P तस्थथुः ।. ६ K पितरावृणीत. ७ All our pada authorities have the avagraha.

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । वाम् । अजानन् । पुत्रः । पितरम् । अवृणीत । पूषा ॥ १५ ॥

द्वे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्माण ऋतुथा विदुः ।
अथैकं चक्रं यद् गुहा तदद्धातय इद् विदुः ॥ १६ ॥

द्वे इति । ते । चक्रे इति । सूर्ये । ब्रह्माणः । ऋतुऽथा । विदुः ।
अथ । एकम् । चक्रम् । यत् । गुहा । तत् । अद्धातयः । इत् । विदुः ॥ १६ ॥

अर्यमणं यजामहे सुबन्धुं पतिवेदनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनात् प्रेतो मुञ्चामि नामुतः ॥ १७ ॥

अर्यमणम् । यजामहे । सुऽबन्धुम् । पतिऽवेदनम् ।
उर्वारुकम्ऽइव । बन्धनात् । प्र । इतः । मुञ्चामि । न । अमुतः ॥ १७ ॥

प्रेतो मुञ्चामि नामुतः सुबद्धाममुतस्करम् ।
यथेयमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रा सुभगासति ॥ १८ ॥

प्र । इतः । मुञ्चामि । न । अमुतः । सुऽबद्धाम् । अमुतः । करम् ।
यथा । इयम् । इन्द्र । मीढ्वः । सुऽपुत्रा । सुऽभगा । असति ॥ १८ ॥

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद् येन त्वाबध्नात् सविता सुशेवाः ।
ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं ते अस्तु सहसंभलायै ॥ १९ ॥

प्र । त्वा । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अबध्नात् । सविता । सुऽशेवाः ।
ऋतस्य । योनौ । सुऽकृतस्य । लोके । स्योनम् । ते । अस्तु । सहऽसंभलायै ॥ १९ ॥

भगस्त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विना त्वा प्र वहतां रथेन ।
गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासो वशिनी त्वं विदथमा वदासि ॥ २० ॥ (२)

भगः । त्वा । इतः । नयतु । हस्तऽगृह्य । अश्विना । त्वा । प्र । वहताम् । रथेन ।
गृहान् । गच्छ । गृहऽपत्नी । यथा । असः । वशिनी । त्वम् । विदथम् । आ । वदासि ॥ २० ॥ (२)

इह प्रियं प्रजायै ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।

---

१ All our authorities have सूर्ये. २ So we with A B C D E K R S V Cs P J Cp. Dc इद्विदुः changed to इद्विदुः. K विदुः. P विदुः ।. The correction to विदुः is not inevitable. ३ P ऐकम् ।. We with P J Cp. ४ D मुचामि. P Cp मुञ्चामि ।. ५ P भगः ।.

एना पत्या तन्वं१ सं स्पृशस्वाथ जिर्विर्विदथमा वदासि ॥ २१ ॥

इह । प्रियम् । प्रऽजायै । ते । सम् । ऋध्यताम् । अस्मिन् । गृहे । गार्हऽपत्याय । जागृहि ।

एना । पत्या । तन्वम् । सम् । स्पृशस्व । अथ । जिर्विः । विदथम् । आ । वदासि ॥ २१ ॥

इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् ।

क्रीडन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वस्तकौ ॥ २२ ॥

इह । एव । स्तम् । मा । वि । यौष्टम् । विश्वम् । आयुः । वि । अश्नुतम् ।

क्रीडन्तौ । पुत्रैः । नप्तृऽभिः । मोदमानौ । सुऽअस्तकौ ॥ २२ ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीडन्तौ परि यातोर्णवम् ।

विश्वान्यो भुवना विचष्ट ऋतूँरन्यो विदधज्जायसे नवः ॥ २३ ॥

पूर्वऽअपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीडन्तौ । परि । यातः । अर्णवम् ।

विश्वा । अन्यः । भुवना । विऽचष्टे । ऋतून् । अन्यः । विऽदधत् । जायसे । नवः ॥ २३ ॥

नवोनवो भवसि जायमानोह्नां केतुरुषसामेष्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधास्यायन् प्र चन्द्रमस्तिरसे दीर्घमायुः ॥ २४ ॥

नवःऽनवः । भवसि । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उषसाम् । एषि । अग्रम् ।

भागम् । देवेभ्यः । वि । दधासि । आऽयन् । प्र । चन्द्रमः । तिरसे । दीर्घम् । आयुः ॥ २४ ॥

परा देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भजा वसु ।

कृत्यैषा पद्वती भूत्वा जाया विशते पतिम् ॥ २५ ॥

परा । देहि । शामुल्यम् । ब्रह्मऽभ्यः । वि । भज । वसु ।

कृत्या । एषा । पत्ऽवती । भूत्वा । आ । जाया । विशते । पतिम् ॥ २५ ॥

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।

एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्बन्धेषु बध्यते ॥ २६ ॥

नीलऽलोहितम् । भवति । कृत्या । आसक्तिः । वि । अज्यते ।

१ BCE तन्वं१सं. We with ADKKRSV Dc Cs. २ So we with all our authorities. In VIII. 1. 6. Sâyaṇa has जिर्वि°, not जिव्रि°. In Rigveda the form is जिव्रि, but from Sâyaṇa on Rig. 70. 10 it appears the regular form is जिर्वि, and जिव्रि a corruption. ३ PP अश्नुतम् ।. ४ B °बन्धेषु.

वर्धन्ते । अस्याः । ज्ञातयः । पतिः । बन्धेषु । बध्यते ॥ २६ ॥

अश्लीला तनूर्भवति रुशती पापयामुया ।
पतिर्यद् वध्वो३ वाससः स्वमङ्गमभ्यूर्णुते ॥ २७ ॥

अश्लीला । तनूः । भवति । रुशती । पापया । अमुया ।
पतिः । यत् । वध्वः । वाससः । स्वम् । अङ्गम् । अभिऽऊर्णुते ॥ २७ ॥

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।
सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मोत शुम्भति ॥ २८ ॥

आऽशसनम् । विऽशसनम् । अथो इति । अधिऽविकर्तनम् ।
सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्मा । उत । शुम्भति ॥ २८ ॥

तृष्टमेतत् कटुकमपाष्ठवद् विषवन्नैतदत्तवे ।
सूर्यां यो ब्रह्मा वेद स इद् वाधूयमर्हति ॥ २९ ॥

तृष्टम् । एतत् । कटुकम् । अपाष्ठऽवत् । विषऽवत् । न । एतत् । अत्तवे ।
सूर्याम् । यः । ब्रह्मा । वेद । सः । इत् । वाधूऽयम् । अर्हति ॥ २९ ॥

स इत् तत् स्योनं हरति ब्रह्मा वासः सुमङ्गलम् ।
प्रायश्चित्तिं यो अध्येति येन जाया न रिष्यति ॥ ३० ॥(३)

सः । इत् । तत् । स्योनम् । हरति । ब्रह्मा । वासः । सुऽमङ्गलम् ।
प्रायश्चित्तिम् । यः । अधिऽएति । येन । जाया । न । रिष्यति ॥ ३० ॥(३)

युवं भगं सं भरतं समृद्धमृतं वदन्तावृतोद्येषु ।
ब्रह्मणस्पते पतिमस्यै रोचय चारु संभलो वदतु वाचमेताम् ॥ ३१ ॥

युवम् । भगम् । सम् । भरतम् । सम्ऽऋद्धम् । ऋतम् । वदन्तौ । ऋतऽउद्येषु ।
ब्रह्मणः । पते । पतिम् । अस्यै । रोचय । चारु । सम्ऽभलः । वदतु । वाचम् । एताम् ॥ ३१ ॥

इहेदसाथ न परो गमाथेमं गावः प्रजया वर्धयाथ ।
शुभं यतीरुस्रियाः सोमवर्चसो विश्वे देवाः क्रन्निह वो मनांसि ॥ ३२ ॥

---

१ A B C D E R S[m] P P J C[P] °यंद्वध्वो°. C[s] °यंबध्वो°. We with B[h] K K[m] V D[c].
२ So we with all our authorities. ३ P विषऽवन् ।. C[P] विष°वत् ।. We with P J.
४ K[m] °वृतायेषु. ५ P अस्य ।. ६ B संवर्धयाथ. ७ So all our authorities, not क्र°.

इह । इत् । असाथ । न । परः । गमाथ । इमम् । गावः । प्रऽजया । वर्धयाथ ।
शुभम् । यतीः । उस्रियाः । सोमऽवर्चसः । विश्वे । देवाः । क्रन् । इह । वः । मनांसि ॥ ३२ ॥

इमं गावः प्रजया सं विशाथायं देवानां न मिनाति भागम् ।
अस्मै वः पूषा मरुतश्च सर्वे अस्मै वो धाता सविता सुवाति ॥ ३३ ॥

इमम् । गावः । प्रऽजया । सम् । विशाथ । अयम् । देवानाम् । न । मिनाति । भागम् ।
अस्मै । वः । पूषा । मरुतः । च । सर्वे । अस्मै । वः । धाता । सविता । सुवाति ॥ ३३ ॥

अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थानो येभिः सखायो यन्ति नो वरेयम् ।
सं भगेन समर्यम्णा सं धाता सृजतु वर्चसा ॥ ३४ ॥

अनृक्षराः । ऋजवः । सन्तु । पन्थानः । येभिः । सखायः । यन्ति । नः । वरेऽयम् ।
सम् । भगेन । सम् । अर्यम्णा । सम् । धाता । सृजतु । वर्चसा ॥ ३४ ॥

यच्च वर्चो अक्षेषु सुरायां च यदाहितम् ।
यद् गोष्वश्विना वर्चस्तेनेमां वर्चसावतम् ॥ ३५ ॥

यत् । च । वर्चः । अक्षेषु । सुरायाम् । च । यत् । आऽहितम् ।
यत् । गोषु । अश्विना । वर्चः । तेन । इमाम् । वर्चसा । अवतम् ॥ ३५ ॥

येन महानघ्न्या जघनमश्विना येन वा सुरा ।
येनाक्षा अभ्यषिच्यन्त तेनेमां वर्चसावतम् ॥ ३६ ॥

येन । महाऽनघ्न्याः । जघनम् । अश्विना । येन । वा । सुरा ।
येन । अक्षाः । अभिऽअसिच्यन्त । तेन । इमाम् । वर्चसा । अवतम् ॥ ३६ ॥

यो अनिध्मो दीदयदप्स्व१न्तर्यं विप्रास ईडते अध्वरेषु ।
अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्यावान् ॥ ३७ ॥

यः । अनिध्मः । दीदयत् । अप्ऽसु । अन्तः । यम् । विप्रासः । ईडते । अध्वरेषु ।
अपाम् । नपात् । मधुऽमतीः । अपः । दाः । याभिः । इन्द्रः । ववृधे । वीर्यऽवान् ॥ ३७ ॥

---

१ S̈ विशाथायं. २ A P नि. ३ P अर्यं° ।. ४ All our authorities have °स्वश्विना. The nominative may be construed with युवाम् understood. P̊ has अवतरम् which points to a reading अवताम् ।. ५ So all our authorities, P P̊ J Cp dividing महाऽनघ्न्याः ।. ६ A B̊ E R ३ for १. ७ S̈ वीर्यविान्. ८ P has changed °सः to °साः ।.

इदमहं रुशन्तं ग्राभं तनूदूषिमपोहामि ।
यो भद्रो रोचनस्तमुदचामि ॥ ३८ ॥

इदम् । अहम् । रुशन्तम् । ग्राभम् । तनूऽदूषिम् । अप । ऊहामि ।
यः । भद्रः । रोचनः । तम् । उत् । अचामि ॥ ३८ ॥

आस्यै ब्राह्मणाः स्नपनीर्हरन्त्ववीरघ्नीरुदजन्त्वापः ।
अर्यम्णो अग्निं पर्यैतु पूषन् प्रतीक्षन्ते श्वशुरो देवरश्च ॥ ३९ ॥

आ । अस्यै । ब्राह्मणाः । स्नपनीः । हरन्तु । अवीरऽघ्नीः । उत् । अजन्तु । आपः ।
अर्यम्णः । अग्निम् । परि । एतु । पूषन् । प्रति । ईक्षन्ते । श्वशुरः । देवरः । च ॥ ३९ ॥

शं ते हिरण्यं शमु सन्त्वापः शं मेथिर्भवतु शं युगस्य तर्द्म ।
शं त आपः शतपवित्रा भवन्तु शमु पत्या तन्वं सं स्पृशस्व ॥ ४० ॥ (४)

शम् । ते । हिरण्यम् । शम् । ऊं इति । सन्तु । आपः । शम् । मेथिः । भवतु । शम् ।
युगस्य । तर्द्म ।
शम् । ते । आपः । शतऽपवित्राः । भवन्तु । शम् । ऊं इति । पत्या । तन्वम् । सम् ।
स्पृशस्व ॥ ४० ॥ (४)

खे रथस्य खेनसः खे युगस्य शतक्रतो ।
अपालामिन्द्र त्रिष्पूत्वाकृणोः सूर्यत्वचम् ॥ ४१ ॥

खे । रथस्य । खे । अनसः । खे । युगस्य । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
अपालाम् । इन्द्र । त्रिः । पूत्वा । अकृणोः । सूर्यऽत्वचम् ॥ ४१ ॥

आशासाना सौमनसं प्रजां सौभाग्यं रयिम् ।
पत्युरनुव्रता भूत्वा सं नह्यस्वामृताय कम् ॥ ४२ ॥

आऽशासाना । सौमनसम् । प्रऽजाम् । सौभाग्यम् । रयिम् ।
पत्युः । अनुऽव्रता । भूत्वा । सम् । नह्यस्व । अमृताय । कम् ॥ ४२ ॥

यथा सिन्धुर्नदीनां साम्राज्यं सुषुवे वृषा ।

---

१ E K रोचनस्त्वमुदचामि. २ K̊ पर्यैति. ३ P̊ पूषम् ।. ४ B C D E R S̊ ३ for १. We with K K̊ V Dc Cs. ५ B E K̊ R V Dc त्रिःपूत्वा॰. We with A B̊ C D K S̊ Cs.

एवा त्वं सम्राज्ञ्येधि पत्युरस्तं परेत्य ॥ ४३ ॥

यथा । सिन्धुः । नदीनाम् । साम्ऽराज्यम् । सुसुवे । वृषा ।

एव । त्वम् । सम्ऽराज्ञी । एधि । पत्युः । अस्तम् । पराऽइत्य ॥ ४३ ॥

सम्राज्ञ्येधि श्वशुरेषु सम्राज्ञ्युत देवृषु ।

ननान्दुः सम्राज्ञ्येधि सम्राज्ञ्युत श्वश्र्वाः ॥ ४४ ॥

सम्ऽराज्ञी । एधि । श्वशुरेषु । सम्ऽराज्ञी । उत । देवृषु ।

ननान्दुः । सम्ऽराज्ञी । एधि । सम्ऽराज्ञी । उत । श्वश्र्वाः ॥ ४४ ॥

या अकृन्तन्नवयन् याश्च तत्निरे या देवीरन्ताँ अभितोऽददन्त ।

तास्त्वा जरसे सं व्ययन्त्वायुष्मतीदं परि धत्स्व वासः ॥ ४५ ॥

याः । अकृन्तन् । अवयन् । याः । च । तत्निरे । याः । देवीः । अन्तान् । अभितः । अददन्त ।

ताः । त्वा । जरसे । सम् । व्ययन्तु । आयुष्मती । इदम् । परि । धत्स्व । वासः ॥ ४५ ॥

जीवं रुदन्ति वि नयन्त्यध्वरं दीर्घामनु प्रसितिं दीध्युर्नरः ।

वामं पितृभ्यो य इदं समीरिरे मयः पतिभ्यो जनये परिष्वजे ॥ ४६ ॥

जीवम् । रुदन्ति । वि । नयन्ति । अध्वरम् । दीर्घाम् । अनु । प्रऽसितिम् । दीध्युः । नरः ।

वामम् । पितृऽभ्यः । ये । इदम् । सम्ऽईरिरे । मयः । पतिऽभ्यः । जनये । परिऽस्वजे ॥ ४६ ॥

स्योनं ध्रुवं प्रजायै धारयामि तेऽश्मानं[3] देव्याः पृथिव्या उपस्थे ।

तमा तिष्ठानुमाद्या[4] सुवर्चा दीर्घं त आयुः सविता कृणोतु ॥ ४७ ॥

स्योनम् । ध्रुवम् । प्रऽजायै । धारयामि । ते । अश्मानम् । देव्याः । पृथिव्याः । उपऽस्थे ।

तम् । आ । तिष्ठ । अनुऽमाद्या । सुऽवर्चाः । दीर्घम् । ते । आयुः । सविता । कृणोतु ॥ ४७ ॥

येनाग्निरस्या भूम्या हस्तं जग्राह दक्षिणम ।

तेन गृह्णामि ते हस्तं मा व्यथिष्ठा मया सह प्रजया च धनेन च ॥ ४८ ॥

येन । अग्निः । अस्याः । भूम्याः । हस्तम् । जग्राह । दक्षिणम् ।

तेन । गृह्णामि । ते । हस्तम् । मा । व्यथिष्ठाः । मया । सह । प्रऽजया । च । धनेन । च ॥ ४८ ॥

देवस्ते सविता हस्तं गृह्णातु सोमो राजा सुप्रजसं कृणोतु ।

---

१ ABCD °यंयाश्च. S̄ यंन्याश्च. We with BEKK̄RV Dc Cs. २ ER °रंतं.
३ B °श्मानं. ४ S̄ °नुमाद्या.

अग्निः सुभगां जातवेदाः पत्ये पत्नीं जरदष्टिं कृणोतु ॥ ४९ ॥

देवः । ते । सविता । हस्तम् । गृह्णातु । सोमः । राजा । सुऽप्रजसम् । कृणोतु ।
अग्निः । सुऽभगाम् । जातऽवेदाः । पत्ये । पत्नीम् । जरत्ऽअष्टिम् । कृणोतु ॥ ४९ ॥

गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।
भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ ५० ॥ (५)

गृह्णामि । ते । सौभगऽत्वाय । हस्तम् । मया । पत्या । जरत्ऽअष्टिः । यथा । असः ।
भगः । अर्यमा । सविता । पुरम्ऽधिः । मह्यम् । त्वा । अदुः । गार्हऽपत्याय । देवाः ॥ ५० ॥ (५)

भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
पत्नी त्वमसि धर्मणाहं गृहपतिस्तव ॥ ५१ ॥

भगः । ते । हस्तम् । अग्रहीत् । सविता । हस्तम् । अग्रहीत् ।
पत्नी । त्वम् । असि । धर्मणा । अहम् । गृहऽपतिः । तव ॥ ५१ ॥

ममेयमस्तु पोष्या मह्यं त्वादाद् बृहस्पतिः ।
मया पत्या प्रजावति सं जीव शरदः शतम् ॥ ५२ ॥

मम । इयम् । अस्तु । पोष्या । मह्यम् । त्वा । अदात् । बृहस्पतिः ।
मया । पत्या । प्रजाऽवति । सम् । जीव । शरदः । शतम् ॥ ५२ ॥

त्वष्टा वासो व्यदधाच्छुभे कं बृहस्पतेः प्रशिषा कवीनाम् ।
तेनेमां नारीं सविता भगश्च सूर्यामिव परि धत्तां प्रजया ॥ ५३ ॥

त्वष्टा । वासः । वि । अदधात् । शुभे । कम् । बृहस्पतेः । प्रऽशिषा । कवीनाम् ।
तेन । इमाम् । नारीम् । सविता । भगः । च । सूर्याम्ऽइव । परि । धत्ताम् । प्रऽजया ॥ ५३ ॥

इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी मातरिश्वा मित्रावरुणा भगो अश्विनोभा ।
बृहस्पतिर्मरुतो ब्रह्म सोम इमां नारीं प्रजया वर्धयन्तु ॥ ५४ ॥

इन्द्राग्नी इति । द्यावापृथिवी इति । मातरिश्वा । मित्रावरुणा । भगः । अश्विना । उभा ।
बृहस्पतिः । मरुतः । ब्रह्म । सोमः । इमाम् । नारीम् । प्रऽजया । वर्धयन्तु ॥ ५४ ॥

---

१ P °प्रजस° I. २ B D K K S V Cs °यथासत्, (K uncertain). Dc यथासः changed to यथासत्. We with A C E R P P J Cp. ३ C E R S P J Cp प्रजावति. A B B Cs प्रजावती. We with D K K V Dc P. ४ K °छुभे.

बृहस्पतिः प्रथमः सूर्यायाः शीर्षे केशाँ अकल्पयत् ।
तेनेमामश्विना नारीं पत्ये सं शोभयामसि ॥ ५५ ॥
बृहस्पतिः । प्रथमः । सूर्यायाः । शीर्षे । केशान् । अकल्पयत् ।
तेन । इमाम् । अश्विना । नारीम् । पत्ये । सम् । शोभयामसि ॥ ५५ ॥

इदं तद्रूपं यदवस्त योषा जायां जिज्ञासे मनसा चरन्तीम् ।
तामन्वर्तिष्ये सखिभिर्नवग्वैः क इमान् विद्वान् वि चचर्त पाशान् ॥ ५६ ॥
इदम् । तत् । रूपम् । यत् । अवस्त । योषा । जायाम् । जिज्ञासे । मनसा । चरन्तीम् ।
ताम् । अनु । अर्तिष्ये । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । कः । इमान् । विद्वान् । वि । चचर्त ।
पाशान् ॥ ५६ ॥

अहं वि ष्यामि मयि रूपमस्या वेददित् पश्यन् मनसः कुलायम् ।
न स्तेयमद्मि मनसोदमुच्ये स्वयं श्रथ्नानो वरुणस्य पाशान् ॥ ५७ ॥
अहम् । वि । स्यामि । मयि । रूपम् । अस्याः । वेदत् । इत् । पश्यन् । मनसः । कुलायम् ।
न । स्तेयम् । अद्मि । मनसा । उत् । अमुच्ये । स्वयम् । श्रथ्नानः । वरुणस्य । पाशान् ॥ ५७ ॥

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद् येन त्वाबध्नात् सविता सुशेवाः ।
उरुं लोकं सुगमत्र पन्थां कृणोमि तुभ्यं सहपत्न्यै वधु ॥ ५८ ॥
प्र । त्वा । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अबध्नात् । सविता । सुऽशेवाः ।
उरुम् । लोकम् । सुऽगम् । अत्र । पन्थाम् । कृणोमि । तुभ्यम् । सहऽपत्न्यै । वधु ॥ ५८ ॥

उद्यच्छध्वमप रक्षो हनाथेमां नारीं सुकृते दधात ।
धाता विपश्चित् पतिमस्यै विवेद भगो राजा पुर एतु प्रजानन् ॥ ५९ ॥
उत् । यच्छध्वम् । अप । रक्षः । हनाथ । इमाम् । नारीम् । सुऽकृते । दधात ।
धाता । विपःऽचित् । पतिम् । अस्यै । विवेद । भगः । राजा । पुरः । एतु । प्रऽजा-
नन् ॥ ५९ ॥

भगस्ततक्ष चतुरः पादान् भगस्ततक्ष चत्वार्युष्पलानि ।

१ K कशाँ. E R केशाँ. २ A E कुलायन्. ३ K श्रथानो. K श्रभ्नानो. ४ P पश्यत् ।. We with P J Cp. ५ So we with all our authorities. See Rw.

त्वष्टा पिपेश मध्यतोनु वर्ध्रान्त्सा नो अस्तु सुमङ्गली ॥ ६० ॥

भर्गः । ततक्ष । चतुरः । पादान् । भर्गः । ततक्ष । चत्वारि । उष्पलानि ।

त्वष्टा । पिपेश । मध्यतः । अनु । वर्ध्रान् । सा । नः । अस्तु । सुऽमङ्गली ॥ ६० ॥

सुकिंशुकं वहतुं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पतिभ्यो वहतुं कृणु त्वम् ॥ ६१ ॥

सुऽकिंशुकम् । वहतुम् । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽवर्णम् । सुऽवृतम् । सुऽचक्रम् ।

आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकम् । स्योनम् । पतिऽभ्यः । वहतुम् । कृणु । त्वम् ॥ ६१ ॥

अभ्रातृघ्नीं वरुणापशुघ्नीं बृहस्पते ।

इन्द्रापतिघ्नीं पुत्रिणीमास्मभ्यं सवितर्वह ॥ ६२ ॥

अभ्रातृऽघ्नीम् । वरुण । अपशुऽघ्नीम् । बृहस्पते ।

इन्द्र । अपतिऽघ्नीम् । पुत्रिणीम् । आ । अस्मभ्यम् । सवितः । वह ॥ ६२ ॥

मा हिंसिष्टं कुमार्यं१ स्थूणे देवकृते पथि ।

शालाया देव्या द्वारं स्योनं कृण्मो वधूपथम् ॥ ६३ ॥

मा । हिंसिष्टम् । कुमार्यम् । स्थूणे इति । देवऽकृते । पथि ।

शालायाः । देव्याः । द्वारम् । स्योनम् । कृण्मः । वधूऽपथम् ॥ ६३ ॥

ब्रह्मापरं युज्यतां ब्रह्म पूर्वं ब्रह्मान्ततो मध्यतो ब्रह्म सर्वतः ।

अनाव्याधां देवपुरां प्रपद्य शिवा स्योना पतिलोके वि राज ॥ ६४ ॥ (६)

ब्रह्म । अपरम् । युज्यताम् । ब्रह्म । पूर्वम् । ब्रह्म । अन्ततः । मध्यतः । ब्रह्म । सर्वतः ।

अनाव्याधाम् । देवऽपुराम् । प्रऽपद्य । शिवा । स्योना । पतिऽलोके । वि । राज ॥ ६४ ॥ (६)

प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

इति प्रथमोनुवाकः ॥

१ A वध्रान्स्सा. K K̄ °र्धा°. B̄ °र्ध्रा°. B seems to correct to °ध्री°. We with C D E R S̄ V Dc Cs P P̄ J Cp. २ So we with all our authorities. See Rw. ३ P सूर्ये ।. ४ S̄ °तुघ्नी. ५ B corrects to सवितुर्वह. ६ B B̄ D K̄ R S̄ Cs ३ for १. We with C K V Dc. ७ P °र्याम् ।. P̄ °र्यं (omitting म्). We with J Cp. ८ A B B̄ Cs शिवां. We with C D E K K̄ R S̄ V Dc.

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह ।
स नः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सह ॥ १ ॥

तुभ्यम् । अग्ने । परि । अवहन् । सूर्याम् । वहतुना । सह ।
सः । नः । पतिऽभ्यः । जायाम् । दाः । अग्ने । प्रऽजया । सह ॥ १ ॥

पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्चसा ।
दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥ २ ॥

पुनः । पत्नीम् । अग्निः । अदात् । आयुषा । सह । वर्चसा ।
दीर्घऽआयुः । अस्याः । यः । पतिः । जीवाति । शरदः । शतम् ॥ २ ॥

सोमस्य जाया प्रथमं गन्धर्वस्तेपरः पतिः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ ३ ॥

सोमस्य । जाया । प्रथमम् । गन्धर्वः । ते । अपरः । पतिः ।
तृतीयः । अग्निः । ते । पतिः । तुरीयः । ते । मनुष्यऽजाः ॥ ३ ॥

सोमो ददद् गन्धर्वाय गन्धर्वो ददद्ग्नये ।
रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥ ४ ॥

सोमः । ददत् । गन्धर्वाय । गन्धर्वः । ददत् । अग्नये ।
रयिम् । च । पुत्रान् । च । अदात् । अग्निः । मह्यम् । अथो इति । इमाम् ॥ ४ ॥

आ वामगन्त्सुमतिर्वाजिनीवसू न्यश्विना हृत्सु कामा अरंसत ।
अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती प्रिया अर्यम्णो दुर्यां अशीमहि ॥ ५ ॥

आ । वाम् । अगन् । सुऽमतिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । नि । अश्विना । हृ-
त्ऽसु । कामाः । अरंसत ।
अभूतम् । गोपा । मिथुना । शुभः । पती इति । प्रियाः । अर्यम्णः । दुर्यान् । अशीमहि ॥ ५ ॥

सा मन्दसाना मनसा शिवेन रयिं धेहि सर्ववीरं वचस्यम् ।
सुगं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती स्थाणुं पथिष्ठामप दुर्मतिं हतम् ॥ ६ ॥

---

१ So we with all our authorities and rightly as अग्ने (to be pronounced अग्गने) begins the pâda. Only P has दाः । अग्ने ।. Dc दा अग्ने changed to दा अग्ने. All others दा अग्ने. Thus the accent though doubtful is that of all reliable MSS. and Vaidikas. २ P जाया ।. ३ B न्यश्विना.

सा । मन्दुसाना । मनसा । शिवेन । रयिम् । धेहि । सर्वऽवीरम् । वचस्यम् ।
सुऽगम् । तीर्थम् । सुऽप्रपानम् । शुभः । पती इति । स्थाणुम् । पथिऽस्थाम् । अप । दुःऽमतिम् । हतम् ॥ ६ ॥

या ओषधयो या नद्यो॒ यानि क्षेत्राणि या वना ।
तास्त्वा वधु प्रजावर्ती पत्ये रक्षन्तु रक्षसः ॥ ७ ॥

याः । ओषधयः । याः । नद्यः । यानि । क्षेत्राणि । या । वना ।
ताः । त्वा । वधु । प्रजाऽवतीम् । पत्ये । रक्षन्तु । रक्षसः ॥ ७ ॥

एमं पन्थामरुक्षाम सुगं स्वस्तिवाहनम् ।
यस्मिन् वीरो न रिष्यत्यन्येषां विन्दते वसु ॥ ८ ॥

आ । इमम् । पन्थाम्[1] । अरुक्षाम । सुऽगम् । स्वस्तिऽवाहनम् ।
यस्मिन् । वीरः । न । रिष्यति । अन्येषाम् । विन्दते । वसु ॥ ८ ॥

इदं सु मे नरः शृणुत ययाशिषा दंपती वाममश्नुतः ।
ये गन्धर्वा अप्सरसश्च देवीरेषु वानस्पत्येषु येधि तस्थुः ।
स्योनास्ते अस्यै वध्वै भवन्तु मा हिंसिषुर्वहतुमुह्यमानम् ॥ ९ ॥

इदम् । सु । मे । नरः । शृणुत । यया । आऽशिषा । दंपती इति दम्ऽपती । वामम् । अश्नुतः ।
ये । गन्धर्वाः[2] । अप्सरसः । च । देवीः । एषु । वानस्पत्येषु । ये । अधि । तस्थुः ।
स्योनाः । ते । अस्यै । वध्वै । भवन्तु । मा । हिंसिषुः । वहतुम् । उह्यमानम् ॥ ९ ॥

ये वध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्ष्मा यन्ति जनाँ अनु ।
पुनस्तान् यज्ञिया देवा नयन्तु यत आगताः ॥ १० ॥ (७)

ये । वध्वः । चन्द्रम् । वहतुम् । यक्ष्माः । यन्ति । जनान् । अनु ।
पुनः । तान् । यज्ञियाः । देवाः । नयन्तु । यतः । आऽगताः ॥ १० ॥ (७)

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दंपती ।
सुगेन दुर्गमतीतामप द्रान्त्वरातयः ॥ ११ ॥

---

१ P P̊ पथाम् ।. २ So we with all our MSS. and Vaidikas. The first two lines have to be construed together and the third independently, addressed to the bride. See Rw. ३ B C °मुह्यमानम्. ४ E R जनैं. ५ P P̊ J यज्ञिया ।. We with Cp.

मा । विदन् । परिऽपन्थिनः । ये । आऽसीदन्ति । दंपती इति दम्ऽपती ।
सुऽगेन । दुःऽगम् । अति । इताम् । अप । द्रान्तु । अरातयः ॥ ११ ॥

सं काशयामि वहतुं ब्रह्मणा गृहैरघोरेण चक्षुषा मित्रियेण ।
पर्याणद्धं विश्वरूपं यदस्ति स्योनं पतिभ्यः सविता तत् कृणोतु ॥ १२ ॥

सम् । काशयामि । वहतुम् । ब्रह्मणा । गृहैः । अघोरेण । चक्षुषा । मित्रियेण ।
परिऽआनद्धम् । विश्वऽरूपम् । यत् । अस्ति । स्योनम् । पतिऽभ्यः । सविता । तत् । कृ-
णोतु ॥ १२ ॥

शिवा नारीयमस्तमागन्निमं धाता लोकमस्यै दिदेश ।
तामर्यमा भगो अश्विनोभा प्रजापतिः प्रजया वर्धयन्तु ॥ १३ ॥

शिवा । नारी । इयम् । अस्तम् । आ । अगन् । इमम् । धाता । लोकम् । अस्यै । दिदेश ।
ताम् । अर्यमा । भगः । अश्विना । उभा । प्रजाऽपतिः । प्रऽजया । वर्धयन्तु ॥ १३ ॥

आत्मन्वत्युर्वरा नारीयमागन् तस्यां नरो वपत बीजमस्याम्[३] ।
सा वः प्रजां जनयद् वक्षणाभ्यो बिभ्रती दुग्धमृषभस्य रेतः ॥ १४ ॥

आत्मन्ऽवती । उर्वरा[४] । नारी । इयम् । आ । अगन् । तस्याम् । नरः । वपत । बीजम् ।
अस्याम्[३] ।

सा । वः । प्रऽजाम् । जनयत् । वक्षणाभ्यः । बिभ्रती । दुग्धम् । ऋषभस्य । रेतः ॥ १४ ॥

प्रति तिष्ठ विराडसि विष्णुरिवेह सरस्वति ।
सिनीवालि प्र जायतां भगस्य सुमतावसत् ॥ १५ ॥

प्रति । तिष्ठ । विऽराट् । असि । विष्णुःऽइव । इह । सरस्वति ।
सिनीवालि । प्र । जायताम् । भगस्य । सुऽमतौ । असत् ॥ १५ ॥

उद् व ऊर्मिः शम्या[५] हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।
मादुष्कृतौ[६] व्येनसावघ्न्यावशुनमारताम्[७] ॥ १६ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्त्राणि । मुञ्चत ।

---

१ B corrects °र्ण° to °नं°. A B K R V Dc Cs °नं°. We with C D E K S. २ P वर्धयतु ।. ३ K K V P P बीजंमस्याम्. Dc °मस्यां changed to °मस्यां. ४ P उर्वरी ।. ५ S शम्याऽ. ६ B °दुःकृतौ. Cs दुःष्कृतौ. ७ D व्येन°.

मा । अर्दुःऽकृतौ । विऽपनसौ । अ॒ग्न्यौ । अ॒र्तुलम् । आ । अ॒र॒ताम् ॥ १६ ॥

अघोरचक्षुरपतिघ्नी स्योना शग्मा सुशेवा सुयमा गृहेभ्यः ।
वीरसूर्देवृकामा सं त्वयैधिषीमहि सुमनस्यमाना ॥ १७ ॥

अघोरऽचक्षुः । अपतिऽघ्नी । स्योना । शग्मा । सुऽशेवा । सुऽयमा । गृहेभ्यः ।
वीरऽसूः । देवृऽकामा । सम् । त्वया । एधिषीमहि । सुऽमनस्यमाना ॥ १७ ॥

अदेवृघ्न्यपतिघ्नीहैधि शिवा पशुभ्यः सुयमा सुवर्चाः ।
प्रजावती[1] वीरसूर्देवृकामा स्योनेममग्निं गार्हपत्यं सपर्य ॥ १८ ॥

अदेवृऽघ्नी । अपतिऽघ्नी । इह । एधि । शिवा । पशुऽभ्यः । सुऽयमा । सुऽवर्चाः ।
प्रजाऽवती । वीरऽसूः । देवृऽकामा । स्योना । इमम् । अग्निम् । गार्हऽपत्यम् । सपर्य ॥ १८ ॥

उत्तिष्ठेतः किमिच्छन्तीदमागा अहं त्वेडे अभिभूः स्वाद् गृहात् ।
शून्यैषी निर्ऋते याजगन्धोत्तिष्ठाराते[2] प्र पत मेह रंस्थाः ॥ १९ ॥

उत् । तिष्ठ । इतः । किम् । इच्छन्ती । इदम् । आ । अगाः । अहम् । त्वा । ईडे । अ-
भिऽभूः । स्वात् । गृहात् ।
शून्यऽएषी । निःऽऋते । या । आऽजगन्थ[3] । उत् । तिष्ठ । अराते । प्र । पत । मा । इह ।
रंस्थाः ॥ १९ ॥

यदा गार्हपत्यमसपर्यैत्[4] पूर्वमग्निं वधूरियम् ।
अधा सरस्वत्यै नारि पितृभ्यश्च नमस्कुरु ॥ २० ॥ (८)

यदा । गार्हऽपत्यम् । असपर्यैत् । पूर्वम् । अग्निम् । वधूः । इयम् ।
अध । सरस्वत्यै । नारि । पितृऽभ्यः । च । नमः । कुरु ॥ २० ॥ (८)

शर्म वर्मैतदा हरास्यै नार्या उपस्तरे ।
सिनीवालि प्र जायतां भगस्य सुमतावसत् ॥ २१ ॥

शर्म । वर्म । एतत् । आ । हर । अस्यै । नार्यै । उपऽस्तरे ।
सिनीवालि । प्र । जायताम् । भगस्य । सुऽमतौ । असत् ॥ २१ ॥

यं बल्बजं न्यस्यथ चर्म चोपस्तृणीथन ।

१ C K प्रजावतीर्वीरसूर्देवृ°. २ E °च°. ३ So we with all our MSS. and Vaidikas.
४ C °मसपर्यैतत्पू°.

तदा रोहतु सुप्रजा या कन्या᳓ विन्दते पतिम् ॥ २२ ॥

यम् । बल्वजम् । निऽअस्यथ । चर्म । च । उपऽस्तृणीथन ।

तत् । आ । रोहतु । सुऽप्रजाः । या । कन्या᳓ । विन्दते । पतिम् ॥ २२ ॥

उप स्तृणीहि बल्वजमधि चर्मणि रोहिते ।

तत्रोपविश्य सुप्रजा इममग्निं सपर्यतु ॥ २३ ॥

उप । स्तृणीहि । बल्वजम् । अधि । चर्मणि । रोहिते ।

तत्र । उपऽविश्य । सुऽप्रजाः । इमम् । अग्निम् । सपर्यतु ॥ २३ ॥

आ रोह चर्मोप सीदाग्निमेष देवो हन्ति रक्षांसि सर्वा ।

इह प्रजां जनय पत्ये अस्मै सुज्यैष्ठ्यो भवत् पुत्रस्त एषः ॥ २४ ॥

आ । रोह । चर्म । उप । सीद । अग्निम् । एषः । देवः । हन्ति । रक्षांसि । सर्वा ।

इह । प्रऽजाम् । जनय । पत्ये । अस्मै । सुऽज्यैष्ठ्यः । भवत् । पुत्रः । ते । एषः ॥ २४ ॥

वि तिष्ठन्तां मातुरस्या उपस्थान्नानारूपाः पशवो जायमानाः ।

सुमङ्गल्युप सीदेममग्निं संपत्नी प्रति भूषेह देवान् ॥ २५ ॥

वि । तिष्ठन्ताम् । मातुः । अस्याः । उपऽस्थात् । नानाऽरूपाः । पशवः । जायमानाः ।

सुऽमङ्गली । उप । सीद । इमम् । अग्निम् । सम्ऽपत्नी । प्रति । भूष । इह । देवान् ॥ २५ ॥

सुमङ्गली प्रतरणी गृहाणां सुशेवा पत्ये श्वशुराय शंभूः ।

स्योना श्वश्र्वै प्र गृहान् विशेमान् ॥ २६ ॥

सुऽमङ्गली । प्रऽतरणी । गृहाणाम् । सुऽशेवा । पत्ये । श्वशुराय । शम्ऽभूः ।

स्योना । श्वश्र्वै । प्र । गृहान् । विश । इमान् ॥ २६ ॥

स्योना भव श्वशुरेभ्यः स्योना पत्ये गृहेभ्यः ।

स्योनास्यै सर्वस्यै विशे स्योना पुष्टायैषां भव ॥ २७ ॥

स्योना । भव । श्वशुरेभ्यः । स्योना । पत्ये । गृहेभ्यः ।

स्योना । अस्यै । सर्वस्यै । विशे । स्योना । पुष्टाय । एषाम् । भव ॥ २७ ॥

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दत्त्वा दौर्भाग्यैर्विपरेतन ॥ २८ ॥

---

१ C संपर्येत. २ K अस्यै. ३ P P̊ सर्वाः ।. ४ P अस्याः ।.

सुऽमङ्गलीः। इयम्। वधूः। इमाम्। सम्ऽएत। पश्यत।
सौभाग्यम्। अस्यै। दत्त्वा। दौःऽभाग्यैः। विऽपरेतन ॥ २८ ॥

या दुर्हार्दो युवतयो याश्चेह जरतीरपि।
वर्चो न्व१स्यै सं दत्तायास्तं विपरेतन ॥ २९ ॥

याः। दुःऽहार्दः। युवतयः। याः। च। इह। जरतीः। अपि।
वर्चः। नु। अस्यै। सम्। दत्त। अथ। अस्तम्। विऽपरेतन ॥ २९ ॥

रुक्मप्रस्तरणं वह्यं विश्वा रूपाणि बिभ्रतम्।
आरोहत् सूर्या सावित्री बृहते सौभगाय कम् ॥ ३० ॥ (५)

रुक्मऽप्रस्तरणम्। वह्यम्। विश्वा। रूपाणि। बिभ्रतम्।
आ। अरोहत्। सूर्या। सावित्री। बृहते। सौभगाय। कम् ॥ ३० ॥ (५)

आ रोह तल्पं सुमनस्यमानेह प्रजां जनय पत्ये अस्मै।
इन्द्राणीव सुबुधा बुध्यमाना ज्योतिरग्रा उषसः प्रति जागरासि ॥ ३१ ॥

आ। रोह। तल्पम्। सुऽमनस्यमाना। इह। प्रऽजाम्। जनय। पत्ये। अस्मै।
इन्द्राणीऽइव। सुऽबुधा। बुध्यमाना। ज्योतिःऽअग्राः। उषसः। प्रति। जागरासि ॥ ३१ ॥

देवा अग्रे न्यपद्यन्त पत्नीः समस्पृशन्त तन्व१स्तनूभिः।
सूर्येव नारि विश्वरूपा महित्वा प्रजावती पत्या सं भवेह ॥ ३२ ॥

देवाः। अग्रे। नि। अपद्यन्त। पत्नीः। सम्। अस्पृशन्त। तन्वः। तनूभिः।
सूर्याऽइव। नारि। विश्वऽरूपा। महिऽत्वा। प्रजाऽवती। पत्या। सम्। भव। इह ॥ ३२ ॥

उत्तिष्ठेतो विश्वावसो नमसेडामहे त्वा।
जामिमिच्छ पितृषदं न्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥ ३३ ॥

---

१ All our authorities have जरती° (pada जरतीः।), which is not inadmissible as जरतीः may well be a vocative. २ A B^m D E K^m R S^m Dc Cs ३ for १. We with C K V. ३ S^m °श्च विप°. P अस्तम्। ४ P अस्मै। ५ C D S^m P^2 रुक्मप्रस्तरणं. We with A B B^m E K K^m R V Dc Cs P J Cp. Rw have changed the accent to रुक्मप्रस्तरणं, but that does not appear necessary as the compound should be taken as a shashthi-tatpurusha in the sense of a 'couch [made] of gold.' ६ P जागरसि। We with P^2 J Cp. ७ So we with all our authorities except C which reads न्यक्तां. See Rw.

उत् । तिष्ठ । इतः । विश्वऽवसो इति विश्वऽवसो । नमसा । ईडामहे । त्वा ।
जामिम् । इच्छ । पितृऽसदम् । निऽअक्ताम् । सः । ते । भागः । जनुषा । तस्य । विद्धि ॥ ३३ ॥

अप्सरसः सधमादं मदन्ति हविर्धानमन्तरा सूर्यं च ।
तास्ते जनित्रमभि ताः परेहि नमस्ते गन्धर्वर्तुना कृणोमि ॥ ३४ ॥

अप्सरसः । सधऽमादम् । मदन्ति । हविःऽधानम् । अन्तरा । सूर्यम् । च ।
ताः । ते । जनित्रम् । अभि । ताः । परा । इहि । नमः । ते । गन्धर्वऽऋतुना । कृणोमि ॥ ३४ ॥

नमो गन्धर्वस्य नमसे नमो भामाय चक्षुषे च कृण्मः ।
विश्वावसो ब्रह्मणा ते नमोभि जाया अप्सरसः परेहि ॥ ३५ ॥

नमः । गन्धर्वस्य । नमसे । नमः । भामाय । चक्षुषे । च । कृण्मः ।
विश्वऽवसो इति विश्वऽवसो । ब्रह्मणा । ते । नमः । अभि । जायाः । अप्सरसः । परा । इहि ॥३५॥

राया वयं सुमनसः स्यामोदितो गन्धर्वमावीवृताम ।
अगन्त्स देवः परमं सधस्थमगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ ३६ ॥

राया । वयम् । सुऽमनसः । स्याम । उत् । इतः । गन्धर्वम् । आ । अवीवृताम ।
अगन् । सः । देवः । परमम् । सधऽस्थम् । अगन्म । यत्र । प्रऽतिरन्ते । आयुः ॥ ३६ ॥

सं पितरावृत्विये सृजेथां माता पिता च रेतसो भवाथः ।
मर्य इव योषामधिरोहयैनां प्रजां कृण्वाथामिह पुष्यतं रयिम् ॥ ३७ ॥

सम् । पितरौ । ऋत्विये इति । सृजेथाम् । माता । पिता । च । रेतसः । भवाथः ।
मर्यःऽइव । योषाम् । अधि । रोहय । एनाम् । प्रऽजाम् । कृण्वाथाम् । इह । पुष्यतम् ।
रयिम् ॥ ३७ ॥

तां पूषं छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या३ वपन्ति ।
या न ऊरू उशती विश्रयाति यस्यामुशन्तः प्रहरेम शेपः ॥ ३८ ॥

ताम् । पूषन् । शिवऽतमाम् । आ । ईरयस्व । यस्याम् । बीजम् । मनुष्याः । वपन्ति ।

---

१ See note 7, page 309. २ K नमोभिर्जाया. B नमोभिजाया. ३ A Cs पुष्यतां. Cp पुष्यतां । changed to पुष्यतं ।. ४ So P̊ P J Cp. Would not the locative be preferable? See foot-note to XII. 3. 29. ५ P एनाम् ।. ६ So we with A B B̊ C D E K K̊ R S̊ V Dc Cs. P̊ पूषम् ।. P Cp पूषन् ।. J पूषन् । changed to पूषन् ।. Rw have changed the accent to पूषं in conformity with the *Rigveda*. ७ K °मुश्रयाति.

या । नः । ऊरू इति । उशती । विऽश्रयाति । यस्याम् । उशन्तः । प्रऽहरेम । शेपः ॥ ३८ ॥

आ रोहोरुमुप धत्स्व हस्तं परि ष्वजस्व जायां सुमनस्यमानः ।
प्रजां कृण्वाथामिह मोदमानौ दीर्घं वामायुः सविता कृणोतु ॥ ३९ ॥

आ । रोह । ऊरुम् । उप । धत्स्व । हस्तम् । परि । स्वजस्व । जायाम् । सुऽमनस्यमानः ।
प्रऽजाम् । कृण्वाथाम् । इह । मोदमानौ । दीर्घम् । वाम् । आयुः । सविता । कृणोतु ॥ ३९ ॥

आ वां प्रजां जनयतु प्रजापतिरहोरात्राभ्यां समनक्त्वर्यमा ।
अदुर्मङ्गली पतिलोकमा विशेमं शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥४०॥(१०

आ । वाम् । प्रऽजाम् । जनयतु । प्रजाऽपतिः । अहोरात्राभ्याम् । सम् । अनक्तु । अर्यमा ।
अदुःऽमङ्गली । पतिऽलोकम् । आ । विश । इमम् । शम् । नः । भव । द्विऽपदे । शम् ।
चतुःऽपदे ॥ ४० ॥ (१०)

देवैर्दत्तं मनुना साकमेतद् वाधूयं वासो वध्वश्च वस्त्रम् ।
यो ब्रह्मणे चिकितुषे ददाति स इद् रक्षांसि तल्पानि हन्ति ॥ ४१ ॥

देवैः । दत्तम् । मनुना । साकम् । एतत् । वाधूऽयम् । वासः । वध्वः । च । वस्त्रम् ।
यः । ब्रह्मणे । चिकितुषे । ददाति । सः । इत् । रक्षांसि । तल्पानि । हन्ति ॥ ४१ ॥

यं मे दत्तो ब्रह्मभागं वधूयोर्वाधूयं वासो वध्वश्च वस्त्रम् ।
युवं ब्रह्मणेनुमन्यमानौ बृहस्पते साकमिन्द्रश्च दत्तम् ॥ ४२ ॥

यम् । मे । दत्तः । ब्रह्मऽभागम् । वधूऽयोः । वाधूऽयम् । वासः । वध्वः । च । वस्त्रम् ।
युवम् । ब्रह्मणे । अनुऽमन्यमानौ । बृहस्पते । साकम् । इन्द्रः । च । दत्तम् ॥ ४२ ॥

स्योनाद्योनेरधि बुध्यमानौ हसामुदौ महसा मोदमानौ ।
सुगू सुपुत्रौ सुगृहौ तराथो जीवावुषसो विभातीः ॥ ४३ ॥

स्योनात् । योनेः । अधि । बुध्यमानौ । हसामुदौ । महसा । मोदमानौ ।
सुगू इति सुऽगू । सुऽपुत्रौ । सुऽगृहौ । तराथः । जीवौ । उषसः । विऽभातीः ॥ ४३ ॥

नवं वसानः सुरभिः सुवासा उदागां जीव उषसो विभातीः ।
आण्डात् पतत्रीवामुक्षि विश्वस्मादेनसस्परि ॥ ४४ ॥

---

१ P द्विपदे ।. २ K Cs यन्मे. Dc यन्मे changed to यं मे. ३ DEKDc चराथो. Cs तरथो.

नर्वम् । वसानः । सुरभिः । सुऽवासाः । उत्ऽआगाम् । जीवः । उषसः । विऽभातीः ।
आ अण्डात् । पतत्रीऽइव । अमुक्षि । विश्वस्मात् । एनसः । परि ॥ ४४ ॥

शुम्भनी द्यावापृथिवी अन्तिसुम्ने महिव्रते ।
आपः सप्त सुस्रुवुर्देवीस्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ४५ ॥

शुम्भनी इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तिसुम्ने इत्यन्तिऽसुम्ने । महिव्रते इति महिऽव्रते ।
आपः । सप्त । सुस्रुवुः । देवीः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ ४५ ॥

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।
ये भूतस्य प्रचेतसस्तेभ्य इदमकरं नमः ॥ ४६ ॥

सूर्यायै । देवेभ्यः । मित्राय । वरुणाय । च ।
ये । भूतस्य । प्रऽचेतसः । तेभ्यः । इदम् । अकरम् । नमः ॥ ४६ ॥

य ऋते चिदभिश्रिषः पुरा जत्रुभ्य आतृदः ।
संधाता संधिं मघवा पुरूवसुर्निष्कर्ता विह्रुतं पुनः ॥ ४७ ॥

यः । ऋते । चित् । अभिऽश्रिषः । पुरा । जत्रुऽभ्यः । आऽतृदः ।
सम्ऽधाता । सम्ऽधिम् । मघऽवा । पुरुऽवसुः । निःऽकर्ता । विऽह्रुतम् । पुनः ॥ ४७ ॥

अपास्मत् तम उच्छतु नीलं पिशङ्गमुत लोहितं यत् ।
निर्दहनी या पृषातक्य१स्मिन् तां स्थाणावध्या सजामि ॥ ४८ ॥

अप । अस्मत् । तमः । उच्छतु । नीलम् । पिशङ्गम् । उत । लोहितम् । यत् ।
निःऽदहनी । या । पृषातकी । अस्मिन् । ताम् । स्थाणौ । अधि । आ । सजामि ॥ ४८ ॥

यावतीः कृत्या उपवासने यावन्तो राज्ञो वरुणस्य पाशाः ।
व्यृद्धयो या असमृद्धयो या अस्मिन् ता स्थाणावधि सादयामि ॥ ४९ ॥

यावतीः । कृत्याः । उपऽवासने । यावन्तः । राज्ञः । वरुणस्य । पाशाः ।
विऽऋद्धयः । याः । असम्ऽऋद्धयः । याः । अस्मिन् । ताः । स्थाणौ । अधि । सादयामि ॥ ४९ ॥

---

१ E °भ्रूषः. २ KK̈CDS̈V जतृभ्य. Cs जरुभ्य. Dc जत्रु° changed to जतृ°. P जत्नु° I. Cp जतृभ्यः I. We with ABB̈ERJP̈. ३ B̈K̈R पुरुवसु°. ४ C °निःकर्ता. ५ P °ध्रुत्ता I. ६ ACDEKK̈RS̈V Dc °क्य३°. B̈Cs °कया३°. ७ P उच्छंतु I. ८ E पाशात्. ९ AC °तां. BDRS̈Dc °ताः. We with B̈EKK̈VCs.

या मे प्रियतमा तनूः सा मे बिभाय वाससः ।
तस्याग्रे त्वं वनस्पते नीविं कृणुष्व मा वयं रिषाम ॥ ५० ॥ (११)

या । मे । प्रियऽतमा । तनूः । सा । मे । बिभाय । वाससः ।
तस्य । अग्रे । त्वम् । वनस्पते । नीविम् । कृणुष्व । मा । वयम् । रिषाम ॥ ५० ॥ (११)

ये अन्ता यावतीः सिचो य ओतवो ये च तन्तवः ।
वासो यत् पत्नीभिरुतं तन्नः स्योनमुप स्पृशात् ॥ ५१ ॥

ये । अन्ताः । यावतीः । सिचः । ये । ओतवः । ये । च । तन्तवः ।
वासः । यत् । पत्नीभिः । उतम् । तत् । नः । स्योनम् । उप । स्पृशात् ॥ ५१ ॥

उशतीः कन्यला इमाः पितृलोकात् पतिं यतीः ।
अव दीक्षामसृक्षत स्वाहा ॥ ५२ ॥

उशतीः । कन्यलाः । इमाः । पितृऽलोकात् । पतिम् । यतीः ।
अव । दीक्षाम् । असृक्षत । स्वाहा ॥ ५२ ॥

बृहस्पतिनावसृष्टां विश्वे देवा अधारयन् ।
वर्चो गोषु प्रविष्टं यत् तेनेमां सं सृजामसि ॥ ५३ ॥

बृहस्पतिना । अवऽसृष्टाम् । विश्वे । देवाः । अधारयन् ।
वर्चः । गोषु । प्रऽविष्टम् । यत् । तेन । इमाम् । सम् । सृजामसि ॥ ५३ ॥

बृहस्पतिना॰ ।
तेजो गोषु प्रविष्टं यत् तेन॰ ॥ ५४ ॥

॰॥ तेजः । गोषु । प्रऽविष्टम् । यत् । तेन ।॰ ॥ ५४ ॥

बृहस्पतिना॰ ।
भगो गोषु प्रविष्टो यस्तेन॰ ॥ ५५ ॥

॰॥ भगः । गोषु । प्रऽविष्टः । यः । तेन ।॰ ॥ ५५ ॥

बृहस्पतिना॰ ।
यशो गोषु प्रविष्टं यत् तेन॰ ॥ ५६ ॥

---

१ E रिशाम. २ All our authorities have पतिंयतीः, the Pada-authorities reading पतिम् । यतीः ।.

०॥ पर्यः । गोषु । प्रऽविष्टम् । यत् । तेन ।० ॥ ५६ ॥

बृहस्पतिना० ।

पयो गोषु प्रविष्टं यत् तेन० ॥ ५७ ॥

०॥ पर्यः । गोषु । प्रऽविष्टम् । यत् । तेन ।० ॥ ५७ ॥

बृहस्पतिनावसृष्टां विश्वे देवा अधारयन् ।

रसो गोषु प्रविष्टो यस्तेनेमां सं सृजामसि ॥ ५८ ॥

बृहस्पतिनां[1] । अवऽसृष्टाम् । विश्वे । देवाः । अधारयन् ।

रसः । गोषु । प्रऽविष्टः । यः । तेन । इमाम् । सम् । सृजामसि ॥ ५८ ॥

यदीमे केशिनो जना गृहे ते समनर्तिषू रोदेन कृण्वन्तो३[2]घम् ।

अग्निष्ट्वा तस्मादेनसः सविता च प्र मुञ्चताम् ॥ ५९ ॥

यदि । इमे । केशिनः । जनाः । गृहे । ते । सम्ऽअनर्तिषुः । रोदेन । कृण्वन्तः । अघम् ।

अग्निः । त्वा । तस्मात् । एनसः । सविता । च । प्र । मुञ्चताम् ॥ ५९ ॥

यदीयं दुहिता तव विकेश्यरुदद् गृहे रोदेन कृण्वत्य१[3]घम् ।

अग्निष्ट्वा० ॥ ६० ॥ (१२)

यदि । इयम् । दुहिता । तव । विऽकेशी । अरुदत् । गृहे । रोदेन । कृण्वती । अघम् ॥० ॥ ६० ॥ (१२)

यज्जामयो यद्युवतयो गृहे ते समनर्तिषू रोदेन कृण्वतीरघम् ।

अग्निष्ट्वा० ॥ ६१ ॥

यत् । जामयः । यत् । युवतयः । गृहे । ते । सम्ऽअनर्तिषुः । रोदेन । कृण्वतीः । अघम् ॥० ॥ ६१ ॥

यत् ते प्रजायां पशुषु यद्वा गृहेषु निष्ठित[4]मघकृद्भिरघं कृतम् ।

---

१ **P P̊** बृहस्पतिनां ।. २ **A K** १ for ३. None of our authorities read कृण्वन्तोघम्; only **P̊** has कृण्वन्तः ।, and **Dc** has changed कृण्वंतो३घं to कृण्वंतो३घं. The MSS. of **Rv.** also read कृण्वन्तः (see their *Index*). This reading, therefore, appears ancient, traditional and general. It is likely the wrong accent and the kampa were introduced from false anology with कृण्वत्य१घम् in the next verse. ३ **A C D E K̊ R S̊ Dc Cs** ३ for १. We with **B̊ K V.** ४ **B R** निष्ठितमघ°. **C** निष्ठितमघ° changed to निष्ठितमघ°.

अग्निष्ट्वा तस्मादेनसः सविता च प्र मुञ्चताम् ॥ ६२ ॥

यत् । ते । प्रऽजायाम् । पशुषु । यत् । वा । गृहेषु । निऽस्थितम् । अघकृत्ऽभिः । अघम् । कृतम् ।

अग्निः । त्वा । तस्मात् । एनसः । सविता । च । प्र । मुञ्चताम् ॥ ६२ ॥

इयं नार्युप ब्रूते पूल्यान्यावपन्तिका ।

दीर्घायुरस्तु मे पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥ ६३ ॥

इयम् । नारी । उप । ब्रूते । पूल्यानि । आऽवपन्तिका ।

दीर्घऽआयुः । अस्तु । मे । पतिः । जीवाति । शरदः । शतम् ॥ ६३ ॥

इहेमाविन्द्र सं नुद चक्रवाकेव दंपती ।

प्रजयैनौ स्वस्तकौ विश्वमायुर्व्यश्नुताम् ॥ ६४ ॥

इह । इमौ । इन्द्र । सम् । नुद । चक्रवाकौऽइव । दंपती इति दम्ऽपती ।

प्रऽजया । एनौ । सुऽअस्तकौ । विश्वम् । आयुः । वि । अश्नुताम् ॥ ६४ ॥

यदासन्द्यामुपधाने यद् वोपवासने कृतम् ।

विवाहे कृत्यां यां चक्रुरास्नाने तां नि दध्मसि ॥ ६५ ॥

यत् । आऽसन्द्याम् । उपऽधाने । यत् । वा । उपऽवासने । कृतम् ।

विऽवाहे । कृत्याम् । याम् । चक्रुः । आऽस्नाने । ताम् । नि । दध्मसि ॥ ६५ ॥

यद् दुष्कृतं यच्छमलं विवाहे वहतौ च यत् ।

तत् संभलस्य कम्बले मृज्महे दुरितं वयम् ॥ ६६ ॥

यत् । दुःऽकृतम् । यत् । शमलम् । विऽवाहे । वहतौ । च । यत् ।

तत् । सम्ऽभलस्य । कम्बले । मृज्महे । दुःऽइतम् । वयम् ॥ ६६ ॥

---

१ **A B B̊ D E K̊ R S̊ D**c **C**s **P P̊ J C**p and the Vaidikas **K V पूल्पा॰**. **C** alone has **पूल्या॰**. The Prâkṛit form is **पुल्ल पोल्ल, पोल, पोल्लय,** (see Jacobi's *Ausgewählte Erzählungen* 36, 34) and not **पुप्प** or **पुप्फ,** and thus points to an original **पूल्य** and not **पूल्प.** The fact that the Vaidikas repeat **पूल्प** might only show that their reading was derived from the MSS. which they misread. २ **B E सन्नु॰**. ३ **B R J ॰श्नुतम्.** ४ **P चक्रवाकऽइव ।.** ५ **P ॰सद्याम् ।.** ६ **P P̊ J आस्ना॰**. We with **C**p. ७ **P P̊ परि ।** for **नि ।**. We with **J C**p. ८ **B D C**s **यद्दुःकृतं. S̊ यद्दुःष्कृ॰**. ९ **B D E R S̊ C**s **P P̊ J C**p **मृज्महे**.

संभले मलं सादयित्वा कम्बले दुरितं वयम् ।
अभूम यज्ञियाः शुद्धाः प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ ६७ ॥

सम्ऽभले । मलम् । सादयित्वा । कम्बले । दुःऽइतम् । वयम् ।
अभूम । यज्ञियाः । शुद्धाः । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ ६७ ॥

कृत्रिमः कण्टकः शतदन् य एषः ।
अपास्याः केश्यं मलमप शीर्षण्यं लिखात् ॥ ६८ ॥

कृत्रिमः । कण्टकः । शतऽदन् । यः । एषः ।
अप । अस्याः । केश्यम् । मलम् । अप । शीर्षण्यम् । लिखात् ॥ ६८ ॥

अङ्गादङ्गाद् वयमस्या अप यक्ष्मं नि दध्मसि ।
तन्मा प्रापत् पृथिवीं मोत देवान् दिवं मा प्रापदुर्वन्तरिक्षम् ।
अपो मा प्रापन्मलमेतदग्ने यमं मा प्रापत् पितॄंश्च सर्वान् ॥ ६९ ॥

अङ्गात्ऽअङ्गात् । वयम् । अस्याः । अप । यक्ष्मम् । नि । दध्मसि ।
तत् । मा । प्र । आपत् । पृथिवीम् । मो । उत । देवान् । दिवम् । मा । प्र । आपत् ।
उरु । अन्तरिक्षम् ।
अपः । मो । प्र । आपत् । मलम् । एतत् । अग्ने । यमम् । मो । प्र । आपत् । पितॄन् । च ।
सर्वान् ॥ ६९ ॥

सं त्वा नह्यामि पयसा पृथिव्याः सं त्वा नह्यामि पयसौषधीनाम् ।
सं त्वा नह्यामि प्रजया धनेन सा संनद्धा सनुहि वाजमेमम् ॥ ७० ॥ (१३)

सम् । त्वा । नह्यामि । पयसा । पृथिव्याः । सम् । त्वा । नह्यामि । पयसा । ओषधीनाम् ।
सम् । त्वा । नह्यामि । प्रऽजया । धनेन । सा । सम्ऽनद्धा । सनुहि । वाजम् । आ ।
इमम् ॥ ७० ॥ (१३)

अमोहमस्मि सा त्वं सामाहमस्म्यृक्कं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ।

---

१ D S[m] Cs P P[2] J Cr तार्षित्. २ So we with A B B[h] C D E R Cs J. P P[2] कटंकः।. S[m] कंकतः changed to कंटकः. Cr कंटकः changed to कंकतः (without accent). Dc कंटकः changed to कंकतः. K K[m] V कंकतः. ३ D K R S[m] अपास्याः. ४ K K[m] V P[2] लिखात्. Dc लिखात् changed to लिखात्. ५ A D E R S[m] Cs ३ for १. ६ B[h] K[m] प्रापपितॄंश्च. ७ P अस्याः।. ८ P यक्ष्मन्।. ९ P मा।. १० P अपः।. P[2] आपः।. ११ A B[h] वाजमेमां.

तावि॒ह सं भ॑वाव प्र॒जामा ज॑नयावहै ॥ ७१ ॥

अमः॑ । अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । सा । त्वम् । साम॑ । अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । ऋक् । त्वम् । द्यौः । अ॒हम् । पृ॒थि॒वी । त्वम् ।

तौ । इ॒ह । सम् । भ॒वा॒व॒ । प्र॒ऽजाम् । आ । ज॒न॒या॒व॒है॒ ॥ ७१ ॥

ज॒नि॒यन्ति॒ ना॒वग्र॑वः पु॒त्रि॒यन्ति॑ सु॒दान॑वः ।

अरि॑ष्टासू॒ सचेवहि बृह॒ते वाज॑सातये ॥ ७२ ॥

ज॒नि॒ऽयन्ति॑ । नौ॒ । अग्र॑वः । पु॒त्रि॒ऽयन्ति॑ । सु॒ऽदान॑वः ।

अरि॑ष्टासू॒ इत्यरि॑ष्टऽअसू । सचे॒व॒हि॒ । बृ॒ह॒ते । वाज॑ऽसातये ॥ ७२ ॥

ये पि॒तरो॑ वधू॒द॒र्शा इ॒मं व॑ह॒तुमा॒गम॑न् ।

ते अ॒स्यै व॒ध्वै संप॑त्न्यै[२] प्र॒जाव॒च्छर्म॑ यच्छन्तु ॥ ७३ ॥

ये । पि॒तरः॑ । व॒धू॒ऽद॒र्शाः । इ॒मम् । व॒ह॒तुम् । आ । अग॑मन् ।

ते । अ॒स्यै । व॒ध्वै । सम्ऽप॑त्न्यै । प्र॒जाऽव॑त् । शर्म॑ । य॒च्छ॒न्तु॒ ॥ ७३ ॥

येदं पूर्वाग॑न्[३] रश॒ना॒यमा॑ना प्र॒जाम॒स्यै द्रवि॑णं चे॒ह द॒त्त्वा ।

तां व॑ह॒न्त्वग॑तस्या॒नु पन्थां॑ वि॒राडि॒यं सु॑प्र॒जा अत्य॑जैषीत् ॥ ७४ ॥

या । इ॒दम् । पूर्वा॑ । अग॑न् । र॒श॒ना॒ऽयमा॑ना । प्र॒ऽजाम् । अ॒स्यै । द्रवि॑णम् । च॒ । इ॒ह । द॒त्त्वा ।

ताम् । व॒ह॒न्तु॒ । अग॑तस्य । अनु॑ । पन्था॑म् । वि॒ऽराट् । इ॒यम् । सु॒ऽप्र॒जाः । अति॑ । अ॒जै॒षी॒त् ॥ ७४ ॥

प्र बु॑ध्यस्व सु॒बुधा॒ बुध्य॑माना[४] दी॒र्घा॒यु॒त्वाय॑ श॒तशा॑रदाय ।

गृ॒हान् ग॑च्छ गृ॒हप॑त्नी॒ यथासो॑ दी॒र्घं त॒ आयुः॑ सवि॒ता कृ॑णोतु ॥ ७५ ॥ (१४)

प्र । बु॒ध्य॒स्व॒ । सु॒ऽबुधा॑ । बुध्य॑माना । दी॒र्घा॒यु॒ऽत्वाय॑ । श॒त॒ऽशा॑रदाय ।

गृ॒हान् । ग॒च्छ॒ । गृ॒ह॒ऽप॑त्नी । यथा॑ । अस॑ः । दी॒र्घम् । ते॒ । आयुः॑ । स॒वि॒ता । कृ॒णो॒तु॒ ॥ ७५ ॥ (१४)

द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

द्वितीयोनुवाकः ॥

इति चतुर्दशं काण्डं समाप्तम् ॥

---

१ A B^h D E K K^m S^m V C^s °गमं. D^c P P^2 J. °गमम् ।. C^p आ । अगमं ।. We with C R.
२ A B B^h संपत्नै. ३ C K S^m V °गन्नश°. K^m D^c °गैन°. P अगन् ।. ४ C बध्यमाना.

अत्र काण्डे व्रात्यमहिमा प्रपञ्च्यते । व्रात्यो नाम उपनयनादिसंस्कारहीनः पुरुषः । सोऽर्थाद् यज्ञादिवेदविहिताः क्रियाः कर्तुं नाधिकारी । न स व्यवहारयोग्यश्चेत्यादि जनमतं मनसिकृत्य व्रात्योधिकारी व्रात्यो महानुभावो व्रात्यो देवप्रियो व्रात्यो ब्राह्मणक्षत्रिययोर्वर्चसो मूलं किंबहुना व्रात्यो देवाधिदेव एवेति प्रतिपाद्यते । यत्र व्रात्यो गच्छति विश्वं जगत् विश्वे च देवास्तत्र तमनुगच्छन्ति तस्मिन् स्थिते तिष्ठन्ति तस्मिंश्चलति ते चलन्ति । यदा स गच्छति राजवत् स गच्छतीत्यादि । न पुनरेतत् सर्वव्रात्यपरं प्रतिपादनम् अपि तु कंचिद्विद्वत्तमं महाधिकारं पुण्यशीलं विश्वसंमान्यं कर्मपरैर्ब्राह्मणैर्विद्विष्टं व्रात्यम् अनुलक्ष्य वचनम् इति मन्तव्यम् ॥

व्रात्य आसीदीयमान एव स प्रजापतिं समैरयत् ॥ १ ॥

व्रात्यः । आसीत् । ईयमानः । एव । सः । प्रजाऽपतिम् । सम् । ऐरयत् ॥ १ ॥

स प्रजापतिः सुवर्णमात्मन्नपश्यत् तत् प्राजनयत् ॥ २ ॥

सः । प्रजाऽपतिः । सुऽवर्णम् । आत्मन् । अपश्यत् । तत् । प्र । अजनयत् ॥ २ ॥

तदेकमभवत् तल्ललाममभवत् तन्महदभवत् तज्ज्येष्ठमभवत् तद् ब्रह्मा-भवत् तत् तपोभवत् तत् सत्यमभवत् तेन प्राजायत ॥ ३ ॥

तत् । एकम् । अभवत् । तत् । ललामम् । अभवत् । तत् । महत् । अभवत् । तत् । ज्येष्ठम् । अभवत् । तत् । ब्रह्म । अभवत् । तत् । तपः । अभवत् । तत् । सत्यम् । अभवत् । तेन । प्र । अजायत ॥ ३ ॥

सोवर्धत स महानभवत् स महादेवोभवत् ॥ ४ ॥

सः । अवर्धत । सः । महान् । अभवत् । सः । महाऽदेवः । अभवत् ॥ ४ ॥

स देवानामीशां पर्यैत् स ईशानोभवत् ॥ ५ ॥

सः । देवानाम् । ईशाम् । परि । ऐत् । सः । ईशानः । अभवत् ॥ ५ ॥

स एकव्रात्योभवत् स धनुरादत्त तदेवेन्द्रधनुः ॥ ६ ॥

सः । एकऽव्रात्यः । अभवत् । सः । धनुः । आ । अदत्त । तत् । एव । इन्द्रऽधनुः ॥ ६ ॥

नीलमस्योदरं लोहितं पृष्ठम् ॥ ७ ॥

नीलम् । अस्य । उदरम् । लोहितम् । पृष्ठम् ॥ ७ ॥

नीलेनैवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रोर्णोति लोहितेन द्विषन्तं विध्यतीति ब्रह्मवा-दिनो वदन्ति ॥ ८ ॥

नीलेन । एव । अप्रियम् । भ्रातृव्यम् । प्र । ऊर्णोति । लोहितेन । द्विषन्तम् । विध्यति ।
इति । ब्रह्मऽवादिनः । वदन्ति ॥ ८ ॥

इति प्रथमेनुवाके प्रथमं पर्यायसूक्तम् ॥

स उदतिष्ठत् स प्राचीं दिशमनु व्यचलत् ॥ १ ॥

सः । उत् । अतिष्ठत् । सः । प्राचीम् । दिशम् । अनु । वि । अचलत् ॥ १ ॥

तं बृहच्च रथंतरं चादित्याश्च विश्वे च देवा अनुव्यचलन् ॥ २ ॥

तम् । बृहत् । च । रथम्ऽतरम् । च । आदित्याः । च । विश्वे । च । देवाः । अनुऽव्यचि-
लन् ॥ २ ॥

बृहते च वै स रथंतराय चादित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्य आ वृश्चते य
एवं विद्वांसं व्रात्यमुपवदति ॥ ३ ॥

बृहते । च । वै । सः । रथम्ऽतराय । च । आदित्येभ्यः । च । विश्वेभ्यः । च । देवेभ्यः ।
आ । वृश्चते । यः । एवम् । विद्वांसम् । व्रात्यम् । उपऽवदति ॥ ३ ॥

बृहतश्च वै स रथंतरस्य चादित्यानां च विश्वेषां च देवानां प्रियं धाम
भवति तस्य प्राच्यां दिशि ॥ ४ ॥

बृहतः । च । वै । सः । रथम्ऽतरस्य । च । आदित्यानाम् । च । विश्वेषाम् । च । दे-
वानाम् । प्रियम् । धाम । भवति । तस्य । प्राच्याम् । दिशि ॥ ४ ॥

श्रद्धा पुंश्चली मित्रो मागधो विज्ञानं वासोहरुष्णीषं रात्री केशा हरितौ
प्रवर्तौ कल्मलिर्मणिः ॥ ५ ॥

श्रद्धा । पुंश्चली । मित्रः । मागधः । विऽज्ञानम् । वासः । अहः । उष्णीषम् । रात्री ।
केशाः । हरितौ । प्रऽवर्तौ । कल्मलिः । मणिः ॥ ५ ॥

भूतं च भविष्यच्च परिष्कन्दौ मनो विपथम् [3] ॥ ६ ॥

भूतम् । च । भविष्यत् । च । परिऽस्कन्दौ । मनः । विऽपथम् ॥ ६ ॥

मातरिश्वा च पवमानश्च विपथवाहौ वातः सारथी रेष्मा प्रतोदः [4] ॥ ७ ॥

मातरिश्वा । च । पवमानः । च । विपथऽवाहौ । वातः । सारथिः । रेष्मा । प्रऽतोदः ॥ ७ ॥

---

१ B C E C^s C^r मित्रो मागधो. R मित्रो मागधो. We with A B D K K̈ S̈ V D^c P P̈ J.
२ D E K S̈ V D^c C^s परिस्कन्दौ. We with A B B̈ C K R. ३ So we with all our authorities. See Rw. ४ So we with all our authorities. See Rw.

कीर्तिश्च यशश्च पुरःसरावैनं कीर्तिर्गच्छत्या यशो गच्छति य एवं वेद ॥ ८ ॥

कीर्तिः। च। यशः। च। पुरःऽसरौ। आ। एनम्। कीर्तिः। गच्छति। आ। यशः। गच्छति। यः। एवम्। वेद ॥ ८ ॥

स उदतिष्ठत् स दक्षिणां दिशमनु व्यचलत् ॥ ९ ॥

°सः। दक्षिणाम्। दिशम्।० ॥ ९ ॥

तं यज्ञायज्ञियं च वामदेव्यं च यज्ञश्च यजमानश्च पशवश्चानुव्यचिलन् ॥ १० ॥

तम्। यज्ञायज्ञियम्। च। वामऽदेव्यम्। च। यज्ञः। च। यजमानः। च। पशवः। च। अनुऽव्यचिलन् ॥ १० ॥

यज्ञायज्ञियाय च वै स वामदेव्याय च यज्ञाय च यजमानाय च पशुभ्यश्चा वृश्चते य एवं विद्वांसं व्रात्यमुपवदति ॥ ११ ॥

यज्ञायज्ञियाय। च। वै। सः। वामऽदेव्याय। च। यज्ञाय। च। यजमानाय। च। पशुऽभ्यः। च। आ। वृश्चते।० ॥ ११ ॥

यज्ञायज्ञियस्य च वै स वामदेव्यस्य च यज्ञस्य च यजमानस्य च पशूनां च प्रियं धाम भवति[1] तस्य दक्षिणायां दिशि ॥ १२ ॥

यज्ञायज्ञियस्य। च। वै। सः। वामऽदेव्यस्य। च। यज्ञस्य। च। यजमानस्य। च। पशूनाम्[3]। च। प्रियम्। धाम। भवति। तस्य। दक्षिणायाम्। दिशि ॥ १२ ॥

उषाः पुंश्चली मन्त्रो मागधो विज्ञानं वासोऽहरुष्णीषं रात्री केशा हरितौ प्रवर्तौ कल्मलिर्मणिः ॥ १३ ॥

उषाः। पुंश्चली। मन्त्रः। मागधः। विऽज्ञानम्। वासः। अहः। उष्णीषम्। रात्री। केशाः। हरितौ। प्रऽवर्तौ। कल्मलिः। मणिः ॥ १३ ॥

अमावास्या च पौर्णमासी च परिष्कन्दौ मनो ०।० ॥ १४ ॥

अमाऽवास्या। च। पौर्णऽमासी। च।० ॥ १४ ॥

१ So we with all our authorities. See Rw. २ All our authorities omit य एवं वेद which Rw. insert after भवति. ३ P J पशूनाम्।. We with P Cp.

स उदतिष्ठत् स प्रतीचीं दिशमनु व्यचलत् ॥ १५ ॥

सः । प्रतीचीम् । दिशम् ।० ॥ १५ ॥

तं वैरूपं च वैराजं चापश्च वरुणश्च राजानुव्यचलन् ॥ १६ ॥

तम् । वैरूपम् । च । वैराजम् । च । आपः । च । वरुणः । च । राजा । अनुऽव्यचलन् ॥ १६ ॥

वैरूपाय च वै स वैराजाय चाद्भ्यश्च वरुणाय च राज्ञ आ वृश्चते य एवं विद्वांसं व्रात्यमुपवदति ॥ १७ ॥

वैरूपाय । च । वै । सः । वैराजाय । च । अत्ऽभ्यः । च । वरुणाय । च । राज्ञे । आ । वृश्चते ।० ॥ १७ ॥

वैरूपस्य च वै स वैराजस्य चापां च वरुणस्य च राज्ञः प्रियं धाम भवति तस्य प्रतीच्यां दिशि ॥ १८ ॥

वैरूपस्य । च । वै । सः । वैराजस्य । च । अपाम् । च । वरुणस्य । च । राज्ञः । प्रियम् । धाम । भवति । तस्य । प्रतीच्याम् । दिशि ॥ १८ ॥

इरा[1] पुंश्चली हसो मागधो[2] विज्ञानं वासोहरुष्णीषं रात्री केशा हरितौ प्रवर्तौ कल्मलिर्मणिः ॥ १९ ॥

इरा । पुंश्चली । हसः । मागधः । विऽज्ञानम् । वासः । अहः । उष्णीषम् । रात्री । केशाः । हरितौ । प्रऽवर्तौ । कल्मलिः । मणिः ॥ १९ ॥

अहश्च रात्री च परिष्कन्दौ मनो[3]०।० ॥ २० ॥

अहः । च । रात्री । च ।० ॥ २० ॥

स उदतिष्ठत् स उदीचीं दिशमनु व्यचलत् ॥ २१ ॥

सः । उत् । अतिष्ठत् । सः । उदीचीम् । दिशम् । अनु । वि । अचलत् ॥ २१ ॥

तं श्यैतं च नौधसं च सप्तर्षयश्च[4] सोमश्च राजानुव्यचलन् ॥ २२ ॥

---

१ So we divide with all our authorities. See Rw. We read इरा पुं° with A B B̊[h] C D E R S̊[m] Cs P J Cr. Dc इरा पुं° changed to इरां पुं°. K K̊[m] P̊[2] V इरां पुं°. The latter MSS. are influenced by the *Rigveda* accent. २ A D K K̊[m] V P̊[2] हसो मागधो. Dc हसौ मागधो changed to हसो मागधो. We with B̊[h] C E R S̊[m] Cs P J Cr. ३ See note 2 at page 320. ४ A B B̊[h] C K K̊[m] R सप्तऋष°. We with D E S̊[m] V Dc Cs.

तम्। श्यैतम्। च। नौधसम्। च। सप्तऽऋषयः। च। सोमः। च। राजा। अनुऽव्यचलन्॥ २२॥

श्यैताय च वै स नौधसाय च सप्तर्षिभ्यश्च सोमाय च राज्ञ आ वृश्चते य एवं विद्वांसं व्रात्यमुपवदति॥ २३॥

श्यैताय। च। वै। सः। नौधसाय। च। सप्तर्षिऽभ्यः। च। सोमाय। च। राज्ञे। आ। वृश्चते। यः। एवम्। विद्वांसम्। व्रात्यम्। उपऽवदति॥ २३॥

श्यैतस्य च वै स नौधसस्य च सप्तर्षीणां च सोमस्य च राज्ञः प्रियं धाम भवति तस्योदीच्यां दिशि॥ २४॥

श्यैतस्य। च। वै। सः। नौधसस्य। च। सप्तऽऋषीणाम्। च। सोमस्य। च। राज्ञः। प्रियम्। धाम। भवति। तस्य। उदीच्याम्। दिशि॥ २४॥

विद्युत् पुंश्चली स्तनयित्नुर्मागधो विज्ञानं वासोऽहरुष्णीषं रात्री केशा हरितौ प्रवर्तौ कल्मलिर्मणिः॥ २५॥

विऽद्युत्। पुंश्चली। स्तनयित्नुः। मागधः। विऽज्ञानम्। वासः। अहः। उष्णीषम्। रात्री। केशाः। हरितौ। प्रऽवर्तौ। कल्मलिः। मणिः॥ २५॥

श्रुतं च विश्रुतं च परिष्कन्दौ मनो विपथम्॥ २६॥

श्रुतम्। च। विऽश्रुतम्। च। परिऽस्कन्दौ। मनः। विऽपथम्॥ २६॥

मातरिश्वा च पवमानश्च विपथवाहौ वातः सारथी रेष्मा प्रतोदः॥ २७॥

मातरिश्वा। च। पवमानः। च। विपथऽवाहौ। वातः। सारथिः। रेष्मा। प्रऽतोदः॥ २७॥

कीर्तिश्च यशश्च पुरःसरावैनं कीर्तिर्गच्छत्या यशो गच्छति य एवं वेद॥ २८॥

कीर्तिः। च। यशः। च। पुरःऽसरौ। आ। एनम्। कीर्तिः। गच्छति। आ। यशः। गच्छति। यः।०॥ २८॥

इति प्रथमेऽनुवाके द्वितीयं पर्यायसूक्तम्॥

स संवत्सरमूर्ध्वोऽतिष्ठत् तं देवा अब्रुवन् व्रात्य किं नु तिष्ठसीति॥ १॥

१ C P P[2] J Cp सप्तऋषी॰. We with A P B[h] D E K K[h] R S[m] V Dc Cs. २ P ॰ली:।. ३ A D E K V Dc Cs परिस्कन्दौ. ४ P P[2] have no *avagraha*. J वि॰श्रुतम्। changed to विश्रुतम्।. We with Cp. ५ B B[h] C E R ॰र्ध्वोति॰. Cs ॰मूर्ध्वोति॰. We with A D K K[h] S[m] V Dc.

सः । सम्ऽवत्सरम् । ऊर्ध्वः । अतिष्ठत् । तम् । देवाः । अब्रुवन् । व्रात्य । किम् । नु । तिष्ठसि । इति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीदासन्दीं मे सं भरन्त्विति ॥ २ ॥

सः । अब्रवीत् । आऽसन्दीम् । मे । सम् । भरन्तु । इति ॥ २ ॥

तस्मै व्रात्यायासन्दीं समभरन् ॥ ३ ॥

तस्मै । व्रात्याय । आऽसन्दीम् । सम् । अभरन् ॥ ३ ॥

तस्या ग्रीष्मश्च वसन्तश्च द्वौ पादावास्तां शरच्च वर्षाश्च द्वौ ॥ ४ ॥

तस्याः । ग्रीष्मः । च । वसन्तः । च । द्वौ । पादौ । आस्ताम् । शरत् । च । वर्षाः । च । द्वौ ॥ ४ ॥

बृहच्च रथंतरं चानूच्ये३ आस्तां यज्ञायज्ञियं च वामदेव्यं च तिरश्च्ये[1] ॥ ५ ॥

बृहत् । च । रथम्ऽतरम् । च । अनूच्ये३ इति । आस्ताम् । यज्ञायज्ञियम् । च । वामऽदेव्यम् । च । तिरश्च्ये३ इति ॥ ५ ॥

ऋचः प्राञ्चस्तन्तवो यजूंषि तिर्यञ्चः ॥ ६ ॥

ऋचः । प्राञ्चः । तन्तवः । यजूंषि । तिर्यञ्चः ॥ ६ ॥

वेद आस्तरणं ब्रह्मोपबर्हणम् ॥ ७ ॥

वेदः । आऽस्तरणम् । ब्रह्म । उपऽबर्हणम् ॥ ७ ॥

सामासाद उद्गीथोऽपश्रयः ॥ ८ ॥

साम[2] । आऽसादः । उत्ऽगीथः । अपऽश्रयः ॥ ८ ॥

तामासन्दीं व्रात्य आरोहत् ॥ ९ ॥

ताम् । आऽसन्दीम् । व्रात्यः । आ । अरोहत् ॥ ९ ॥

तस्य देवजनाः परिष्कन्दा[3] आसन्त्संकल्पाः प्रहाय्या३[4] विश्वानि भूतान्युपसदः ॥ १० ॥

तस्य । देवऽजनाः । परिऽस्कन्दाः । आसन् । सम्ऽकल्पाः । प्रऽहाय्याः३ । विश्वानि । भूतानि । उपऽसदः ॥ १० ॥

---

१ D तिरश्च्यै. A B^b E R Cs P P^2 J Cp तिरश्चे. We with C K K^m S^m V Dc. २ P सामा।. ३ A D E K S^m V Dc Cs परिस्कन्दा. B^b C K^m R परिष्कन्दा. ४ A B E K P प्रहाय्य्या°. We with B^b C D K^m R S^m V Dc Cs P^2 J Cp.

विश्वान्येवास्य भूतान्युपसदो भवन्ति य एवं वेद ॥ ११ ॥

विश्वानि । एव । अस्य । भूतानि । उपऽसदः । भवन्ति । यः ।०॥ ११ ॥

इति प्रथमेनुवाके तृतीयं पर्यायसूक्तम् ॥

तस्मै प्राच्या दिशः ॥ १ ॥

तस्मै । प्राच्याः । दिशः ॥ १ ॥

वासन्तौ मासौ गोप्तारावकुर्वन् बृहच्च रथंतरं चानुष्ठातारौ ॥ २ ॥

वासन्तौ । मासौ । गोप्तारौ । अकुर्वन् । बृहत् । च । रथम्ऽतरम् । च । अनुऽस्थातारौ ॥ २ ॥

वासन्तावेनं मासौ प्राच्या दिशो गोपायतो बृहच्च रथंतरं चानु तिष्ठतो य एवं वेद ॥ ३ ॥

वासन्तौ । एनम् । मासौ । प्राच्याः । दिशः । गोपायतः । बृहत् । च । रथम्ऽतरम् । च । अनु । तिष्ठतः । यः ।०॥ ३ ॥

तस्मै दक्षिणाया दिशः ॥ ४ ॥

तस्मै । दक्षिणायाः । दिशः ॥ ४ ॥

ग्रैष्मौ मासौ गोप्तारावकुर्वन् यज्ञायज्ञियं च वामदेव्यं चानुष्ठातारौ ॥ ५ ॥

ग्रैष्मौ । मासौ । गोप्तारौ । अकुर्वन् । यज्ञायज्ञियम् । च । वामऽदेव्यम् । च ।०॥ ५ ॥

ग्रैष्मावेनं मासौ दक्षिणाया दिशो गोपायतो यज्ञायज्ञियं च वामदेव्यं चानु तिष्ठतो य एवं वेद ॥ ६ ॥

ग्रैष्मौ । एनम् । मासौ । दक्षिणायाः । दिशः । गोपायतः । यज्ञायज्ञियम् । च । वामऽदेव्यम् । च ।०॥ ६ ॥

तस्मै प्रतीच्या दिशः ॥ ७ ॥

तस्मै । प्रतीच्याः । दिशः ॥ ७ ॥

वार्षिकौ मासौ गोप्तारावकुर्वन् वैरूपं च वैराजं चानुष्ठातारौ ॥ ८ ॥

वार्षिकौ । मासौ । गोप्तारौ । अकुर्वन् । वैरूपम् । च । वैराजम् । च ।०॥ ८ ॥

१ **A B C**s **P P̊ J** भवति. २ **P** दिशिः ।. ३ All our MSS. read °रावकु° which is not quite inadmissible. The first sentence may end with गोप्तारौ, and अकुर्वन् may begin a new one. See **Rw.**

वार्षिकावेनं मासौ प्रतीच्या दिशो गोपायतो वैरूपं च वैराजं चानु तिष्ठतो य एवं वेद ॥ ९ ॥

वार्षिकौ । एनम् । मासौ । प्रतीच्याः । दिशः । गोपायतः । वैरूपम् । च । वैराजम् । च ।० ॥ ९ ॥

तस्मा उदीच्या दिशः ॥ १० ॥

तस्मै । उदीच्याः । दिशः ॥ १० ॥

शारदौ मासौ गोप्तारावकुर्वञ्छ्यैतं च नौधसं चानुष्ठातारौ ॥ ११ ॥

शारदौ । मासौ । गोप्तारौ । अकुर्वन् । श्यैतम् । च । नौधसम् । च ।० ॥ ११ ॥

शारदावेनं मासावुदीच्या दिशो गोपायतः श्यैतं च नौधसं चानु तिष्ठतो य एवं वेद ॥ १२ ॥

शारदौ । एनम् । मासौ । उदीच्याः । दिशः । गोपायतः । श्यैतम् । च । नौधसम् । च ।० ॥ १२ ॥

तस्मै ध्रुवाया दिशः ॥ १३ ॥

तस्मै । ध्रुवायाः । दिशः ॥ १३ ॥

हैमनौ मासौ गोप्तारावकुर्वन् भूमिं चाग्निं चानुष्ठातारौ ॥ १४ ॥

हैमनौ । मासौ । गोप्तारौ । अकुर्वन् । भूमिम् । च । अग्निम् । च ।० ॥ १४ ॥

हैमनावेनं मासौ ध्रुवाया दिशो गोपायतो भूमिश्चाग्निश्चानु तिष्ठतो य एवं वेद ॥ १५ ॥

हैमनौ । एनम् । मासौ । ध्रुवायाः । दिशः । गोपायतः । भूमिः । च । अग्निः । च ।० ॥ १५ ॥

तस्मा ऊर्ध्वाया दिशः ॥ १६ ॥

तस्मै । ऊर्ध्वायाः । दिशः ॥ १६ ॥

शैशिरौ मासौ गोप्तारावकुर्वन् दिवं चादित्यं चानुष्ठातारौ ॥ १७ ॥

शैशिरौ । मासौ । गोप्तारौ । अकुर्वन् । दिवम् । च । आदित्यम् । च । अनुऽस्थातारौ ॥ १७ ॥

शैशिरावेनं मासावूर्ध्वाया दिशो गोपायतो द्यौश्चादित्यश्चानु तिष्ठतो य एवं वेद ॥ १८ ॥

---

१ See note 3 at page 325.

शैशिरौ । एनम् । मासौ । ऊर्ध्वायाः । दिशः । गोपायतः । द्यौः । च । आदित्यः । च । अनु । तिष्ठतः । यः ।० ॥ १८ ॥

इति प्रथमेनुवाके चतुर्थं पर्यायसूक्तम् ॥

तस्मै प्राच्या दिशो अन्तर्देशाद् भवमिष्वासमनुष्ठातारमकुर्वन् ॥ १ ॥

तस्मै । प्राच्याः । दिशः । अन्तःऽदेशात् । भवम् । इषुऽआसम् । अनुऽस्थातारम् । अकुर्वन् ॥ १ ॥

भव एनमिष्वासः प्राच्या दिशो अन्तर्देशादनुष्ठातानु तिष्ठति नैनं शर्वो न भवो नेशानः ॥ २ ॥

भवः । एनम् । इषुऽआसः । प्राच्याः । दिशः । अन्तःऽदेशात् । अनुऽस्थाता । अनु । तिष्ठति । न । एनम् । शर्वः । न । भवः । न । ईशानः ॥ २ ॥

नास्य पशून् न समानान् हिनस्ति य एवं वेद ॥ ३ ॥

न । अस्य । पशून् । न । समानान् । हिनस्ति । यः ।० ॥ ३ ॥

तस्मै दक्षिणाया दिशो अन्तर्देशाच्छर्वमिष्वासमनुष्ठातारमकुर्वन् ॥ ४ ॥

तस्मै । दक्षिणायाः । दिशः । अन्तःऽदेशात् । शर्वम् । इषुऽआसम् ।० ॥ ४ ॥

शर्व एनमिष्वासो दक्षिणाया दिशो अन्तर्देशादनुष्ठातानु तिष्ठति नैनं० ॥ ५ ॥

शर्वः । एनम् । इषुऽआसः । दक्षिणायाः । दिशः ।० ॥ ५ ॥

तस्मै प्रतीच्या दिशो अन्तर्देशात् पशुपतिमिष्वासमनुष्ठातारमकुर्वन् ॥ ६ ॥

तस्मै । प्रतीच्याः । दिशः । अन्तःऽदेशात् । पशुऽपतिम् । इषुऽआसम् ।० ॥ ६ ॥

पशुपतिरेनमिष्वासः प्रतीच्या दिशो अन्तर्देशादनु० ॥ ७ ॥

पशुऽपतिः । एनम् । इषुऽआसः । प्रतीच्याः । दिशः ।० ॥ ७ ॥

तस्मा उदीच्या दिशो अन्तर्देशादुग्रं देवमिष्वासमनुष्ठातारमकुर्वन् ॥ ८ ॥

तस्मै । उदीच्याः । दिशः । अन्तःऽदेशात् । उग्रम् । देवम् । इषुऽआसम् ।० ॥ ८ ॥

उग्र एनं देव इष्वास उदीच्या दिशो अन्तर्देशादनु० ॥ ९ ॥

---

१ P दिशिः। २ So we with all our authorities. See Rw. ३ P पशू॰। ४ P पशू॰।

उग्रः । एनम् । देवः । इषुऽआसः । उदीच्याः । दिशः ।० ॥ ९ ॥

तस्मै ध्रुवाया दिशो अन्तर्देशाद् रुद्रमिष्वासमनुष्ठातारमकुर्वन् ॥ १० ॥

तस्मै । ध्रुवायाः । दिशः । अन्तःऽदेशात् । रुद्रम् । इषुऽआसम् ।० ॥ १० ॥

रुद्र एनमिष्वासो ध्रुवाया दिशो अन्तर्देशादनु० ॥ ११ ॥

रुद्रः । एनम् । इषुऽआसः । ध्रुवायाः । दिशः ।० ॥ ११ ॥

तस्मा ऊर्ध्वाया दिशो अन्तर्देशान्महादेवमिष्वासमनुष्ठातारमकुर्वन्॥१२॥

तस्मै । ऊर्ध्वायाः । दिशः । अन्तःऽदेशात् । महाऽदेवम् । इषुऽआसम् ।० ॥ १२ ॥

महादेव एनमिष्वास ऊर्ध्वाया दिशो अन्तर्देशादनु० ॥ १३ ॥

महाऽदेवः । एनम् । इषुऽआसः । ऊर्ध्वायाः । दिशः । अन्तःऽदेशात् । अनुऽस्थाता ।० ॥१३॥

तस्मै सर्वेभ्यो अन्तर्देशेभ्य ईशानमिष्वासमनुष्ठातारमकुर्वन् ॥ १४ ॥

तस्मै । सर्वेभ्यः । अन्तःऽदेशेभ्यः । ईशानम् । इषुऽआसम् । अनुऽस्थातारम् । अकुर्वन् ॥ १४ ॥

ईशान एनमिष्वासः सर्वेभ्यो अन्तर्देशेभ्योनुष्ठातानु तिष्ठति नैनं शर्वो न भवो नेशानः ॥ १५ ॥

ईशानः । एनम् । इषुऽआसः । सर्वेभ्यः । अन्तःऽदेशेभ्यः । अनुऽस्थाता । अनु । तिष्ठति । न । एनम् । शर्वः । न । भवः । न । ईशानः ॥ १५ ॥

नास्य पशून् न समानान् हिनस्ति य एवं वेद ॥ १६ ॥

न । अस्य । पशून् । न । समानान्[3] । हिनस्ति । यः ।० ॥ १६ ॥

इति प्रथमेनुवाके पञ्चमं पर्यायसूक्तम् ॥

स ध्रुवां दिशमनु व्यचलत् ॥ १ ॥

सः । ध्रुवाम् । दिशम् । अनु । वि । अचलत् ॥ १ ॥

तं भूमिश्चाग्निश्चौषधयश्च वनस्पतयश्च वानस्पत्याश्च वीरुधश्चानुव्यचिलन् ॥ २ ॥

तम् । भूमिः । च । अग्निः । च । ओषधयः । च । वनस्पतयः । च । वानस्पत्याः । च । वीरुधः । च । अनुऽव्यचिलन् ॥ २ ॥

१ P मा° ।. २ AB omit अ°. ३ P समानाम् ।.

भूमेश्च वै सो३ग्नेश्चौषधीनां च वनस्पतीनां च वानस्पत्यानां च वी-
रुधां च प्रियं धामं भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

भूमेः । च । वै । सः । अग्नेः । च । ओषधीनाम् । च । वनस्पतीनाम् । च । वानस्पत्या-
नाम् । च । वीरुधाम् । च । प्रियम् । धाम॑ । भवति । यः ।० ॥ ३ ॥

स ऊर्ध्वां दिशमनु व्य१चलत् ॥ ४ ॥

सः । ऊर्ध्वाम् । दिशम् ।० ॥ ४ ॥

तमृतं च सत्यं च सूर्यश्च चन्द्रश्च नक्षत्राणि चानुव्य१चलन् ॥ ५ ॥

तम् । ऋतम् । च । सत्यम् । च । सूर्यः । च । चन्द्रः । च । नक्षत्राणि । च ।० ॥ ५ ॥

ऋतस्य च वै स सत्यस्य च सूर्यस्य च चन्द्रस्य च नक्षत्राणां च प्रियं
धामं भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

ऋतस्य । च । वै । सः । सत्यस्य । च । सूर्यस्य । च । चन्द्रस्य । च । नक्षत्राणाम् ।
च ।० ॥ ६ ॥

स उत्तमां दिशमनु व्य१चलत् ॥ ७ ॥

सः । उत्ऽतमाम् । दिशम् ।० ॥ ७ ॥

तमृचश्च सामानि च यजूंषि च ब्रह्म चानुव्य१चलन् ॥ ८ ॥

तम् । ऋचः । च । सामानि । च । यजूंषि । च । ब्रह्म । च ।० ॥ ८ ॥

ऋचां च वै स साम्नां च यजुषां च ब्रह्मणश्च प्रियं धामं भवति य एवं
वेद ॥ ९ ॥

ऋचाम् । च । वै । सः । साम्नाम् । च । यजुषाम् । च । ब्रह्मणः । च ।० ॥ ९ ॥

स बृहतीं दिशमनुव्य१चलत् ॥ १० ॥

सः । बृहतीम् । दिशम् ।० ॥ १० ॥

तमितिहासश्च पुराणं च गाथाश्च नाराशंसीश्चानुव्य१चलन् ॥ ११ ॥

---

१ **K V D**c १ for ३. **A D E K̄ R S̄ C**s no sign of kampa, but read सोग्नेश्चौ°. We with **B B̄ C**. २ So we with all our authorities. **R**w who omit च in their Edition restore it in their *Index*.

तम् । इतिह॒ऽआसः । च॒ । पु॒राण॑म् । च॒ । गाथाः । च॒ । ना॒रा॒शंसीः । च॒ ।० ॥ ११ ॥

इ॒ति॒हा॒सस्य॑ च॒ वै स पु॑रा॒णस्य॑ च॒ गाथा॑नां च नाराशं॒सीनां॑ च प्रि॒यं धाम॑ भवति॒ य ए॒वं वेद॑ ॥ १२ ॥

इ॒ति॒ह॒ऽआ॒सस्य॑ । च॒ । वै । सः । पु॒रा॒णस्य॑ । च॒ । गाथा॑नाम् । च॒ । ना॒रा॒शं॒सीना॑म् । च॒ ।० ॥ १२ ॥

स प॑र॒मां दिश॒मनु॒ व्य॑चलत् ॥ १३ ॥

सः । प॒र॒माम् । दिश॑म् ।० ॥ १३ ॥

तमा॑ह॒व॒नीय॑श्च॒ गार्ह॑पत्यश्च॒ दक्षिणा॒ग्निश्च॑ य॒ज्ञश्च॒ यज॑मानश्च प॒शव॑श्चानु॒व्य॑चलन् ॥ १४ ॥

तम् । आ॒ऽह॒व॒नीय॑ः । च॒ । गार्ह॑ऽपत्यः । च॒ । द॒क्षि॒ण॒ऽअ॒ग्निः । च॒ । य॒ज्ञः । च॒ । यज॑मानः । च॒ । प॒शव॑ः । च॒ ।० ॥ १४ ॥

आ॒ह॒व॒नीय॑स्य च॒ वै स गार्ह॑पत्यस्य च दक्षिणा॒ग्नेश्च॑ य॒ज्ञस्य॑ च॒ यज॑मानस्य च प॒शू॒नां च॑ प्रि॒यं धाम॑ भवति॒ य ए॒वं वेद॑ ॥ १५ ॥

आ॒ऽह॒व॒नीय॑स्य । च॒ । वै । सः । गार्ह॑ऽपत्यस्य । च॒ । द॒क्षि॒ण॒ऽअ॒ग्नेः । च॒ । य॒ज्ञस्य॑ । च॒ । यज॑मानस्य । च॒ । प॒शू॒नाम्[१] । च॒ ।० ॥ १५ ॥

सोना॑दि॒ष्टां दिश॒मनु॒ व्य॑चलत् ॥ १६ ॥

सः । अना॑दिष्टाम् । दिश॑म् ।० ॥ १६ ॥

तमृ॒तव॑श्चार्त॒वाश्च॑ लो॒काश्च॑ लौ॒क्याश्च॒ मासा॑श्चार्धमा॒साश्चा॑होरा॒त्रे चा॑नु॒व्य॑चलन् ॥ १७ ॥

तम् । ऋ॒तव॑ः । च॒ । आ॒र्त॒वाः । च॒ । लो॒काः । च॒ । लौ॒क्याः । च॒ । मासाः । च॒ । अ॒र्ध॒ऽमा॒साः । च॒ । अ॒हो॒रा॒त्रे इति॑ । च॒ ।० ॥ १७ ॥

१ P J प॒शू॒नाम् ।. २ A B B C D E K R S Cs P J Cp °श्च लो॒काश्च॑. Dc changes च॒ लो॒काश्च to च॑ लो॒काश्च॑. P लो॒काः ।. K and V alone recite च॑ लो॒काश्च॑, but theirs is surely not the original Atharvan reading but a recent correction. The MSS. of Rw too have च॒ लो॒काश्च॒ (*vide* their *Index.*) The accent, therefore, though irregular is certainly the genuine Atharvan accent.

ऋतूनां च वै स आर्तवानां च लोकानां च लौक्यानां च मासानां चा-
र्धमासानां चाहोरात्रयोश्च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ १८ ॥

ऋतूनाम् । च । वै । सः । आर्तवानाम् । च । लोकानाम् । च । लौक्यानाम् । च । मा-
सानाम् । च । अर्धऽमासानाम् । च । अहोरात्रयोः । च ।० ॥ १८ ॥

सोनावृत्तां दिशमनु व्यचलत् ततो नावर्त्स्यन्नमन्यत ॥ १९ ॥

सः । अनाऽवृत्ताम् । दिशम् । अनु । वि । अचलत् । ततः । न । आऽवर्त्स्यन् । अमन्यत ॥ १९ ॥

तं दितिश्चादितिश्चेडा चेन्द्राणी चानुव्यचलन् ॥ २० ॥

तम् । दितिः । च । अदितिः । च । इडा । च । इन्द्राणी । च । अनुऽव्यचलन् ॥ २० ॥

दितेश्च वै सोदितेश्चेडायाश्चेन्द्राण्याश्च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ २१ ॥

दितेः । च । वै । सः । अदितेः । च । इडायाः । च । इन्द्राण्याः । च । प्रियम् ।० ॥ २१ ॥

स दिशोनु व्यचलत् तं विराडनु व्यचलत् सर्वे च देवाः सर्वाश्च दे-
वताः ॥ २२ ॥

सः । दिशः । अनु । वि । अचलत् । तम् । विऽराट् । अनु । वि । अचलत् । सर्वे । च ।
देवाः । सर्वाः । च । देवताः ॥ २२ ॥

विराजश्च वै स सर्वेषां च देवानां सर्वासां च देवतानां प्रियं धाम भ-
वति य एवं वेद ॥ २३ ॥

विऽराजः । च । वै । सः । सर्वेषाम् । च । देवानाम् । सर्वासाम् । च । देवतानाम् ।
प्रियम् ।० ॥ २३ ॥

स सर्वानन्तर्देशाननु व्यचलत् ॥ २४ ॥

सः । सर्वान् । अन्तःऽदेशान् । अनु । वि । अचलत् ॥ २४ ॥

तं प्रजापतिश्च परमेष्ठी च पिता च पितामहश्चानुव्यचलन् ॥ २५ ॥

तम् । प्रजाऽपतिः । च । परमेऽस्थी । च । पिता । च । पितामहः । च । अनुऽव्यचि-
लन् ॥ २५ ॥

१ Here too A B B C D E R Ŝ C P P J C have च लोकानां. D लोकानां as an after correction. K K V alone have लोकानां, but theirs is not the old true Atharvan tradition. २ Ŝ °मन्यन्. ३ P अमन्यन् ।.

प्रजापतेश्च वै स परमेष्ठिनश्च पितुश्च पितामहस्य च प्रियं धाम भवति
य एवं वेद ॥ २६ ॥

प्रजाऽपतेः । च । वै । सः । परमेऽस्थिनः । च । पितुः । च । पितामहस्य । च । प्रियम् ।
धाम । भवति । यः ।० ॥ २६ ॥

इति प्रथमेनुवाके षष्ठं पर्यायसूक्तम् ॥

स महिमा सद्रुर्भूत्वान्तं पृथिव्या अगच्छत् स समुद्रोऽभवत् ॥ १ ॥

सः । महिमा । सद्रुः । भूत्वा । अन्तम् । पृथिव्याः । अगच्छत् । सः । समुद्रः । अभ-
वत् ॥ १ ॥

तं प्रजापतिश्च परमेष्ठी च पिता च पितामहश्चापश्च श्रद्धा च वर्षं भू-
त्वानुव्यवर्तयन्त ॥ २ ॥

तम् । प्रजाऽपतिः । च । परमेऽस्थी । च । पिता । च । पितामहः । च । आपः । च ।
श्रद्धा । च । वर्षम् । भूत्वा । अनुऽव्यवर्तयन्त ॥ २ ॥

ऐनमापो गच्छन्त्यैनं श्रद्धा गच्छत्यैनं वर्षं गच्छति य एवं वेद ॥ ३ ॥

आ । एनम् । आपः । गच्छन्ति । आ । एनम् । श्रद्धा । गच्छति । आ । एनम् । वर्षम् ।
गच्छति । यः ।० ॥ ३ ॥

तं श्रद्धा च यज्ञश्च लोकश्चान्नं चान्नाद्यं च भूत्वाभिपर्यावर्तन्त ॥ ४ ॥

तम् । श्रद्धा । च । यज्ञः । च । लोकः । च । अन्नम् । च । अन्नऽअद्यम् । च । भूत्वा ।
अभिऽपर्यावर्तन्त ॥ ४ ॥

ऐनं श्रद्धा गच्छत्यैनं यज्ञो गच्छत्यैनं लोको गच्छत्यैनमन्नं गच्छत्यैन-
मन्नाद्यं गच्छति य एवं वेद ॥ ५ ॥

आ । एनम् । श्रद्धा । गच्छति । आ । एनम् । यज्ञः । गच्छति । आ । एनम् । लोकः ।
गच्छति । आ । एनम् । अन्नम् । गच्छति । आ । एनम् । अन्नऽअद्यम् । गच्छति । यः ।० ॥ ५ ॥

प्रथमेनुवाके सप्तमं पर्यायसूक्तम् ॥

इति प्रथमोनुवाकः ॥

---

१ So we with all our authorities. Rw omit सः. २ So we with all our authorities. Rw change to गच्छन्ति. ३ Ś^m P लोकाश्चा°. ४ E भूत्वाभिप°. ५ Ś^m गच्छत्यैनां. ६ P लोकाः ।.

सोऽरज्यत ततो राजन्योऽजायत ॥ १ ॥

सः । अरज्यत । ततः । राजन्यः । अजायत ॥ १ ॥

स विशः सबन्धूनन्नमन्नाद्यमभ्युदतिष्ठत् ॥ २ ॥

सः । विशः । सऽबन्धून् । अन्नम् । अन्नऽअद्यम् । अभिऽउदतिष्ठत् ॥ २ ॥

विशां च वै स सबन्धूनां चान्नस्य चान्नाद्यस्य च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

विशाम् । च । वै । सः । सऽबन्धूनाम् । च । अन्नस्य । च । अन्नऽअद्यस्य । च । प्रियम् । धाम । भवति । यः ।० ॥ ३ ॥

इति द्वितीयेनुवाके प्रथमं पर्यायसूक्तम् ॥

स विशोनु व्यचलत् ॥ १ ॥

सः । विशः । अनु । वि । अचलत् ॥ १ ॥

तं सभा च समितिश्च सेना च सुरा चानुव्यचलन् ॥ २ ॥

तम् । सभा । च । सम्ऽइतिः । च । सेना । च । सुरा । च । अनुऽव्यचलन् ॥ २ ॥

सभायाश्च वै स समितेश्च सेनायाश्च सुरायाश्च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

सभायाः । च । वै । सः । सम्ऽइतेः । च । सेनायाः । च । सुरायाः । च । प्रियम् । धाम । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३ ॥

इति द्वितीयेनुवाके द्वितीयं पर्यायसूक्तम् ॥

तद् यस्यैवं विद्वान् व्रात्यो राज्ञोतिथिर्गृहानागच्छेत् ॥ १ ॥

तत् । यस्य । एवम् । विद्वान् । व्रात्यः । राज्ञः । अतिथिः । गृहान् । आऽगच्छेत् ॥ १ ॥

श्रेयांसमेनमात्मनो मानयेत् तथा क्षत्राय ना वृश्चते तथा राष्ट्राय ना वृश्चते ॥ २ ॥

---

१ B B^h C E R P P^2 J सबन्धूनन्नाद्य°. Cs सबंधूनन्नमन्नाद्य. Cp अन्नं । अन्नऽअद्यं । changed to अन्नऽअद्यं ।, omitting अन्नं ।. We with A D K K^m S^m V Dc. २ P °चलत् ।. ३ All our MSS. and Vaidikas have °येत्तथा except Cp which has मानयेत् । तथा । changed from मानये । तथा ।.

श्रेयांसम् । एनम् । आत्मनः । मानयेत् । तथा । क्षत्राय । न । आ । वृश्चते । तथा । राष्ट्राय । न । आ । वृश्चते ॥ २ ॥

अतो वै ब्रह्म च क्षत्रं चोदतिष्ठतां ते अब्रूतां कं प्र विशावेति ॥ ३ ॥

अतः । वै । ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । उत् । अतिष्ठताम् । ते इति । अब्रूताम् । कम् । प्र । विशाव । इति ॥ ३ ॥

अतो वै बृहस्पतिमेव ब्रह्म प्रा विशत्विन्द्रं क्षत्रं तथा वा इति ॥ ४ ॥

०। बृहस्पतिम् । एव । ब्रह्म । प्र । विशतु । इन्द्रम् । क्षत्रम् । तथा । वै । इति ॥ ४ ॥

अतो वै बृहस्पतिमेव ब्रह्म प्राविशदिन्द्रं क्षत्रम् ॥ ५ ॥

अतः । वै । बृहस्पतिम् । एव । ब्रह्म । प्र । अविशत् । इन्द्रम् । क्षत्रम् ॥ ५ ॥

इयं वा उ पृथिवी बृहस्पतिर्द्यौरेवेन्द्रः ॥ ६ ॥

इयम् । वै । ऊं इति । पृथिवी । बृहस्पतिः । द्यौः । एव । इन्द्रः ॥ ६ ॥

अयं वा उ अग्निर्ब्रह्मासावादित्यः क्षत्रम् ॥ ७ ॥

अयम् । वै । ऊं इति । अग्निः । ब्रह्म । असौ । आदित्यः । क्षत्रम् ॥ ७ ॥

ऐनं ब्रह्म गच्छति ब्रह्मवर्चसी भवति ॥ ८ ॥

आ । एनम् । ब्रह्म । गच्छति । ब्रह्मऽवर्चसी । भवति ॥ ८ ॥

यः पृथिवीं बृहस्पतिमग्निं ब्रह्म वेद ॥ ९ ॥

यः । पृथिवीम् । बृहस्पतिम् । अग्निम् । ब्रह्म । वेद ॥ ९ ॥

ऐनमिन्द्रियं गच्छतीन्द्रियवान् भवति ॥ १० ॥

आ । एनम् । इन्द्रियम् । गच्छति । इन्द्रियऽवान् । भवति ॥ १० ॥

य आदित्यं क्षत्रं दिवमिन्द्रं वेद ॥ ११ ॥

यः । आदित्यम् । क्षत्रम् । दिवम् । इन्द्रम् । वेद ॥ ११ ॥

इति द्वितीयेनुवाके तृतीयं पर्यायसूक्तम् ॥

---

१ **P** आत्मानः ।. २ See note 3, page 333. ३ So we with **A B B̊ D E K K̊ S̊ V Cs Cp. Rw** omit अतो वै. **C E R** omit the words. **Dc** omits them at first but subsequently restores them. ४ **B B̊ Cs** ब्रह्म प्राविं° (in all corrected from ब्रह्म प्रावि°). **C R S̊** ब्रह्म प्रावि°. **Dc** ब्रह्म प्राविश° changed to ब्रह्म प्राविश°. We with **A D E K K̊ V**. **P** ब्रह्म । प्र॰विंश° ।. **P̊** ब्रह्म । प्र॰विशतु ।. **J** प्र॰विंशतु । changed to प्र॰विशतु ।. **Cp** ब्रह्म । प्र॰विशतु ।. ५ **B E** ऊं. ६ **A B** °ब्रह्मा°.

तद् यस्यैवं विद्वान् व्रात्योतिथिर्गृहानागच्छेत् ॥ १ ॥

व्रात्यः । अतिथिः ।० ॥ १ ॥

स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयाद् व्रात्य क्वावात्सीर्व्रात्योदकं व्रात्य तर्पयन्तु व्रात्य यथा ते प्रियं तथास्तु व्रात्य यथा ते वशस्तथास्तु व्रात्य यथा ते निकामस्तथास्त्विति ॥ २ ॥

स्वयम् । एनम् । अभिऽउदेत्य । ब्रूयात् । व्रात्य । क्व । अवात्सीः । व्रात्य । उदकम् । व्रात्य । तर्पयन्तु । व्रात्य । यथा । ते । प्रियम् । तथा । अस्तु । व्रात्य । यथा । ते । वशः । तथा । अस्तु । व्रात्य । यथा । ते । निऽकामः । तथा । अस्तु । इति ॥ २ ॥

यदेनमाह व्रात्य क्वावात्सीरिति पथ एव तेन देवयानानव रुन्द्धे ॥ ३ ॥

यत् । एनम् । आह । व्रात्य । क्व । अवात्सीः । इति । पथः । एव । तेन । देवऽयानान् । अव । रुन्द्धे ॥ ३ ॥

यदेनमाह व्रात्योदकमित्यप एव तेनाव रुन्द्धे ॥ ४ ॥

०। व्रात्य । उदकम् । इति । अपः । एव । तेन । अव । रुन्द्धे ॥ ४ ॥

यदेनमाह व्रात्य तर्पयन्त्विति प्राणमेव तेन वर्षीयांसं कुरुते ॥ ५ ॥

०। व्रात्य । तर्पयन्तु । इति । प्राणम् । एव । तेन । वर्षीयांसम् । कुरुते ॥ ५ ॥

यदेनमाह व्रात्य यथा ते प्रियं तथास्त्विति प्रियमेव तेनाव रुन्द्धे ॥ ६ ॥

यत् । एनम् । आह । व्रात्य । यथा । ते । प्रियम् । तथा । अस्तु । इति । प्रियम् । एव । तेन । अव । रुन्द्धे ॥ ६ ॥

ऐनं प्रियं गच्छति प्रियः प्रियस्य भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

आ । एनम् । प्रियम् । गच्छति । प्रियः । प्रियस्य । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ७ ॥

यदेनमाह व्रात्य यथा ते वशस्तथास्त्विति वशमेव तेनाव रुन्द्धे ॥ ८ ॥

०। ते । वशः । तथा । अस्तु । इति । वशम् । एव ।० ॥ ८ ॥

---

१ P °यानाम् ।. २ P आमेह ।. ३ B C E R Ŝ P J Cp °ति वश°. We with A B D K K̄ V Cs P and Dc which changes °ति वशमेव to °ति वशमेव. ४ P ते ।.

ऐनं वशो गच्छति वशी वशिनां भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

आ । एनम् । वशः । गच्छति । वशी । वशिनाम् । भवति ।० ॥ ९ ॥

यदेनमाह व्रात्य यथा ते निकामस्तथास्त्विति निकाममेव तेनाव रुन्द्धे १०

यत् । एनम् । आह । व्रात्य । यथा । ते । निऽकामः । तथा । अस्तु । इति । निऽकामम् । एव । तेन । अव । रुन्द्धे ॥ १० ॥

ऐनं निकामो गच्छति निकामे निकामस्य भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

आ । एनम् । निऽकामः । गच्छति । निऽकामे । निऽकामस्य । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ११ ॥

इति द्वितीयेनुवाके चतुर्थं पर्यायसूक्तम् ॥

तद् यस्यैवं विद्वान् व्रात्य उद्धृतेष्वग्निष्वधिश्रितेग्निहोत्रेतिथिर्गृहानागच्छेत् ॥ १ ॥

०। व्रात्यः । उद्धृतेषु । अग्निषु । अधिऽश्रिते । अग्निऽहोत्रे । अतिथिः । गृहान् । आऽगच्छेत् ॥ १ ॥

स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयाद् व्रात्याति सृज होष्यामीति ॥ २ ॥

स्वयम् । एनम् । अभिऽउदेत्य । ब्रूयात् । व्रात्य । अति । सृज । होष्यामि । इति ॥ २ ॥

स चातिसृजेज्जुहुयान्न चातिसृजेन्न जुहुयात् ॥ ३ ॥

सः । च । अतिऽसृजेत् । जुहुयात् । न । च । अतिऽसृजेत् । न । जुहुयात् ॥ ३ ॥

स य एवं विदुषा व्रात्येनातिसृष्टो जुहोति ॥ ४ ॥

सः । यः । एवम् । विदुषा । व्रात्येन । अतिऽसृष्टः । जुहोति ॥ ४ ॥

प्र पितृयाणं पन्थां जानाति प्र देवयानम् ॥ ५ ॥

---

१ A B B[h] C D S[m] ऐनं वशो ग°. E R एनं वशो ग°. K[h] ऐनं वशो ग°. Cs ऐनं वशो ग°. P J एनम् । वशः । गच्छति ।. P[2] एनम् । वशः । गच्छति ।. Cp आ । एनं । वशः । ग° ।. K V ऐनं वशो. The weight of authority is certainly in favour of the antodâtta. २ P P[2] J omit आ ।. In those MSS. which omit the आ it is to be supplied from verse 7. We with Cp. ३ P एनम् ।. ४ A D K K[h] V Cs P[2] जानाति. Dc जानाति changed to जानाति. We with B B[h] C E R S[m] P J Cp.

प्र। पितृऽयानम्। पन्थाम्। जानाति। प्र। देवऽयानम् ॥ ५ ॥

न देवेष्वा वृश्चते हुतमस्य भवति ॥ ६ ॥

न। देवेषु। आ। वृश्चते। हुतम्। अस्य। भवति ॥ ६ ॥

पर्यस्यास्मिँल्लोक आयतनं शिष्यते य एवं विदुषा व्रात्येनातिसृष्टो जुहोति ॥ ७ ॥

परि। अस्य। अस्मिन्। लोके। आऽयतनम्। शिष्यते। यः। एवम्। विदुषा। व्रात्येन। अतिऽसृष्टः। जुहोति ॥ ७ ॥

अथ य एवं विदुषा व्रात्येनानतिसृष्टो जुहोति ॥ ८ ॥

अथ। यः। एवम्। विदुषा। व्रात्येन। अनतिऽसृष्टः। जुहोति ॥ ८ ॥

न पितृयाणं पन्थां जानाति न देवयानम् ॥ ९ ॥

न। पितृऽयानम्। पन्थाम्। जानाति। न। देवऽयानम् ॥ ९ ॥

आ देवेषु वृश्चते अहुतमस्य भवति ॥ १० ॥

आ। देवेषु। वृश्चते। अहुतम्। अस्य। भवति ॥ १० ॥

नास्यास्मिँल्लोक आयतनं शिष्यते य एवं विदुषा व्रात्येनानतिसृष्टो जुहोति ॥ ११ ॥

न। अस्य। अस्मिन्। लोके। आऽयतनम्। शिष्यते। यः। एवम्। विदुषा। व्रात्येन। अनतिऽसृष्टः। जुहोति ॥ ११ ॥

इति द्वितीयेनुवाके पञ्चमं पर्यायसूक्तम् ॥

तद् यस्यैवं विद्वान् व्रात्य एकां रात्रिमतिथिर्गृहे वसति ॥ १ ॥

०। व्रात्यः। एकाम्। रात्रिम्। अतिथिः। गृहे। वसति ॥ १ ॥

ये पृथिव्यां पुण्या लोकास्तानेव तेनाव रुन्द्धे ॥ २ ॥

ये। पृथिव्याम्। पुण्याः। लोकाः। तान्। एव। तेन। अव। रुन्द्धे ॥ २ ॥

तद् यस्यैवं विद्वान् व्रात्यो द्वितीयां रात्रिमतिथिर्गृहे वसति ॥ ३ ॥

०। व्रात्यः। द्वितीयाम्। रात्रिम्।० ॥ ३ ॥

---

१ P P̊ पथाम्।. We with J Cp. २ See note 4, page 336. ३ B̊ K वृश्चतेहु॰. We with A B C D E K̊ R S̊ V D̊ Cs. ४ P विदुषः।.

ये॒ऽन्तरि॑क्षे पुण्या॑ लो॒कास्ताने॒व तेनाव॑ रुन्द्धे ॥ ४ ॥

ये । अ॒न्तरि॑क्षे । पुण्याः॑ ।० ॥ ४ ॥

तद् यस्यै॒वं वि॒द्वान् व्रात्य॑स्तृ॒तीयां॒ रात्रि॒मति॑थिर्गृ॒हे वस॑ति ॥ ५ ॥

०। व्रात्यः॑ । तृ॒तीया॑म् । रात्रि॑म् ।० ॥ ५ ॥

ये दि॒वि पुण्या॑ लो॒कास्ताने॒व तेनाव॑ रुन्द्धे ॥ ६ ॥

ये । दि॒वि । पुण्याः॑ ।० ॥ ६ ॥

तद् यस्यै॒वं वि॒द्वान् व्रात्य॑श्चतु॒र्थीं रात्रि॒मति॑थिर्गृ॒हे वस॑ति ॥ ७ ॥

०। व्रात्यः॑ । च॒तु॒र्थीम् । रात्रि॑म् । अति॑थिः ।० ॥ ७ ॥

ये पुण्या॑नां॒ पुण्या॑ लो॒कास्ताने॒व तेनाव॑ रुन्द्धे ॥ ८ ॥

ये । पुण्या॑नाम् । पुण्याः॑ ।० ॥ ८ ॥

तद् यस्यै॒वं वि॒द्वान् व्रात्योप॑रिमिता॒ रात्री॒रति॑थिर्गृ॒हे वस॑ति ॥ ९ ॥

तत् । यस्य॑ । ए॒वम् । वि॒द्वान् । व्रात्यः॑ । अप॑रिऽमिताः । रात्रीः॑ । अति॑थिः । गृ॒हे । वस॑ति ॥ ९ ॥

य ए॒वाप॑रिमिताः॒ पुण्या॑ लो॒कास्ताने॒व तेनाव॑ रुन्द्धे ॥ १० ॥

ये । ए॒व । अप॑रिऽमिताः । पुण्याः॑ । लो॒काः । तान् । ए॒व । तेन॑ । अव॑ । रु॒न्द्धे ॥ १० ॥

अथ॒ यस्याव्रा॑त्यो व्रात्यब्रु॒वो ना॑मबिभ्र॒त्यति॑थिर्गृ॒हाना॒गच्छे॑त् ॥ ११ ॥

अथ॑ । यस्य॑ । अव्रा॑त्यः । व्रा॒त्य॒ऽब्रु॒वः । ना॒म॒ऽबि॒भ्र॒ती । अति॑थिः । गृ॒हान् । आ॒ऽगच्छे॑त् ॥ ११ ॥

कर्षे॑देनं॒ न चै॑नं॒ कर्षे॑त् ॥ १२ ॥

कर्षे॑त् । ए॒नम् । न । च॒ । ए॒नम् । कर्षे॑त् ॥ १२ ॥

अ॒स्यै दे॒वता॑या उ॒द॒कं या॑चामी॒मां दे॒वतां॑ वासय इ॒मामि॒मां दे॒वता॒ परि॑ वेवे॒ष्मीत्ये॑नं॒ परि॑ वेविष्यात् ॥ १३ ॥

अ॒स्यै । दे॒वता॑यै । उ॒द॒कम् । या॒चा॒मि॒ । इ॒माम् । दे॒वता॑म् । वा॒स॒ये॒ । इ॒माम् । इ॒माम् । दे॒वता॑म् । परि॑ । वे॒वे॒ष्मि॒ । इति॑ । ए॒नम् । परि॑ । वे॒वि॒ष्या॒त् ॥ १३ ॥

तस्या॑मे॒वास्य॒ तद् दे॒वता॑यां हु॒तं भ॑वति॒ य ए॒वं वेद॑ ॥ १४ ॥

---

१ C यॆन्त॰. ABDKK̄S̄VDcCs ये अन्त. We with B̄ER. २ P ॰रि॰। ३ P रात्रिः। ४ J वेवेष्मि।

तस्याम्। एव। अस्य। तत्। देवतायाम्। हुतम्। भवति। यः। एवम्। वेद ॥ १४ ॥

इति द्वितीयेनुवाके षष्ठं पर्यायसूक्तम् ॥

स यत् प्राचीं दिशमनु व्यचलन्मारुतं शर्धो भूत्वानुव्यचिलन्मनोन्नादं कृत्वा ॥ १ ॥

सः। यत्। प्राचीम्। दिशम्। अनु। विऽअचलत्। मारुतम्। शर्धः। भूत्वा। अनुऽव्यचिलत्। मनः। अन्नऽअदम्। कृत्वा ॥ १ ॥

मनसान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ २ ॥

मनसा। अन्नऽअदेन। अन्नम्। अत्ति। यः।० ॥ २ ॥

स यद् दक्षिणां दिशमनु व्यचलदिन्द्रो भूत्वानुव्यचिलद् बलमन्नादं कृत्वा ॥ ३ ॥

०। यत्। दक्षिणाम्। दिशम्। अनु। विऽअचलत्। इन्द्रः। भूत्वा। अनुऽव्यचिलत्। बलम्। अन्नऽअदम्। कृत्वा ॥ ३ ॥

बलेनान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ ४ ॥

बलेन। अन्नऽअदेन। अन्नम्।० ॥ ४ ॥

स यत् प्रतीचीं दिशमनु व्यचलद् वरुणो राजा भूत्वानुव्यचिलदपोन्नादीः कृत्वा ॥ ५ ॥

०। यत्। प्रतीचीम्। दिशम्। अनु। विऽअचलत्। वरुणः। राजा। भूत्वा। अनुऽव्यचिलत्। अपः। अन्नऽअदीः। कृत्वा ॥ ५ ॥

अद्भिरन्नादीभिरन्नमत्ति य एवं वेद ॥ ६ ॥

अत्ऽभिः। अन्नऽअदीभिः। अन्नम्।० ॥ ६ ॥

स यदुदीचीं दिशमनु व्यचलत् सोमो राजा भूत्वानुव्यचिलत् सप्तर्षिभिर्हुत आहुतिमन्नादीं कृत्वा ॥ ७ ॥

०। यत्। उदीचीम्। दिशम्। अनु। विऽअचलत्। सोमः। राजा। भूत्वा। अनुऽव्यचिलत्। सप्तर्षिऽभिः। हुते। आऽहुतिम्। अन्नऽअदीम्। कृत्वा ॥ ७ ॥

१ E ॰नो॰. २ P ॰अदन। ३ P वि॰। ४ A B C E K K̄ R ॰दृपो॰. D॰ ॰दृपो॰ changed to ॰दृपो॰. We with B̊ D S̈ V C॰. ५ P दिशिम्। ६ A K ॰सप्तऋषि॰.

आहुत्यान्नाद्यान्नमत्ति य एवं वेद ॥ ८ ॥

आऽहुत्या । अन्नऽअद्या । अन्नम् ।० ॥ ८ ॥

स यद् ध्रुवां दिशमनु व्यचलद् विष्णुर्भूत्वानुव्यचलद् विराजमन्नादीं कृत्वा ॥ ९ ॥

०। यत् । ध्रुवाम् । दिशम् । अनु । विऽअचलत् । विष्णुः । भूत्वा । अनुऽव्यचलत् । विऽराजम् । अन्नऽअदीम् । कृत्वा ॥ ९ ॥

विराजान्नाद्यान्नमत्ति य एवं वेद ॥ १० ॥

विऽराजा । अन्नऽअद्या । अन्नम् ।० ॥ १० ॥

स यत् पशूननु व्यचलद् रुद्रो भूत्वानुव्यचलदोषधीरन्नादीः कृत्वा ॥११॥

०। यत् । पशून् । अनु । विऽअचलत् । रुद्रः । भूत्वा । अनुऽव्यचलत् । ओषधीः । अन्नऽअदीः । कृत्वा ॥ ११ ॥

ओषधीभिरन्नादीभिरन्नमत्ति य एवं वेद ॥ १२ ॥

ओषधीभिः । अन्नऽअदीभिः । अन्नम् ।० ॥ १२ ॥

स यत् पितॄननु व्यचलद् यमो राजा भूत्वानुव्यचलत् स्वधाकारमन्नादं कृत्वा ॥ १३ ॥

०। यत् । पितॄन् । अनु । विऽअचलत् । यमः । राजा । भूत्वा । अनुऽव्यचलत् । स्वधाऽकारम् । अन्नऽअदम् । कृत्वा ॥ १३ ॥

स्वधाकारेणान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ १४ ॥

स्वधाऽकारेण । अन्नऽअदेन । अन्नम् ।० ॥ १४ ॥

स यन्मनुष्या३ननु व्यचलदग्निर्भूत्वानुव्यचलत् स्वाहाकारमन्नादं कृत्वा ॥ १५ ॥

०। यत् । मनुष्यान् । अनु । विऽअचलत् । अग्निः । भूत्वा । अनुऽव्यचलत् । स्वाहाऽकारम् । अन्नऽअदम् ।० ॥ १५ ॥

स्वाहाकारेणान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ १६ ॥

स्वाहाऽकारेण । अन्नऽअदेन ।० ॥ १६ ॥

स यदूर्ध्वां दिशमनु व्यचलद् बृहस्पतिर्भूत्वानुव्यचलद् वषट्कारमन्नादं कृत्वा ॥ १७ ॥

०। यत् । ऊर्ध्वाम् । दिशम् । अनु । विऽअचलत् । बृहस्पतिः । भूत्वा । अनुऽव्यचलत् । वषट्ऽकारम् । अन्नऽअदम् ।० ॥ १७ ॥

वषट्कारेणान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ १८ ॥

वषट्ऽकारेण । अन्नऽअदेन ।० ॥ १८ ॥

स यद् देवाननु व्यचलदीशानो भूत्वानुव्यचलन्मन्युमन्नादं कृत्वा ॥१९॥

०। यत् । देवान् । अनु । विऽअचलत् । ईशानः । भूत्वा । अनुऽऽव्यचलत् । मन्युम् । अन्नऽअदम् ।० ॥ १९ ॥

मन्युनान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ २० ॥

मन्युना । अन्नऽअदेन ।० ॥ २० ॥

स यत् प्रजा अनु व्यचलत् प्रजापतिर्भूत्वानुव्यचलत् प्राणमन्नादं कृत्वा ॥ २१ ॥

०। यत् । प्रऽजाः । अनु । विऽअचलत् । प्रजाऽपतिः । भूत्वा । अनुऽव्यचलत् । प्राणम् । अन्नऽअदम् ।० ॥ २१ ॥

प्राणेनान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ २२ ॥

प्राणेन । अन्नऽअदेन ।० ॥ २२ ॥

स यत् सर्वानन्तर्देशाननु व्यचलत् परमेष्ठी भूत्वानुव्यचलद् ब्रह्मान्नादं कृत्वा ॥ २३ ॥

सः । यत् । सर्वान् । अन्तःऽदेशान् । अनु । विऽअचलत् । परमेऽस्थी । भूत्वा । अनुऽव्यचलत् । ब्रह्म । अन्नऽअदम् । कृत्वा ॥ २३ ॥

ब्रह्मणान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ २४ ॥

ब्रह्मणा । अन्नऽअदेन । अन्नम् । अत्ति । यः । एवम् । वेद ॥ २४ ॥

इति द्वितीयेनुवाके सप्तमं पर्यायसूक्तम् ॥

तस्य व्रात्यस्य ॥ १ ॥

तस्य । व्रात्यस्य ॥ १ ॥

सप्त प्राणाः सप्तापानाः सप्त व्यानाः ॥ २ ॥

सप्त । प्राणाः । सप्त । अपानाः । सप्त । विऽआनाः ॥ २ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य प्रथमः प्राण ऊर्ध्वो नामायं सो अग्निः ॥ ३ ॥

०। यः । अस्य । प्रथमः । प्राणः । ऊर्ध्वः । नाम । अयम् । सः । अग्निः ॥ ३ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य द्वितीयः प्राणः प्रौढो नामासौ स आदित्यः ॥ ४ ॥

०। अस्य । द्वितीयः । प्राणः । प्रऽऊढः । नाम । असौ । सः । आदित्यः ॥ ४ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य तृतीयः प्राणो३ऽभ्यूढो नामासौ स चन्द्रमाः ॥ ५ ॥

०। अस्य । तृतीयः । प्राणः । अभिऽऊढः । नाम । असौ । सः । चन्द्रमाः ॥ ५ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य चतुर्थः प्राणो विभूर्नामायं स पवमानः ॥ ६ ॥

०। अस्य । चतुर्थः । प्राणः । विऽभूः । नाम । अयम् । सः । पवमानः ॥ ६ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य पञ्चमः प्राणो योनिर्नाम ता इमा आपः ॥ ७ ॥

०। अस्य । पञ्चमः । प्राणः । योनिः । नाम । ताः । इमाः । आपः ॥ ७ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य षष्ठः प्राणः प्रियो नाम त इमे पशवः ॥ ८ ॥

अस्य । षष्ठः । प्राणः । प्रियः । नाम । ते । इमे । पशवः ॥ ८ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य सप्तमः प्राणोऽपरिमितो नाम ता इमाः प्रजाः ॥ ९ ॥

०। अस्य । सप्तमः । प्राणः । अपरिऽमितः । नाम । ताः । इमाः । प्रऽजाः ॥ ९ ॥

इति द्वितीयेऽनुवाके अष्टमं पर्यायसूक्तम् ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य प्रथमोऽपानः सा पौर्णमासी ॥ १ ॥

०। प्रथमः । अपानः । सा । पौर्णऽमासी ॥ १ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य द्वितीयोऽपानः साष्टका ॥ २ ॥

०। द्वितीयः । अपानः । सा । अष्टका ॥ २ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य तृतीयोऽपानः सामावास्या ॥ ३ ॥

०। तृतीयः । अपानः । सा । अमाऽवास्या ॥ ३ ॥

---

१ So we with all our authorities. See Rw. २ A B[h] C D E R S[m] Cs °भ्यूढो. We with K K[m] V and Dc, the last changing °भ्यूढो to °भ्यूढो. ३ P J Cp अभिऽऊढः ।. We with P. ४ D योनिर्णाम. ५ P ते ।. ६ P पुश्वः ।. ७ B °मितो. ८ A B[h] R प्रथमोपानः. C °थमोपानः.

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । योस्य॑ चतु॒र्थो॑ऽपा॒नः सा श्र॒द्धा ॥ ४ ॥

०। च॒तु॒र्थः । अ॒पा॒नः । सा । श्र॒द्धा ॥ ४ ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । योस्य॑ प॒ञ्च॒मो॑ऽपा॒नः सा दी॒क्षा ॥ ५ ॥

०। प॒ञ्च॒मः । अ॒पा॒नः । सा । दी॒क्षा ॥ ५ ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । योस्य॑ ष॒ष्ठो॑ऽपा॒नः स य॒ज्ञः ॥ ६ ॥

०। ष॒ष्ठः । अ॒पा॒नः । सः । य॒ज्ञः ॥ ६ ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । योस्य॑ स॒प्त॒मो॑ऽपा॒नस्ता इ॒मा दक्षि॑णाः ॥ ७ ॥

स॒प्त॒मः । अ॒पा॒नः । ताः । इ॒माः । दक्षि॑णाः ॥ ७ ॥

इति द्वितीयेऽनुवाके नवमं पर्यायसूक्तम् ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । योस्य॑ प्रथ॒मो व्या॒नः सेयं भूमिः ॥ १ ॥

०। अ॒स्य । प्र॒थ॒मः । वि॒ऽआ॒नः । सा । इ॒यम् । भूमिः ॥ १ ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । योस्य॑ द्वि॒तीयो॑ व्या॒नस्तद॒न्तरि॑क्षम् ॥ २ ॥

०। अ॒स्य । द्वि॒तीयः॑ । वि॒ऽआ॒नः । तत् । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥ २ ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । योस्य॑ तृ॒तीयो॑ व्या॒नः सा द्यौः ॥ ३ ॥

०। अ॒स्य । तृ॒तीयः॑ । वि॒ऽआ॒नः । सा । द्यौः ॥ ३ ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । योस्य॑ च॒तु॒र्थो व्या॒नस्तानि॒ नक्ष॑त्राणि ॥ ४ ॥

०। अ॒स्य । च॒तु॒र्थः । वि॒ऽआ॒नः । तानि॑ । नक्ष॑त्राणि ॥ ४ ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । योस्य॑ प॒ञ्च॒मो व्या॒नस्त ऋ॒तवः॑ ॥ ५ ॥

०। अ॒स्य । प॒ञ्च॒मः । वि॒ऽआ॒नः । ते । ऋ॒तवः॑ ॥ ५ ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । योस्य॑ ष॒ष्ठो व्या॒नस्त आर्त॒वाः ॥ ६ ॥

०। अ॒स्य । ष॒ष्ठः । वि॒ऽआ॒नः । ते । आ॒र्त॒वाः ॥ ६ ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । योस्य॑ स॒प्त॒मो व्या॒नः स सं॑वत्स॒रः ॥ ७ ॥

०। यः । अ॒स्य । स॒प्त॒मः । वि॒ऽआ॒नः । सः । स॒म्ऽव॒त्स॒रः ॥ ७ ॥

---

१ C R चतुर्थो॰. २ A B B^h C R पञ्चमो॰. We with D E K K^m S^m V D_c C_s. ३ A B^h C K K^m R षष्ठो॰. We with D E K S^m V D_c C_s. ४ A B B^h C K R सप्तमो॰. We with D E K^m S^m V D_c C_s. ५ P ते । आर्तवः ।.

तस्य व्रात्यस्य । समानमर्थं परि यन्ति देवाः संवत्सरं वा एतदृतवोनुपरियन्ति व्रात्यं च ॥ ८ ॥

समानम् । अर्थम् । परि । यन्ति । देवाः । सम्ऽवत्सरम् । वै । एतत् । ऋतवः । अनुऽपरियन्ति । व्रात्यम् । च ॥ ८ ॥

तस्य व्रात्यस्य । यदादित्यमभिसंविशन्त्यमावास्यां[1] चैव तत्पौर्णमासीं च ॥ ९ ॥

०। यत् । आदित्यम् । अभिऽसंविशन्ति । अमाऽवास्याम् । च । एव । तत् । पौर्णऽमासीम् । च ॥ ९ ॥

तस्य व्रात्यस्य । एकं तदेषाममृतत्वमित्याहुतिरेव ॥ १० ॥

एकम् । तत् । एषाम् । अमृतऽत्वम् । इति । आऽहुतिः । एव ॥ १० ॥

इति द्वितीयेनुवाके दशमं पर्यायसूक्तम् ॥

तस्य व्रात्यस्य ॥ १ ॥

तस्य । व्रात्यस्य ॥ १ ॥

यदस्य दक्षिणमक्ष्यसौ स आदित्यो यदस्य सव्यमक्ष्यसौ स चन्द्रमाः ॥ २ ॥

यत् । अस्य । दक्षिणम् । अक्षि । असौ । सः । आदित्यः । यत् । अस्य । सव्यम् । अक्षि । असौ । सः । चन्द्रमाः ॥ २ ॥

योस्य दक्षिणः कर्णोयं सो अग्निर्योस्य सव्यः कर्णोयं स पवमानः ॥ ३ ॥

यः । अस्य । दक्षिणः । कर्णः । अयम् । सः । अग्निः । यः । अस्य । सव्यः । कर्णः । अयम् । सः । पवमानः ॥ ३ ॥

अहोरात्रे नासिके दितिश्चादितिश्च शीर्षकपाले संवत्सरः शिरः ॥ ४ ॥

अहोरात्रे इति । नासिके इति । दितिः । च । अदितिः । च । शीर्षकपाले इति शीर्षऽकपाले । सम्ऽवत्सरः । शिरः ॥ ४ ॥

अह्ना प्रत्यङ् व्रात्यो रात्र्या प्राङ् नमो व्रात्याय ॥ ५ ॥

अह्ना । प्रत्यङ् । व्रात्यः । रात्र्या । प्राङ् । नमः । व्रात्याय ॥ ५ ॥

द्वितीयेनुवाक एकादशं पर्यायसूक्तम् ॥

द्वितीयोनुवाकः ॥

इति पञ्चदशं काण्डं समाप्तम् ॥

---

१ A B B[h] C R P C[P] °वास्यां. We with D E K K[m] S[m] V D[c] C[s] P[3] J. २ B[2] C D E R S[m] C[s] P J C[P] तदेषां°. We with K K[m] V D[c] P[2].

कतिपुचित् कर्मसु शान्त्युदकं विहितम् । तेन हि आचमनप्रोक्षणावसेचनासेचनाप्लावनानि कर्तव्यानि भवन्ति । तच्छान्त्युदकं कतिभिश्चिच्छान्तिनामकैः सूक्तैः कर्तव्यं भवति । तत् कांस्यपात्रे कर्तव्यम् । तथाकरणात्पूर्वम् "अतिसृष्टो अपां वृषभः" इति सूक्तेन अपोतिसृज्य अवकरं विसर्जयति । कांस्यपात्रे अपोनसिच्य ताभिस्तन्मध्यगतं मलं निर्गमयतीत्यर्थः । इति सांप्रदायिकाः । सूत्रितं हि । "अतिसृष्टो अपां वृषभ इत्यपोतिसृज्य" इति [कौ॰ १.९] ॥

अतिसृष्टो अपां वृषभोतिसृष्टा अग्नयो दिव्याः ॥ १ ॥

अतिऽसृष्टः । अपाम् । वृषभः । अतिऽसृष्टाः । अग्नयः । दिव्याः ॥ १ ॥

रुजन् परिरुजन् मृणन् प्रमृणन् ॥ २ ॥

रुजन् । परिऽरुजन् । मृणन् । प्रऽमृणन् ॥ २ ॥

म्रोको मनोहा खनो निर्दाह आत्मदूषिस्तनूदूषिः ॥ ३ ॥

म्रोकः । मनःऽहा । खनः । निःऽदाहः । आत्मऽदूषिः । तनूऽदूषिः ॥ ३ ॥

इदं तमति सृजामि तं माभ्यवनिक्षि ॥ ४ ॥

इदम् । तम् । अति । सृजामि । तम् । मा । अभिऽअवनिक्षि ॥ ४ ॥

तेन तमभ्यतिसृजामो यो३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ५ ॥

तेन । तम् । अभिऽअतिसृजामः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ५ ॥

अपामग्रमसि समुद्रं वोभ्यवसृजामि ॥ ६ ॥

अपाम् । अग्रम् । असि । समुद्रम् । वः । अभिऽअवसृजामि ॥ ६ ॥

यो३प्स्व१ग्निरति तं सृजामि म्रोकं खनिं तनूदूषिम् ॥ ७ ॥

यः । अप्ऽसु । अग्निः । अति । तम् । सृजामि । म्रोकम् । खनिम् । तनूऽदूषिम् ॥ ७ ॥

यो व आपोग्निराविवेश स एष यद् वो घोरं तदेतत् ॥ ८ ॥

यः । वः । आपः । अग्निः । आऽविवेश । सः । एषः । यत् । वः । घोरम् । तत् । एतत् ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य व इन्द्रियेणाभि षिञ्चेत् ॥ ९ ॥

---

१ P ॰ष्टाः ।. २ C D K V १ for ३. We with B E K R S D C s. ३ B C K V १ for ३. We with B D E K R S D C s. ४ P तत् ।.

इन्द्रस्य । नः । इन्द्रियेण । अभि । सिञ्चेत् ॥ ९ ॥

अरिप्रा आपो अप रिप्रमस्मत् ॥ १० ॥

अरिप्राः । आपः । अप । रिप्रम् । अस्मत् ॥ १० ॥

प्रास्मदेनो वहन्तु प्र दुष्वप्न्यं वहन्तु ॥ ११ ॥

प्र । अस्मत् । एनः । वहन्तु । प्र । दुःऽस्वप्न्यम् । वहन्तु ॥ ११ ॥

शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः शिवया तन्वोप स्पृशत त्वचं मे ॥ १२ ॥

शिवेन । मा । चक्षुषा । पश्यत । आपः । शिवया । तन्वा । उप । स्पृशत । त्वचम् । मे ॥ १२ ॥

शिवानग्नीनप्सुषदो हवामहे मयि क्षत्रं वर्च आ धत्त देवीः ॥ १३ ॥

शिवान् । अग्नीन् । अप्सुऽसदः । हवामहे । मयि । क्षत्रम् । वर्चः । आ । धत्त । देवीः[1] ॥ १३ ॥

इति प्रथमेनुवाके प्रथमं पर्यायसूक्तम् ॥

मरणं व्यसनं चैव बन्धनं च विशेषतः ।
प्रणिपातोन्मत्तता वा दैवोपहतिरेव च ।
पुत्रादिधननाशश्च गृहे दोषान् बहूनपि ।

एतानि सर्वाणि कानिचिद्वा तेषां मध्ये यथा शत्रोर्भवन्ति तथोद्देशेन यत् कर्म तद् अभिचारकर्म । एतन्नामकः कर्मविशेषः । तादृशस्याभिचारकर्मणः समाप्तौ अवभृथं स्नात्वा "निर्दुरर्मण्यः" इति सूक्तेन सर्वौषधिभिर्नाम कैश्चिदोषधिविशेषैरात्मानम् अभिमृशति । तद् उक्तं कौशिकेन । "निर्दुरर्मण्य इति संधाव्याभिमृशति" इति [कौ० ६. ३] ॥ अभिचारं कृत्वा कर्ता शान्तिमिमां करोतीत्यर्थः ॥

तथा उपनयनकर्मणि अनेन सूक्तेन कुङ्कुमचन्दनसर्वौषध्यादिना शरीरं समालभ्य आत्मानम् अभिमन्त्रयेत आयुष्कामः । सूत्रितं हि । "निर्दुरर्मण्य इति संधाव्य" इति [कौ° ७. ९] ॥

तथा चक्षुरादीन्द्रियदार्ढ्यकामः अरण्ये गत्वा अनेन सूक्तेन सर्वौषधिम् अभिमन्त्र्य अनुलोमं प्रलिम्पति । तथा च सूत्रम् । "निर्दुरर्मण्य इति सर्वसुरभिचूर्णैररण्येऽप्रतीहारं प्रलिम्पति" इति [कौ° ७. ९] ॥

श्रोत्रं वाग् मनश्चक्षुर्दन्ता नासिका अन्यच्च सर्वं विकलेन्द्रियं दृढं भवति । यो विकलेन्द्रियस्तस्येदं कर्म ॥

निर्दुरर्मण्य ऊर्जा मधुमती वाक् ॥ १ ॥

निः । दुःऽअर्मण्यः । ऊर्जा[2] । मधुऽमती । वाक् ॥ १ ॥

मधुमती[3] स्थ मधुमतीं वाचमुदेयम् ॥ २ ॥

मधुऽमतीः[4] । स्थ । मधुऽमतीम् । वाचम् । उत्ऽवदेयम् ॥ २ ॥

---

१ P[3] देवीः ।. २ None of our authorities have ऊर्जाः ।. ३ B[h] मधुमतीः. ४ P P[2] J मधुऽमती ।. J once had the visarga, but has subsequently removed it. We with Cp.

उप॑हूतो मे गो॒पा उप॑हूतो गो॒पी॒थः ॥ ३ ॥

उप॑ऽहूतः । मे॒ । गो॒पाः । उप॑ऽहूतः । गो॒पी॒थः ॥ ३ ॥

सु॒श्रु॒तौ॒ कर्णौ॑ भद्र॒श्रु॒तौ॒ कर्णौ॑ भ॒द्रं श्लोकं॑ श्रूयासम् ॥ ४ ॥

सु॒ऽश्रु॒तौ॑ । कर्णौ॑ । भ॒द्र॒ऽश्रु॒तौ॑ । कर्णौ॑ । भ॒द्रम् । श्लोक॑म् । श्रू॒या॒स॒म् ॥ ४ ॥

सु॒श्रु॑तिश्च॒ मोप॑श्रुतिश्च॒ मा हा॑सिष्टां॒ सौप॑र्णं॒ चक्षु॒रज॑स्रं॒ ज्योतिः॑ ॥ ५ ॥

सु॒ऽश्रु॑तिः । च॒ । मा॒ । उप॑ऽश्रुतिः । च॒ । मा॒ । हा॒सि॒ष्टा॒म् । सौप॑र्णम् । चक्षुः॑ । अज॑स्रम् ।
ज्योतिः॑ ॥ ५ ॥

ऋषी॑णां प्रस्त॒रो॑ऽसि॒ नमो॑ऽस्तु॒ दैवा॑य प्रस्त॒राय॑ ॥ ६ ॥

ऋषी॑णाम् । प्र॒ऽस्त॒रः । अ॒सि॒ । नमः॑ । अ॒स्तु॒ । दैवा॑य । प्र॒ऽस्त॒राय॑ ॥ ६ ॥

इति प्रथमेऽनुवाके द्वितीयं पर्यायसूक्तम् ॥

उपनयने "मूर्धाहं" "नाभिरहम्" इति सूक्ताभ्याम् आयुर्मेधार्थं माणवकं [illegible] [illegible] । [illegible] कौशिकेन । "मूर्धाहम् [१६. ३] विषासहिम् [१७. १] इत्युपदधीत उपतिष्ठते" इत्यादि [कौ° ७. ५] ॥

मू॒र्धाहं र॑यी॒णां मू॒र्धा स॑मा॒नानां॑ भूयासम् ॥ १ ॥

मू॒र्धा । अ॒हम् । र॒यी॒णाम् । मू॒र्धा । स॒मा॒नाना॑म् । भू॒या॒स॒म् ॥ १ ॥

रु॒जश्च॑ मा वे॒नश्च॒ मा हा॑सिष्टां मू॒र्धा च॑ मा विध॑र्मा च॒ मा हा॑सिष्टाम् ॥ २ ॥

रु॒जः । च॒ । मा॒ । वे॒नः । च॒ । मा॒ । हा॒सि॒ष्टा॒म् । मू॒र्धा । च॒ । मा॒ । वि॒ऽध॑र्मा । च॒ । मा॒ ।
हा॒सि॒ष्टा॒म् ॥ २ ॥

उ॒र्वश्च॑ मा चम॒सश्च॒ मा हा॑सिष्टां ध॒र्ता च॑ मा ध॒रुण॑श्च॒ मा हा॑सिष्टाम् ॥ ३ ॥

उ॒र्वः । च॒ । मा॒ । च॒म॒सः । च॒ । मा॒ । हा॒सि॒ष्टा॒म् । ध॒र्ता । च॒ । मा॒ । ध॒रुणः॑ । च॒ । ० ॥ ३ ॥

वि॒मो॒कश्च॑ मार्द्रप॑विश्च॒ मा हा॑सिष्टामा॒र्द्रदा॑नुश्च॒ मा मा॑त॒रिश्वा॑ च॒ मा
हा॑सिष्टाम् ॥ ४ ॥

वि॒ऽमो॒कः । च॒ । मा॒ । आ॒र्द्रऽप॑विः । च॒ । मा॒ । हा॒सि॒ष्टा॒म् । आ॒र्द्रऽदा॑नुः । च॒ । मा॒ । मा॒-
त॒रिश्वा॑ । च॒ । मा॒ । हा॒सि॒ष्टा॒म् ॥ ४ ॥

बृह॒स्पति॑र्म आ॒त्मा नृ॒मणा॒ नाम॒ हृद्यः॑ ॥ ५ ॥

---

१ Cr °हु° I. We with P P̌ J. २ P सुश्रुतिः I. ३ R Š C: प्रस्तरो°. We with A B̌ C D E K K̈ V Dc. ४ P मा I. ५ R Š °दानुश्च.

बृहस्पतिः । मे । आत्मा । नृऽमनाः । नाम । हृद्यः ॥ ५ ॥

असंतापं मे हृदयमुर्वी गव्यूतिः समुद्रो अस्मि विधर्मणा ॥ ६ ॥

असम्ऽतापम् । मे । हृदयम् । उर्वी । गव्यूतिः । समुद्रः । अस्मि । विऽधर्मणा ॥ ६ ॥

इति प्रथमेनुवाके तृतीयं पर्यायसूक्तम् ॥

"नाभिरहम्" इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

नाभिरहं रयीणां नाभिः समानानां भूयासम् ॥ १ ॥

नाभिः । अहम् । रयीणाम् । नाभिः । समानानाम् । भूयासम् ॥ १ ॥

स्वासदसि सूषा अमृतो मर्त्येष्वा ॥ २ ॥

सुऽआसत् । असि । सुऽउषाः । अमृतः । मर्त्येषु । आ ॥ २ ॥

मा मां प्राणो हासीन्मो अपानोऽवहाय परा गात् ॥ ३ ॥

मा । माम् । प्राणः । हासीत् । मो इति । अपानः । अवऽहाय । परा । गात् ॥ ३ ॥

सूर्यो माह्नः पात्वग्निः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षाद् यमो मनुष्येभ्यः सरस्वती पार्थिवेभ्यः ॥ ४ ॥

सूर्यः । मा । अह्नः । पातु । अग्निः । पृथिव्याः । वायुः । अन्तरिक्षात् । यमः । मनुष्येभ्यः । सरस्वती । पार्थिवेभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणापानौ मा मां हासिष्टं मा जने प्र मेषि ॥ ५ ॥

प्राणापानौ । मा । मा । हासिष्टम् । मा । जने । प्र । मेषि ॥ ५ ॥

स्वस्त्य१द्योषसो दोषसश्च सर्व आपः सर्वगणो अशीय ॥ ६ ॥

स्वस्ति । अद्य । उषसः । दोषसः । च । सर्वः । आपः । सर्वऽगणः । अशीय ॥ ६ ॥

शक्वरी स्थ पशवो मोप स्थेषुर्मित्रावरुणौ मे प्राणापानावग्निर्मे दक्षं दधातु ॥ ७ ॥

१ P J °मना ।. २ K पूषा. E षूषा. ३ A B C E R Cs P J Cp मा. We with D K K S V Dc P. ४ A B C E K R °नोवहाय. We with D K S V Dc Cs. ५ P मा ।. ६ A B C D E R S Dc Cs °स्त्य३° for °स्त्यं१°. K K V °स्त्या३°. ७ A D E R Cs °द्यो° (which means १). C K १. P Cp अद्य ।. We with K S V Dc. ८ P आपः ।. ९ P आशीय ।. १० B B शक्करीः.

शर्करीः । स्थ । पशर्वः । मा । उप । स्थेपुः । मित्रावरुणौ । मे । प्राणापानौ । अग्निः । मे । दक्षम् । दधातु ॥ ७ ॥

प्रथमेनुवाके चतुर्थं पर्यायसूक्तम् ॥

इति प्रथमोनुवाकः ॥

दुःस्वप्नदर्शने शान्तावेतत् पर्यायसूक्तं विनियुज्यते । तथथा । "विद्म ते स्वप्न" इत्येकेन पर्यायेण दुःस्वप्नं दृष्ट्वा मुखं विमार्ष्टि ॥

तथा अतिघोरं दुःस्वप्नं दृष्ट्वा अनेन सूक्तेन मैश्रधान्यं पुरोडाशं जुहोति ॥

तथा "विद्म ते स्वप्न" इति सूक्तेन दुःस्वप्नं दृष्ट्वा पार्श्वेन द्वितीयेन भूयते । येन पार्श्वेन दुःस्वप्नो दृष्टस्ततोन्येन पार्श्वेन शेत इत्यर्थः ॥

तथा अनेन सूक्तेन अभ्रं स्वप्ने दृष्ट्वा निरीक्षते ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । "विद्म ते स्वप्नेति सर्वेषाम् अप्ययः" इति [कौ° ५. १०] ॥

विद्म ते स्वप्न जनित्रं ग्राह्याः पुत्रोसि यमस्य करणः ॥ १ ॥

विद्म । ते । स्वप्न । जनित्रम् । ग्राह्याः । पुत्रः । असि । यमस्य । करणः ॥ १ ॥

अन्तकोसि मृत्युरसि ॥ २ ॥

अन्तकः । असि । मृत्युः । असि ॥ २ ॥

तं त्वा स्वप्न तथा सं विद्म स नः स्वप्न दुष्वप्न्यात् पाहि ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । स्वप्न । तथा । सम् । विद्म । सः । नः । स्वप्न । दुःऽस्वप्न्यात् । पाहि ॥ ३ ॥

विद्म ते स्वप्न जनित्रं निर्ऋत्याः पुत्रोसि यमस्य करणः ।०।० ॥ ४ ॥

०। जनित्रम् । निःऽऋत्याः । पुत्रः ।० ॥ ४ ॥

विद्म ते स्वप्न जनित्रमभूत्याः पुत्रोसि ०।०।० ॥ ५ ॥

०। जनित्रम् । अभूत्याः । पुत्रः ।० ॥ ५ ॥

विद्म ते स्वप्न जनित्रं निर्भूत्याः पुत्रोसि ०।०।० ॥ ६ ॥

०। जनित्रम् । निःऽभूत्याः । पुत्रः ।० ॥ ६ ॥

विद्म ते स्वप्न जनित्रं पराभूत्याः पुत्रोसि ०।०।० ॥ ७ ॥

०। जनित्रम् । पराऽभूत्याः । पुत्रः ।० ॥ ७ ॥

विद्म ते स्वप्न जनित्रं देवजामीनां पुत्रोसि यमस्य करणः ॥ ८ ॥

---

१ P P̈ J स्थेपु ।. We with Cp. २ A B B̈ E R Dc Cs दुःष्व°. We with C D K K̈ S V.

विघ्न । ते । स्वप्न । जनित्रम् । देवऽजामीनाम् । पुत्रः । असि । यमस्य । करणः ॥ ८ ॥

अन्तकोसि मृत्युरसि ॥ ९ ॥

अन्तकः । असि । मृत्युः । असि ॥ ९ ॥

तं त्वा स्वप्न तथा सं विद्म स नः स्वप्न दुष्वप्न्यात् पाहि ॥ १० ॥

तम् । त्वा । स्वप्न । तथा । सम् । विद्म । सः । नः । स्वप्न । दुःऽस्वप्न्यात् । पाहि ॥ १० ॥

इति द्वितीयेनुवाके प्रथमं पर्यायसूक्तम् ॥

अभिचारकर्मणि "अजैष्म" इत्यादिपर्यायसूक्तचतुष्टयेन शत्रुषु पाशान् बद्धाभिमन्त्र्य निखनति ॥
तथा तत्रैव कर्मणि अनेन पर्यायचतुष्टयेन "अगन्म स्वः" इति अवसानद्वयवर्जितेन पदेपदे पाशान् बध्नाति ॥
तथा तत्रैव कर्मणि अनेन अवसानद्वयवर्जितेन अधिपाशान् बाधकान् शङ्कून् संक्षुद्य भ्रष्ट्रेभ्यस्यति ॥
तथा तत्रैव कर्मणि एतैश्चतुर्भिः पर्यायैः "अगन्म स्वः" इत्यवसानद्वयवर्जितैः रक्तशालिक्षीरौदनम् अभिमन्त्र्य ददाति ॥
तथा तत्रैव कर्मणि उक्तैरेव पर्यायैर्वृषभं संपातवन्तं कृत्वा शत्रुगृहान् अभि सृजति ॥
तथा तत्रैव कर्मणि उक्तैः पर्यायैर्गर्तेध्मावन्तरेणावलेखनीं स्थाणौ निबध्य द्वादशरात्रं संपातान् आनयति ॥
सूत्रितं हि "अजैष्मेत्यधिपाशान् आदधाति । पदेपदे पाशान् बध्नाति । अधिपाशान् बाधकां छङ्कूंस्तान् संक्षुद्य संनह्य भ्रष्ट्रेभ्यस्यति । अशिशिषोः क्षीरौदनादीनि त्रीणि । गर्तेध्मावन्तरेणावलेखनीं स्थाणौ निबध्य द्वादशरात्रं संपातान् अभ्यतिनयति" इति [कौ° ६. ३] ॥
"अगन्म स्वः" इत्यवसानद्वयेन आदित्यम् ईक्षते सर्वेषु तन्त्रेषु । तदुक्तं कौशिकेन । "अगन्म स्वरित्यादित्यमीक्षते" इति [कौ° १.६] ॥

अजैष्माद्यासनामाद्याभूमानागसो वयम् ॥ १ ॥

अजैष्म । अद्य । असनाम । अद्य । अभूम । अनागसः । वयम् ॥ १ ॥

उषो यस्माद् दुष्वप्न्यादभैष्माप तदुच्छतु ॥ २ ॥

उषः । यस्मात् । दुःऽस्वप्न्यात् । अभैष्म । अप । तत् । उच्छतु ॥ २ ॥

द्विषते तत् परा वह शपते तत् परा वह ॥ ३ ॥

द्विषते । तत् । परा । वह । शपते । तत् । परा । वह ॥ ३ ॥

यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तस्मा एनद् गमयामः ॥ ४ ॥

यम् । द्विष्मः । यत् । च । नः । द्वेष्टि । तस्मै । एनत् । गमयामः ॥ ४ ॥

उषा देवी वाचा संविदाना वाग् देव्युषसा संविदाना ॥ ५ ॥

१ B B^h E D R S^m Dc दुःष्व°. We with A C K K^m V. २ B^h R S^m Dc °दुःष्व°. ३ So we with all our authorities. See Rw. ४ P^2 एनम् I. ५ D °व्यु१°. A B B^h R Dc Cs °व्यु३°. C E K K^m S V °व्यू३°.

उषाः । देवी । वाचा । सम्ऽविदाना । वाक् । देवी । उषसा । सम्ऽविदाना ॥ ५ ॥

उषस्पतिर्वाचस्पतिना संविदानो वाचस्पतिरुषस्पतिना संविदानः ॥ ६ ॥

उषः । पतिः । वाचः । पतिना । सम्ऽविदानः । वाचः । पतिः । उषः । पतिना । सम्ऽवि-दानः ॥ ६ ॥

तेऽमुष्मै परा वहन्त्वरायान् दुर्णाम्नः सदान्वाः ॥ ७ ॥

ते । अमुष्मै । परा । वहन्तु । अरायान् । दुःऽनाम्नः । सदान्वाः ॥ ७ ॥

कुम्भीका दूषीकाः पीयकान् ॥ ८ ॥

कुम्भीकाः । दूषीकाः । पीयकान् ॥ ८ ॥

जाग्रद्दुष्वप्न्यं स्वप्नेदुष्वप्न्यम् ॥ ९ ॥

जाग्रत्ऽदुःस्वप्न्यम् । स्वप्नेऽदुःस्वप्न्यम् ॥ ९ ॥

अनागमिष्यतो वरानवित्तेः संकल्पानमुच्या द्रुहः पाशान् ॥ १० ॥

अनागमिष्यतः । वरान् । अवित्तेः । सम्ऽकल्पान् । अमुच्याः । द्रुहः । पाशान् ॥ १० ॥

तदमुष्मा अग्ने देवाः परा वहन्तु वध्रिर्यथासद् विथुरो न साधुः ॥ ११ ॥

तत् । अमुष्मै । अग्ने । देवाः । परा । वहन्तु । वध्रिः । यथा । असत् । विथुरः । न । साधुः ॥ ११ ॥

इति द्वितीयेऽनुवाके द्वितीयं पर्यायसूक्तम् ॥

तेनैनं विध्याम्यभूत्यैनं विध्यामि निर्भूत्यैनं विध्यामि पराभूत्यैनं विध्यामि ग्राह्यैनं विध्यामि तमसैनं विध्यामि ॥ १ ॥

तेन । एनम् । विध्यामि । अभूत्या । एनम् । विध्यामि । निःऽभूत्या । एनम् । विध्यामि । पराऽभूत्या । एनम् । विध्यामि । ग्राह्या । एनम् । विध्यामि । तमसा । एनम् । वि-ध्यामि ॥ १ ॥

देवानामेनं घोरैः क्रूरैः प्रैषैरभिप्रेष्यामि ॥ २ ॥

देवानाम् । एनम् । घोरैः । क्रूरैः । प्रऽएषैः । अभिऽप्रेष्यामि ॥ २ ॥

---

१ BV १ for ३. २ BERD दुःष्व॰. We with ABCDKKSVCsPPJCr. ३ P °चाः ।. ४ Rw read °सद्विथुरो. All our authorities have °सद्विथुरो. Rw's MSS. also have the same accent here as our authorities (*vide* Whitney's *Index*).

वैश्वानरस्यैनं दंष्ट्रयोरपि दधामि ॥ ३ ॥

वैश्वानरस्य । एनम् । दंष्ट्रयोः । अपि । दधामि ॥ ३ ॥

एवानेवाव सा गरत् ॥ ४ ॥

एव । अनेव । अव । सा । गरत् ॥ ४ ॥

यो३ऽस्मान् द्वेष्टि तमात्मा द्वेष्टु यं वयं द्विष्मः स आत्मानं द्वेष्टु ॥ ५ ॥

यः । अस्मान् । द्वेष्टि । तम् । आत्मा । द्वेष्टु । यम् । वयम् । द्विष्मः । सः । आत्मानम् ।
द्वेष्टु ॥ ५ ॥

निर्द्विषन्तं दिवो निः पृथिव्या निरन्तरिक्षाद् भजाम ॥ ६ ॥

निः । द्विषन्तम् । दिवः । निः । पृथिव्याः । निः । अन्तरिक्षात् । भजाम ॥ ६ ॥

सुयामंश्चाक्षुष ॥ ७ ॥

सुऽयामन् । चाक्षुष ॥ ७ ॥

इदमहमामुष्यायणे३ऽमुष्याः पुत्रे दुष्वप्न्यं मृजे ॥ ८ ॥

इदम् । अहम् । आमुष्यायणे । अमुष्याः । पुत्रे । दुःऽस्वप्न्यम् । मृजे ॥ ८ ॥

यददोअदो अभ्यगच्छन् यद् दोषा यत् पूर्वां रात्रिम ॥ ९ ॥

यत् । अदःऽअदः । अभिऽअगच्छन् । यत् । दोषा । यत् । पूर्वाम् । रात्रिम् ॥ ९ ॥

यज्जाग्रद् यत् सुप्तो यद् दिवा यन्नक्तम ॥ १० ॥

यत् । जाग्रत् । यत् । सुप्तः । यत् । दिवा । यत् । नक्तम् ॥ १० ॥

यदहरहरभिगच्छामि तस्मादेनमव दये ॥ ११ ॥

यत् । अहःऽअहः । अभिऽगच्छामि । तस्मात् । एनम् । अव । दये ॥ ११ ॥

तं जहि तेन मन्दस्व तस्य पृष्टीरपि शृणीहि ॥ १२ ॥

तम् । जहि । तेन । मन्दस्व । तस्य । पृष्टीः । अपि । शृणीहि ॥ १२ ॥

---

१ C V यो१°. २ B S °चाक्षुषः. ३ P °यामम् ।. We with P J Cp. ४ B C E K R Dc Cs दुःष्व°. We with A B D K S V. ५ All our authorities have °च्छन् distinctly. Rw's MSS. too have, it appears from the *Index*, the same reading. The emendation to °च्छम् made by Rw does not appear to be quite necessary, though at first sight desirable. ६ B B E यद्दिवा. ७ R S Cs दयेत्. ८ C K K V Cs P J Cp °ष्ठी°. We with A B D E R S Dc P.

स मा जीवीत् तं प्राणो जहातु ॥ १३ ॥

सः। मा। जीवीत्। तम्। प्राणः। जहातु ॥ १३ ॥

इति द्वितीयेनुवाके तृतीयं पर्यायसूक्तम् ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमृतमस्माकं तेजोस्माकं ब्रह्मास्माकं स्वरस्माकं यज्ञो३स्माकं पशवोस्माकं प्रजा अस्माकं वीरा अस्माकम् ॥ १ ॥

जितम्। अस्माकम्। उत्ऽभिन्नम्। अस्माकम्। ऋतम्। अस्माकम्। तेजः। अस्माकम्। ब्रह्म। अस्माकम्। स्वः। अस्माकम्। यज्ञः। अस्माकम्। पशवः। अस्माकम्। प्रऽजाः। अस्माकम्। वीराः। अस्माकम् ॥ १ ॥

तस्मादमुं निर्भजामोमुमामुष्यायणममुष्याः पुत्रमसौ यः ॥ २ ॥

तस्मात्। अमुम्। निः। भजामः। अमुम्। आमुष्यायणम्। अमुष्याः। पुत्रम्। असौ। यः ॥ २ ॥

स ग्राह्याः पाशान्मा मोचि ॥ ३ ॥

सः। ग्राह्याः। पाशात्। मा। मोचि ॥ ३ ॥

तस्येदं वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वेष्टयामीदमेनमधराञ्चं पादयामि ॥ ४ ॥

तस्य। इदम्। वर्चः। तेजः। प्राणम्। आयुः। नि। वेष्टयामि। इदम्। एनम्। अधराञ्चम्। पादयामि ॥ ४ ॥

जितम् ०।० । स निर्ऋत्याः पाशान्मा मोचि। ० ॥ ५ ॥

०। सः। निःऽऋत्याः। पाशात्।० ॥ ५ ॥

जितम् ०।० । सोभूत्याः पाशान्मा मोचि। ० ॥ ६ ॥

०। सः। अभूत्याः। पाशात्।० ॥ ६ ॥

जितम् ०।० । स निर्भूत्याः पाशान्मा मोचि। ० ॥ ७ ॥

०। सः। निःऽभूत्याः। पाशात्।० ॥ ७ ॥

जितम् ०।० । स पराभूत्याः पाशान्मा मोचि। ० ॥ ८ ॥

०। सः। पराऽभूत्याः। पाशात्।० ॥ ८ ॥

---

१ P मा। We with P[2] J Cp.

जितम् ०।० । स दैवजामीनां पाशान्मा मोचि । ० ॥ ९ ॥

०। सः । देवऽजामीनाम् । पाशात् ।० ॥ ९ ॥

जितम् ०।० । स बृहस्पतेः पाशान्मा मोचि । ० ॥ १० ॥

०। सः । बृहस्पतेः । पाशात् ।० ॥ १० ॥

जितम् ०।० । स प्रजापतेः पाशान्मा मोचि । ० ॥ ११ ॥

०। सः । प्रजाऽपतेः । पाशात् ।० ॥ ११ ॥

जितम् ०।० । स ऋषीणां पाशान्मा मोचि । ० ॥ १२ ॥

०। सः । ऋषीणाम् । पाशात् ।० ॥ १२ ॥

जितम् ०।० । स आर्षेयाणां पाशान्मा मोचि । ० ॥ १३ ॥

०। सः । आर्षेयाणाम् । पाशात् ।० ॥ १३ ॥

जितम् ०।० । सोङ्गिरसां पाशान्मा मोचि । ० ॥ १४ ॥

०। सः । अङ्गिरसाम् । पाशात् ।० ॥ १४ ॥

जितम् ०।० । स आङ्गिरसानां पाशान्मा मोचि ।० ॥ १५ ॥

०। सः । आङ्गिरसानाम् । पाशात् ।० ॥ १५ ॥

जितम् ०।० । सोथर्वणां पाशान्मा मोचि । ० ॥ १६ ॥

०। सः । अथर्वणाम् । पाशात् ।० ॥ १६ ॥

जितम् ०।० । स आथर्वणानां पाशान्मा मोचि । ० ॥ १७ ॥

०। सः । आथर्वणानाम् । पाशात् ।० ॥ १७ ॥

जितम् ०।० । स वनस्पतीनां पाशान्मा मोचि । ० ॥ १८ ॥

०। सः । वनस्पतीनाम् । पाशात् ।० ॥ १८ ॥

जितम् ०।० । स वानस्पत्यानां पाशान्मा मोचि । ० ॥ १९ ॥

०। सः । वानस्पत्यानाम् । पाशात् ।० ॥ १९ ॥

जितम् ०।० । स ऋतूनां पाशान्मा मोचि । ० ॥ २० ॥

०। सः । ऋतूनाम् । पाशात् ।० ॥ २० ॥

१ **A B B̊ C D E K K̊ R S̊ P J ऋषीणां.** Rw's MSS. had the same accent. **Dc स ऋषीणां** changed to **सर्षीणां**. We with **Cs P̊ V.**

जितम् ०।० । स आर्तवानां पाशान्मा मोचि । ० ॥ २१ ॥

०। सः । आर्तवानाम् । पाशात् ।० ॥ २१ ॥

जितम् ०।० । स मासानां पाशान्मा मोचि । ० ॥ २२ ॥

०। सः । मासानाम् । पाशात् ।० ॥ २२ ॥

जितम् ०।० । सोऽर्धमासानां पाशान्मा मोचि । ० ॥ २३ ॥

०। सः । अर्धऽमासानाम् । पाशात् ।० ॥ २३ ॥

जितम् ०।० । सोऽहोरात्रयोः पाशान्मा मोचि । ० ॥ २४ ॥

०। सः । अहोरात्रयोः । पाशात् ।० ॥ २४ ॥

जितम् ०।० । सोऽह्नोः संयतोः पाशान्मा मोचि । ० ॥ २५ ॥

०। सः । अह्नोः । सम्ऽयतोः । पाशात् ।० ॥ २५ ॥

जितम् ०।० । स द्यावापृथिव्योः पाशान्मा मोचि । ० ॥ २६ ॥

०। सः । द्यावापृथिव्योः । पाशात् ।० ॥ २६ ॥

जितम् ०।० । स इन्द्राग्न्योः पाशान्मा मोचि । ० ॥ २७ ॥

०। सः । इन्द्राग्न्योः । पाशात् ।० ॥ २७ ॥

जितम् ०।० । स मित्रावरुणयोः पाशान्मा मोचि । ० ॥ २८ ॥

०। सः । मित्रावरुणयोः । पाशात् ।० ॥ २८ ॥

जितम् ०।० । स राज्ञो वरुणस्य पाशान्मा मोचि । ० ॥ २९ ॥

०। सः । राज्ञः । वरुणस्य । पाशात् ।० ॥ २९ ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमृतमस्माकं तेजोऽस्माकं ब्रह्मास्माकं स्वरस्माकं यज्ञो३ऽस्माकं पशवोऽस्माकं प्रजा अस्माकं वीरा अस्माकम् ॥ ३० ॥

०। अस्माकम् । ऋतम् । अस्माकम् । तेजः । अस्माकम् । ब्रह्म । अस्माकम् । स्वः । अस्माकम् । यज्ञः । अस्माकम् । पशवः । अस्माकम् । प्रऽजाः । अस्माकम् । वीराः । अस्माकम् ॥ ३० ॥

तस्मादमुं निर्भजामोऽमुमामुष्यायणममुष्याः पुत्रमसौ यः ॥ ३१ ॥

तस्मात् । अमुम् । निः । भजामः । अमुम् । आमुष्यायणम् । अमुष्याः । पुत्रम् । असौ । यः ॥ ३१ ॥

स मृत्योः पड्वीशात् पाशान्मा मोचि ॥ ३२ ॥

सः । मृत्योः । पड्वीशात् । पाशात् । मा । मोचि ॥ ३२ ॥

तस्येदं वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वेष्टयामीदमेनमधराञ्चं पादयामि ॥ ३३ ॥

तस्य । इदम् । वर्चः । तेजः । प्राणम् । आयुः । नि । वेष्टयामि । इदम् । एनम् । अधराञ्चम् । पादयामि ॥ ३३ ॥

इति द्वितीयेनुवाके चतुर्थं पर्यायसूक्तम् ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमभ्यष्ठां विश्वाः पृतना अरातीः ॥ १ ॥

जितम् । अस्माकम् । उत्ऽभिन्नम् । अस्माकम् । अभि । अस्थाम् । विश्वाः । पृतनाः । अरातीः ॥ १ ॥

तदग्निराह तदु सोम आह पूषा मा धात् सुकृतस्य लोके ॥ २ ॥

तत् । अग्निः । आह । तत् । ऊं इति । सोमः । आह । पूषा । मा । धात् । सुऽकृतस्य । लोके ॥ २ ॥

अगन्म स्व१ः स्वरगन्म सं सूर्यस्य ज्योतिषागन्म ॥ ३ ॥

अगन्म । स्वः । स्वः । अगन्म । सम् । सूर्यस्य । ज्योतिषा । अगन्म ॥ ३ ॥

वस्योभूयाय वसुमान् यज्ञो वसु वंशिषीय वसुमान् भूयासं वसु मयि धेहि ॥ ४ ॥

वस्यःऽभूयाय । वसुऽमान् । यज्ञः । वसु । वंशिषीय । वसुऽमान् । भूयासम् । वसु । मयि । धेहि ॥ ४ ॥

द्वितीयेनुवाके पञ्चमं पर्यायसूक्तम् ॥

द्वितीयोनुवाकः ॥

इति षोडशं काण्डं समाप्तम् ॥

१ C पड्वी°. V Dc पड्वि°. २ A B B̊ R E Dc ३ for १. We with C D K K̊ S̊ V Cs.

The Second Paryâya of the Second Anuvâka of the Eleventh Kânda divided into Seventy two Avasânas according to the instructions contained in the Sarvânukramanikâ quoted in the Critical Notice (See Vol. I. page 20).

ततश्चैनमन्येन शीर्ष्णा प्राशीर्येन चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ १ ॥

ततः । च । एनम् । अन्येन । शीर्ष्णा । प्रऽआशीः । येन । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्रऽआश्नन् ॥ १ ॥

ज्येष्ठतस्ते प्रजा मरिष्यतीत्येनमाह ॥ २ ॥

ज्येष्ठतः । ते । प्रऽजा । मरिष्यति । इति । एनम् । आह ॥ २ ॥

तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् ॥ ३ ॥

तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिना शीर्ष्णा ॥ ४ ॥

बृहस्पतिना । शीर्ष्णा ॥ ४ ॥

तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् ॥ ५ ॥

तेन । एनम् । प्र । आशिषम् । तेन । एनम् । अजीगमम् ॥ ५ ॥

एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ॥ ६ ॥

एषः । वै । ओदनः । सर्वऽअङ्गः । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः ॥ ६ ॥

सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

सर्वऽअङ्गः । एव । सर्वऽपरुः । सर्वऽतनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ७ ॥

ततश्चैनमन्याभ्यां श्रोत्राभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ ८ ॥

॰ एनम् । अन्याभ्याम् । श्रोत्राभ्याम् । प्रऽआशीः । याभ्याम् । च ।० ॥ ८ ॥

बधिरो भविष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् ॥ ९ ॥

बधिरः । भविष्यसि । इति ।०० ॥ ९ ॥

द्यावापृथिवीभ्यां श्रोत्राभ्याम् ॥ १० ॥

द्यावापृथिवीभ्याम् । श्रोत्राभ्याम् ॥ १० ॥

ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ।

सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

ताभ्याम् । एनम् । प्र । आशिषम् । ताभ्याम् । एनम् ।००० ॥ ११ ॥

ततश्चैनमन्याभ्यामक्षीभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ १२ ॥

°एनम् । अन्याभ्याम् । अक्षीभ्याम् । प्रऽआशीः । याभ्याम् । च ।० ॥ १२ ॥

अन्धो भविष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् १३

अन्धः । भविष्यसि । इति ।०० ॥ १३ ॥

सूर्याचन्द्रमसाभ्यामक्षीभ्याम् ॥ १४ ॥

सूर्याचन्द्रमसाभ्याम् । अक्षीभ्याम् ॥ १४ ॥

ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ।

सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ १५ ॥

ताभ्याम् । एनम् । प्र । आशिषम् । ताभ्याम् । एनम् ।००० ॥ १५ ॥

ततश्चैनमन्येन मुखेन प्राशीर्येन चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ १६ ॥

°एनम् । अन्येन । मुखेन । प्रऽआशीः । येन । च ।० ॥ १६ ॥

मुखतस्ते प्रजा मरिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् ॥ १७ ॥

मुखतः । ते । प्रऽजा । मरिष्यति । इति ।०० ॥ १७ ॥

ब्रह्मणा मुखेन ॥ १८ ॥

ब्रह्मणा । मुखेन ॥ १८ ॥

तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ।

सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ १९ ॥

तेन॑ । एनम् । प्र । आशिषम् । तेन॑ । एनम् ।००० ॥ १९ ॥

ततश्चैनमन्यया जिह्वया प्राशीर्यया चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ २० ॥

°एनम् । अन्यया । जिह्वया । प्रऽआशीः । यया । च ।० ॥ २० ॥

जिह्वा ते मरिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् २१

जिह्वा । ते । मरिष्यति । इति ।०० ॥ २१ ॥

अग्नेर्जिह्वया ॥ २२ ॥

अग्नेः । जिह्वया ॥ २२ ॥

तयैनं प्राशिषं तयैनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ।

सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ २३ ॥

तया । एनम् । प्र । आशिषम् । तया । एनम् ।००० ॥ २३ ॥

ततश्चैनमन्यैर्दन्तैः प्राशीर्यैश्चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ २४ ॥

°एनम् । अन्यैः । दन्तैः । प्रऽआशीः । यैः । च ।० ॥ २४ ॥

दन्तास्ते शत्स्यन्तीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् ॥ २५ ॥

दन्ताः । ते । शत्स्यन्ति । इति ।०० ॥ २५ ॥

ऋतुभिर्दन्तैः ॥ २६ ॥

ऋतुऽभिः । दन्तैः ॥ २६ ॥

तैरेनं प्राशिषं तैरेनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ।

सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ २७ ॥

तैः । एनम् । प्र । आशिषम् । तैः । एनम् ।००० ॥ २७ ॥

ततश्चैनमन्यैः प्राणापानैः प्राशीर्यैश्चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ २८ ॥

°एनम् । अन्यैः । प्राणापानैः । प्रऽआशीः । यैः । च ।० ॥ २८ ॥

प्राणापानास्त्वा हास्यन्तीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् ॥ २९ ॥

प्राणापानाः । त्वा । हास्यन्ति । इति ।०० ॥ २९ ॥

सप्तर्षिभिः प्राणापानैः ॥ ३० ॥

सप्तर्षिऽभिः । प्राणापानैः ॥ ३० ॥

तैरेनं प्राशिषं तैरेनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः
सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद॥३१॥

तैः । एनम् । प्र । आशिषम् । तैः । एनम् ।००० ॥ ३१ ॥

ततश्चैनमन्येन व्यचसा प्राशीर्येन चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ ३२ ॥

एनम् । अन्येन । व्यचसा । प्रऽआशीः । येन । च ।० ॥ ३२ ॥

राजयक्ष्मस्त्वा हनिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं
न प्रत्यञ्चम् ॥ ३३ ॥

राजऽयक्ष्मः । त्वा । हनिष्यति । इति ।०० ॥ ३३ ॥

अन्तरिक्षेण व्यचसा ॥ ३४ ॥

अन्तरिक्षेण । व्यचसा ॥ ३४ ॥

तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः
सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद॥३५॥

तेन । एनम् । प्र । आशिषम् । तेन । एनम् ।००० ॥ ३५ ॥

ततश्चैनमन्येन पृष्ठेन प्राशीर्येन चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ ३६ ॥

०अन्येन । पृष्ठेन । प्रऽआशीः ।० ॥ ३६ ॥

विद्युत् त्वा हनिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न
प्रत्यञ्चम् ॥ ३७ ॥

विऽद्युत् । त्वा । हनिष्यति । इति ।०० ॥ ३७ ॥

दिवा पृष्ठेन । तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् । एष वा ओदनः
सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ।
सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ३८ ॥

दिवा । पृष्ठेन ।००० ॥ ३८ ॥

ततश्चैनमन्येनोरसा प्राशीर्येन चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ ३९ ॥

०अन्येन । उरसा । प्रऽआशीः ।० ॥ ३९ ॥

कृष्या न रात्स्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् ॥ ४० ॥

कृष्या । न । रात्स्यसि । इति ।०० ॥ ४० ॥

पृथिव्योरसा । तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ४१

पृथिव्या । उरसा ।००० ॥ ४१ ॥

ततश्चैनमन्येनोदरेण प्राशीर्येन चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ ४२ ॥

°अन्येन । उदरेण । प्रऽआशीः ।० ॥ ४२ ॥

उदरदारस्त्वा हनिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् ॥ ४३ ॥

उदरऽदारः । त्वा । हनिष्यति । इति ।०० ॥ ४३ ॥

सत्येनोदरेण । तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ४४ ॥

सत्येन । उदरेण ।००० ॥ ४४ ॥

ततश्चैनमन्येन वस्तिना प्राशीर्येन चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ ४५ ॥

°एनम् । अन्येन । वस्तिना । प्रऽआशीः । येन । च ।० ॥ ४५ ॥

अप्सु मरिष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् ४६

अप्ऽसु । मरिष्यसि । इति ।०० ॥ ४६ ॥

समुद्रेण वस्तिना ॥ ४७ ॥

समुद्रेण । वस्तिना ॥ ४७ ॥

तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ।

सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ४८ ॥

तेन । एनम् । प्र । आशिषम् । तेन । एनम् ।००० ॥ ४८ ॥

ततश्चैनमन्याभ्यामूरुभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ ४९ ॥

एनम् । अन्याभ्याम् । ऊरुऽभ्याम् । प्रऽआशीः । याभ्याम् । च ।० ॥ ४९ ॥

ऊरू ते मरिष्यत इत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् ५०

ऊरू इति । ते । मरिष्यतः । इति ।०० ॥ ५० ॥

मित्रावरुणयोरूरुभ्याम् ॥ ५१ ॥

मित्रावरुणयोः । ऊरुऽभ्याम् ॥ ५१ ॥

ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः
सर्वपरुः सर्वतनूः ।
सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ५२ ॥

ताभ्याम् । एनम् । प्र । आशिषम् । ताभ्याम् । एनम् ।००० ॥ ५२ ॥

ततश्चैनमन्याभ्यामष्ठीवद्भ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ ५३ ॥

अन्याभ्याम् । अष्ठीवत्ऽभ्याम् । प्रऽआशीः ।० ॥ ५३ ॥

स्रामो भविष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न
प्रत्यञ्चम् ॥ ५४ ॥

स्रामः । भविष्यसि । इति ।०० ॥ ५४ ॥

त्वष्टुरष्ठीवद्भ्याम् । ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् । एष वा
ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः
सं भवति य एवं वेद ॥ ५५ ॥

त्वष्टुः । अष्ठीवत्ऽभ्याम् ।००० ॥ ५५ ॥

ततश्चैनमन्याभ्यां पादाभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ॥ ५६ ॥

अन्याभ्याम् । पादाभ्याम् । प्रऽआशीः ।० ॥ ५६ ॥

बहुचारी भविष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न
प्रत्यञ्चम् ॥ ५७ ॥

बहुऽचारी । भविष्यसि । इति ।०० ॥ ५७ ॥

अश्विनोः पादाभ्याम् । ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् ।